

Dr. Sigrid Hunke

Avrupa'nın Üzerine Doğan

İSLÂM GÜNEŞİ

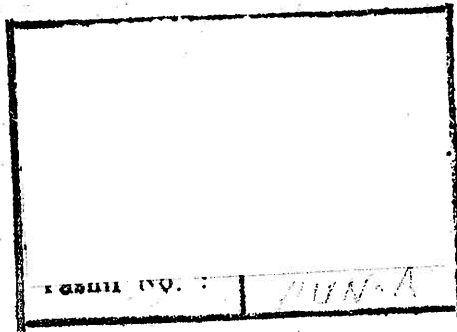

BEDİR

Dr. Sigrid HUNKE

**Avrupa'nın Üzerine Doğan
İSLÂM GÜNEŞİ**

Almanca aslından çeviren :
SERVET SEZGİN

BEDİR YAYINEVİ
Posta Kutusu 1060
İSTANBUL

1972

YAZAR HAKKINDA

Dr. Sigrid Hunke, Batı Almanya'lı bir kadın yazar ve düşünürdür. 1913'te Kiel şehrinde doğmuştur. Felsefe doktorudur. Kiel, Freiburg, Berlin üniversitelerinde tahsil ve ihtisas yapmıştır. Tercümesini sunduğumuz bu eseri 1960'da neşredilmiş ve şimdiye kadar 8 lisâna çevrilmiştir. Orijinal ilk Almanca baskısından sonra ucuz cep kitabı halinde de basılmış ve çok sayıda satılmıştır. Müellifenin çeşitli mevzûlarda başka eserleri de vardır.

BİR TEMENNİ

Tercümesini sunduğumuz bu eser, Müslüman - Türk aydınlarına sâdece mâzi ile ilgili bir gurûr ve iftihar duygusu vermekle kalmırsa, kendisinden beklenen hizmeti tam yapmış sayılmayacaktır. Çünkü dünün o parlak ve aydın İslâm medeniyeti ve kültürü bugün şiddetli bir buhran geçirmektedir. Müslümanlar eski medeniyet ve kültür üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Ortaçağ ve Rönesans devrindeki Batı, Müslümanlara muhtaçtı. Bugünkü Müslümanlarsa Batı'ya muhtaçtırlar. Onlar bizden aldıkları ilim ve kültür nûrlarıyla ilerlemişler, bizler ise eski parlak medeniyetimiz yitirmişizdir. Müslüman münecver, mâzinin parlaklığıyla beraber, şimdiki zamanın karışıklığını ve zorluklarını da düşünmekle mükelleftir. Eski kültür ve medeniyetimizi canlandırmak ve parlatmak için ne yapmalıyız, nasıl çalışmalıyız; niçin geriledik, neden üstünlüğümüzü kaybettik?.. Bu kitap, imanlı aydınlarımızı bu sahada düşünmeğe sevkedebilirse, kendisinden bekleneni yerine getirmiş olacaktır.

Bu eserin Almanca orijinalinin ismi :
Allahs Sonne über dem Abendland-Unser Arabischen Erbe

(İlk baskısı 1960'da yapılmış, sekiz dile çevrilmiş,
gerek Almanya'da, gerekse başka ülkelerde büyük
ilgi görmüş, yüksek sayıda baskılar yapmıştır.)

Almanca aslından yapılan bu tercümenin
bütün hakları BEDİR Yayınevi'ne aittir.

İÇİNDEKİLER

BİR HAKKIN TESLİMİ	13
MÜELLİFENİN ÖNSÖZÜ	17
TERCÜMEYİ TAKDİM	21

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNLÜK HAYATIN TADI

Arapların Batı'ya hediyelerinin Arapça isimleri	25
Şekerli bir fincan kahve — Kendinizi «Ölmüş» mü hissediyorsunuz — Bizim kumaş tüccarımız ve eczacılarımız Arapça konuşuyor — Günlük hayatımızın ilk câzip noktası.	
Dünya ticâretinin gölgesinde kalan aç Batı	28
Halifenin elçisi Merseburg'da — Mainz'a kimyon nasıl gelir? — Kilercinin kardeşinin mübayaa listesi — Verimsiz yılların kabahatı kimlerdedir? — Avrupa, kendi propagandası ile kendi ipini çeker — Bonifatius için Roma hediyecikleri — Müsevîler gediğe sığıyorlar — Şam kılıcına karşılık kehribar — Hazar ve Prag üzerinden Ren'e doğru.	
Ablukayı yaran Venedik	34
Rialto'da Araplara göz kırpılır — Mutfak kaşıkları mı, yoksa silâhlar mı? — Haçlılar, Filistin'i neden Mısır yoluyla fethetebildiler? — Konrad Eisvogel'in San Marko'ya seyahati — Gemilerin geçiş memnuiyeti — Bütün zenginliklerin temelini teşkil eden Şark baharatı — Batı taarruza geçiyor — Haçlı seferleri ve ticaret.	
Arap Mektebinde	42
Arap modası yeni san'atlar ortaya çıkarıyor — Biber sepetleri üzerinden Büyük Devlet'e doğru — Leylâk arması ve çift kartal — Kırtasiye ihtiyacı gideriliyor — Ulman Stromer'in ilk kâğıt fabrikası — Yeni bir ham madde dünyaya hâkim oluyor — Pusula, Amalfi'den gelmiyor — Roketlerin Nil'den Cap Caneveral'a doğru inkışafı — Mektup güvercinleri ve hıyar — Bütün aile «Arap tarzında» giyniyor — Hz. Muhammed'in sakal şekli moda oluyor — Tacitus'un medhettiğini, Tartûşî çirkin buluyor — Arap medeniyetinin eserleri.	

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYA'DA SAYILARIN YAZILMA TARZI

Hint Mirası	55
--------------------	----

Sade biz Almanlar «yirmi-üç» diyemiyoruz — Rakamlar düzeni — Hint misâfir hediyesi — El-Hıvârizmî ve Cebir — «Algoristmus'un maskesinin kaldırılması».

Papa Arapça hesap yapıyor 67

Gerbert, bir Kurtuba'lı bilginin yanında tahsil görüyor — Papalık tahtında bir büyücü — Yanlış rollerle rakamların temsili — Onuncu rakam sayısının noksanlığı — «Boetius Geometrisi» ve bir taklit — Yalnız şekilde Pitağor'a mâledinme.

Bir tüccar Batı'ya ders veriyor 76

Rakamlarla oyun — Cermen asıllı İmparatorun sarayında, Leonardo sayıları başka şekilde sayıyordu — «Rakamlar».

Rakamların savaşı 82

Roma rakamları kendilerini müdafaa ediyorlar — «Sıfır» vazgeçilmeyen kül kedisi — Yeşil Heinrich ve eskici kadın — Arap rakamları dünyaya hâkim oluyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜZERİMİZDEKİ SEMÂ

Astronom Mûsâ İbni Şâkir'in üç oğlu 91

Horasan'ın hayalî süvârisi — «Büyük Deve» — Semâya resmedilen «Bedevî Dünyası» — Halifenin yetimi — Büyük bir hükümdar ve astronom — Ailenin el işleri yapmaya hevesli çocuğu — Bir matematikçi, Öklid'i okumaya mecbur mudur? Mûsâ'nın altınları neredeydi? — Muhammed ibni Mûsâ sarraf dükkânında bir yıldız keşfe ediyor — Hikâye niçin anlatıldı?

İlk oğul: Mekanisyen 103

Kâinatın mukaddes yurdu — Allah'ın varlığını serh ve tefsir için astronomi — Maragha'lı Kesselsturz — Bir kral semâyı inceliyor ve dünyayı unutuyor — Topal Herman İslâm âletlerini topluyor — Büyük Karl için bir saat.

İkinci oğul: Astronom 114

Astronomlar için hayat sigortası — Batı'ya izler — Optiğin doğuşu — Semâdaki cisimlerin tesbiti — El-Bitrûşî, Kopernik'in yolunu hazırlıyor — El-Bîrûnî'nin Kopernikvârî dönmesi.

Üçüncü oğul: Matematikçi 123

Rakamların yazılması — Değişik şekillerde faydalanan

âlet — Hesaba karşı büyük alâka — Matematikimizdeki
«Arap Üslûbu» — Virgülün arkasında bir Arap benî olan
«X» — Sinüsün menşei — Kömür tâcirinin talebesi ve di-
feransiyel hesap.

Üvey kardeş: Astroloji (Nücûmiyyât, Müneccîmlîk ... 130
Putperestvarî yanlış yol — Beğenmeme ve memnuiyet —
Nevbaht'ın bagajı — Ebû Ma'ser astronomiyi îtibardan
düşürmeye çalışıyor — Deli kızcağız.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞİFALİ ELLER

Frenklerin «hârikulâde» (!) tabâbeti 139

Hasta bu sûretle sükûnet buldu — Kitaba el bastırma —
Şeytanı kovma, dua — Hor görülen cerrahî — İtalya'dan
esen hava — Misâfir salonlarının saman çiçekleri — Has-
talığın günahlardan gelmesi — Tanrı misâfirhanesi.

Dünyanın henüz bir benzerini görmediği hastahaneler
ve hekimler 149

Hijiyen, piliç ve koyun — Burası herhalde bir hastahane
kurmaya elverişlidir — Hâsta yatağında ders — Şeyh'in
imtihamı — Ali ibni Abbâs'a göre ameliyat — Bağdad'da
tıp târihi.

Er-Râzî, bütün devirlerin en büyük hekimlerinden biri 162

Paris Tıp Fakültesinin hazînesi — Rey şehrinin kırmızı
tilkisi — Teşhis — Ortaçağ'ın Hikoprâtı — Sağlık lûgatı
— Yemek pişirme kitapları ve reçel yapma usûlleri —
Maymun ve cıva — İdrarda kader — Gerçek insaniyet.

Antik çağın zincirleri 175

Gundişapur'a doğru posta atları — Tecrübenin yalınayak
yürüyüşü — Galen'in telkinleri — Kalp cidarındaki me-
samat mı yoksa kan deveranı mı? — Tantâvî'nin buluşu
— Kalp deveranını bir Arap bilgini keşfeder — Servet
araştırmacı mı yoksa müntehîl miydi?

Kendilerine mahsûs yollar 186

Kahire civarındaki ölümler tepesinde — Batı'da ilâhî ceza,
Doğu'da çiçek aşısı — Bir Arap, vebanın mahiyeti hak-
kında Batı'yı aydınlatıyor — Yabancı alâmeti fârikalar
arasında Arap Patentleri — Narkos, asepsi, antibiyotik-
ler, uyku tedâvisi ve psikoterapi.

Tarihi kitâblar yapar 197

Öğrenciler için yeni okuma kitapları vücuda getirilmesi
— Araplar neden Batı'nın hocaları oldular? — «Şeytan
timsah»la mücadele — «Fakirler için seyahat kitâbı» —
İbni Sînâ'nın şâheseri.

Batı'nın uyanışı 204

Salerno, kurak çölün ortasında bir vâhâ — Şimalî Afri-
ka'lı bir Arap (Sarazen) olan «Adela» — İlâçlar içinde
bir seyyah — Monte Cassino'ya gelen hasta — Afrika'lı
Konstantin (Constantinus Africanus) — İlkbahar fırtı-
nası — Mısır'lı hekimlerin mâhir ellerine başvurma —
Uyku süngerleri ve ılık şarap — Tercüme feyezani.

Avicenna (= İbni Sînâ) böyle konuşuyordu: 215

İslâm tabâbeti — İbni Sînâ'ya mensûbiyet — Ateş soğuk
değildir — İskolastik hastalıklardan kurtuluş — Tıbbın
imtihan saati — Kitaptan hasta yatağına — İbni Sînâ Yu-
nanlıları geride bırakıyor — Ali ibni Abbas yeni bir terkip
meydana getiriyor — Hekimlerin uluları Müslümanlardı.

Arap Dehâsının Âbideleri 227

Denenmiş ilâçlar — Hazmı kolaylaştırma ve ruhu neşe-
lendirme — En büyük botanikçiye omuzlar üstünden ba-
kılıyor — Üç yüz çeşit şaşırtma — Tecrübî kimyanın ica-
dı — Altın ve gümüş, kalbi tenbih ederler — Eczacının
doğuşu — Sağlık zâbitası ve zarurî gıda maddelerinin
kontrolü — II. Fredrik'in Arap eczacılar mevzûatı —
Arapların omuzları üzerinde.

B E Ş İ N C İ B Ö L Ü M

FİKRİN KILIÇLARI

Arap mucizesi 245

III. Otto ve İbni Sînâ — Yunan mirasını kim tevârüs
eder? — Emsalsiz bir zafer alayı — Düşman propagandası.

Uykulayan Batı 251

Can çekişen imparatorluk — Batı'nın «Halifeleri» — Çir-
kin bir hareket tarzı — İskenderiye üzerindeki duman sü-
tunları — Fikir tarihinin en büyük trajedisi.

Zaferin damgası 255

Silâh olarak tolerans — İnanç hürriyeti — İslâmın «Gen-
tilmen ideali» ve «Asîl-kâfir» — Müslüman olma arzusu

- Arapça yazmaya mecbur kalan papalar — Tek çehre.
 «İlim için çalışan Allah'a ibâdet eder» 261
 Hz. Muhammed ve Paulus — İslâmiyetten önce bilgide
 gerileme — İlmî faaliyeti âdi şeyler sayarak hor görme
 — Minerva baykuşları öğleden önce uçarlar.
 Dünya târihi çapında bir eser kurtarma faaliyeti 266
 Araplar harp tazminatı karşılığı sadece kitap isterler —
 Arapların kitaplar vasıtasıyla denenmesi — Mermer mâ-
 bette bir hazîne.
 Kültür faaliyeti olarak tercüme 268
 İnkisârı hayâle uğrayan prens — Tercüme akademileri
 — Rahatsızlık veren bir öğrenci — Tezlîl — İntikam saa-
 ti — Tamamen modern sayılacak bir şekilde metin kriti-
 ği — Eski eserler arayıcısı.
 Kitâblara karşı büyük alâka 274
 Televizyon yerine kütüphâneler — İbni Sînâ'nın ilk ücre-
 ti — Deve sırtlarında kütüphâneler — Halk için kitap-
 lar — Bilgi mübâdele merkezleri — Kitapçıların şâhı —
 Vatanperver vezir.
 BİR millet okula gidiyor 281
 Emîrin harp kayıpları — Arap çocukları büyük kralı ye-
 niyorlar — Okul ücretinden muâfiyet — Hikmet kovanları
 — Burada vezirler yetişir — İbni Sînâ ve ev tedrisatı —
 Kapılar açık vaziyette dersler — Telif hukuku ve akade-
 mik dereceler.
 Batı'ya hediyeler 287
 Yunanlılar da aracı idiler — «Yunan ilmi», «Yunan man-
 tığına» bağlı kalır — Arap fikir dünyası ayrı bir varlık-
 tır — En kuvvetli hediye.

ALTINCI BÖLÜM

DOĞU İLE BATI'NIN BİRLEŞTİRİCİLERİ

- İslâm ve Hristiyan Dünyaları arasındaki hükümdarlık 291
 Abdullah, Alman imparatorlarının pelerini örüyor —
 Sicilya'ya karşı Arapları dâüssılası — Normanlar, Arap-
 ların ayak izlerini takip ediyorlar — Tolerans sâyesinde
 nüfûz — Hristiyan gemiciliğinin ilk amiralleri Araplar-

dı — İdrisî'nin dünya haritaları — Tüccar, seyyahlar ve bilginler, dünyayı araştırıyorlar — Asrın incisi Palermo — Peçe ve parfüm kullanılmasına başlanması — II. Roger'in bir diğer torunu.

Ayrı milletlerin gönül birliğine doğru 309

II. Fredrik'in çadırdaki konuşmaları — Bir Arap asili — Ren geyikleriyle maymunlara karşılık, matematik soruları — Barış yemini — Devlet ve zihniyette barış.

Lucera Sultânı 316

İlk modern insan mı — Küçük kralın çevresi — Hamallarla deri işlemecileri ve kadınlar arasında — Kralvârî bir mukabele — Devlet mücevheratını Araplar koruyorlar — Arap başvekil ve devletin baş mâbeyincisi — Sultanların sultanı — İncelik ve zerâfet yarışması — Fredrik bir câmiyi inceliyor.

Arap temelleri üzerine inşa 327

Ancak, plânlar Araplarındır — Alman yuvarlak, Arap dört köşe kalesi — II. Fredrik'den II. Fredrik'e — Arap mâliye idaresiyle bir memur devlet — Arap otellerinin örnekleri, Hans'a kadar gelirler — Baş Mâliyeci, Kayzerin devaleriyle bile alâkalaniyor — San'atkârlarla çiftçi ve hekimler, Devletin kontrolü altında — Batı'nın en bilgin lâik şahsı.

Hudûtlara dâir karşılıklı sohbet 337

Kayzer, tehlikeli sayılan bir kitabı okuyor — Thomas d'Aquin'in teoloji tahsil etmesini istemeyen ailesi ve bunu önlemeye çalışma — İbni Sabin'in nezakete aykırı cevapları — Doğu'ya karşı hasret — Arapların gözleriyle gören imparator — Hakîkatte mevcut olmadıkları halde, gözlerimizin önünde bazı sivri sinekleri niçin görürüz — Çok cepheli bir saray filozofu.

Yeni bir dünyâ görüşünün doğuşu 350

«Tabîî şeylerin mütehassısı» — Batı dünya görüşünün dönüş işareti — Aristo aslâ kuş avlamadı — Okuma salonu açılıyor — Sicilya: Modern Batı'nın doğduğu yer — Ölü gömleği üzerinde Arap harfleri.

YEDİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS ARABESKLERİ

(İSPANYA'DA ARAP MEDENİYETİ)

Almanya'da kadına «Muhterem ve semahatli hanım-efendimiz» (= Gnädige Frau) diye hitap edişimizin kökü ve en eski örnekleri ... 357

Sizin saygılı bendeniz Rilke — Her âşık Arap tarzına meftundur — Sadâkatın üç imtihanı — Hazır cevap, bencil ve gururlu — Harem ve peçe yayılıyor — Birden fazla kadınla evlenmenin gayesi ve mahzûrları — Bir müslüman kaç kadınla evlenebilir? — Çöl kızı.

Bütün dünyâ benim için inşâ olunmuş bir câmi gibidir 367

Endülüs başkadır — Barbaros'dan Adenauer'e kadar — Avrupa'nın ilk hurması — Bir katedral için beş milyon mark — Bir bina, daha fazla tebdil edilemez — Câmi, kilise değildir — Arabesk ve ebedî olan tek — Resim yapma yasağı ile alay eden güvercinlerle, arslanlar ve kadınlar — Arap sivri kemer mîmârîsi gotikte kemâline ulaşır — San'at eserini yapı taşları meydana getirmez — İngiliz Tudor sarayları — Meksika kiliseleri ve Amerikan ikamet evleri — Piza kilisesi, Sicilya ganimeti ile inşâ edilir — İtalya ve Londra'da minâreler — Kulelerden kızgın yağ dökülmesi — Ren'de Arap mîmârîsinin taş külâhları — Bir hükümdar ailesi, bir câmi inşasına çalışır.

Mûsiki hayâta refâkat eder ... 386

Bağdad bülbülü — Hârûn-ür-Reşid'in nazarında bir şarkının değeri — Kurtuba'da ses yıldızlarının aylıkları — Modayı, şarkıcı (ses san'atkârı) dikte ettiriyor — Ritm ve melodi — Bruckner ve Hindemith, Müslüman enstrümanlarının torunlarını icrâ ederler — İbni Sinâ'nın terzî ıslâh etmesi — Norman Kraliçesinin ayak uçlarında.

Dünyanın gözlerini kamaştıran süs ... 397

Abdurrahman'ın örnek Devleti — Köylülere öğretici kurslar — Sun'î ilkâh — Sevgili câriyenin vasiyetnâmesi — Şehirler şehri — Caddelerin temizlenmesi ve aydınlatılması — Robin sonat'larının babası — Hususî me'murlar henüz tamamlanmış eserleri yazı masalarında satın alırlar — Hi-

lâfet tahtında bir edebiyat tarihçisi — Hıristiyan papazlar Arapça eserler yazıyorlar — İlmin muhteşem ışıkları.

Şairlerden bir millet 406

Bir câriye bir şâiri utandırır ve Sevil Kraliçesi olur — Şiirler zincirleri kırar ve tahtları kurtarırlar — Şiir söyleyen, şiirle konuşan köylüler — Kafiyeyle bir lisan — Goethe'nin, şiirleri kafiyesiz olsaydı nasıl olurdu? Kafiye Batı'ya nasıl geldi? — Çöl'ün mücâhitleri Homer'e teveffuk ederler — Şiirin yüz tezyînâtı — Bir râhip, Müslümanlara has halk türküleri yazıyor — «Çöl Kanunu» — II. asrın Weimar'ı — Vallada'ya yakışan bir hayat — Kaderin demir çemberinde — Bir zamanlar o bir kraldı.

Allah'ın kulu ve sevgilisi 428

Aşkın gönüllü köleleri — Sevilen nazlar — Plâtonik aşk — Goethe ve Frau von Stein'dan 1200 yıl önce — Hârûn-ür-Reşid'in nazarında aşk şiiri — Öfkeli ilâhe — İbni Arabî'nin Beatrici — Vallada'nın aşk sarayı — Ben senin teb'anım — Arap anlayış ve zevkleri moda oluyor.

Batı'ya doğru yollar 442

Bir Hıristiyan kral ve yarı Arap bir İspanyol nereye iltica eder? — «Ah ne acı şey; Hıristiyan gençler Arapça kitap okuyorlar» — Kültür aşk zemininde yürür — Hapisler, hacılar, köleler ve yahudiler — Papalık elçisinin bin kadar köle Arap kadını — Araplarla olan bağlantılar içinde ilk trubadur (seyyah ozan) — II. Fredrik, Dante, Petrarca — Ölmeyen Arap aşkı — Bir kültür tamamen siliniyor.

NETİCE 457

BİBLİYOGRAFYA 463

KRONOLOJİ 473

ARAPLARDAN BATI DİLLERİNE GEÇEN KELİMELER 447 477

ARAPLARDAN ALINAN VE BATI DİLLERİNE GEÇEN

KELİMELER 479

BATIDA KULLANILAN ARAPÇA MENŞELİ «YILDIZ

İSİMLERİ» 483

KELİME FİHRİSTİ 485

BİR HAKKIN TESLİMİ

Ahmet Kabaklı

Avrupa büyük gelişmeler, büyük taassuplar, büyük propagandalar ülkesi olduğu kadar, ara sıra çıkardığı hakikatı arayıcı ve hakkı teslim edici büyük adam'ların da ülkesidir. Diğer dört kıt'a insanlarına, bilhassa son asırlarda etmiş bulunduğu büyük fenâlıklara rağmen, Avrupa işte sırf bu som altın kıratındaki araştırmacı bilgileri, filozofları ve sanatkârları bakımlarından beğenilmeye ve örnek tutulmaya değer. Bizce «Avrupa kafası» diye değer verilmesi gereken şey işte bu hakikatı, hasbî olarak arayan değerli insanların ortaya koydukları elmas zihniyettir.

Bedir Yayınevi'nin büyük bir isabetle neşrettiği «Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi» isimli bu eserde, böyle bir insanlık hamlesinin tecellisini bulacaksınız. Almanya'nın Kiel şehrinde doğan ve ömrünü İslâm medeniyeti'nin araştırmalarına veren SİGRİD HUNKE de, işte Batı insanlığının yüzünü ağartan bu soy hakikat habercilerinden biridir.

Bizim İslâm içindeki eski medeniyetimiz, yaşanan, sürüp giden, tam âhenk çatısı altında çocuklarını barındıran, kendi kendisine yeterli durmadan icâd ve temsil eden fakat bunu aslâ aşırıya götürerek kökünden koparmayan soylu bir medeniyet idi. Bu medeniyet «konuşmayı» sevmez, iddiâyı hafiflik sayardı. Fakat becerikli idi, üstündü, propagandaya ihtiyaç duymayacak kadar sağlam ve şahsiyetli idi.

Bugün, o âhenk ve huzûru kaybetmiş bir Türk - İslâm çağının insanları olarak «konuşuyoruz» hem de lüzumundan fazla konuşuyoruz. Fakat bu konuşmamız, ne yazıktır ki, Batı taassup ve propagandasının Türkler ve diğer İslâm milletler aleyhinde verdiği hükümleri tekrarlamak için ve

ondan ibârettir. Yani, harcıâlem Batı, 14 asırdan beri İslâm dünyasına karşı duyduğu kompleksin, kıskançlığın ve düşmanlığın yalan ile halhâmur olmuş iddiâsını, kendi yığınlarına benimsetmekle kalmamış, aynı zamanda bize de kabul ettirmiştir. Türk - Arap - İran medeniyetinden aldığı binbir unsur ve değeri toptan inkâr etmekle kalmamış; onu hiçe sayma propagandasıyla de yetinmemiştir. Ayrıca, İslâm ülkelerinde kendi dar görüş ve kötü niyetlerine uygun «aydınlar!» yetiştirerek onları bizzat öz milletleri ve medeniyetleri aleyhinde yerli propagandaocular, töre bozguncuları, kültür beşinci kolları gibi kullanmıştır.

Sigrid Hunke, Batı'nın bu iç kompleksini gizlemeye çalışan ve üstün İslâm medeniyeti karşısında ezilişlerinin gürür şeklinde ifâdesi olan tutumu ile alay ederek diyor ki:

«Kendilerine Batı'nın ve 20. yüzyıl insanlığının sayısız değerler borçlandığı İslâm medeniyetinden söz ederek hakikatı ortaya çıkarma zamanının geldiğine inanıyoruz. Heyhât! Yüz tane târih, ilim, fikir, san'at eserini karıştırırsanız doksan sekizinde bu medeniyetin adını bulamazsınız. Bu harcıâlem eserler Mısır ve Mezopotamya'ya kısaca dokunduktan sonra, Yunan ve Roma'yı uzun uzun ve hayranlıkla anlatırlar. Sonra 1000 yıl sanki hiç yaşanmamış gibi hemen yeniçağ'a atlarlar.

Pek tabii Avrupa'nın en yakın komşusu, medeniyette hocası olan İslâmların tam yedi yüz yıl medeniyet ışığını taşıdıklarını, böylece Yunanlılardan iki kere daha fazla bir zaman insanlığı aydınlatmış olduklarını ağızlarına bile almazlar. Onlara sorarsanız:

O kadar çok sayıda İslâm san'atkâr, tabib, filoozof, dilci, besteci, edebiyatçı, mücit, mimâr, matematikçi v.s.sinin rolleri sadece ilkçağ Yunan düşünce ve ilim hazinelerini Batı'ya aktarmaktan ibârettir. Yani onlara, o da sırf Yunanlıların hatırı için, bir çeşit «Postacı» görevi lütfen verilmekte, asıl maksat da burada gizlenmektedir. Asıl maksat... İslâm medeniyeti'nin Avrupa'ya hocalık eden büyük başarılarını unutturmak ve onlara hakaret etmektir.»

Fakat dikkat buyurulsun, Avrupa'nın büyük hür düşüncesini temsil eden değerli müellife Hunke'nin, kendi millet ve kıt'asını kınamak için verdiği bu örnek, yani İslâmın medeniyetini hiçe sayan, gizleyen, karalayan bu insanlık dışı hüküm, Türkiyemizde dahi aynen benimsemiş değil midir? El kitaplarımızda bütün târihlerimizde, fikir, san'at eserlerimizde, biz de yalnız Yunan ve Avrupa medeniyetlerini anıyor, kendi kendimizin büyüklüğünü küçültmek ve unutturmak için her şeyi yapıyoruz. «**Milli olmayan**» bir eğitimin, bir milletin birkaç neslini ne hâle getireceğine bundan daha korkunç örnek düşünülemez. Avrupa'nın kıskançlık ve din taassubu ile saçtığı propaganda zehrini, kendi aleyhimizde olduğu halde, biz aynen benimsemişiz... Bizze «**barbar, vahşi**» diyerek söven dünkü vahşilerimizi biz sadece alkışlamakla kalmıyor, aynı zamanda sloganlarını alarak millet, medeniyet ve ümmetimiz aleyhinde kullanıyoruz.

Büyük Divân şâirimiz Şeyh Gâlib:

«Affeyleyelim ki, belki bilmez!

Bir sürçen atın başı kesilmez.»

diyor.

Biz de, atımız bir değil, belki bin kere sürçtürülmüş olmasına rağmen, kendi mâzi, medeniyet, kabiliyet, din ve töremize olan bu saygısızlık ve hakaretlerimizin «**belki bilmezlikten**» ileri geldiğini farzedelim. Bu halde Bedir Yayın-evi'nin, Servet Sezgin'in çevirisinden Türk irfân âlemine sunduğu, Sigrid Hunke'nin nâmuslu ve gerçekten «**Batılı**» itirâfları ile dolu, birer birer ve sonsuz belgelere istinât ederek yazdığı «**Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi**» eserine bel bağlayalım. Diyelim ki:

Bugüne kadar kendi mâzimiz ve benliğimiz aleyhinde bizi söyleten çirkin hükümler hep «**kıskanç Batı**»dan geliyordu. Şimdi ise yine «**gerçek ve şerefli Batı**»dan ilim ve fazilet dolu başka bir ses geliyor. Bu ses; mağrur ve sömürgeci Avrupa'nın yalnız ilmini, tıbbını, «**tecrübi müşâhede**

metodunu» hukuk kurallarının çoğunu, matematik, astronomi, fizik, kimya esaslarını değil, aynı zamanda görgüsünü, mûsikisini, mimârisini, masalını, aşk türkülerini, oyunlarını hattâ yıkanma, giyinme, moda tarzlarını ve usûllerini bile, İslâm Doğu'dan aldığını, reddedilmez kesinlikle ispatlıyor.

O halde umulur ki, Avrupa'nın namuslu seçkinleri gibi, lerini, oyunlarını hattâ yıkanma, giyinme, moda tarzlarını ve usûllerini bile, İslâm Doğu'dan aldığını, reddedilmez kesinlikle ispatlıyor.

O halde umulur ki, Avrupa'nın namuslu seçkinleri gibi, bizim tâze yetişecek nesillerimiz de atalarının mîrâsından «utanmak» şöyle dursun onunla iftihar etmek gerektiğini bu ve benzeri kitaplardan öğrensinler, yeni bir şahsiyet ufkuna kavuşsunlar. Batı kültür sömürgeciliğinin uşakları olan sözde aydınlar saltanatına artık son verilsin.

Türk toplumu, bir kendine dönüş rönesansı, bir kendi âleminde diriliş ihtiyacı içindedir. Bugüne kadar kısıdığımız öz değerlerimiz yeniden ele alınmadıkça özlenen huzûr ve emniyet aslâ ele geçmez.

Sigrid Hunke, özenilecek Batı'nın bir temsilcisi olarak iyi tanıdığı soyumuza ve dinimize hayranlıklar dolu bu «müdellet» eseri kaleme almıştır. Bundan sonra umulur ki, asıl Türk ve İslâm aydınları, daha derin, daha köklü incelemeler yaparak bizi doyuran ve kendimize getiren eserler versinler. Allah'ın, Türkün ve İslâmın büyüklüğü düşüncesi yayıldıkça, yeni çağ içinde meselelerimizin büyük kolaylıkla ve kendiliğinden çözüleceği de görülecektir.

(25.9.1972, Haseki, İstanbul)

Akdeniz'in üzerine doğru
Uzanan Şark ne muhteşemdir;
«Hâfız»ı seven ve tanıyan,
Calderon şarkılarını bilendir.

Goethe, West-östlicher Divan

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

Bugünkü dünya, yalnız Avrupa'dan ibâret olmadığı gibi, Avrupa târihi de yalnız başına bir dünya târihi değildir... Diğer kıt'alardaki milletler de dünyâ târihine girmişlerdir.

Dünyâ târihindeki hâdiselerin seyrine, bütün kıt'aların istisnâsız katılmalarına karşılık, hâlen bizim târih görüşümüz Ortaçağ'a ait bir dünya haritasında sadece Avrupa dâiresini çevreleyen, merkezde cennet mevkiini Yunanistan'la Roma'nın işgal ettiği bir tablodan farksız gibidir.

Yıldızlara doğru uzanan bugünkü devirde diğer devletlerin, hâlen diğer kıt'alarda yaşayanların, târihte ve bu arada bizim Batı târihimizde gerçek yerlerini alma hususundaki haklı isteklerine karşı daha fazla lâkayd kalınamaz.

İşte bu sebeple, târihin akışına derin bir şekilde müessir olmuş, kendisine Garp Dünyâsı'nın şükran duyguları borçlu olduğu bir câmiadan bahsetmek sırası artık gelmiş bulunuyor. Halbuki herhangi târihi bir bilginin kaynağı olarak yüz kitap karıştıran bir insan, doksan sekizinin içinde bu câmianın ismini bulamaz.

Bugün hâlâ Batı şuuru ve Batı'lı öğrenci için dünya târihi, edebiyat, san'at ve ilim târihi, Mısır ve Bâbil medeniyetlerine bir göz atmaktan, Yunan ve Roma medeniyetleri üzerinde ise dikkatle durduktan sonra Hristiyan Ortaçağ'ına ve Bizans'a sadece dokunup Yeniçağ'a atlamaktan ibâret kalır. Böylece ne bu Ortaçağ Avrupası'na, ne de Ortaçağ'da vukua gelenlere gereken ehemmiyet verilmez.

İşte bu çağda Müslümanların Batı ile 750 yıl kadar devam eden yakın komşulukları esnasında, dünyanın kültür nakleden bir câmiyası olduğunu, Yunanlılara nazaran beşer kültürünü en az iki misli geliştirip Batı'ya birçok mevzularda doğrudan doğruya tesir ettiklerini kim söyleyebilmekte, bundan kim bahsedebilmektedir? Onlara, o da Yunanlıların hatırı için, «Antik Kültür» hazinelerini Batı'ya sadece nakleden «aracı» gibi bir değer verilmektedir. Batı'ya şeref veren bu hizmetlerine karşılık Müslümanlara bahşedilen bu biricik sıfat, yani aracılık vasfı, onları yalnız bir postacı hüviyetine sokarken, saklanıp gizli tutulan hakikatler yüzünden onların haysiyetine dokunulmaktadır.

Esas mes'ele târîh ufkumuzu genişletmekten ibaret değildir. Daha mühim olanı, dünün düşmanlarından yarının dostunun arandığı bugünkü dünyada, artık geçmişin dinî engellerinden sıyrılıp yüksek bir insaniyete ve müsamahaya doğru açılmak, dinî inançların ötesinden insanlara bakabilmektir. Dinî ihtiraslar yüzünden âfâkî ve munsif bir takdirden mahrum bırakılan, hârikulâde hizmetleri örtbas edilen, kültürümüzün medyûn bulunduğu temel iştirakleri gizlenen bir câmiaya karşı âdil olmak için vakit hâlâ erken midir?

İslâmiyetin doğuşundan bugüne kadar, Batı'nın İslâm Medeniyetine karşı tavrı, târîhçilerin duygu ve temâyüllerini, hangi ölçüler içinde ifade edebildiklerinin klâsik bir misâlidir. Herhangi bir inancın diğer bir inanç sahibine tesir etmesinin arzu edilmeyip tehlikeli sayıldığı bir devir için belki bu anlaşılabilir bir şeydi. Ne yazık ki, bu Ortaçağvârî görüş tarzı, henüz zâil olmamıştır.

Bugün bile çok zaman gayri şuûrî bir şekilde dinî inançların meydana getirdiği ufuklar, kundakçı, putperest, büyücü şeklinde bizlere aksettirilen insanların, gerçek yüzlerini görmemize mâni oluyor. Geçenlerde «Aşk şiirinin menşei» hakkındaki bir sorunun vücûda getirdiği şiddetli münâkaşa bizim İslâm mirasına karşı duymakta olduğumuz şiddetli nefreti ve bunu 20 nci asırda bile ne kadar

güçlkle giderebileceğimiz hususunda bir fikir vermektedir. Mamâfih şayet ufuklar yavaş yavaş genişlemeye başlamamış, âdil bir hükmün atmosferi hâsıl olmamış bulunsa idi bu münâkaşa da mümkün olamazdı.

Dünya'nın çehresini kesin şekilde değiştiren «Arap Dünyası»nın kaderi, belki de çok kısa zaman içinde bizimki ile birleşecektir. Sonu gelmeyen ayrılığın arkasından artık birlik ve beraberliği araştırmaya mecbur değil miyiz?

Bu kitap İslâm Kültürü'nden değil, Araplardan ve Arap Kültüründen bahseder. Sebebi, İslâm Medeniyeti'ne sadece Hristiyan ve Farıslarla Müsevi ve Sâbilerin katılmış olmaları, mesâilerini resmi mezhep olan Ehl-i Sünnet'e karşı mücâdele neticesi ortaya koymuş bulunmaları değildir. Belki de İslâm fikir dünyasının esas husûsiyetini teşkil eden unsurlarda, Arapların İslâmiyetten önceki karakterlerinin kısmen de olsa bir rolünün bulunmasıdır. Bu kültürü nakledenler, yalnız bir milletin mensupları değildirler. Herodot'un vaktiyle bu milletleri hep birden Arap olarak belirtmesinin aksine, İslâm içinde Araplarla birlikte, İranlılar, Hintliler, Suriyeliler, Mısırlılar. Berberiler ve Batı Gotları gibi birçok milletlerin bu medeniyeti vücuda getirmiş olmalarına rağmen elinizdeki bu kitap, yer yer Araplarla, Arap Kültürü'nden bahseder. Zira üzerlerinde Arapların hükümrân olarak yükseldikleri bu milletler, sadece müşterek Arap dili ve İslâm dini vasıtasıyla değil, Arap örneği'nin ve Arap zekâsının emsâlsiz tesir kudreti sayesinde sonsuz bir azimle bu büyük İslâm Kültür Birliği'ni şekillendirmişlerdir.

Nasıl bir Amerikan kültüründen bahsedilirse, bu kitap da bu mânâda bir Arap Kültürü'nden bahseder. Alman asıllı olduğu söylenen Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Dwight L. Eisenhower ne kadar az Alman sayılırsa, birçok nesiller boyunca Müslüman - Arap âileleri ve muhiti içinde yaşayan insanlardan pek azının Türk veya İranlı sayılma-

sı gibi er-Râzi ve İbni Sinâ da sadece bir Arap bilgini olarak tanınırlar. (Bu iki bilgin Acem asıllıdır.)

Bu kitap Arap Medeniyeti'ne karşı uzun zamandan beri borçlu olduğumuz teşekkürü ispat için yazılmıştır. Eğer bu kitap, elde olmayan bazı noksanlıklarına rağmen, Arap Kültürü'nün doğrudan doğruya veya dolayısıyla mevcut büyük ölçüdeki tesirlerini dile getirirse, bu, bütün saadetimizin sadece oradan geldiğini ifade etmeyeceği gibi, bu, Yunanlılar, Romalılar, Çinliler veya Hintlilerle Müsevilerin mühim tesirlerini hemen hemen görmemezlikten geldiğimizi veya kültürümüzün hususi gelişmesini küçülttüğümüzü, bunları yabancılardan alıp, ortaya çıkaran Cermenlerle Romalı milletlerin kültür meydana getirme faaliyetlerini inkâr ettiğimizi de göstermez.

Büyük kültür halısını birçok eller dokur. Hepsi bütün varlıkları ile onun içindedirler; hepsi teşekkür müstehaktır.

Dr. Sigrid Hunke

TERCÜMEYİ TAKDİM

Garb memleketlerindeki üniversitelerin ekseriyetinde, «İlimler Târihi»nin mühim bir yer işgal ettiği ve bu husûsta küçümsenmiyecek mesâfeler kat'edildiği hepimizin mâlûmudur.

«İlimler Târihi»nin ehemmiyetine binâen, ilmin her sâhasında yapılacak tedrise, ancak o «ilm»in târihçesiyle başlamak artık bir mecbûriyet hâline gelmiştir.

Umûmiyetle pek teferruatlı ve girift bir hâle gelmiş olan günümüz tabii ve içtimai ilimlerin târihçeleri, bizzat bunları tedris edenler tarafından lâıyıkıyla gösterilemeyen bir ihtisas mevzûu olmuş ve «İlimler Târihi» ile uğraşan ayrı mütehasıslar müstakil kürsü ve enstitüleri idâre eder hâle gelmişlerdir.

Yayinevimizin hayli külfete katlanarak, siz kıymetli okuyucularına, Almanca aslından eksiksiz olarak tercüme ettirdiği elinizdeki bu kitap, tabii ilimler sâhasında ihtisas sâhibi Avrupalı hanım bir âlim tarafından, müslümanların ilmin her sâhasında meydana getirdikleri şâyân-ı hayret inkişaf ve terakkiyi mevzû edinen nev'i şahsına münhasır fevkalâde bir eserdir.

Bu mevzûda Müslümanların gösterdiği gayret ve himmetin sâdece bizâtihi inkişafı değil ve fakat aynı zamanda bu müterâkim mesâinin Orta Çağ boyunca Garb memleketlerinde nasıl ve ne şekilde değerlendirildiği ve Hristiyan milletler tarafından hangi şartlar muvacehesinde daha ileri safhalara intikal ettirildiği mevzûu da ayrıca müellifenin nazar-ı dikkatini üzerine çekmiştir.

Garb'da bütün ilimlerin târihi inkişafı gözler önüne serilirken, bunların muhtelif İslâm medeniyet muhitleri için.

den geçip bir sonraki medeniyet merhalesine ne şekil ve mahiyette intikal ettiği gösterilirken, insanlık târihinde on dört asırlık bir devreyi en derin bir sûrette tesir sâhasına alan «İslâmî Asırlar» ne hikmetse bir kısım âlimler ve müellifler tarafından pek mühimsenmez! Kadirşinâs müellife Dr. Sigrid Hunke'nin de Önsöz'ünde gayet sâimâne ifâde ettiği veçhile, İslâm'ın bu altın devirlerini görmezlikten gelme, «Güneşi balçıkla sıvama»dan başka bir şey değildir.

Garb'da ve memleketimizde bilhassa son bir iki asırda fikr-i sâbit bir hâl almış bu sâkit ve yanlış görüşe muvâzi olarak Avrupa'da olduğu gibi, memleketimizde de bâzı münevverler, Müslümanların tabii ve içtimai ilimlerin inkişâfında gösterdikleri fevkalbeşer hizmet ve terakkileri nihâyet mühimsemek mecbûriyyetinde olduklarını idrak etmişlerdir.

Mezkûr eserin daha ziyâde tabii ilimler sâhasını ihtiva etmesi, pek tabiidir ki, kitabında yer alan içtimai ilimlerle alâkalı bâzı mevzûların yeniden ve daha itinalı bir tetkikten geçirilmesini lüzumlu kılar. Buna rağmen İlimler Târîhi ile alâkalı her sâhada Garb lisânlarında kaleme alınmış malzemenin zenginliği ve müellifenin bu kaynakları kullanmadaki mahâreti, bunlara ilâveten âzami derecede bir hüsnüniyyete sâhip bulunması, onun doğru teşhis ve müşâhedelerde bulunmasında başlıca rol oynamıştır.

**

Memleketimizde mevcûd üniversitelerde yeni kurulan bâzı müessese ve mühitlerin mevcûdiyyetine bakacak olursak, İlimler Târîhi sâhasında yurdumuzda da bâzı şeyler yapılabileceği ümidine kapılabiliriz. Ankara Üniversitesi'nden bir Aydın Sayılı ve İslâm İlimleri Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi'nden bir Nâzım Terzioğlu ve yeni kurduğu Matematik Târîhi Enstitüsü, aynı üniversitede M. Tayyib Gökbilgin'in idaresinde, henüz kuruluş ve kadrolaşma safhasında bulunan İslâm Araştırmaları Enstitüsü ve buralarda sebkât etmiş mesailer ile Erzurum Üniversitesi'nde bir

İslâmî İlimler Fakültesi'nin faaliyete geçirilmiş olması ve diğer üniversite içi ve dışı muhit ve müesseseler, işaret ettiğimiz «ümidimiz»de bizi doğrular mahiyettedir.

*
**

On dört asırlık bir mâzide, biz Müslümanların sadece ibâdetlerle değil, aynı zamanda tabii ilimlerle de meşgûl olduğumuzu, bunlara yeni ve ehemmiyetli inkişâflar ilâve ettiğimizi, önce kendi münevverimize, sonra da bütün insanlığa hitâben ortaya koymak mecbûriyyetindeyiz. Kat'iyetle ifâde edebiliriz ki, İslâm, Dünya ve Âhiret, Beden ve Rûh nizâmıdır.

İşte, İslâm'ın hakiki kıymetlerinin olduğu kadar gerçek târihinin de su yüzüne çıkmasını hedef tutan yayınevimiz, sizlere bu eseri takdim etmekle İslâm İlimler Târihi mevzûunda yurdumuzda başlatılmış bulunan mezkûr faaliyetlere, tercüme yoluyla da olsa, bir iştirakte bulunduğu kanaatinde. Tevfik Allah'tan.

BEDİR YAYINEVİ

Not : Bu eser Avrupalı ve gayr-i müslim bir yazarın kalem mahsulü olduğundan, dinî görüşlerinde bâzı hatâlar mevcuttur. Yazar, sünnî İslâm inanç ve düşüncesi dışında kalan bir takım şahsiyetleri övmüş, yer yer yanlışlıklara düşmüştür. Bütün bu noksanlarına rağmen, kitap İslâm kültürünü müdafaa etmek sûretiyle haklı bir dâvâya hizmet etmiş olmaktadır. Aslında Avrupalı aydınlar için yazılmış olan bu eseri, ehemmiyetine binaen müslüman - Türk münevverlerine sunarken, bu notu koymayı zarûrî bulduk.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNLÜK HAYATIN TADI

Her yer halıyla döşeliydi.
Dövülüp ayaklarının altına serpilen kakule,
karanfil ve Hindistancevizinden lâtif bir
râyiha etrafı kaplıyordu.

Wolfram von Eschenbach
(1170 - 1220) Parzıval

Arapların Batı'ya hediyelerinin Arapça isimleri: (*)

«Muhterem hanımefendi! Sizi bu kahveye -Café- davet edebilir miyim? Yorgun musunuz? -Ermattet?- Lütfen ceketinizi -Jacke- çıkarınız, arkanızdaki sofada -Sofa- Kar-men -Karmin- rengindeki şilteye -Matratze- oturunuz. Alkolü -alkohol- tercih etmezseniz, çizgili kasketli -Mütze- beyaz önlüklü -Kittel- şekerçi -Konditor-, size bir fincan kahve -Tasse Kaffee- ile iki parça şeker -Zucker-, isterseniz bir sürahi -Karaffe- buz gibi soğutulmuş limonata -Limonade- sunsun mu? Hayır mı? Öyleyse kayısı -Aprikose- ve muz -Banane- ile çeşnilenmiş bir meyvalı pasta arzu eder misiniz?»

(*) Bu kısımda müellife Dr. S. Hunke temsili bir konuşma içinde, günlük hayatta ne kadar bol miktarda almancalaşmış arapça kelimenin mevcut olduğunu daha çok Alman okuyucuları için canlı bir üslupla ifadeye çalışmaktadır. - ... - içine alınan kelimeler, almancada kullanılan bugünkü şeklini göstermektedir.

«Dostum! Bugün yemekte mutlaka benim misafirimsiniz. Önce size portakal -Orange- takdim edebilir miyim? On yemek olarak, doldurulmuş enginar -Artischocke- hoşunuza gider mi? Üzerinde salçalı pirinçle karışık ıspanak -Spinat- bulunan besili horoz kızartmasını nasıl bulursunuz? Daha sonra size tarçınlı -Zimt- bir pirinç rakısı -Arrak- tavsiye edebilirim. Son olarak da bir Yemen kahvesi -Mokka-... Lütfen divanda -Diwan- rahat oturunuz».

Alman yurdunda olmanıza karşılık etrafınızı çeviren bütün eşyalarla size sunabileceğim ne varsa, bütün bunlar ilk defa bize yabancı dünyadan, evet Araplardan ödünç aldığımız şeyler oldukları halde, bugün uzun zamandan beri hayatımızın envanterine dahil bulunmaktadırlar.

Günlük zihni hayatınıza canlılık veren kahve -Kaffe-, ince öğüttüğünüz çekirdek kahve -Kaffebohne-, bugün hiç bir yemek listesini onsuz takdim edemediğiniz şeker -Zucker-, içinde koyu kahve içtiğiniz fincan -Tasse- dan başka limonata -Limonade-, önlük -Kittel-, ceket -Jacke-, kasket -Mütze- ve şilte -Matratze- gibi sahibi bulduğunuz bütün şeyleri; biz, evvelâ Araplardan öğrendik. Yalnız bunlar değil, Almanya'da ve bütün medeniyet dünyasındaki daha pek çok şeyler, hâlâ arapça isimler taşımaktadır.

Şekerci dükkânındaki -Konditorei- köşede çubuklara takılı vaziyette şekerlenen -Kandiirt- erikleri -Zwetschge-, bey armutları -Bergamott-, portakalları -Orange- ve şekerlemecisi ile nebat şekeri -Zuckerhand- veya -Kandis- bile...

Bu vaziyette, bugün sıcak memleketlerde yetişip, orarlardan bize ulaşan meyvelerin, —tabiatıyla yenilen içilen bazı şeylerin de— niçin esasında Şark'dan gelmiş olduklarından ve Şark'daki vatanlarının kâğıtlarına ambalajlandıklarından artık şüphe eder misiniz?

Yorgun iken Sofaya -Sofa-, divana -Diwan-, sedire -Ottomane- veya yatağa -Alkoven- uzandığınızı söylediğinizde her çocuk, bu kelimelerin yabancı menşeli olduklarını artık hemen anlıyabilir. Diğerlerini, bilhassa satranç -Schachspiel- kelimesini kullanırken, istemeden Arapça bir tâbire

hizmet ettiğinizin farkında mısınız? Satrancı, büyük Şarl (Charlemagne veya Carolus Magnus) devrinde Hârûn'ür-Reşid'in gönderdiği elçiler vasıtasıyla öğrendiğimizi; sevimli «Şah»-ın kral; hoşlanmadığımız mat -Matt-ın ise «ölüm» mânâsına geldiğini biliyor musunuz? Bugün bile Almancada «Scheckig lachen» yahut «Scheckig ärgern» —katılasıya gülmek, fena halde sinirlenmek— tâbirlerinde değişikliğe uğramış şah kelimesini kullanıyoruz.

Alıcı bekliyen vitrindeki bavul -Koffer- ile yanındaki sahtiyan -Saffianetui- ve maroken -Maroquin- çantanın Fas'dan geldiğini; seyahatı seven Arapların, beraberlerinde bir alâmet-i fârîka gibi bilhassa taşıdıkları bir çift tozlunun -Gamasche- da Şimalî Afrika'daki Ghadamas (Gadames veya Cydamus) şehrinden alındığını, bu kelimelerin bu suretle dilimize yerleştiklerini biliyor musunuz?

Su vitrindeki lüks eşyaya -Galatterie- ve zarif kumaş dekorasyonuna bakar mısınız?

Burada dayanıklı Mısır dimisi -Barchent-, ince basma -Kattun-, muslin -Musselin- ve yumuşak tiftikten örülme mohayir -Mohair-den başka; renklerin koyuluk ve açıklık derecelerine göre safran -Safran- sarısından portakala -Orange-, karmenden -Karmesin- koyu leylâğa -Lila- varıncaya kadar, renklerin titrestiği çok zarif şifon -Chiffon- ile sık saten -Satin-, kibar tafta -Taft- ve iyi cins muvare -Moiré- kumaşa muhteşem atlas -Atlas- ile Şam'ın göz alıcı kumaşı damas -Damast- gibi çeşitlere sahip bulunuyorsunuz. Bütün bu zarif şeyleri, onların faydalı ve göz alıcı kumaşlarıyla, parlak renklerini, Araplara borçluyuz.

Bir eczâhâneye yahut bir attara -Drogerie- girdiğinizde, önünüzde Araplara ait ihtirâlar [icadlar] bulunduğu farkında mısınız? İlâç alış verışı bunu hemen açığa vurur. Eczâhânedeki şişeler bir bakışta, içlerinde günlük ev idaresinde kullandığınız Muskat, Zimt, Ingwer, Kümmel, Esdragon, Safran, Kampfer, Benzin, Alkali, Natron,

Soda, Borax, Saccharin, Ambra ve diğer birçok Arap ilaçlarının, arapça isimleriyle yer aldıklarını görürsünüz.

Anilin boyaları -Anilin-, gaz -Gaze-, talk -Talkum-, pamuk -Watte- ile ayakkabı parmaklarımızın cilâlanması da kullandığımız cilânın da -Lack- hâlâ arapça isimleriyle kullanıldıklarını biliyor musunuz?

Günlük hayatta kullanılan eşyaya ait, Araplardan bize gelerek, lisânımızın her tarafına serpilen kelimeler; nereye bakarsak bakalım, hemen apaçık karşımıza çıkarlar. Bunlar, bir zamanlar bizim aç, çıplak ve biraz da kirli şekilde yaşadığımız günlük hayatımıza eklenen süsler; parlak bayram elbiseleri; hayatımıza çeşni veren, koku ve renk katan, onu daha temiz ve sıhhi yapan, konfor ve zerafetle güzelleştiren şeyleri isimlendirirler.

Dünya ticaretinin gölgesinde aç kalan Batı

Sene 973. Fransa'nın Batı sahilinde bir gemi Gris-Nez (şimali Fransa'da Boulogne ile Calais arasındadır) burnundan kuzey-doğu rotası ile ilerlemektedir. Bordeaux, Rouen, Utrecht ve Schleswig'de, her şeyden önce değerli yükü Endülüs yağını, dericilikte kullanılan Kastilya şapını, Malaga'nın incir, şarap, biber ve gemi halatlarını boşaltan bu gemi ile Halife İkinci el-Hakem'in elçisi Kurtuba'lı Sidi İbrahim bin Ahmed et-Tartûşi de seyahat etmekte ve Saksonya'da meşhur «Roma Kralı Huto»-yu ziyarete gitmektedir. Bu sırada Roma İmparatoru I'inci Otto, oğlu ile Yunan Kayzeri'nin kızı Teofano'nun Roma'daki parlak düğününden ve yorucu taç giyme merasimlerinden sonra Harz'da Quedlinburg'a dönmüştür. Lechfeld zaferini kazanan Otto, Batı İmparatorluğunun yeniden kurucusu olarak, kudretinin ve hükümranlığının zirvesinde bulunmaktadır. Danimarka, Polonya, Slavya ve Bohemya elçileriyle Yunan, Bulgar, Macar ve İtalyan delegeleri, Quedlinburg'un İmparator sarayında, Batı'nın bu en büyük hükümdarına hürmetlerini sunmak için sıraya girmiş bulunuyorlar.

Kayser, saray idaresini, nisan başlarında Merseburg'a nakleder. Orada, Hıristiyanlığın bir numaralı kralına saygılarını bildirmek üzere; «Emir'ül-Mü'minin»in (Mü'minlerin Hükümdarı) elçi olarak gönderdiği İbrahim bin Ahmed et-Tartüşî ile karşılaşır. Kayzer, müslüman misafirlerini, o zamana kadar benzerlerini görmediği fevkalâde hediyeleriyle birlikte kabul eder. Bu kabul, onun son resmi faaliyeti olur. «Büyük Saksonya İmparatoru», İmparatorluğun mukâbil kıymetli hediyelerini kendisine verdiği elçinin ayrılmasından birkaç gün sonra Memleben'de gözlerini hayata yumar.

Mağrib'li bu diplomatlar, memleketlerine karayolu ile dönerler. Tartüşî, dönüşünde Soest, Paderborn ve Fulda üzerinden Mainz'a uğrar. Burada ülkesi ile ilgili bir eşya ile karşılaşır. Ren kenarındaki Franklara ait bu şehirde; bir tüccar, Tartüşî'nin eline, birkaç Arap dirhemi uzatır. Tartüşî, küfi işaretlerini, parayı bastıran hükümdarın adını, Hicret'in 301 ve 302'nci yıllarını belirten basılma târihlerini hayretler içinde okur. Şüphesiz burada karşılaştığı altın paralar, Semerkant'tan geliyordu. Takriben 60 yıl önce basılmıştı. Tartüşî, «bunların Sâmânî'lerden Nâsır ibni Ahmed'in paraları olduğunu tahmin ediyorum» demek suretiyle kanaatini açıklar.

Sadece uzak-şarkta yetiştikleri halde, Batı'nın en garbı sayılan Mainz'da; biber, zencefil, karanfil, spikanarde, kostus ve havlican kökleri gibi, karşılaştığı daha birçok şeyler de, onu hayrete düşürmüştür.

Eğer piskoposluk merkezi Cambrai'den 70 km. uzakta-ki Somme'de —böylece o sırada, hemen hemen dünyanın öbür ucunda—, Corbie Manastırı'nın kilerci rahibinin mutfağı için satın alacağı emtianın listesini görseydi, şüphesiz hayreti daha büyük olur ve şunları okuyabilirdi:

300 kilo (*) balmumu, 60 kilo biber, 60 kilo kimyon, 35

(*) Müellife, listeyi bugünkü ağırlık ile vermiştir.

kilo zencefil, 5 kilo karanfil, 7,5 kilo tarçın, 5 kilo spikarnde, 5 kilo buhur, 5 kilo sakız, 1,5 kilo mür, kilo costus, 5 kilo havlican, 5 kilo rha ponticum, 5 kilo percum, 5 kilo ada çayı, 5 kilo pomicar, 5 kilo sytrax calamita, 2,5 kilo cotzumber, 1,5 kilo oppermant, 1,5 kilo andem, 1,5 kilo indium, 1 kilo thymiama.

Ada çayından her çeşit baharata, şifalı nebatlardan buhur gibi şeylere varıncaya kadar, günlük ihtiyaçlara ait bütün bu eşyalar, uzak bir yoldan —Uzak Şark'tan— Batı'ya götürülüyor; bunlarla yalnız sayısız kiliselerin, Arapların mallarına olan ihtiyaçları giderilmiyor, bunlara rahiplerin yemek masalarında bile ihtiyaç duyuluyordu.

Bununla beraber onlar Şark'ın bu hoş giden nimetlerinden, uzun bir zaman için mahrum olmak mecburiyetinde kalmışlardı.

Corbie'nin listesi, Merovenjler devrinden kalma idi. Tartüşi'nin seyahatinden tam üç asır önce yazılmıştı. Bu üç asır içinde, Ren ile Somme'den pek çok sular akıp gitmişti. Bu dünyada, bu üç asır içinde, daha önceki bütün asırlardan daha fazla bir değişiklik meydana gelmişti.

Bu değişiklik, şimalde Roma İmparatorluğunu parçalayan «Cermen Muhaceretinden»; eski dünyanın çehresini değiştirmiş olan muazzam Roma İmparatorluğu'nun batmasından ziyâde, Akdeniz birlik ve beraberliğinin kesin bir hale gelmiş olmasıydı. Yoksa Cermen istilâları, gerçekten kesin bir değişiklik mi yaptılar? Şimal Milletleri, eski kültürü biraz bozup, onu acaba yıktılar mı? Aksine mevcut duruma uyup, onun bir parçası haline geldiler. Eski İmparatorluğun nihayet hulması ve Doğu Roma'nın yeni nüfuzu ile din birliği sarsılmış mıydı? Akdeniz bölgesinde bir iktisadi gerileme olmuş muydu? Bilâkis bir zamanlar Ostia üzerinden dünya çapındaki Roma şehrine, Marsilya'dan limanlara akan Şark ticareti, bu esnada daha kuvvetle gelişti. Evvelce Alp'ler üzerinden ve Gallien'den Cambrai ve

Germanyâ'nın iç kısımlarına kadar uzanan yollardan daha genişleri üzerinde cereyan etti. Ticarete artık Roma değil, Bizans hâkimdir. «Eski Dünya», içten içe çürümüştür ve yorgundur .Fakat harice karşı sağlam görünmektedir. Eski dünyanın birliği, Hz Peygamber Muhammed (S.A.V.) tarafından aktif ve disiplinli hale getirilen Arap unsurlarının, Cenûbi Arabistan'dan Akdeniz sahilleri boyunca Atlantığe kadar ilerlemeleri; şark, cenup ve garpdan eski kültür blokunu parçalayıp tamamen hâkimiyetleri altına almaları ile dağılır.

Bunun neticeleri büyük olur. İslâmiyetin zaferi, Müslümanların Garba vâki taarruzlarına karşı bin seneden fazla zamandan beri esasen mevcut demirden perdelerini indiren ve asırlarca hava girmez şekilde tecerrüd eden Garp Dünyasını bir «şark» içinde toplamak üzere parçalar. Yeni «Arap Dünya İmparatorluğu», ilk defa tamamen «Doğu» olarak, «Batı»nın karşısında yer alır ve Batı'yı geriye doğru iter (*).

Roma ile Bizans'ın, «Kimse Suriye ve Mısır'a seyahati göze alamaz» şeklinde yaptıkları özel propaganda, Avrupa kıt'asını Şarktan ayırır. Hristiyan Hacıların Kudüs'teki mukaddes yerleri, engelsiz ziyaret imkânına sahip bulunmaları; Hârûn'ur-Reşid'in, Kudüs'deki din adamlarının vazifelerine devamı sağlamak için, çok takdir ettiği Kayzer Şarl'a, vazifesine devam etmesine izin verdiği Kudüs Patriğinin aracılığı ile Mukaddes Şehrin anahtarlarını tevdi ve hâmlüğünü tevcihi bile imânsızların hüsnüniyet sahibi ve seyahate düşkün insanları korkutmak gayesiyle Kudüs'de Mukaddes şeylere karşı saygı gösterilmediğini yaymalarına

(*) «Cermen hücumlarının tahrip edemediği Ak Deniz'in muhkem vahdetini; İslâmiyet parçaladı.» «Ak Deniz Vahdeti» Roma-Kartaca harplerinden sonra ortaya çıkan «Avrupa Tarihi»nin kat'i bir vak'asıdır. Bu, Antik Medeniyetin sona erişini, Avrupa'nın Bizans Medeniyetine yönelişini, Orta Çağın böylece başlamasını ifade eder.»
Henri Pirenne; Geburt des Abendlandes; Muhammed ve Büyük Karl, s. 118, bilhassa 141-287.

mâni olamaz. Halbuki bir müslüman tâcire, Çin ve Hindistan'la birlikte sonsuz Şark açık bulunuyordu. Gerçekte İslâm Dünyası'nın Batı ile ticarete ihtiyacı yoktu. Bu sebeple Cenûbî Avrupa sahillerini, artık yalnız korsanlar ziyarette gitmekteydi. Şark emtiasının içine döküldüğü limanlar şimdi تنها, ambarlar boştu. Corbie Kilisesi'ndeki kiler tamtakır, rahip kilercibaşının masaya getirdiği lahana çorbası lezzetsizdi. Hiç bir tâcir artık biber, zencefil, şarap ve ipek teklif etmemektedir. Şimdiye kadar hayata güzellik veren şeylerden hiçbiri kalmamış gibidir. Tüccar sınıfı ortadan kaybolmuştur. Ticarete mevzu olabilecek hiç bir şey mevcut değildir. Köylü diğer bir köylüye, ya hayvan veya mahsulü ile tediye de bulunuyor; nâdiren gümüş ödüyordu. Ellerde artık altın dönmemektedir. Hayat fakirleşmiş, basit ve sade bir hâl almıştır. Bizzat kiliseler, en mübrem ihtiyaçlarını gidermekten mahrumdurlar. Buhur, şarap ve aydınlatmaya yarayan yağlar bulunmayan maddelerdir. idare edelim diye istikbalde orman arılarının peteklerine el uzatılacağı benzemektedir. Bonifatius, Roma'lı dostlarının bir defaya mahsus yardım mahiyetinde gönderdiği bir parçacık buhura, diğer bir defasında da Hıristiyan metropolünde bir müsevi tarafından takdim edilen bir parça baharlı kostos köküyle Arap pelesenk çalisından elde olunan bir denemelik kâfur pelesenki gibi mütevazi hediyelere muhtaçtır. Müslüman Şark ile Hıristiyan Garb arasındaki mahdut bir irtibatı, büyük tâcir veya Karolenj'lerin elçileri olarak yalnız Müseviler sağlıyorlardı. Müseviler dünyanın neresinde kendilerine yardımda bulunacak soydaşlarını bulamazlar? Bundan başka onlar 900 yılında mükemmel bir şekilde çalışan Irak zâbita ve posta idaresinin reisi müslüman İbn Hordadbeh gibi farsça, italyanca, arapça, Fransızca, İspanyolca ve slavca konuşurlar. Garb'dan Şark'a, denizden ve karadan İspanya'ya; —Septe ve Mısır yolu ile— seyahat ederler. Garb'den harem ağaları ve esireler, Bizans ipeği, kürk ve kılıç taşırlar. Fransa'nın Batı sahilinde gemilere biner, bugünkü Port-Said'in yakınında

bulunan Farama'ya hareket ederler. Dönüşte hindistancevizi, sarı sabur, kâfur ve tarçın ile şark ülkelerinin mahsullerini yüklerler. Bununla beraber bütün bunlar Avrupa için, kızgın taşlar üzerine düşen damlalar gibidir. Vasat seviyede bir insan, onların fiatları son derece yükseltilen mallarını, karaborsadan sağlayamaz. Garb'ın Mainz'ında gördüğü Şark menşeli, yemeklere konan güzel kokulu baharat, işte bu yüzden Tartüşî'yi hayrete düşüren sebeplerdi.

Diğer taraftan Hristiyan memleketler fiilen uzun zamandan beri süregelen Hazar Denizi üzerinden Volga boyunca yukarıya yükselip, şimal memleketlerine yayılan, Baltık Denizi'ndeki bütün sahil ve adalardan geçen kuvvetli bir «Şark Ticaretinin» gölgesinde bulunuyordu. Şimal Ülkelerinde 9 uncu asırdan 11 inci asra kadar yeniden tedavüle konan milyonlarca madeni Arap parası, İslâm Kültürü'nün dünya çapındaki yayılışının ve dini inançlarla daraltılmayan ticaretinin delilleridir. Bunun nâkilleri ise, Norveç, İsveç, İzlanda ve Danimarka'dan cesûrane seyahatleriyle Şark'ın derinliklerine kadar giden Şimali Almanya Viking'leri veya Normanlardı. Bunların kurdukları birçok kudretli devletlerden biri de, vatanları olan İsveç'te hükümdarları Hros veya Rûs'un ismini alan, Rusya'nın geniş arazisinde vücuda getirdikleri devlet idi. Onlar, ticaretle iştigal eden muharibler olarak, Nowgorod ve Kiev gibi büyük ticaret pazarları kurdular. Kumaşlar, keçeler, gümüş süsler, mızraklar ve yemeklere konan güzel kokulu baharat için İslâm ülkelerinden en uzak tül dairelerine kadar uzandılar. Bunları, kehribar, balina dişleri, balık tutkalı, akça ağaç, kuş ağacı kabuğu, av için canlı doğanlar, müslümanlar için siyah tilki kürkünden yaptıkları harikulâde serpuşlar ve bilhassa büyük miktarda kürklerle sağladılar. Kaygan kunduzlarla kakım kürkleri, baha biçilmez siyah samurlar ve yakut renkli tilkiler, yük eşeklerinin sırtlarında, gün doğunca yatak odasını gece karanlığına çeviren vaşak kürkleri ise henüz nallanmamış taylarla geliyorlardı.

Arap Dünya İmparatorluğu ile Rus ve Şarki Roma devletleri arasına sıkışan tampon Hazer Devleti mevcuttu. Burası Yakın Şark'dan koğulan musevileri yüzlerce yıldır kabul etmekteydi. Bu devletin Müsevi Dinine mensup Kraları, müsevi, hristiyan, müslüman ve putperestlerle karışık bir kütleye hükmediyorlardı. Hükümet merkezi İdil (Astarhan), Volganın Hazer Denizi mansabındaki mühim nakliyatı kontrol altında bulunduruyordu. Muazzâm zenginliği, transit ticareti sayesinde her yönden gelen malların geçişinde devletin aldığı gümrük resimlerine dayanıyordu. Kayzer I'inci Otto'nun kıt'ayı kasıp kavuran Macar sürülerini tamamen zararsız hâle getirmesinden sonra, nihayet Hazer ile Rus Normanları üzerinden kuvvetli şekilde şuraya buraya akan İslâm-Şimal memleketleri ticaretinin bir yan kolu, manastırlara ve Orta Avrupa şehirlerine doğru istikamet değiştirir. Büyük ticaret yolları artık Prag'a kadar ulaşırlar. Slav memleketleri yolu ile yaptığı bir seyahatte, Halife el-Hakem'in elçileri ile birlikte Merseburg'a gelen ve Saksonya Kralı Hutto'nun sarayına kabul olunan Yahudi soyundan İbrahim bin Yâkub'un anlattığı gibi, «Rus ve Slavlar, Krakau şehrinden mallariyle Prag'a gelmekte ve bu malları, Müslüman - Türk ülkelerinde geçen akçaları mukâbilinde Türkler ve Yahudiler, (köleler, kürk-ler ve kalay) satın alarak memleketlerine götürmekteydiler». Müslüman - Arap Tartûşi'yi, 973 yılında yabancı bir diyarda, sanki kendi vatanında imiş gibi selâmlayan bu baharat ve paraları, belki bizzat Ruslar, belki de Praglılar, Mainz'a getirmişlerdi.

Ablukayı yaran Venedik

İç harbler ve denizin yuttuğu Adriyatik'teki göller şehri Metamauco, bu sırada Mısır'dan kaçırılarak getirilen mukaddes Markus'un mânevî himayesinde, Rialto adalarında Venedik adıyla yaşamağa devam etmekte, ticaret sahasında en muhteşem zaferini sağlamak için, bu memleketin gö-

ze çarpmıyan bir mevkiinde, büyümeye hazırlanmaktadır. Daha başlangıçtan itibaren deniz ortasındaki durumu, onu ticarete zorlamıştı. İşe, tuz ve balık ticareti ile küçük bir şekilde başlayan Venedik ,emsalsiz bir zafere ulaştı. Onun silâhını, ticari dehâsı ve Doğu ile Batı'daki bütün milletlerin malları; zaferini ise, Batı'da yalnız onun sahib bulunduğu, hemen hemen Araplar çapındaki bir zenginlik teşkil etmiştir. İslâmiyetin yayılmasıyla deniz, iki dünya arasında hudut olmuştu. Doğu ve henüz bilinmiyen hazinelerine mukabil uzun zamandan beri mahrumiyetler içinde kıvranan aç Batı arasındaki köprüleri yeniden kuran Venedik, Doğu Roma İmparatorluğuna bağlıydı. Denizde mağlûp olmayan anavatan, İtalya'daki istinat noktalarıyla de irtibatını muhafazayı bilmmişti. Ancak Vasileas [Bizans İmparatoru] uzakta, Frank imparatoru ise sık sık tazyikte bulunabilecek şekilde yakında idi. Her ikisi de Venedik'in teveccühünü temine çalışıyor, her ikisi de onu tehdit ediyorlardı. Bununla beraber Venedik, bu salıncak oyununda, kendi hükümdarı Doj [Duçe] ile dünya hükümdarları arasında, müsavi münasebetler kurulmasını sağlayıncaya kadar, her defasında istiklâl merdiveninin bir yukarı basamağına çıkmayı başardı.

Nihayet Venedik, müslümanlarla münasebetleri hoş karşılanmayan bir «Hristiyan Şehir» olduğu halde, gözünü diğer şeylere çevirmeğe ve Akdeniz'den zengin müslüman limanlarına deniz seferleri yapmağa tâlip bir hale geldi. Sicilya'nın fethi esnasında, Napoli, Arapların bir parça koltuğuna sığınmak suretiyle, değersiz hususi bir yardımdan mı kaçınmadı. Piza, Cenova aleyhine, Sarazenlerle (*) anlaşmalar mı yapmadı, Napoli, kendi rakibi Amalfi aleyhine olmak üzere Venedik'le mi birleşmedi?.. Daha birçok şeyler... Bilhassa Amalfi gemileri, Müslümanlarla birlikte Roma sahillerine saldırmadı mı? Ancak Papalığın aforoz

(*) Sarazen: Şimali Afrika üzerinden gelip, Sicilya'yı fetheden müslüman Araplar.

tehdidi, onu bu hareketinden vazgeçirmedi mi? Nihayet ticari huzur tehlikeliydi. Ticaretin, dini inançla yapılacak ne işi olabilirdi. Denizin genç kraliçesinin, Boğaziçi'ndeki yaşlı adamın hâl-i hazır politik ticaretiyle ne ilgisi vardı? İmparator Johannes Tzimiskes'in emrine dayanarak, Rialto'da limandan ayrılan gemilerde silâh ve kereste arayan murakabe hey'etinin bozguncu faaliyetlerine boyun eğilmiş olmuyor muydu? Hiç şüphesiz Vasileas'ın müslümanlara silâh teslimatına ve harp gemileri inşaatında kullanılmak üzere kereste nakliyatına yardımda bulunan —emin kaynaklardan öğrendiğine göre— Venedik'lilere karşı hiddeti, Fatımi Halifesinin son taarruzuna karşı duyduğu hiddetten daha büyük olur! Vasileas bilhassa içinde harp gayelerine yarar emtia bulunan irili ufaklı bütün kadırgaları taktırma tehdidiyle Venedik'i korkutmağa çalışır. Ancak Venedik, ipek ve kadife yastıklara dayamaya hazırlandığı başını, kestirmek niyetinde değildi. Silâh satışını ölüm cezası ile suçlayan 5 kadem boy ve yarım kadem ölçüsündeki tahta ile, tahta kalbur, tekne ve mutbak kaşıkları dışındaki her türlü kereste nakliyatını sınırlayan acele yazdırılmış emirname karşısında kurnaz Venedik Kralı, yelkenleri tamamen şişirmek için öfkeli Kayzer'den ilk kokuyu alır. Nihayet Kayzer, murakabe hey'etine, Venedik kereste ticaretinin hiç bir ehemmiyeti olmadığını, artık bu ticaretin asla Halifeye yardım mahiyetinde sayılmadığını açıklar. Zira Hükümdarların mutabakatından kısa bir zaman önce üç gemi, Bizans (İstanbul)'dan tamamen kereste yüklü olarak ayrılmıştı. Bunlardan ikisi, Tunus'daki Mehdiye'ye gitmek üzere yolda bulunuyorlardı. Üçüncüsü ise, Şimali Afrika'da Trablus'a müteveccih idi. Hıristiyan merhametinin bir ifadesi olarak, bu üç gemiyi sadece fakir liman işçilerinin istifadeleri için tahliye etmelerine müsaade olunur. Bu vaziyetten «Şark» hiç bir, suretle faydalanamaz! Venedik, Amalfi, Palermo ve Messina ile, Şimali Afrika'lı müslümanlar arasındaki ticareti, 11 inci asrın Arap yazarları da doğrular. Kayruvan, Sus ve Gabes'den Avrupa'ya değerli ipek

perdelerle mihrap örtüleri, siyah bezlerle harikulâde gök mavisi kumaştan elbiseler ihraç olunur. Müslümanlara ait mutantan eşyalar Monte Cassino'ya, bugün hâlâ iç döşemelerinde mevcudiyetleri müşâhede olunan Apenin Yarımadasındaki manastır ve kiliselere sevkolunurlar, fakat şimâle ulaşamazlar. Alpler üzerinden bunu kim yapabilecekti?

Derken ticareti harekete getiren şu iki vak'a oldu:

Bizans, 961 yılında Müslümanların Girit Adası üzerindeki hâkimiyetlerini parçalar. Böylece «Yakın Şark» yolu da açılır. Kayzerlik veya Papalığın hiç bir sözü, Şark Müslümanları ile ticarî münasebetler tesisini, onların dünyaya yayılan ticaret ve mütemadiyen gelişen zenginliğinden faydalanmayı önleyemez .

991 yılında Venedik Docu II nci Peter Orsoleo,, hükümdarlığa başlarken, Venedik ile iyi münasebetler kurmaları için bütün İslâm hükümdarlarına elçiler gönderir. Lido ve Cenova'dan kalkan ticaret gemileri, Suriye ve Mısır limanlarına, derhal muntazam seferler yapmağa başlarlar. Hıristiyan dostu olan Fatımi Halifesi el-Mustansır, Kudüs şehrinin bir kısmını tamamen hıristiyan hacılarla tüccarlara ayırır.

Deniz ticaret filoları, en yüksek sıcaklığın düşmeğe başladığı Eylül ibtidalarında memleketlerinin limanlarından ayrılmağa, dört veya beş hafta sonra Yakın Şark'da demir atmağa itina gösterirler. Kışı Şark'ta geçiren tüccarlar, Suriye ve Filistin'den Bağdat'a veya İran körfezine seyahat ederler. Yahut doğrudan doğruya Hindistan'la Madagaskar'dan ucuz deniz yolu ile gelen ve bol ticarî kazançlar vâdeden baharatın bulunduğu Kahire ile İskenderiye'ye giderler. Onun için Haçlılar da, daha sonra «Filistin'i, Mısır'dan almayı» denerler. Dönüşünde aynı yükleyenle mukaveleli bir bağlantısı olmıyanlar, ticarî seyahatlarını birkaç yıldan fazla uzatırlar. Venedik veya Cenova'lı tâcir, en az altı ay İslâmî hayatın ritmiyle, yabancısı bulunduğu bir kültür dünyasının içinde vaktini geçirir. Yeniden

gemisinin tahta güvertesine ayak basınca, mukabil yükün tahmili esnasında, memleketi için daha ziyâde Suriye pamuklarını; Antakya'nın keten kumaşlarıyla Tyrus'un (Sûr) (*) cam ve seramik mâmûlâtını, Trablus'un kesme veya çuvallar içindeki toz şekerlerini alır, Mısır ticaret mahallerinden beraberinde Lido'ya daha ziyade biber, tarçın, hindistancevizi, kâfur, hintkarabiberi, buhur, mür, çivit, şap, sandal ağacı ile boya verici ağaçlar götürür.

Böylece «Akdeniz ticareti», «Şark»la tekrar irtibat kurar. 955 de Lechfeld'de cereyan eden Macar Muharebesi, step sürülerinin Batı ve Orta Avrupa'ya her yılki akınlarını bertaraf eder; Avrupa'nın meskûn mahalleri, huzur ve emniyete kavuşur. Alplerden geçen patikalar, birdenbire canlı ticaret yolları haline gelirler. Kayzer, Ön Alplerle Konstans Gölü'nün etrafında bulunan ve Ren'e doğru uzanan mahallere pazarlar kurup para basma müsaadeleri verir. Venedik'de biriken malları şimale akıtmak için yol artıktır.

Ancak bu malları Burgund, Fransa ve Flander'e götüren İtalyanlara Almanya'da rastlanmaz. Müseviler de, buradan gittikçe ayrılırlar. Para, at, hayvan veya eski eşya aracılığından çekilirler. Alman tâcir, bizzat Septimer veya Büyük Sen-Bernar üzerinden Po Ovasına doğru iner. Şark mallarına muazzam bir sürüm sahası açar. Alman tâcirlerinin hedefi hiç şüphesiz San Marko Cumhuriyetidir. Konstans, Schaffenhause, Ravensburg, Regensburg, Nürnberg, Augsburg, Ulm ve bilhassa Köln'den Alman tâcirlerini, kıymetli müslüman mallarının bulunduğu Avrupa'nın en büyük antrepo limanına çeker.

Mısır Sultanının, Hristiyan tâcirlerin emirlerine İskenderiye'de uzun zamandan beri tahsis etmiş olduğu misafirhâneye (Funduk) benzer şekilde, Venedik dahi Alplerin ötesinden gelen yabancı tâcirler için, onların fazlalaşan miktarlarıyla mütenasip, hususi bir satış yeriyle otel ayırır.

(*) Lübnan'da bir sahil şehri.

Venedik bu tesis ile birlikte «Funduk» kelimesini de, müslümanlardan aldı. Almanlara ait «Funduk», resmi ifadesiyle «Fondaco dei Tedeschi», yataklarıyla birlikte 56 ikamet odasını, insan ve hayvanlar için barınacak yerleri, hususî bir fırını, esnaf odalarını, bunlardan başka bilhassa eşya mağazalarıyla satış nahallerini ihtiva eden yarı bir koloniydi. Bu koloni, ticarî seyahatin sanki bir hat başı durağıydı. Burada Nürenberg'li tâcir Konrad Eisvogel kalabilir; Bakırları, demirden mâmûl eşyalarıyla kürk ve brabant bezleri —Müslümanlarda görüldüğü şekilde— resmen tâyin olunmuş simsarlarla eşya târife mütehassıslarının nezaretinde gümrüklenir ve satılırdı. Nürenberg'li tâcir, sattığı mallarının bedelini, simsarın huzurunda, çok rağbet gören baharatla her çeşit ilâçlara, altın ve ipek işlenmiş kumaş ve elbiselere yatırırdı.

Venedik'le ticarete temâyüz, ancak kökleşmiş çok sert nizamlara ünsiyet ve riâyet neticesinde elde edilebilirdi. Konrad Eisvogel, mallarını beraberinde Nürenberg'e götürebilir; fakat Venedik'den harice para çıkaramazdı. Tyrus (Sûr), İskenderiye, Mehdiye ve Centa'dan memleketlerine dönen gemilerin direklerini, Fondaco'nun loncasına tetkik ettirebilir. Fakat emtianın konulduğu yerlere ayak basamazdı. Hattâ onunla gemi mürettebatı arasında tek bir kelime teati olunamaz ve o, gemi mürettebatına en küçük bir şey veremezdi. Yalnız bu kadar da değil, o, Burgund ve Milâno'lu, Bohemya veya Floransa'lı hiç bir tâcire sesin işitilebileceği bir mesafeye kadar yaklaşamazdı. Venedik, kendi göller bölgesinin dışında bulunan Alman mallarını satın almayı ve hiç bir Venedikli'nin malını, Alman arazisine yollamayı taahhüt etmezdi.

Venedik, üzerinde bulunduğu pek çok adalarda Adriyatik Denizinde, Doğu ile Batı arasındaki aracılığı kendisi için mahfuz tutar. Misafir olan, bu kaidelere sıkı sıkıya riayet eder. Venedik'in kudretindeki sır, bu ticarî hikmet ve sertliğin içinde bulunmaktadır. Buna mukabil, Cenova başkadır. O, daha liberal görüşlü ve daha cömerttir. Bura-

da, «Şark Ticareti», devlet inhisarına değil, hususi teşebbüse dayanır. Bu sebeple Cenova, yabancı teşebbüs ruhu içinde İspanya, Şimali Afrika ve Yakın Şark istikametinde bir durak mahallidir.

Nihayet görülüyor ki, her tarafta zenginliğin, iktisadi kudret ve nüfuzun temeli, Müslümanların yemeklere konan güzel râyihah baharatıdır. Batı'da her erken refah, müslüman sepetlerindeki biberle birlikte gelişir. Biberin gelmediği zamanlar ülkelerin iç ticareti söner, tüccar sınıfı ölür, tedâvüldeki altınlar erir. Batı, Doğu ile arasındaki bağlarının koptuğu anda, tam bir ziraatçi ve çiftçi mertebesine düşer. Onun için ark, biber, hindistancevizi ve şekerleriyle yalnız Batı'nın zevkini tatmin edip, onun lâhana tenceresini baharlatmaz. Şark mallarının Batı'ya yeniden varışından sonra, sadece hububat ve yumurtalar, evde yapılmış çanak ve çömleklerle, mahalli ihtiyaçlara kâfi gelen evde örülmüş pantolonlardan ibâret köylü pazarlarının yerine, yakın ve uzaktan gelen tâcirlerin meskenlerini de muhtevi panayır yerleriyle depolama limanları kaim olur. Servetin şımarık çocukları konfor ve lüks, elele vererek, şehirlerle birlikte gelişirler. Para tekrar tedâvüle başlar, kansız bir içtimai inkılap meydana gelir.

Şüphesiz Araplarla yapılan «Şark Ticareti» olmasaydı, Venedik asla bu hâle yükselemez, kırmızı tohum, tarçın, kimyon ve çividsiz, Batı'nın iktisaden en kuvvetli devleti sıfatıyla, hâkim bir rol oynayamazdı. Kudüs'ün kurtarıcılarıyla birlikte başlayan muazzam bir nakliyat faaliyeti, on bu konjonktürü sağlar.

Cömert halife el-Mustansır'ın, Hristiyanlara karşı gösterdiği âzami kolaylık, bir Türk boyunun İslâm ülkeleri üzerinde bir fırtına gibi kopmasıyla birden bire son bulur. Kudüs'ün, Selçuk Türkleri'nin eline düşmesi, Selçukîler'in Şarki Roma İmparatorluğunu tehdit etmeleri «Hristiyan Batı»nın toplu Haçlı taarruzuna bir yeşil ışık olur. Mutaassıp ve çılgın üçüncü Fâtîmi Halifesi el-Hâkim'

in saltanat devrine kadar Filistin'de Hristiyanlarla Müslümanlar barış içinde yaşadılar. Fakat, artık Kudüs, asırlarca bir muharebe meydanı, Akdeniz, İslâmiyet aleyhine bir yürüyüş sahası olacaktır. Buna rağmen denizci İtalyan Cumhuriyetleri, Müslüman ticaret ortaklarıyla kârlı ticari münâsebetlerini devam ettirirler. Roma'daki ruhani reisin sadece birkaç yıl için din düşmanlarıyla her çeşit ticareti yasaklaması, bir istisna teşkil eder. Hristiyan mücâhitlere karşı muharebede kereste, silâh ve madenlerin, müslümanlara destek olacağında Sinod ve Konsiller İdini meclisleri birleştiklerinden, bunları sık sık yasak harp malzemesi olarak ilâna mecbur kalırlar. Bununla beraber bunların havariyyunvâri ihtarlarının, pek az muvaffak oldukları görülür. Nihayet ileride Hristiyan denizciler, müslüman harp gemilerinin dümenlerini de kullanmayı kabullendiler.

Bir taraftan haçlılara karşı, «Mü'minlerin Hükümdarı»nın yardımına gitmek üzere Fas Sultanı'nın isteğiyle tersanelerinde on sekiz harp sefinesi donatılmasına müsaade eden Cenova, mü'minlerin hükümdarına, haçlılara karşı yardım etmekten çekinmez.

İtalyan Cumhuriyetleri, bu ticari münasebetleri neden kurdular? Bunun neden yaptılar? Bir tüccar, ticari münasebetlerini geliştirmek için, her fırsatı kollamak ve ondan faydalanmak zorundadır. San Marko meydanına ardı ardına gelen yirmi bin, kırk bin askerin Akkâ ve Dimyat'a nakledilmesi, hem bir ticari faaliyet, hem de hristiyanların umumî dâvâsına kâfi bir iştiraktır. Bir zamanlar müslümanların tehdit ettiği Doğu Roma İmparatorluğu'nu, 1203'de Venediklilerin idaresi altındaki Haçlıların bizzat parçalaması da bir ticarî faaliyettir.

Bir Hristiyan yazar, içki âlemlerinin sarhoşluğu ile yakıp yıkan, antik kütüphanelerle, sanat eserlerinin bakiyeleri arasında resmigeçitler yapan şövalyeler muvacehesinde bir haçlı seferinin tahripkâr manzarasını, «dünya yaratıldığından beri» onu en fazla çöle çeviren bir ganimet se-

feri şeklinde isimlendirir. Böylece haçlı seferinin umumi mağlûbiyetinden, Hristiyanlık cephesinde yer alan Venedik ile İtalyan rakipleri haçlı seferlerinden biricik gâlip olarak çıkarlar.

«Hz. İsa'nın mezarı»nın ele geçirilmesi ile «Müslümanların imhası veya imana getirilmesi» ve bunun için de Filistin'de hususi bir hâkimiyet tesiri uğrunda Hristiyanlığın asırlarca devam eden faydasız gayretlerinin bilânçosunu, İspanyol Fransisken Râhib Ramon Lull, «Sonunda hepsi de gayelerine varamadan bitip tükendiler» şeklinde belirtir.

Lâkin akıllı Venedik, bitip tükenmedi. Bilhassa işin kötü neticelenmesinden sonra, Avrupa'da duyulmasını istediği «Venediklilerin, İslâm Devletini tanımalarının kat'iyen bahis mevzuu olmadığı» tarzında bir şâyia'yı her tarafa uçurur. Fransa Kralı Mukaddes Ludwig'in [Saint-Louis] felâketli mağlûbiyeti, Venedikliler için bir karnaval eğlencesi olur.

Arap mektebinde

Venedik'in zaferi, Arapların kıt'aları aşan ve bunları birbirlerine bağlayan ticaret zaferlerinin büyük bir kısmını teşkil eder. Bu ticaret, İtalyan ticaretini peşine takar; İtalyan, hattâ Alman, Fransız ve Hollanda ticaretlerine yeni inkişaflar etirir. Gittikçe kuvvet bulan bir şebeke, hayat getiren bir dalga halinde, şehirlerle sokaklara sokulur; Britanya'ya, hattâ İskandinavya'nın şimâl bölgelerine ulaşır. Şehirler, havsalaya sığmaz bir inkişafa kavuşurlar. Uzun müddet İtalya'da olduğu gibi, bundan böyle Şimâli Alplerde de Arapların ham maddeleri «Arap tarzında», yeni tezgâhlarda işlenir. Müslümanlar pamuğu Sicilya ve İspanya'da yetiştiriyor, yahut gerekli daha iyi vasıftakini Suriye veya Horasan'dan getiriyorlardı. Daha 1200 yıllarında Reuenthal'lı Neithart'ın şarkılarında dilberler, Milâno'dan Cenûbi Almanya panayırlarına etirilen «Barchent» ve «Buckeram» adlı müslüman mâmûlâtı kumaşlarını taşırlar.

Çok canlı bir «Barchent endüstrisi», bir asır daha müddetle Konstans üzerinden Basel, Ulm ve Augsburg ile bütün Cenûbi Almanya'ya yayılır.

Bir asır sonra, Lechfeld ovasındaki Graben köyünden iki Barchent dokumacısı, Augsburg'a gelir. Bu iki kardeşin büyüğü Ulrich boyacısı tarafından öldürülür. Hans ise sadece tezgâhı işletmekle yetinmeyip, mâmûlâtını bizzat satmağa başlar. Suriye ve Kıbrıs pamuk balyaları, onun oğullarının atölyelerine girip, moda olan «Barchent»den cepken, yelek ve caket halinde çıkarlar.

Baharatın yurdundan gelme esrar dolu güç, onun oğullarını ihya eder. Diğer bir deyişle Müslümanların pamuk balyalarıyla biber sepetleri sayesinde basit ve küçük el sanatkârlarından mürekkep bir nesil, eski dünyanın en nüfuzlu ve müessir kudreti oluverirler. Fugger ailesi baharat, pamuk, ipek ve bunlardan yapılan kumaşlarla, Fugger von Lilie'nin —ki en fazla, başarılı ailelerden sayılır— reisleri, öylesine bir servet ortaya koyarlar ki, bu servet sayesinde târihe müessir olmağa başlarlar. Meselâ Kayzerlerle kraları tahta çıkarıp, tahttan indirirler; papaları parayla beslerler; yanibaşlarındaki fakir vatandaşlara yardımda bulunurlar; onların dilenmelerini önlemeğe çalışırlar. Ailedeki «lilie» (zambak çiçeği) adını Fugger ailesinden Ulrich, Marx, Peter, Jörg ve Jakob biraderler, altıncıklarına borçludurlar. Bu altıncıklarla yedi yaşındaki oğluna, bir çırpıda hem gelir hem de arazi sağlamak isteyen Fransız Kralına karşı, Habsburg asıllı kayzerin oğlu Maximilian'a zengin Burgund'un vârisi Maria ile izdivâcı paraları sayesinde olmuştu.

Zambak çiçeği (lilie) ismini onlar, ayrıca bir İslâm ilhamına borçluydular. Haçlılar onu 1150 de Fransa'ya, 1170'de Almanya'ya bir arma sembolü olarak getirmişlerdi. Arap şövalyeciliğini örnek alan Almanların hayvan resimlerini flâmada kullanma âdetleri, bundan böyle Garb'ın imtiyaz ve şöhret yapmağa müsâit şövalyeciliği altında inkişaf

edip, tâbir câizse müptezel bir arma salgını ve hususî bir sembolik dile sahip arma ilmi haline gelmişti.

Maximilian'ın babası III üncü Fredrik'in, bir cemile olsun Diye Fugger'lere verdiği mavi ve altından zambak arması ise, Doğu Akdeniz bölgesine alışmış olup, sonradan Fransız armasına intikal eden İslâmî şekildeki «Lilie»dir. Çok eski ve aynı zamanda İslâm örneğinden alınma nev'i şahsına mahsus bir timsal de, Alman Kayzer düğünlerinin, Avusturya - Macar monarşisinin, nihayet Çarlık Rusyasının «Çift Kartal» imparatorluk sembolüdür. Sümer ve Hitit âbidelerinde kartalın çift kafasına, havaya doğru kalık şekilde rastlanır. Bunlar daha sonra Arap paralarında yeniden görölmeğe başlanır. 12 nci asrın başlarında Selçuk Sultanları tarafından armalara geçirilir, 14'üncü asırda Alman Kayzeri'nin armasına yerleşirler.

Dış seyahatlarında gözlerini sadece açık tutan herkes, uzun zamandan beri elde etmeği arzuladığı ve Batı'ya ölçülelimiyecek derecede saâdet getirecek olan ilhamları, «Şark Dünyası»nda bol bol bulunur. Çok eskiden değil, ancak 12 nci asırda, İspanya'nın şimâl ucundaki büyük hac mahalli Sandiago de Compostela'da, havari Jacobus'un mezarını ziyaretten dönerlerken Hristiyan hacılar, dindaşlarının Endülüs'den beraberinde getirmekte oldukları ilk kâğıt yaprakçığını memleketlerine götürürler. Parşömeni Müslümanlar arasında sadece hattatlar kullanmaktaydı. —Hristiyan hacılar da dindaşlarına, böyle anlatıyorlar, Endülüs'de yazı yazmağı öğreniyorlardı.— İnce kâğıdı ise, hattatlar dışında kalan herkes kullanıyordu. Kudüs'e hacca gidenler, Endülüs'de çokça bulunan bu ince kâğıtları, bilhassa paket yapmak için alırlar. Bu arada mütena baharat, büyüleyici kokular, kadife ve ipekten yumuşak elbiseler, Avrupa'da pazarlarla gönülleri fethetmişti. Refah ve lüks iştियakı, fikrin ihtiyaclarına nazaran çok daha sür'atle önden koşar. Ticaretin inkitaa uğramasından itibaren kırtasiye, noksan eşyalar listesinin daima başında bulunur.

Merovanj hânedanı devrinde tüccar kâtiplerinin, noterler ve manastırların daima yanlarında hazır papirüsleri vardı. O sırada Marsilya'ya, muntazam şekilde Mısır kırtasiye hamûlesi getirdi. Fakat bu, birden bire durdu. Limanlara artık parşömen yüklü gemiler yanaşmıyordu. Çok pahalı olan parşömene tekrar başvurulmak istenmediği veya antik yazılı eserler kazıntıya tâbi tutularak yeniden kullanılması arzulanmadığı takdirde eski mevcutların son derece idareli bir şekilde kullanılması zaruriydi. Parşömen, esasen hiç bir zaman büyük bir ticaret metaı da olmadı. Yazı san'atının gitgide ortadan kaybolmasıyla birlikte, fazla miktarda imâline ihtiyaç kalmadı. Nihayet beş veya altı asırlık bir zaman geçtikten sonra, ucuz kırtasiyeye artık mâlik olmamış mıydık? Hacıların bir miktar ince kâğıdı İspanya'dan getirmelerinden sonra, her yerde mevcut Arap bürolarında, birden bire bu kâğıt görülür. Fakat birkaç top Endülüs kâğıdı, fazlaca bir iş görmez. İki asır, Nürenberg, Ravensburg, Basel ve Kostans halkı, Barselona'ya ve daha ilerisinde, çok uzaklara seyahatlar yapan İslâm coğrafyacısı İdrisi'ye göre, dünyada bir benzeri bulunmayan en iyi kâğıdı temin için imâl edildiği yer, Valensiya'ya giderlerdi. Ancak memleket dahilinde bizzat kâğıt imâlini, safran ticareti için İspanya'ya giden Nürenberg'li tanınmış tüccar ailesinin en fazla şöhret yapan oğlu, baharat tâciri Ulman Stromer aklına getirir. Ulman Stromer, 1389 yılında Nürenberg'de Almanya'nın ilk kâğıt fabrikasını kurar. Bunun için, 1340 yılında Avrupa'nın ilk kâğıt fabrikasını tesis eden, İtalya'dan, tecrübeli, mütehassis kâğıt işçileri getirir. Şu halde Batı'lı bir Hristiyan devlet tarafından ilk defa 1090 yılında kâğıt üzerinde düzenlenen berattan itibaren, aradan tam iki asır geçmiş değil midir? Veya kâğıdın ilk defa müslümanlardan alındığı kabul olursa bile, Norman hâkimiyeti altındaki tamamen müslüman Sicilya, artık Batı'ya mensup sayılmayacak mıdır? 1115 yılında Hanteville Norman ailesinden sonraki Kral II nci Roger, babası Grandük Roger'in 1090 senesinde kâğıt üzerine yazılı bir beratı-

ni, Palermo'da yenileyip, tasdik eder. Zira dayanıklı parşömene alışkın bulunan beratın sahipleri, Kayruvan'ın hafif pamuk kâğıdını, itina ile saklamışlardı. Berat, buruşuk, yırtık ve okunmaz bir haldeydi. Bilhassa kazınmış, içinde değişiklikler yapılmıştı. Kral, hükümdarlığı devresinde, evvelce ebeveynleriyle kendisi tarafından tanzim olunan beratları dikkatle gözden geçirtti; bunları yeniden tanzim ettirdi. Bir Arap tarafından kurulmuş olan bir kâğıt değirmeninin, San Filippo Manastırı'na devrini mutazammın, annesi Adelasia'nın beratını, bir yıl önce 1101 de «Kâğıda yazıldığından»; tekrar o, 1102 yılında yazmağa mecbur kalmıştı.

Araplar, bundan başka bilgi ve ihtisasları dahilinde olan kâğıt fabrikaları inşaatına ait su ve rüzgâr ile işleyen değirmenler meyanında, her çeşit buluşlarını da Batı'ya sundular.

Fakat, ilk kâğıt yaprağı Avrupa kıt'asına ulaşabildiği zaman, uzun ve maceralı bir yolu geride bırakmıştı. Ekseriya olduğu gibi zaruret, pahalı bir mâmülün yerine ucuz bir maddeyi, ölümsüz buluşun annesini ikame etti. Çin'in pahalı ipek fiatları, kâğıtta kullanılan ipeğin yerini alacak daha ucuz bir ham madde ihtiyacını doğurdu. Bir gün imparatorluk silâh imalâthanesinin müdürü Ts'ai Lun'a, muhtemelen Şarki Türk kabilelerinin keçi ve sığır kıllarından örülme çullarını görmesi, dâhiyâne buluşuna sebep oldu. Milâdın 100 üncü yılında o işe bu şekilde başladı ve daha hayatında, pahalı ipekle bir ilişkisi olmayan sadece ağaç kabuğu, kenevir, paçavra ve eski balık ağlarını öğütterek, bunlarla ucuz bir yazı malzemesi imâl olunmasını âdet haline getirdi.

Araplar 751 yılında Çinli harp esirlerini Semerkant'a yerleştirirler. Bir san'at icrası suretiyle para kazanarak hürriyetlerini satın alma imkânı kendilerine verilince, kâğıt imâlinde ihtisas sahibi olan bu kölelerden bir kısmı, kâğıt fabrikasının inşaatında çalışırlar. Canlı bir kâğıt endüstrisi, Semerkant'da gelişir. İstihsal usulleri geliştirilir.

Keten ve pamuk elyafından zarif, beyaz kâğıtlar imâl olunur. Kâğıtlar, buradan hareketle devleti istilâ ederler ve ilk zaferlerini devlet merkezi Bağdad'da kutlarlar. Yazı yazmasını bilmeyen Batı, aradan asırlar geçtikten sonra ilk defa onu ithal, arkasından hususî imâlâta geçme ihtiyacını duyunca kâğıt, Bağdad'da fikren yükselen uyanık İslâm Medeniyetinin bir şeref sahifesi olur.

Halife el-Mansûr (754-755), bürolarla akademi ve resmî dairelerde, bilgin ve musahhihlerle tüccarların fazlaca kullandıkları yeni kırtasiyenin devlet bütçesi yönünden ehemmiyetini derhal kavrar. Bu ham madde, kâğıtçılığı Mısır'dan yapılan ithalât ile sağlanan papirüsden kurtarabilecek. Halife, artık resmî dairelerde papirüsün kullanılmasını yasaklar; bundan sonra sadece ucuz kâğıda yazı yazılmasını emreder. Yeni kırtasiyenin büyük ehemmiyeti karşısında, oğlu **Hârûn'ur-Reşid**'in hükümdarlığı zamanında, **Vezir Yahya ibni Fâdıl Bermekî** 794 senesinde Bağdad'da ilk kâğıt fabrikasını kurar. Kâğıt endüstrisi kendi zafer alayını, Şam ve Trablus'taki kâğıt fabrikalarıyla, Suriye'den başlayarak Filistin ve Mısır üzerinden Batıya doğru Tunus, Fas ve İspanya'ya ulaştırır. Batı, nihayet kültürün en mühim yapı taşlarından biri, zihni hayatın emsalsiz kirişi olan bu faydalı maddeyi, Sicilya ve Endülüs Araplarından öğrenir.

Bu kâğıt, yeni bir devir açar. İlim, bir sınıfın imtiyazında kalmaktan kurtulur. O, bütün dimağları çalışmağa davet eder. Kâğıt, zihni hayatın bugüne kadar yerine başkası konulamıyan bir nâkilidir. Bizzat radyo ve elektronik devirde bile, kâğıt ve matbaasız beşeriyetin zihin mahsullerini, haber ve beyannamelerini, binlerce imkânlarla rağmen, başka hangi çoğaltma ve yayma sağlayabilirdi?

Hakikatte kâğıdın kullanılması, yalnız Batı'da değil, her yerde, kısa zamanda matbaanın keşfini kolaylaştırmıştır. Gerek Çinliler, gerek Araplar, Hollandalı Costar ve Alman Gutenberg'de olduğu gibi Avrupalılar, her defasında doğrudan doğruya bir yerden ilham almağa mecbur olmak-

sızın dahi, bu büyük kültür faaliyetine ortak olmuşlardır.

Halife III üncü Abdurrahman'ın Endülüs devlet dairelerine, vezirinin resmî yazılarını hangi âletlerle teksir ettirip gönderdiğini bilmiyoruz. Her halde Araplar, kâğıt paralarından başka Alpler üzerinden bize gelen satranç ve dama oyunu gibi —bu oyunun adı, sürpriz teşkil edecek şekilde ve tam bir kat'iyetle arapça menşelidir— diğer müşterek müslüman oyunlarına ait kâğıtlarını da, kendi matbaalarında basıyorlardı.

Amalfi'li Flavio Gioja, bizde pusulanın mucidi olarak tanınır. Halbuki bu âleti, Flavio Gioja ilk önce Araplardan öğrenmişti. Batı'da pusulayı ilk önce öğrenen de o değildir. Çinliler, daha çağın başlangıcında, mıknatıs ibresinin şimâli gösterdiğini biliyorlardı. Fakat bizzat kendi ifadelerine göre, onlar pusulanın deniz yolculuğunda kullanıldığını ilk defa «yabancılarda» görmüşlerdi. Bu devirde —11'inci asırda— Arap deniz ticareti nakliyatı, Hint Okyanusu'nun ortalarına kadar uzanan bir sahaya hâkim bulunduğundan, Çinlilerin «pusulaya göre gemi kullanan yabancı denizciler» demekle Arapları kastettikleri anlaşılmaktadır. Çağdaş Arap kaynaklar da, pusulanın kullanılmasını teyid etmektedirler.

Roger Bacon'ın, Haçlı seferlerinde bir muharip olan hocası Maricourt'lu Petrus, mıknatıs ve pusulaya ait bilgileri doğrudan doğruya Müslümanlardan alarak, Haçlı Seferinden dönüşünde Fransa'ya getirir ve onları 1269 da «Epistola de Magnete»sinin içinde Batı'ya sunar. Elli yıl sonra 1320 de Amalfi'li İtalyan (Flavio Gioja), sözde ilk defa pusulayı keşfetmiş görünür. Amalfi, Venedik'in yanında, dost Araplarla önemli bir ticari faaliyette bulunan ve «Doğu ile Batı'da» mevcut bütün müslüman limanlarındaki «indirme ve bindirmeleri» elinde tutan ilk deniz şehridir. Parlaklık devri uzun müddet devam etmeyince sâkinleri, II nci Fredrik devrinde, Cenûbi İtalya'nın en işgüzar ve mümtaz tâcirleriyle gemicileri olurlar. Bunlardan biri sıfatıyla Flavio Gioja da mâlûmâtını şarkta bizzat edindikten

sonra, Batı gemiciliğini dünya denizlerinde yeni bir kılavuzla daha uzaklara ve yeni limanlara doğru geliştirmek üzere, bu Arap âletini tekâmül ettirir.

Bugün roket tekniğimizin nefesi kesen inkişafı karşısında hayretle dururken, bu buluşu kime borçlu olduğumuzu düşünmemekteyiz. Biz Batı'lılar, onun doğuş sebep ve seyrini, hemen hemen hatıra getirmek istemeyen bir halde bulunmaktayız.

Mermiyi, barutun itici kuvvetiyle atma fikri ilk defa Çin'de hatıra geldi, diye bilinir. 1332 de Pien-King'de Moğollara karşı yaptıkları ümitsiz muharebede Çinlilerin cephesinden, güherçileli bir yakıcı madde ile atılan oklar görülür. Güherçilenin tahrip kudretini, Moğollar da 1270 tarihinde denediler. İlk defa Fan-Çing muhasarasında, barutla ateşlenen silâhlar kullanmağa karar verirler. Moğol Hanı Kubilây, bu silâhlar yardımıyla Çin'in son mukavemetini kırar; acaba kimin yardımıyla? «Kubilay Han'ın müracaatı üzerine ona Şam'lı ve Baalbek'li bir mühendis gönderildiğini, bu mühendisin oğulları Ebubekir, İbrahim ve Muhammed'in, beraberlerindeki şahıslarla birlikte yedi büyük makine imâlını tamamladıktan sonra mahsur şehre gittiklerini» İslâm sultanının sarayındaki tarihçi Reşidüddin'in ağzından hayretle öğreniyoruz. Bu müslüman mühendisler, acaba Pien-King'de de bilgilerini Moğolların emrine sundular mı? II nci Fredrik'in dostu Mısır ordusunun Paşalarından Fahreddin'in Fransız ordusuyla Kralına karşı yaptığı bombardımanda, Arapların infilâk mermileri ile hazırladığı hararetli karşılama muvacehesinde, bu soru artık bahis mevzuu olabilir mi? Atılan her yeni bir mermi-nin Fransız Kralı üzerinde derin bir tesir yaptığını, Kralın «Sevgili İsâ, beni ve halkımı kurtar!» diyerek haykırdığını, Fransız harp muhabiri İmüverrihil bizzat savaş mahallinden bildirir.

12 nci asrın İslâm âlimleri, barutun formülünü kesin şekilde tesbit ederler. Batı'nın devamlı Haçlı taarruzlarına

karşı müdafaa zaruretiyle Arap hükümdarları, dünyaca meşhur kimyagerlerini, kimyevi bir harp vasıtası olan barutun yakıcı ve tahrip edici tesirlerini araştırmak üzere barut fabrikalarında çalıştırırlar. Arapların 13 üncü asrın yarısında roketler için itici bir vasıta olarak barutu kullanacak vaziyette bulundukları muhakkaktır. **Hasan'ür-Rammâh**'ın harp târihi kitabından başka, bu devrin diğer harp târihi kitaplarında sadece «barut ve ateşli silâhların», «alev püskürerek hareket eden, işleyen ve yanan yumurtalarla», «gök gürlemesi gibi bir gürültü yapan», ilk defa fûze ile muharrik torpillerin dumanı tüter. Bundan sonra İtalyanca tercümeler, gök gibi gürleyen, şimşek gibi çakan karışımlara ve esrarengiz «oyuncağa» ait ilk bilgileri Batı'da Roger Bacon ile kültürlü Alman Kontu Albertus Magnus'a ulaştırırlar. Muhtemelen Albertus Magnus da seyahatları esnasında Freiburg'da hayretengiz bilgisini, barutun sözde mücidi Fransız Berthold Schwarz'a nakleder.

Aklın ateşlediği nazariyeyi, dünyayı sarsan bir tatbikat tâkib eder. Avrupa'da harp gayeleri uğrunda barut toplarını ilk defa Endülüs Arapları kullanır. Müslümanlar bu mevzuda da Batı'nın üstadları olurlar. Onların bu sahada da hayrete şayan derecede istidatlı ve mâhir oldukları görülmür. 1325, 1331 ve 1341 yıllarında Baza, Alicante ve Algericas gibi şehirler civarında müslümanlarla Cenûbî Endülüs'te tutuşulan harplerde onlara tüyler ürperten, dünyanın sanki sonu geliyormuş gibi korku uyandıran toplarını ateşlerler. Algericas'da İngilizleri titretecek Crécy muharebesinde, İngilizlerin Fransız süvari ordusu üzerindeki muhteşem zaferinin kaderini tayin eder. Bu yeni silâhlar, harbe ait meselelerde İkinci Dünya Harbi'nden beri her gün daha muazzam ve daha yeni gelişmesine şahit olduğumuz, yeni bir devir başlatır.

Arapların dünyanın kültür ve ticaretini ileriye götüren bir câmia oldukları, daha fakir Batı'ya kültür ve ticaret nimetlerini sundukları devrin hatıraları muhtelif şekiller içinde bu gün hâlâ yaşamağa devam etmektedir. Akdeniz tica-

tinin Avrupa'ya tanıttığı arapça menşeli Dau (1), Dingi (2), Karavelle (3) ve Feluka (4) gibi gemi isimleri, Besan (5) yelkeni, Kabel (6), Arsenal (7), Admiral (8), Kalfaterer (9), bilhassa bir «Havarie», —avarya— dan meydana gelmemiş olan hasara uğramış yerleri gemi dülgerinin bir kalafatçı çekicinin darbeleriyle tamirini hatırlatan Klabautermann (10) gibi gemiciliğe ait sayısız kelimeler, o devri anlatırlar.

Hâlâ «Venedik Gondol»unun şekli, Venedik'in, Şark'la flört ettiği devrin zarif hâtırasını belirtir. Haçlılar tarafından Avrupaya getirilen Arapların muntazam posta hizmetlerinde kullanılıp gizli haberleşme servislerinde aracılık yaptırdığı, bugün hâlâ çocuklarımızın renkli helva şekerlerini gagasındaki mektupla aşkın mânâlı bir remzi olarak süsleyen «Şimşekten daha süratli, bulutlardan daha uçucu» posta güvercini, o devre şehâdet eder. Her şeyden ziyade, Arapların mucidi bulundukları sulama usulleri ve ince sanatları ile yalnız Arapların değil, yakın ve uzak bütün Şark milletlerinin durup dinlenmeden asırlarca tekemmül ve güzelleşmeleri için gayret harcadıkları hıyar, kabak, kavun, enginar, ıspanak, gebreotu, limon, portakal, turunç, seftali, erik, pirinç, safran ve şeker kamışları gibi bahçe bitkileri at kestanesi, leylâk, yasemin, gül, lâle, kamelya, muhabbet çiçeği, sarı çiçekli bodur söğüt ve sümbülleriyle Avrupa Tarım Kültürü, bu devrin delilleridir. Hindistan'dan hareketle İslâm ülkeleri üzerinden Roma Kilisesine göç eden ibâdetteki tesbih gibi, kilise âdetlerindeki merasim âletleri, takımları, tütünlü maddeler, buhur ve mürrü sa-

(1) *Dau*: İki direkli yamuk İslâm yelkenlisi.

(2) *Dingi*: Küçük ve süratli yelkenli.

(3) *Karavelle*: 15-16. yüzyıllardaki açık deniz yelkenlisi.

(4) *Feluke*: Yelkenli, küçük sahil gemisi (Filika).

(5) *Besan*: Yelken direği ana direğe bağlı yelkenli.

(6) *Kabel*: Kablo.

(7) *Arsenal*: Tersane (Dar'us-Sinâ'a).

(8) *Admiral*: Amiral (el-Emir).

(9) *Kalfaterer*: Kalafatçı.

(10) *Klabautermann*: Şeytan çekici.

filer, mihraplara, Batı kiliselerinin hazinelerine doğru yürüyen Hristiyan rahip ve ruhanî reislerin omuzlarına örtülen, ağır, süslü, şark tarzında gözleri kamaştıran debdebeleriyle, bugün hâlâ katolik kilisesinin kutsal Tanrı hizmetlerini yücelten Müslüman ipek dokumalarıyla işlemelerinin süslediği muhteşem elbiseler, «Arap mirasının» varlığını devam ettirmesinden başka bir şey değildir. Kilise, mihrab ve karyola kubbelerindeki tezyinat —Baldachin—, kilise mihraplarında karşılıklı sanatkârane kıvrılan, arasına altın kılabdan karıştırılarak Bağdad ipeğinden dokunan kumaşlar —Baldac—, bize daima Arapları hatırlatır.

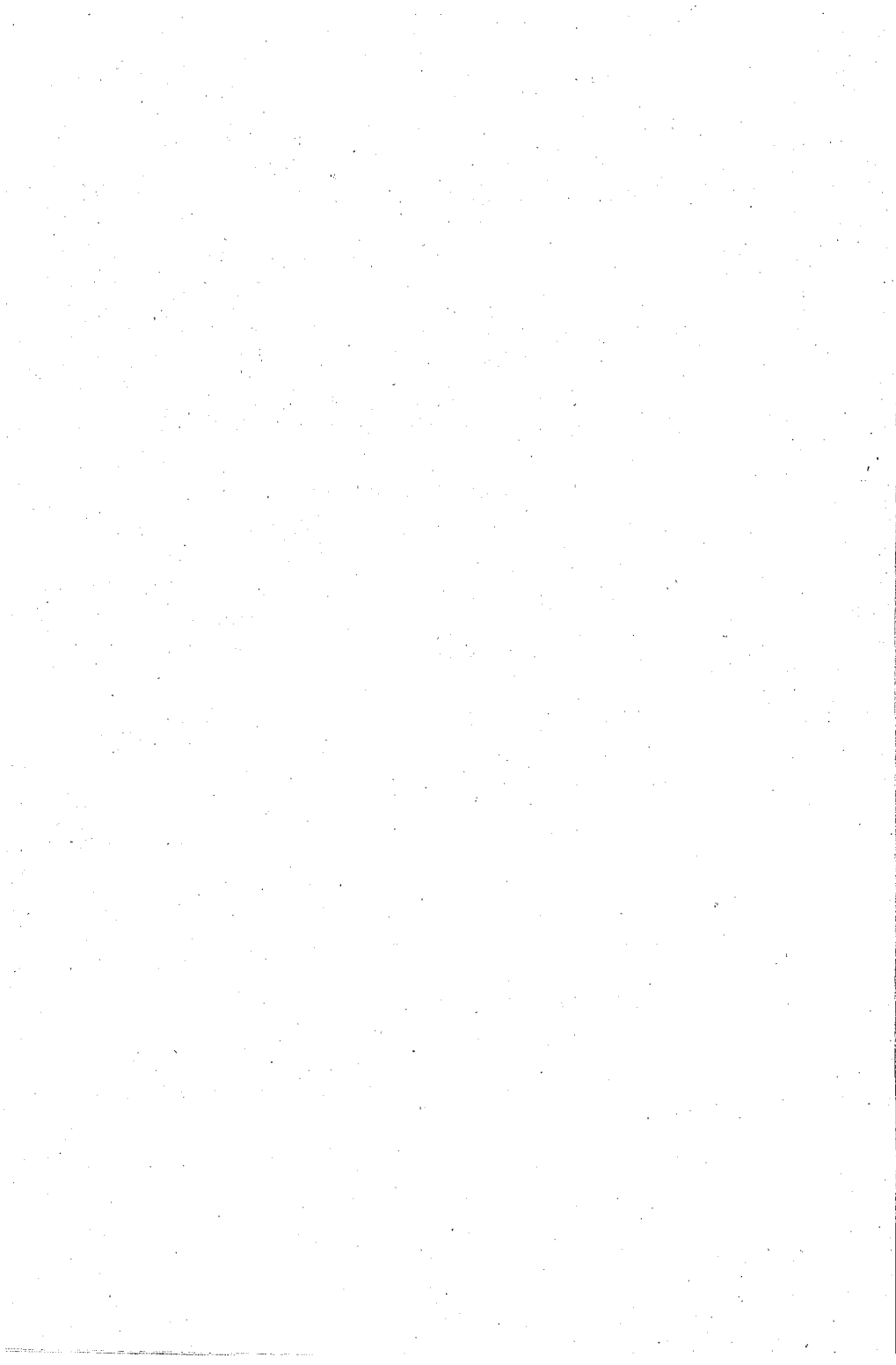
Arap örneğinin Batı'ya tesirdeki kuvvet derecesi, giyimimizde, Ortaçağ modasını muhafaza eden bazı millî kıyafetlerimizde, isimleriyle Şark'daki doğum yerlerini belirten sayısız kumaşlarda Arap menşeyini inkâr şöyle dursun aksine, elbiselerimize yabancı düşmeyen kasket —Mutze—, Konradi'nin üzerinde o derece câzip duran şirin cepken —Kittel—, buluz —Bluse—, Ria'nın giymeğe itina gösterdiği kostüm tayyör ceket —Jacke—, aile reisinin kısa ceketi —Juppe— ve otomobilini yıkarken daima üzerine geçirdiği eski İngiliz kazağı —Jumper—, küçük kızlarımızın giydiği juponcuk —Jupchen— (afedersiniz) Fransız modasının kat'i tesiri altında sayın bayanın daima sosyete hayatına uygun bulduğu iç etekliği —Jupon— gibi çeşitli elbiselerimizde de, bugün hâlâ görülmektedir. Kadın dünyası da, güzel kokular sürünme ve boyanma —gerçi evvelce de meçhul değildi— suretiyle müslümanlara saygısını sunar. O zamana kadar çehresini tıraş eden erkek, Haçlı seferinden itibaren, İslâm Peygamberi'nin sünnetine göre bir sakal ile kendini süsler ve bu artık yeni bir erkek modası olur.

Arapların nazarında kendine has bir nevi libâdet ve itiyad! addolunan banyo ve bu münasebetle soyunmayı, Batı, haçlı seferine kadar reddeder. Halbuki sert karakterli Cermenlerde banyonun günlük hayatın icaplarından sayıldığını, «uyanır uyanmaz her sabah sıcak banyo yaptıklarını» Tacitus'den öğreniyoruz, Sezar'a göre onlar, soğuk

iklime rağmen nehirlerde kadın ve erkek «çekinmeden» sık sık bolca yıkanıyorlardı. Her gün kılacağı beş vakit namazlardan önce yıkanmayı İslâmiyetin kendisine yüklediği bir vazife sayan Tartûşî'nin Fransa yolu ile seyahati sırasında gördükleri ise şimdi Tacitus ve Sezar'ın müşâhedelelerinden tamamen farklı bulunuyordu. «Onlardan daha pis hiç bir şey göremezsiniz! Onlar, senede yalnız bir veya iki defa, o da soğuk su ile temizlenip yıkanır. Elbiselerini yıkamazlar. Ancak yırtık pırtık hale geldikten sonra üzerlerinden çıkarırlar» diyordu. Çıplak vücudun şehvet, iffetsizlik ve fuhşu tahrik ettiğini, hristiyan vaizlerin Cermenlere öğretmelerinden sonra «utanma», kendisine bir şeref payesi kazanırken banyo, yıkanma, bilhassa soyunma dahi Batı'da günah mahiyetindeki fiillerin bir alâmeti fârıkası sayılır. Bu ise, vücut temizliğine yalnız dinî vazife olarak da itina gösteren bir Arap için aklın alamıyacağı dayanılmaz bir şeydir. Bilhassa 10 uncu asırda binlerce hamamın kadın-erkek tellâkları, masör ve berberleriyle haftalık veya günlük vücut bakımına ve dinlenmeye hizmet ettikleri Bağdad gibi bir şehir için gayri kabili tasavvurdur.

Arap örneğini, şiddetli mukavemete karşı ilk defa Haçlılar, İspanya ile Sicilya'lı seyyahlar müdafaa ederek, kaybolan temizlik ve hıfzıssıhhanın yollarını Batı'da tekrar açtılar.

Hristiyan Avrupa'nın İslâmiyete karşı tesis ettiği abluka, böylece defalarca izâle edilmiş; yüzbinlerce hristiyan bizzat ettikleri müşâhâdeler neticesinde, Arap Medeniyetinin köleleri, hayranları, bilhassa talebeleri olmuşlardı. Arap Medeniyetinin maddi servetleri, İtalyan gemilerinin kurdukları ticarî köprüler; Haçlılar, tüccarlar ve seyyahlar vasıtasıyla, Batı'nın günlük hayatını muhtevî bütün sahalarda zenginleştirici ve canlandırıcı tesirler yaptılar. Arap Medeniyetine ait mânevî servetlerin fevkalâde ilkah kudreti sayesinde muhteşem iktisadi bir gelişmeyi, temkinli fakat o derece ehemmiyetli bir kültürel yükselme takibetti.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA SAYILARIN YAZILMASI

Müslümanlarda sayı yazısı

Bu rakamlarla doğru hesap yapabilir,
Her sayıyı belirtir, her şeye uygularsın

Ortaçağ Hesap Talimatnâmesi

Hint mirası

Almanya'da alfabeye başlayan her öğrenci, sayılar sahasındaki ilk denemelerinde, birler hânesinin gittikçe yükselen kısmında ilerlemeyi öğrendikten sonra, On'lar hânesi üzerinde çalışmaya başlayınca neden tökezler? Yirmi üç (23) sayısını, yazı tahtasında belirtebilmek için ilk önce sondaki üç rakamını yazmaya, ondan sonra söylenen iki ile onu tamamlamak suretiyle binler hânesinin üzerinden atlamaya mecburdur. Bu zahmete katlanmaksızın, duyup işittiği tarzda rakamları yazdığı takdirde yirmi üç (23) sayısı, farkına varılmadan otuz iki (32) oluverir. Bununla beraber bizim gayretli öğrencimizin yüzler hânesinin zirvesine yükselmesi, daha da şaşırtıcı bir hal alır. O, seksen beş sayısını arkadan öne, diğer bir deyimle sağdan sola doğru «beş ve seksen» şeklinde okumaya alışmış iken, bu sefer meselâ yüz yirmi üç (123) rakamını ifade için, önce bir yüz kelimesiyle başlamaya, sonra birdenbire birler hânesindeki üçe sıçrayan, onun aracılığıyla on'lar hânesine geri dönmek zorundadır. O, daha sonra diğer milletlerin sayıları belirtmek için bu tarz bir hâne atlaması yapmadıklarını

hayretle görür. Fransız yüzler basamağından aşağıya doğru on ve bir hanelerinin üzerinden gayet insicâmıla ilerler ve «Vingt-Trois» (yirmi üç) der. İngiliz «Twenty - three», Rus «Dwatzatj tri» tarzında bunu ifade eder. Sadece biz Almanlar, «Zwanzigdreie» demeyip, «dreiundzwanzig» (üç ve yirmi) deriz. Biz bu itiyâdı, yazılarını sağdan sola doğru yazmaları yanında, sayılarını da yüz'e kadar sağdan sola tesis eden Araplarla paylaşıyoruz. (*)

Halbuki bizden başka, dünyanın bütün bu medenî milletleri de sayı işaretlerini Araplardan aldılar. Büyük Şarî'nin «Zehenzug inti finzug inti thriu» yani «yüz ve elli ve üç» şeklinde konuştuğu, onlar ile birler hânesinin sırası hakkındaki tereddütlerin uzun zamandan beri sürüp gittiği bir sırada, Ortaçağ Almancası, Arap rakamlarının kabulünü müteakip, Almanya'da lisan itiyadı kesin olarak Arap okuma tarzını kabul ve birler hanesinin önceden okunmasını tercih etti. Sadece biz değil, dünyanın medenî bütün milletleri de Arapların bize öğrettikleri rakamları kullanmaktadırlar.

Bu rakamlar olmaksızın ne bir bilet, ne bir fiat etiketi, ne telefon rehberi, ne de borsa haberi düşünülebilir; riya-zî, fizikî ve astronomik ilimlerin muhteşem yapısı, sestem hızlı uçak, feza gemisi ve atom fizigi de düşünülemez. Böylece kitabımızın bu bölümüne «Araplarda Sayı Yazısı» ismini verirken, bu vazgeçilmez vasıtayı, kendisine borçlu bulunduğumuz millete bir âbide dikmek istedik.

Bununla beraber bizzat Araplar, sayı yazılarını Hintlilerden aldıkları hususunda, aslâ bir tereddüde mahal bî-

(*) Keza İbranice ile «Eski Şimâl Dili» de, «bir» ve «on»lara yer değiştirdiler. Ancak kendine has hususiyetleri bulunan «İsveç Dili», bu okunuş tarzından vazgeçer. Almanca'nın 750-1050 yılları arasında Yukarı Almanya'daki yüksek almancaya geçişine kadar devam eden gelişmeleri esnasında, muhtemelen arapçanın sağdan sola doğru okunmasının tesiriyle durum olduğu gibi kalır.

rakmamışlardır. Onlar, kendi Arap rakamlarına «Hint Sayıları» derler. Arap sayılarının zafer alayını, Hintli mucitlerden başlayarak Batı'nın onları «Dünyanın Sayı Yazısı» yapmaları safhasına kadar tâkip edeceğiz. Onların ölçülerinin, zorluklar içinde ilerleyişlerinin ve zihnin bu mücerred yürüyüş kolları ile sayı sistemleri arasında bir neticeye bağlanmış bulunan mücâdelenin şahitleri olacağız.

Bugün ancak mücâdelenin sonunu biliyoruz. Zira biz her şeyi Arap Sayılarının ana dilimizdeki (Almanca'daki) son şekliyle düşünüp yazıyoruz. Fakat onların kaderlerine, yol açıcılarına, muarızlarına ve bizim memleketimize nasıl gelip yerleştiklerine dair pek az şey biliyoruz.

Akdeniz'deki medenî milletlerin kendilerine has rakamları yoktu. Mısırlılar bir, iki ve üç'e ait sayı değerlerini, birbirini takip eden sıralar halindeki amûdi çizgilerle belirtiyorlardı. Ufki bir çizgi, onlarda «dördü» gösteriyor, sekiz ise iki adet ufki çizginin üstüste çizilmesiyle ifâde olunuyordu. Sayı yazıları, çizgi ve noktaların sıralanmasıyla hiyerogliften neş'et eden yüz ve binlere ait hiyeratik işaretlerden mürekkepti.

Bâbilliler, sayı yazıları için sadece üç şekil icadiyle yetindiler. Dar ve dik açılar, bazen ufki bazen şâkûlî şekilde birbiri arkasına diziyor, bunların miktarı ve arka arkaya geliş tarzıyla sayı değerlerini belirtiyorlardı.

Yunanlılar, hemen hemen Solon devrinden itibaren Hristiyanlıktan önceki asrın ortalarına kadar sayı yazısı olarak, sayı kelimelerinin ilk harflerini kullandılar. Çok kademeli, ağır hareketli tertip usûlüyle birçok birler, onlar ve yüzler meydana getirmekte, sayı yazısıyla sayı dili arasında bâriz bir boşluk vücuda gelmekteydi. Ancak milâdın 500 üncü yılında sadece matematik ilminde faydalanan alfabenin yirmidört harfi ile Sâmi menşeli üç ek işaret kullanan yeni bir sayı sistemi ortaya çıktı. Bu alfabetik harf yazısı yalnız onlarda gelişmemişti. Yunanlılar hem bir al-

fabenin tertibi, hem de bunun harflerinin yardımıyla. bir sayı sistemi vücuda getirme metodunu, Sâmî İrk'a mensup milletlerden, yani Fenikeliler ve İbranilerden aldılar.

Romalılar da benzer şekilde sayılarını sanki alfabele-riyle ifade ediyormuş gibi göründüler. Hakikatte bu benzerlik tamamen tesadüfidir. Roma sayı işaretlerinin menşei' basit çentiklerdi. Amudi çizgilerin sıralanması sayesinde sayıyorlar, bu suretle yan yana konan sekiz çentik ile de sekiz rakamını elde ediyorlardı. On, (X) şeklindeydi. Çaprazlanmış iki çentik birliği on (10)'un yerine kâim olmuştu. On işaretinin ikiye bölünmesiyle iki beş husule geliyordu: V veya Λ. Bu esas şekillerin içerisinde Romalılarla, Etrüks, Osker ve Umbrer'lerin işaretleri, birbirleriyle uzlaşırlar. Yalnız beş (5) rakamı olarak Romalılar, onlar demeti işareti olan (X)'in yukarı yarısını (V), Etrüksler ise aşağı yarısını (Λ) kullanıyorlardı. Bu suretle esas işaretleri çaprazlama, yuvarlaklaştırma ve ikiye ayırmalarla bine kadar uzayan işaretler meydana getirdiler.

Bu ehemmiyetsiz şekil inhıraflarıyla, İtalyan umumi sayı işaretleri, İtalya'da alfabenin henüz bilinmediği bir zamana kadar uzar gider. Böylece eski çentik işaretleri I (1), V (5), X (10), L (50), C (100), M (1000) sayılarında görüldüğü üzere alfabe şeklini alırlar. Yüz ve bin'e ait işaretlerle yüz kelimesinin (centum) baş harfi olan C ve bin kelimesinin (Mille) baş harfi olan M arasındaki tamamen tesadüfi benzerlik, Ortaçağ'da büsbütün değer kazanan harf şekline doğru gelişmeyi kendi yönünden kolaylaştırdı. Ancak bu çağda bile, hâlâ sayı yazısıyla sayı dili arasında büyük fark vardır. Beher miktarın (kemmiyetin), hattâ bu bir rakkamsa, aynı değerdeki madeni paraların teker teker sayılması gibi daima münferit parçalarının bir araya getirilmesi suretiyle teker teker sayılması icap ediyordu.

(Dört yüz seksen yedi)'yi «quadringenti octoginta septem» şeklinde söyleyen Romalı O'nu yüz - yüz - yüz - yüz - elli - on - on - on - beş - bir - bir = CCCCLXXXVII şeklinde yazar. Roma'nın sayı dili, böylesine yumuşak ve vâzih bir

yapıya sahip olduğu halde, sayı yazısı o nisbette sâfiyane bir tarzda tökezler. Bundan başka bu sistemle en basit bir hesabı bile yapmak mümkün değildir. Bir sayı değerini ifâde etmek için yeni işaretler icad edilip bulunmadığı müddetçe, o sayı değerinin derpiş edilen işaretleri aşıp gitmesi halinde, böyle bir rakkam sistemi pek tabiidir ki, sınırlı ve mahdud kalacaktır. Milattan önce 260 yılında Myles'de Romalıların Kartacalılara karşı kazandıkları ilk deniz savaşının hâtırasını tes'it maksadiyle, zabt olunan Kartaca gemilerinin çapraz gagalı direklerinden vücuda getirilen Roma'da Forum Meydanı'ndaki süslü hitabet kürsüsü'nün «Columba Restrata» sütununda 2.200.000 sayısını belirtebilmek için yirmi iki adet «yüz bin» i gösteren sayı işareti oyulmuştur. O devirde bir miktarı ifade için bundan daha mükemmel bir işaret mevcut değildi.

Batı Yarım Küresi'nin nazarında Hintliler, münferit ve ayrı unsurların bir araya getirilmeleri ve bunların üst üste tekrar edilmesi şeklindeki iptidai merhaleyi aşan kimse-lerdir. Onlar ayrıca birlerin her dokuz kademesine —ko-
nuşma dilinde yapıldığı gibi— kendi sayı işaretini ekledi-ler. Böylece Hintliler, beşer zekâsının en mühim icatların-
dan birini gerçekleştirmiş oldular. Artık bu sâbit ve değiş-
meyen, ayrıca karışıklık doğurmayan birimler, sahip olduk-
ları durum ve değerleri, birler, onlar, yüzler, binler... ola-
rak, sonsuz bir yükseliş içinde alıyorlardı. Hintliler, bu şek-
lin sabit ve yazılması sayesinde akla gelen her sayı değe-
rini yazabilecek vaziyette idiler. Aynı şekilde bir pozisyon
tesbit ve yazılması usulüne sahip bulunan Çinliler, ufak
bir ilâveyle bunu daha da sağlam bir hale getiriyorlardı.
Bunu, rakamın yanına sırayı bildiren bir harf koymak su-
retiyle yapıyorlardı. Meselâ 3952 sayısını 3 T 9 H 5 Z 2 şek-
linde yazıyorlardı. Diğer bir deyimle Romalı, hâneleri ru-
muzlarla belirtilen rakkamlarla yazar. Rumuzlar I (1), X
(10), C (100), M (1000) ve orta değerler olarak da V (5),
L (50), D (500) şeklindedir. Bir masa üzerine gittikçe de-
ğerleri azalan madeni paraların yan yana dizilmesi gibi,

önce büyükleri, sonra da onları takip eden küçükleri kullanırlar. Böylece bizim 3952 sayınızı, Romalı MMMDCCCC-LII şeklinde belirtir. Çinli ise birler hânesiyle onlar hânelerini birleştirip, karıştırır. Buna göre Çinli, birler hânesini, ait olduğu onlar hânesinin yanına yerleştirmek suretiyle bu birimin pozisyon değerini ifade eder.

Böylece meselâ 3 B (= üç bin), 9 Y (= dokuzyüz), 5 Z (= elli) olarak anlaşılabilir. Hint Sayı Yazısı'nın benimsenmesinden sonra Batı, aynı usûl ve çareden faydalanmıştır. Zira Romalı ve Çinlilerin aksine Hindîliler, hâneleri hususi bir işaretle belirtmeden, sadece bir ilâ dokuz rakamlarından istifade suretiyle yazıyorlardı.

Yazıyla hesap yapmanın tek çaresi olan bu pozisyonun tesbiti ve yazılması merhalesine ulaşanlar, sadece Hintlilerle Maya'lar olmuşlardır. Bu, münferid fiil şeklinde kalmazdı. Böylesine bir yüceliğe ulaşan, matematikte böylesine kabiliyetli bir millet bu seviyeye varana kadar asırları geride bırakan bir yol katetmişti. Sadece tertip ve murakabeyi uygulamış bulunan Hindistan, Milâttan 300 yıl önce sayı işaretlerini rakamlamaya başladı. Hâneleri sağdan sola doğru yükselen rakamlar diye adlandırılan bu sistem, bununla beraber uzun müddet Çin tarzı içinde kalmakta ısrar etti.

En geç 6 ncı asra, belki de biraz daha önceki târihlere doğru sadece birden dokuza kadar devam eden rakamlar halinde kaldılar. Böylece hâneleri sağdan sola doğru yükselen rakamlar, tamamen vücûd buldular. Bu rakamlar, hemen hemen 662 yılında, Hindistan dışında da tanınmaya başladılar. Fırat'da bir bilim okulunun müdürü, manastırında idarecisi olarak çalışan Suriyeli âlim Severus Sabokht, «Bütün usûllere üstün bulunan Hint hesabının, yani 9 işaretinin maharetli usûlünden» bahseder. Bu, Hint rakamlarının mazhar olduğu ilk takdirdir. Severus, bu sayılarla yeni bir usûl içinde, hesap yapmaya muvaffak oldu. Severus, sayı yazısını, nâmütenahiye kadar uzatabildi. Ancak,

sayı yazısı, bu, seri ve maharetli usülle, Severus Sabokht'un yaptığı gibi, nâmütenahiye kadar uzasa bile, aradaki her sayıyı ifadeye bazen kâfi gelmiyordu. Çünkü değeri bütün sayıda borçlanılan dokuz sayı işaretinin hânesi, meselâ 3952 sayısının içinde 2, iki; 5, elli; 9, dokuzyüz ve 3, üç bin olarak meydana çıkar— dörtyüz sekiz gibi bir sayıda, 48 olarak meydana çıkmamak için; boş kalan onlar hânesini, işaretlemeye mecburdu. Fikir târihinin en mühim muvaffakiyetlerinden biri olan sayı yazısına, bu hânede de son mükemmeliyetini, Hintliler verdi. Noksan hâneyi işaretleyip, belirtmek için; «boşluğu» bilhassa şekillendirmek zorundaydılar. Noktayı «Sunya» veya «Sunyabinde», boşluk veya deliği de, «kha» diye adlandıran Hintliler, boş kalan hâneye sembol olarak daire veya noktayı tahsis ettiler.

Menşe itibariyle, sadece hâne sistemi içinde, noksan işaret olarak başvuru olan bu daire —bizim sıfırımız—, derhal müstakil bir sayı olarak, «Hint Hesabı»nda ortaya çıkar. Henüz bu sayıya vâkıf bulunmayan Severus Sabokht'un, onsuz nasıl işin içinden çıkabildiğini bilmiyoruz.

Bununla beraber bu sayı işareti, daha milâdın 400 üncü yılında, ilk defa Hint yazıları içinde görünmeye başlar. 598 yılında doğan «Büyük Astronom **Brahmagupta**», 33 yaşında yazdığı bir astronomi sistemi vâzeden meşhur eseri «Siddhanta»ya, 9 sayı işareti ve sıfır ile birlikte, hesap yapmağa dair kaideleri de koymuştu. Nihayet 773 yılında, Kankah isimli bir Hintli astronom, Halife el-Mansûr'un (754-775) Bağdad'daki sarayına gelir. 900 yılında yaşayan İslâm âlimi İbn'ul-Adamî, astronomi cetvelleri ile alâkalı bir eserinde, milleti için mühim olan bu vak'ayı, «İnci Gerdanlık» isimli cazip bir başlıkla şöyle belirtmişti:

Hicretin 156 ncı senesinde, Sindhind ismi ile tanınan hesap usûlünde ve yıldızların hareketlerini tespit mevzuunda çok muktedir bulunan Hintli bir şahıs, Halife el-Mansûr'un huzuruna çıktı. Kardaga'ların, Kral Figar adına istinsah ettikleri bir kitabı da sunmak istiyordu. El Mansûr, bu kitabın hemen arapçaya çevrilmesini, seyyârelerin hare-

ketlerine ait temeli Araplara istinat ettiren bir eser yazılmasını emretti. Bu işle vazifelendirilen **Muhammed b. İbrâhim el-Fazârî**, bunun üzerine, «Astronomlar Nazarında Büyük Sindhind» isimli bir eser vücuda getirdi. Sindhind kelimesi, Hintlilerin dilinde, sonsuz bir devamlılığı ifade eder. Bilhassa bu devrin âlimleri, Halife el-Me'mûn'un (813-833) hükümdarlığına kadar, bu esere uydular. Eseri, İslâm memleketlerinde meşhur bulunan astronomi cetvellerinin hazırlanmasında da kullanan **Muhammed b. Mûsâ el-Hıvarizmî**, astronomlar için yeniden işledi. «Sindhind Metodunu» uygulayan astronomlar, eseri çok beğendiler ve onu sür'atle yaydılar.

Hintli âlimin beraberinde Bağdad'a getirdiği ve onunla Halifenin alâkasını çektiği kitap, gerçekten **Brahmagupta'nın Siddhanta'sından** başka bir şey değildi. Sindhind adıyla hemen Arapçaya çevrilen eser, gayret ve iştiaqla incelendi ve sür'atle herkese ulaştı. Halifeler tarafından büyük çapta himâye edilen müstakil astronomi araştırmalarını hazırladı. Araplar bu eser sayesinde, Hint sayılarını tanıdılar. 706 yılında, Halife I inci Velid devrinde, İslâm hâkimiyetinin İspanya'ya kadar uzadığı sırada, Arap dili lehine, devletin resmî hesap kitaplarında, Yunan dilinin kullanılması men'edilmiş, ancak daha iyi bir sayı yazısının noksanlığı sebebiyle, Yunan harf sayılarının kullanılmasına devam olunması, bu yasağın dışında bırakılmıştı. Hint sayıları, hemen her ilmi eserde görülmekle kalmadı, memurlar ve tüccarlar da, onlarla hesap yapmaya başladılar.

Eski sistemden yeni sisteme geçmenin, diğer bir deyimle hâneleri sağdan sola doğru yükselen rakamların mânâsı ile sıfırın mânâsını kavrama hususundaki fikri faâliyetin, burada nasıl hayrete şayan bir şekilde kavranıp tamamlandığı, bunların Doğu'dan Batı'ya intikali sırasında, karşılıklarına çıkarılan güçlük ve engeller görülünce, o zaman daha iyi anlaşılır. Eski işaretlerin yerine sadece yenilerini koymakla iş bitmiyordu. Yabancı sayı yazısının kabulü ile birlikte, âlimler ve tüccarlar, tamamen mukayese-

li düşünmeye, yabancı bir tefekkür usûlünü anlamaya ve onu mükemmelleştirmeye mecburdular. «İnci Gerdanlık'ta Sindhind'in İşleyicisi» adı kendisine verilen el-Hıvarizmi, banker ve tüccarlarla ölçme memurlarına, Hint sayı işaretlerini izah ve ellerine tatbikat için misâller vermek gayesiyle, bir ders kitabı yazdı. el-Hıvarizmi, her şeyden önce Kur'ân-ı Kerim'in miras hukûkunu kavramak mecbûriyetinde olan vasiyeti tenfiz memurlarına, karışık miras taksimi ve kölelerin serbest bırakılması mes'eleleri için örnekler verdi el-Hıvarizmi, ilimlerin büyük bir aşkla koruyucusu bulunan Halife el-Me'mûn'un sarayına celbettği âlimler çevresinin en muhteşem mütefekkeri idi. O, dört asır sonra, İngiliz Bath'lı Athelhart tarafından lâtinceye tercüme ve Batı'lı âlimlerin tetkiklerine sunulan «Coğrafya ve Astronomiye» dair eserler de yazdı. Fakat o, bilhassa matematığa ait iki eseriyle ebedileşti. Pratik hayat yönünden enteresan ve külliyyat olan birinci eseri, almancada muadelerinin şekil değiştirmelerinde, eski hale getirme ve tevazunununu ifade mânâsında, «el-Cebr v'el-Mukaabele» şeklinde, çok nazarî bir ünvan taşıyordu. Bu eser Ortaçağ'da lâtinceye çevrilirken, mütercim tereddütsüz, bu arapça ünvanı aynen almıştı. Böylece ünvanın ilk kelimesi «el-Cebr», bütün devirlerde «algabr» (= «cebir») olarak yaşamaya devam etti. el-Hıvarizmi'nin ismini asıl ebedileştiren kitap, içinde Hint sayılarını izah ettiği, Hint hesabını, sayı yazısını, toplama, çıkarma, ikiye bölme, iki misli arttırma, çoğaltma ve bölme ile kesir hesabını öğrettiği, «Hesap san'atına dair» isimli ikinci küçük eseridir. Bu kitapçık da İspanya'ya gelir ve orada 12 nci asrın başlarında lâtinceye tercüme olunur.

Tercüme şöyle başlar:

«Dixit algoritmi: laudes dec rectori nostri atque defensori dicamus dignas.»

«Algoritmi şöyle diyordu: Rabbimiz ve koruyucumuz olan Allah'a hamd ve senâlar olsun!»

Daha 12 nci asırda, el-Hıvarizmi'nin Hint rakamları ile

yazdığı hesap kitabına ait lâtince tercümelerin ilk kopyaları Alman bölgesinde görünürler. Viyana Saray Kütüphanesinde bulunan en eski el yazma nüshası, 1143 târihlidir. Salen Manastırı'nda bulunmuş olan «Sevgili Algorizmi»nin (Algorismus) ikinci bir nüshası, bugün Heidelberg'de muhafaza edilmektedir. Bu sıralarda «Algoritmi», «Algorismus» şeklinde bir erkek ismi olmuştı. Hint sayılarıyla Hint hesabının, bilhassa şiir ve kafiyeler içinde öğrenilmesine çalışıldı. Alexander de Villa, 13 üncü asrın ortalarında kaleme aldığı «Carmen Algorismo» adlı eserine şöyle başlıyordu:

«Haec algorismus ars praesens dicitur in qua
talibus Indorum fruimur bis quinque figuris.»

(Faydalanmaktayız biz Algorismus denilen bu yeni
san'atla.

İki kere beş, diyen; Hintlilere ait rakamla.)

el-Hıvarizmi, sadece yeni sayı yazısını ve hesap usûlünü öğreten bir Arap âlim olarak konuşulmadı. Yeni hesap san'atı iki kere beş ile de, adı daima Batı'da geçti ve bugüne kadar «Algorismus» olarak yaşadı. Taraftarları, hâneleri sağdan sola doğru yükselen sistemle, rakamlarla hesap ve sıfırın nihai zaferi için, İspanya, Almanya, İngiltere ve Fransa'da, «Abacist»ler denilen diğer bir hesap usûlünün mümessilleriyle uzun süren çetin bir mücâdeleye giriştiler; böylece târihte «Algoritmiker»ler adını aldılar.

Lâkin, târihin hâfızası, kuvvetli değildi. Daha 13 üncü asırda «Carmen de algorismo»da görüldüğü gibi, «Algorismus» kelimesinin menşei ve mânâsına ait bilgi, kaybolup gitmişti. Kelime dedektiflerinin, kelimenin daima yenisinden maskesini indirmek zahmeti uğruna iz araştırmaları, son derece eğlencelidir. Bu sırada bütün kültür ve ilim çevrelerinde otorite sayılan müelliflerin dikkate şayan bir iz araştırmasına giriştikleri görülür. Halbuki Arap Dünyasında izlerin araştırılması, kimsenin aklına gelmemişti. Müelliflerden biri, «Algorismus»un yabancı bir düşünüş tarzı

mânâsına geldiğine; onun «alleos» yabancı ve «goros» telefekkür kelimelerinden terekkün ettiğine kaniydi. Bir ikincisi ise, «Algorithmus» de «argis» ve «mos» kelimeleri bulunduğundan «yunanca bir usûl» ile karşı karşıyayız diyordu. Üçüncüsü, çok daha hatâlı şekilde, onun «ares» (= kuvvet) ve «ritmos» (= sayı) kelimelerinden meydana geldiğini iddia ediyordu. Fakat bir dördüncü, hemen hemen inandırıcı bir açıklama yapıyordu. «Algorithmus» un içinde mevcut, yunancada «beyaz kum» mânâsına gelen «al-gos» kelimesinin «ritmos» (= sayı) kelimesi ile birleştiğini, böylece «Algorithmus» un İlkçağ'da âdet olduğu üzere, taş tahtalar üzerine serpilmiş beyaz kumlarla hesap yapmayı ifade ettiğini söylüyordu. Bir beşinci, şiddetli münakaşalara sebep olan kelimeyi, algos'un diğer bir mânâsı olan «san'at» ile «rodos» (= sayı) şeklinde ikiye bölüyor, böylece ortaya sayı san'atı çıkmaktadır diyordu. «Carmen de algorismo» ise, tamamen başka bir çözüm tarzı ortaya koyuyordu. «Carmen de algorismo» ya göre bu san'atın mücidi, Algorus isimli bir Hintli kral olmalıydı. O da Kastilya'nın efsanevi hristiyan kralı Algor'a veya Algos isimli bir filozofa telif hakkı vermişti. Kelimenin menşei bunlarla alâkalıydı. Daha sonraki keskin zekâlı bir yorumcu da, Batlamyus'un 13 ciltlik meşhur eseri arapçaya çevrilirken, arapçanın harfi tarifi olan «el», Yunancada tafdîl μέγιστος Lotoç ile birleşerek, bütün devirler boyunca melez bir isim halinde duran «Almegest» e takılı kalmamış mıydı? **Algorithmus** da, arapça «el» ve Yunanca «arithmus» sayı kelimesinden müteşekkil olamaz mıydı? Yunanca-arapça, arapça-lâtince tercümelerde, bu nevi araya sıkıştırılan «g» lere rastlanmaktadır diyerek, böylece gerçeğin önünden hızlı bir şekilde geçiyordu. Çok sonra 1845 yılında **Algorithmus** ile birlikte el-Hıvârizmî'nin adını Fransız Reinand yeniden ortaya attı.

el-Hıvârizmî'nin ikinci eseri, yeni sayı yazısını ilk tanışmasında Arapların itina gösterdikleri usûl dâhilinde.

Batı'ya sunan mühim bir belgedir. Arapların evvelâ birlerden başlayarak, rakamları sağdan sola doğru okudukları de bu kitaptan anlaşılmakta, el-Hıvarizmi'nin ise, sıfırdan (0) eserin toplama ve çıkarmaya ait kısmında bahsettiği görülmektedir.

Lâtince tercümesine göre, onun kalemıyla işte bir misâl:

38

— 18

20

«Sekiz diğer sekizden çıkınca, geriye bir şey kalmaz. Bu takdirde hânenin (basamak) boş kalmaması için, bir dairecik koy! Dairecik ,boş hânenin yerine geçmek zorundadır. Eğer bu hâne boş kalırsa, diğer hâneler de tahdit edilmiş olurlar. Artık ikinci hâne, birinci hânenin yerini tutar. Yani, ikinci hâne, birinci hâneden başka bir şey değildir.»

Sıfır ,ilk hânenin aksine sola konsaydı, (02) gibi bir sayıda, ikinin solundaki sıfır, kıymeti değiştirmedigiinden, el-Hıvarizmi'nin yukarıdaki izahatının hiç bir mânâsı olmazdı.

Diğer eserlerde de mütercimlerin kelime kelime lâtinceye tercümeler yaptıklarını, bunlarda da sağdan sola doğru yürüyen yazı ile sayı yazısını, birlikte tesellüm ettiklerini görmekteyiz.

Bununla beraber el-Hıvarizmi, «Arap Sayıları»nı Batı'ya getiren ilk şahıs değildir. 10 uncu asrın sonlarına doğru, bir buçuk asır daha önce, «Arap Rakamları»nı henüz bilmediği halde, matematikte geniş bir muktesebatı bulunan Batılı bir şahıs, Arap rakamlarını öğrenerek, onlarla yazmış, onları Batı'ya öğretmeye çalışmıştı. Bunun hususî bir sebebi vardı. Bu âlim ve öğretmen, en mütevazî şartlar içinde doğmuş, devrinin fikir kaynağı haline gelmiş, hâmilîleri ve dostları olan üç Alman kayzerine sayı öğretmiş ve hristiyanlığın en yüksek şeref mevkii sayılan papalığa yükselmişti. Bu şahıstan önce, Batı'da hususî bir matematik ilmi yoktu. Selâhiyetli kilise çevrelerinin itimatsızlığı

karşısında putperest kültür sarımp solduğundan, gelişen «Yunan ve Helen Matematiği»nin en yüksek çağına ait hiçbir şey, Batı kiliselerine sızmamıştı. Son Roma'lı münevver Boetius'un, Yunan kaynağına ulaşamayan, kullanışsız ve karışık biricik «Arithmetik»i ile birkaç Roma'lı yazarın ehemmiyetsiz eserleri de manastırların kütüphanelerinde, nâdir şeylerden sayılmaları sebebiyle zincirle tesbit edilmişlerdi. Kiliselerde öğretilen şeyler, abacus'larla Roma hesap tahtaları üzerindeki elemanter hesap, Pitagor Doktrini'ne müteallik mistik sayılar ve paskalya târihi ile kilise korosunun tesisi târihinin tesbiti gibi mevzuların dışına çıkmıyordu. Batı'da pek fakir bulunan bu devrin bilgi seviyesine Izidor, Beda, Alcuin ile Hrabanus Maurus ve Walafried Strabolar yardımında bulunamadılar. Derin araştırmalar yapan bir fikir adamının bunlarla tatmin olmaması hayrete değer bir husus mudur? Burada esasında neler eksik değildi ki! Bu tatmin olunmayan şahıs, yabancı bir bilgiyi ona hâkim olmak, onun üzerinde yeni bilgilere ve daha uzakları gören bir ilmi görüşe doğru yükselmek isteyen, ilme düşkün her fikrî ilhama tamamen açık ve hazır AURILLAC'lı GERBERT idi. Çağdaşlarının nazarında hayret uyandıran üstün bilgisi, birçok talebeleri kendisine çekti. O'nun gayreti, matematik tetkiklerini canlandırdı. Sanki kışı şiddetli geçen bir memlekette, ılık bir bahar gününü andıran matematik dersleriyle istinsah faâliyetlerini canlandırdı.

Papa arapça hesap yapıyor

945 yılında meçhul bir el, Auvergne'de bir kilisenin önüne sadece bezlere sarılı bir çocuk bırakır. Râhipler zavallı küçük yaratığı, bakmak üzere alırlar. Vaftizde bu oğlan çocuğa Gerbert adını verirler. Gerbert, Aurillac Kilisesi'nde yetiştirilir. Fevkalâde kaabiliyeti ile Barselona'dan Aurillac'a hac dönüşünde gelen sınır eyaleti kontu Borel'in dikkatini çekinceye kadar, aradan geçen yirmi yıl boyunca, hep burada yaşar. Eyalet Kontu ile tanışmasından sonra.

Pirene'lerin öte tarafındaki memleketine kadar ona refakat etmek üzere âmirlerinden izin alır. İspanya hududu, bu sıralarda nihayet bulan harbin neticelerine göre çizilmişti. Muhteşem Endülüs hükümdarı ile aralarında vukua gelen muharebelerde, Borel'i Kurtuba'daki elçileri vasıtasıyla sulh istemeğe Kastilya, Leon ve Navarra'nın hristiyan prensleri zorladıklarından o, bir mağlûbiyete uğramış olmaktan daha ziyade bu yüzden üzüntü duymaktadır. Gerbert'e ders veren râhip Hatto ise, Müslümanların Hükümdarı II nci el-Hakem'in önünde yüzseyu dökmenin nâhoş tesirinden henüz kurtulamamıştı. Endülüs hududu boyunca uzanan mevcut İspanyol istihkâmlarını tahrip teklifinin kabul olunduğunu o, bilhassa kralı nâmına Halîfeye arza mecbur kalmıştı. Buna mukabil o, emsalsiz bir hüsn-i kabul görmüştü. Bu efsanevî sarayda, akılları durduran bir ihtişamla karşılaşmıştı. Genç Gerbert, bir baba gibi sevip saydığı dostu Hatto'yu, etrafını çeviren kalabalık âlim ve şâirlerle bir kılıç adamından ziyade bir ilim adamı ve değerli bir târihçi olarak görünen Hükümdar el-Hakem'den, muazzam Kurtuba şehrinin mümtaz, ileri gelen hristiyanlarından, hristiyanların baş hâkiminden, bir Arap gibi konuşan, bir arap gibi görünüp, tavır ve hareketlerde bulunan, İslâm üniversitelerindeki bir profesör gibi İslâm matematik ve tabii ilimlerinde bilgi sahibi bulunan Kurtuba Başpiskoposundan söz etmeye zorlar. Dünya çapında bilgi sahibi olan Vich'li Hatto'nun yanında Gerbert, «Gayret ve başarı ile» —Hatto'nun belirttiği gibi— matematik ve astronomi çalışır. Evde kimsenin duyamadığı şeyler burada onun kulağına çarpar. Burada o, Arap sayılarını da öğrenir. 971'de o, Roma'ya kadar Kont ile birlikte Piskopos'a refakat eder. Roma'da, onun hayatının sonuna kadar Alman İmparatoru ailesine bağlayan Kayzer Büyük Otto, zevcesi İmparatoriçe Adelheid, Otto'nun oğlu ve torunu ile görüşmesi vukua gelir. III üncü Otto, kendisinde hayranlık uyandıran bu âlimi, öğretmen ve müşavir olarak imparator sarayına çağırır; önce Ravenna Başpiskopos'u,

999'da da II nci Silvester ünvanıyla Papa'nın halefi yapar. Bu harikulâde yükseliş, daha sonra gelen nesiller için, bir muamma ve sır olmuştu. Bilgisi karşısında şaşırان hasımları onu, selâhiyetli olmadığı halde, ilâhi semâda, Şimalî Afrika Müslümanlarına ait şeytan âletleriyle araştırmalar yapmağa kalkan şüpheli ve meş'um bir şahıs olarak gösterdiler. Onların nazarında Gerbert, büyük bir kara büyücü ve sihirbazdı. Hristiyanlığın esaslarına aykırı düşen incelemelere girişmeği, Müslümanlardan başka kimden öğrenebilirdi? Çıkarılan rivayete göre o, Şimalî Afrikalı Müslümanların yanında astroloji ile bazı san'atları öğrenmeye dair verdiği bir karar neticesinde geceleri manastırdan İspanya'ya uçuyor, orada cehennemın meçhul şahıslarından sihir, beşeri tecessüse ait faydalı ve zararlı şeyleri meydana çıkarmayı öğreniyordu. Esrarengiz bir büyü kitabını saklamakta olan ihtiyar bir büyücüyü, Gerbert kandırıp, elinden kitabı almış, büyücünün intikamına karşı kendisini koruması için ruhunu Şeytana rehin bırakmıştı.

Gerbert'i devrinin mütefekkirleri nazarında hristiyanlığın düşmanı bir sihirbaz yapan büyü kitabının işte bir kısım hususiyetleri:

Gerbert, dokuz rakamla hesap yapan ilk Batı'lıdır. O, bu dokuz işareti, İspanya hudut eyaletinde öğrenmişti. Yunanlılarla Romalıların, basit hesap ameliyeleri için hesap tahtası ve «Abacus»u kullandıkları bir sırada, Gerbert, dokuz işareti ve bunun garip görünen rollerini anlar. Hesap tahtası, birler, onlar, yüzler ve bu esasa göre devam eden diğer hâneler için, şâkûli çizgilerle belirtilen sütunlar içinde bir takım kısımlara ayrılmıştı. Birler, onlar ve yüzlerin her defasındaki miktarlarına göre, bu sütunların içine taş, cam veya madenden hesap işaretleri konurdu. Bunlarla toplama ve çıkarma yapılırdı. Toplama ve çıkarmada biraz sür'at ve yeter mümarese kazanan kimse, birkaç defa tekrarlanan toplama sonunda nihai yekünü elde etmek suretiyle, çoğaltma da yapabiliyordu. Bu güç ve hantal muameleden çekinenler de, hazır cedvellerden çarpım tablosunu

okuyup öğrenebilirdi. Teker teker, birbiri arkasından sayılması gereken ve ihâtayı güçleştiren hesap taşlarının bu kullanışsız yığını artık neye yarardı? Hesap işaretleri yerine, bu dokuz rakkamdan tahtaya çizildiği takdirde bir göz atış, birler sütunundaki beş ile onlar sütunundaki altıyı altmış-beş olarak okumaya kâfiydi. Bir tabelâcıya, köseleden bir hesap levhası ismarlayan Gerbert, birlerin, onlarla yüzlerin baş sayıları için mutad olduğu üzere Roma rakamlarının I, X ve C işaretlerini tahsis ettirdikten sonra, binler için boynuz şeklinde uydurduğu kısma, şimdiye kadar kimsenin görmediği son derece garip işaretler yazdı. Bu işaretlerin isimleri de hemen hemen kendi kıvrıcık ve garip şekillerine benziyordu. Şu kadar ki, isimleri, şahsen Gerbert bunlara vermedi. Daha sonra 12 nci asırda, Laon'lu Radulph; «1» e «igin», «2» ye «andras», «3» e «ormis», «4» e «arbas» —Arapça arbaa'dan—, «5» e «quimas» —Arapça hamsa'dan—, «6» ya «calctis», «7» ye «zenis» —Arapça seba'dan—, «8» e «temenias» —Arapça semanie'den—, «9» a «zelentis» adını verdi. Teşkil edilen bu yeni kelimeler için de fazlaca sakatlanan ve şekil değiştiren arapça sayı kelimeleri, âdetâ tanınamaz hâle geldiler. Radulph, eserinde sayıların menşei Kaldelilere izâfe etmekle; sayıların esrarını, bizzat daha esrarengiz bir hâle soktu. Sayıların menşei, çağdaşları da Kaldelilere tereddütsüz bir şekilde izâfe ettiklerinden; bu hâl daha sonraki âlimlerin, derin derin düşünüp, kafa yormalarına sebebiyet verdi.

Radulph, «Abacus» ların icadını da, hatâlı bir tarzda kaldelilere mâleder. Bütün bunlar, henüz öğrenme safhasında bulunan Batılılar üzerinde, arap yazı tarzının nasıl bir tesir meydana getirdiğini ortaya koymaktadırlar. Radulph, «sağdan başlayıp sola doğru ilerleyen yazıları gibi, mücitlerinin hatâlarına uygun olarak, yazı tahtaları üzerinde sağdan sola doğru uzanan yazı işaretlerini çizme, mütemadiyen yayılan bir usûl hâlini alır» şeklindeki ifadeyle hesap tahtasının icadında bile kâzip (yalancı) buluculara katıldığını açıklar.

Gerbert'in talebesi Bernelinus, hocasının «Regel der Tafel des Rechen» [Hesap tahtasının kaideleri] adlı eserini yayınladı ve ayrıca «Abacus»lara dair hususi bir kitap yazdı. Bunlar, yeni rakamların, Batı'da âlimler çevresinin dışındaki halkın arasına henüz yayılmadığını açıkça belirtmektedirler. Batı, bu rakamlarla ne yazmasını, ne de hesap yapmasını bilmekteydi. Bernelinus, Arap rakamlarını, gerçi «abacus»lara geçirilmiş hesap işaretleri üzerine yazmıştı. Fakat o, kitabındaki hesap örneklerinde, ayrıca Roma rakamlarını kullanmağa da mecbur kalmıştı. Bunun sebebi basitti. Zira Gerbert, sıfırı (Null) bilmiyordu. Meselâ 1002 sayısında, sıfır olmayınca, yazı tahtası üzerindeki onlarla yüzlere ait sütunlar açık kalınmakla beraber, bu sütunlardaki hesap taşlarının noksanlığı sayesinde, sayının 1002 şeklinde anlaşılması mümkün oluyordu. Fakat bu sayı, bir işaret, yani «sıfır» olmadan sadece dokuz rakamın yardımıyla yazılamıyordu. Gerbert ve talebeleri sıfır hakkında herhangi bir bilgiye sahip bulunmadıklarından, yabancı yazı tarzının, diğer bir deyimle haneleri sağdan sola doğru yükselen rakamlar sisteminin mânâsını aslâ kavrayamamışlar, böylece daha ilk adımlarında muvaffakiyetsizliğe uğramışlardı. Onların, Roma hesap tahtası üzerinde, yabancı sayılarla verdikleri bu temsil, kendi eserini oynamaktan menedilip, hatâlı bir rolü oynamaya zorlanan yabancı bir tiyatro oyuncularının haline benzer (*).

Gerbert ile onun mekteb ve mesleğine mensup olanlar, filhakika matematik düşünüşü teşvik ettiler ve kendilerine «Abacist»ler ismini verdiren «Roma Abacus»lerinin üzerlerindeki sütun hesaplarını yaydılar. Ancak Gerbert'in acayip rakamları ise, kıvrımlı ve dolambaçlı birer tezyinat olmaktan daha ileriye gidemediler. Roma rakamlarının hâkimiyeti, itiraz kabul etmez bir şekilde üstündü. Ancak bir asır sonra, Abacistlerle el-Hıvarizmi'nin «iki kere beş rakamlariyle», zarif hesabını bu sırada öğrenen

(*) *Karl Menniger; Zahlwort und Ziffer*, 1. baskı, s. 244.

Algoritmeter'ler arasında başlıyan çok şiddetli mücadelede, rakam hesabının sevk ve idaresi kolay taktiğine Roma sütunlarının ağır hareketli muharebe nizamının uzun müddet karşı koyamayacağı anlaşıldı. Lâkin İspanya hudut eyaletindeki tetkikleri sırasında, onuncu sayı olan «sıfır» **Gerbert**'in gözünden nasıl kaçmıştı? Onun devrinde, Arap Batı kesiminde «sıfır», henüz bilinmiyordu. Endülüslüler, birler, onlar, yüzler ile diğer hânelerin üzerlerine bir, iki veya daha çok noktalar koymak suretiyle, müteaddit rakamlı sayılarla yazıyorlardı. Fakat bu usûl, sıfırsız asla kâfi gelmemekteydi. Endülüslüler, Doğu Araplarından hânelerin değerlerine göre hesap yapmağı öğrenince, eskiden almış oldukları sayı yazısına «sıfır» ilâve ettiler.

Onların sayı yazısı, yani **Gerbert**'in Batı Araplarından alıp getirdiği sayı işaretleri, el-Hıvarizmi'nin on sayısına nazaran daha eskiydiler. Ayrıca şekil itibariyle de, Doğu Arap sayılarından hatırı sayılır derecede farklıydılar. Hintli astronom **Kankah**'ın, on adet rakamı Bağdat'a getirmesinden önce, «Gobar Rakamları» adı verilen dokuz sayı işaretini, muhtemelen tâcirler, Hindistan'dan İskenderiye yolu ile Akdeniz bölgesinin Batısına ulaştırmışlardı.

Bu ne zaman vukua geldi ve onlarda «sıfır» neden noksandı? Araplar, İspanya seferinde, onu **Severus Yakobht**'un öğrettiği şekilde mi getirdiler? Yoksa sayıların kabulü sırasında, sıfırın kendine has rolüne vâkıf bulunmayan yabancılar tarafından, «sıfır» fedâ mı edildi? Noksan «sıfır»ın esrarı, tam ve vâzih bir şekilde aydınlanamamıştır. Gençliğinden itibaren hayatının son zamanlarına kadar, Hindistan'ın bir ucundan diğer ucuna yaptığı birçok seyahatlerde, Hint dil ve ilmine bihakkın vukuf kesbeden, **Gerbert**'in çağdaşı büyük Arap matematikçisi el-Bîrûnî (973-1048'den, o sıralarda Hindistan'da yalnız harf şekillerinin değil, rakam şekillerinin de bir memleketten diğer memlekete geçince, değiştiğini öğreniyoruz. Sayının iç mânası bilinince, şeklinin bir şey ifade etmiyeceğini söyleyen el-

Birûni, Arapların Hintlilerden en elverişli rakkamları aldıklarını açıklar. 5, 6, 7 ve 8'in yazı şekillerinde, Arapların birbirlerinden inhiraf eden iki çeşit Hind sayı yazısı kullandıklarını da **el-Hıvarizmi** belirtir ve bunda da bir müşkilât bulunmadığını sözlerine ekler.

Arap harfleriyle yazan milletler, bugün hâlâ Doğu Arap sayı yazısını kullanmaktadırlar. «Bizim bugünkü Arap rakamlarımızı» teslim ettikten sonra, Batı Arap sayı yazısı ortadan kayboldu. Arap rakamlarını ilk defa Batı'ya tevdi eden **Gerbert**'in şöhreti, tesirleri tam sekiz asır süren, hattâ bu sıralarda mahkemeleri de uğraştıran bir eserin arkasında birdenbire söndü. Nesiller boyunca âlimleri yanıltan, târih boyunca yanlış anlayışlara sebep olan, **Alexandr von Humboldt**'u tuzâğa düşüren bu kitap; **Boetius**'un «*Geometris des Boetius*» adlı eseri idi. **Boetius**'un ortaçağ'daki büyük şöhreti de, tedris için yazılmış olan bahis mevzûu bu kitaba dayanıyordu. Bu eser, **Nikomachus Aritmetik**'inin bir tercümesinden başka bir şey değildi. Hint rakamlarını, kargacık-burgacık bir şekle sokan bu eserin kapağında, müellif olarak **Boetius** ismi yazılıydı. Gerçekte, âlimleri büyüleyip hayran bırakacak bir şey ortada yoktu. Henüz **Boetius**'un yaşamakta olduğu ve **Theodorich**'in İtalya'da hâkim bulunduğu beşinci asrın başlarında, dokuz sayısının kullanılmasına karşı Arapların onları öğrenmelerinden uzun bir müddet önce, hıristiyan Batı'da güven teessüs etmişti. **Boetius** bu sayılarda bazı değişiklikler yapmıştı. Hintlilerin, hâneleri sağdan sola doğru yükseltmek suretiyle rakkamları değerlendirmelerini. **Boetius**'un idamından sonra, Hint rakamları da Batı'da kaybolup gitti. İlk defa ancak onbirinci asırda ortaya çıkan eseri, müstakbel neslin eline geçti. İnkılâbî bir vak'a olan, **Boetius**'un rakamlara hâkimiyeti, başka bir mânâ ifade etmedi. **Humboldt** da bunu, **Kosmos**'unda ileri sürmüştü. Hâneleri sağdan sola doğru yükselen değer sistemini mütecânis rakkamlarla uygulayan büyük fikrî muvaffakiyet, birbirinden müstakil olarak, dünyanın iki mevkiinde

—Şark ile Garpda— aynı zamanda tamamlanamaz mıydı? Fazlaca ümit veren tahminler ne yazık ki, bir girdabın içine gömülmüşlerdi. Kendisine hayran kılınan Roma'nın kaleminden çıkmış gibi görünen kâzip bir «Geometri Boetius», 11 nci asrın bir taklid hareketi olarak meydana çıktı.

Bu kâzip «Geometri Boetius»un yazarı, eskilere ait çeşitli eserleri bu arada taksim kaideleri ile Arap rakamlarına dair bilgisini medyûn bulunduğu Gerbert'in eserlerini de, isim zikretmeden kendi eserine temel yapmıştı.

Bir zamanlar «Arap Tarzı» adı verilmiş olan Arap Sayı Yazısı ile tanışma, herşeyden ziyade üç isimle başlamıştır:

Severus Sabokht, Brahmagupta, el-Hıvarizmi. Bu üç isim Arap sayılarının Batı'da görünmesinde de, birbirleriyle düğümlenirler. Dünya sayı yazısı istikâmetinde ileriye doğru yürüyüşlerinde, Hinit rakamlarının, Arap Dünya-sunda yaptığı üç duraklamanın Batı'da bir kere daha aynen tekerrürü, târihin garip bir cilvesidir. Arap sayılarını ilk defa Batı'ya öğreten, Papalık tahtındaki şâir ve matematikçi Gerbert idi. Arabistan'da, Hint sayılarına ait ilk dersi veren bilgin olarak, Fırat'daki kilise mektebinin müdürü âlim Severus Sabokht da Gerbert'den daha geniş bir tesir yapmamıştı. Çünkü her ikisi de, yalnız dokuz sayıyı biliyor fakat «sıfırı» bilmiyorlardı. Daha mükemmel bilgiyi, Batı'ya da Doğu'ya da yalnız bir kitap ulaştırdı. Filvali tamamlanmış on sayısı ile Brahmagupta'nın Siddhanta'sı; 776 da, Severus'den 114 yıl sonra arapça'ya çevrilen bir eserin içinde yer aldı. Bu devrin bütün âlimleri el-Memûn'un hükümdarlığına kadar buna ittiba etmişlerdi. Bununla beraber on sayı ve sıfır ile yazılı hesap yapma bilgisini, Gerbert'den yüz yıl sonra büyük Arap bilgini el-Hıvarizmi'nin «Hesap kitabı»nın —Liber Algoritmi— lâtince tercümelerini, Orta İspanya üzerinden Batı'ya ulaştırırlar. Algorithimiker'ler mektebi de onları yaymağa devam eder. Gerçi yeni bilgi, müteakip on yıl zarfında, astronomlarla matematikçilerin çevresinden dışarıya doğru yayılmıştı.

Fakat, bu bilginin günlük münasebetlerde pratik bir şekilde kullanılabilmesi için, onu, halka kolay anlaşılır bir şekil içinde, bir şahıs sundu. Bu şahıs el-Me'mûn'un sarayında yaşayan, Batı yönünden onun Brahmagupta'sı sayılan el-Hıvarizmî idi. Eserinin lâtince tercümeleri sayesinde, yeni hesap yazı tarzına ait bilgi, Avrupa'da Kilise duvarlarını aşarak dünyevi muhite ulaştı. Bu hususta, Zerclaere'li Thomasin'nin Ortaçağ yüksek Almancası ile yazdığı, resimlerle süslü, «Der vâsche Gast» adlı, didaktik şiir gibi kesin bir delile sahip bulunmaktayız. Almanları seven ve onların ciddi karakterlerine hayranlık duyan Aquileja'nın bu genç piskoposluk müşaviri, Venedik'te, Alman şiir dilinde, prens ve şövalyeler için ahlâk felsefesine ait bir ders kitabı yazmış, bu kitabı «Alman Milleti»ne şu sözlerle ithaf etmişti:

«Almanların yurdu!

Senin vekarını çok seven bu yabancıya,

Misafirperver bir ev sahibesi gibi;

Hoş geldin del!»

Şiirini 1215 yılında yazmağa başlayan Thomas, henüz 28 yaşında idi. Onikibinden fazla mısraı ihtiva eden şiirini ise, on ay sonra 1216 yılında tamamlamağa muvaffak olmuştu. Arkadaşlarından biri, aynı yıl içinde, bu el yazmasını, yüzden fazla renkli minyatürlerle süslemişti. Bu minyatürlerde «Yedi serbest san'at»a ait tersimlerde Pitagor, «Aritmetica»sı ile birlikte, Romalılara ait elbiseler içinde, gittikçe uzanıp küçülen merdiven şeklindeki bir yazı tahtasına, şehadet parmağı ile işaret ediyormuş gibi görünür. 1, 3, 9, 27 geometrik dizisi, bu tahtada arapça yazılmıştır. Ses perdelerinin aralıkları «Musica» bölümünde aynı şekilde görünürler. Nihayet altta, 1216 yılı, «Arap Sayı Yazısı» ile belirtilmiştir. Motiflerindeki umumî intihab ve Kilise çevrelerinde mütad olmayan bir şekilde dinî sahneleri tersim tarzı, ressamın din adamı olmadığı halde çok bilgili bir zat olduğunda, herhangi bir tereddüde aslâ mahal

bırakmamaktadır. Ayrıca bu şahıs, Arap rakamlarını, daha 1216'da tamamen alışılmış normal rakamlar gibi kullanıyordu. Halbuki «Rakamlarla iki kere beş san'atı», basit halk tabakaları şöyle dursun, âlimlerin umumi tasarruflarından bile henüz çok uzaklarda bulunuyordu.

İşte bu sırada «Arap sayı yazısı»nın dünyadaki zaferine çığır açan bir şahıs zuhur etti: «Piza'lı Leonardo».

O, bilgisini manastırlarda edinmemiş, bilgisini âlimler için manastır hücrelerinde de kaleme almamıştı. Batı'nın bu ilk hür düşünceli mütefekkeri ve 18 inci asra kadar Avrupa'nın en dâhi matematikçisi, faal, pratik bir hayat adamı idi. O, bilgisinin temellerini, bizzat kaynaklarında yaptığı geniş seyahatlarla edinmiş, ameli hayattaki kullanışını Batı'ya öğretmişti. İspanya ilim merkezlerinin üzerinde akan ilk dereler, büyük bir dalga hâlini almıştır. İtalya ile onun fikir merkezi Alman imparatorlar hanedanına mensup Kayzer Fredrik'in sarayından çıkış yoluna kavuşarak, şimdi bütün Batı'yı istilâ etmektedir. Böylece Batı, Leonardo'nun şahsında, kendi el-Hıvarizmi'sini bulmuştu.

Bir Tüccar Batı'ya Ders Veriyor

Leonardo, 1180 yılında Piza'da doğdu, Arno Nehri'nin mansabında Etrüksler tarafından inşa edilen bu şehir bu sırada renkli bir ahaliye sahipti. Piza'ya, hâkimiyetlerinin izlerini, sadece Roma, Got, Langobard ve Frank devirleri bırakmış değildi. 12 nci asrın bir papazı, «Piza'nın caddelerini dolduran ve şehre vahşi çehrelerini veren kâfir, korkunç deniz canavarları şeklinde tavsif ettiği, Libyalılar ve Parther'ler ile kirli dediği Kaldelilere» —Arapları da bu vasıflarla isimlendirmeye sevdiği gibi— karşı feryadı koparıyordu. Arno kenarındaki bu küçük balıkçı limanı, Sar dünya ve Sicilya Araplarına karşı yaptığı mücadeleler sayesinde, kudret ve servet kazanmıştı. Bu tarihte Piza, az veya çok dinî maksatlarla Filistin'e müessir olmakta, bütün devirlerin en büyük ticar nakliyatının içine cesaretle girerek, Doğu ile Batı arasındaki ticareti organize etmek, sahillerindeki transit mahallerini kolonileştirip; İstan-

bul'dan başlayarak Tyrus ve İskenderiye üzerinden Bugia ve Ceuta'ya kadar bütün Akdeniz boyunca «fondacki» (= funduk, yani otel)ler kurmaktadır.

Leonardo'nun babası, Cezayir sahillerindeki Bugia'da, Pizahlılara ait bir ticaret şubesinde memurdu. Leonardo'nun aile adı, nesli âtiye intikal etmedi. Ancak ailesinin takma adının, iyilik seven manasına gelen Bonaccio olduğunu, meşhur eseri «Liber Abaci»de, kendisini «Leonardo Filins Bonaccia» şeklindeki takdiminden öğreniyoruz. Daha sonra bununla «Büyük Piza'lı» şekliinde tarihe geçen «Leonardo Fibonnaci'nin», babası, bu uyanık çocuğun, daha erken yaşta, memleketinden Bugia'ya gelmesine müsaade eder. Leonardo'nun babası, gümrükte Piza'lı sekreter olarak Mağrip ve Sahralı kürk satıcıları ile münasebetlerinde, deniz gümrük dairesindeki Arap meslekdaşlarının sıhhatli ve süratli yazısıyle hesap metodlarına uymak mecburiyetinde kalmıştı. Şüphesiz oğlu da, gelişen ticari faaliyetin içine girecekti. Bu sebeple Bonacci, oğluna bir Arap hesap öğretmenin yanında ders aldirttı, genç Leonardo, şimdiye kadar bilinmiyen imkânları gözlerinin önüne koyan «Hint Sayıları» ile hesap yapmağa hayran kaldı.

Roma rakamları ile ne yapılabilmekte idi? En fazla bir parçacık toplama ve çıkarma! Ne kadar da hantal ve kifayetsizdi. Tatbikatta Arapların metodları ise, son derece hareketli, şümüllü ve çok cepheli idi. Leonardo, Hintliler gibi hemen çarpma ve bölme yapabilimişti. Yalnız tam sayılarla değil, öğretmeni Sidi Ömer'in iki sayı arasındaki nisbet diye isimlendirdiği (Arapların kesir, yahut kesresi) kesirlerle de hesap yapabiliyordu. Öğretmeni daha sonra dikkatli talebesine, Bağdad ve Musul mekteplerinde, âlimlerin üst üste yazılan sayıları, kesir çizgisi denilen ufki bir çizgi ile ayırmağa itina gösterdiklerini de açıklar. Leonardo, sayıları ref etmeyi; cezir alınmasını, bir, iki veya daha çok meçhullü muadeleler çözmeği, Ebu Kâmil, Ömer el-Hayyâm, İbn Sîna, el-Bîrûnî ve el-Karacî gibi, muayyen gayri muayyen, murabba ve mikâplı muadeleler tertip ve

tanzimini öğrenir. Yaşıtları sokaklarda itişip kakışır, rıhtımdaki tersanelerde mağazaların arasında avare dolaşırlarken, Leonardo da sayılarla oynar. Bu câzip oyunun erken başlıyan ihtirası, ticaret mesleğini öğrenip, babası kendisine ilk ticari muameleleri tevdi edince de onu bırakmaz. Mısır, Suriye, Yunanistan ve İspanya'ya yaptığı seyahatlarda da ona refakat eder. Tyrus, Korent, Ceuta ve Tunus'da, bizzat yazıhanelerde oturur; ticaret ortaklarının hesaplarına bakar. İskenderiye ve Şam kütüphanelerinin altını sütüne getirir. Kahire'de saray âlimleri ile münakaşalar yapar. Yüksek hesap san'atına düşkün pratik bir tâcir olarak Yunan, Hint ve Arap hesaplarına ait bilgiler veren bütün eski eserleri inceler. Şöhretini vücuda getiren eseri «Liber abaci»yi, «İtalyan Milleti»nin bu mevzularda daha fazla bilgisiz kalmaması gayesiyle, henüz 23 yaşında iken Lâtince kaleme alır. Esere karşı duyduğu hayranlığını «muazzam bir mesainin ilmi başarısını ortaya koyan fevkalâde bir eser» demek suretiyle belirten matematik tarihçisi Moritz Kantor şöyle devam eder:

«Bu mevzuda oldukça yekûn tutan haleflerinin eserlerini tanıyoruz. Fakat hangisi bununla mukayese edilebilir? Bizi en ziyade hayrete düşüren cihet, 13. üncü asrın başlarında böyle bir eserin yazılabilmesine dair imkân ile bu kitap için Kayzer sarayında gösterilen yüksek anlayış hakkında bir şey bilmeyişimizdir.» (*)

Bu, çağ açan eserin henüz gençlik çağlarında matematik ile Arap matematik ve tabii ilimlerine vukuf kesbetmiş bulunan II nci Fredrik'in dikkatini çekmesinde, şaşılacak bir cihet yoktur. «Kayzer'in Sarayı»ndaki arapça'ya vakıf bilgin filozof Michael Scotus'a ithaf olunan eserin ikinci kopyaları 1228 yılında yayınlanırken, biz, Leonardo'ya, şurasında burasında Fredrik'in misafiri sıfatıyla vakit geçirdiği «Kayzer Sarayı»nın en samimi münasebetleri içinde,

(*) Moritz Cantor; Geschichte der Mathematik II, 32.

ince bir zekâ ile idare edilen münakaşalara mevzu tezlerini de İmparatorluk ziyafet sofralarında görüyoruz.

Kayzer'in taç giyme merasimi münasebetiyle, Saray müneccimi Dominicus Hispanus'un ricası üzerine Leonarda, 1220 yılında «Praxis der Geometri» (Geometri Uygulamaları) adlı bir eser yazdı. Eser, Almanya'dan henüz dönmüş bulunan Kayzer Fredrik'in, bu parlak zekâyı tanıma hususundaki merakını tahrik etti. Piza'da Kayzer Sarayındaki kabul merasimini, Saray Filozofu Palermolu Magister Johannes itina ile hazırlamıştı. Johannes, Leonardo'nun eserlerinin sağlam yapılarında bir delik açabilmeğe ısrarla çalışıyordu. Fakat matematik bilgisi, Piza'nın bu büyük evlâdı ile boy ölçüşebilmesine yetmiyordu. Bununla beraber Saray âlimleri arasında Arap soyundan gelen bilgin Antakya'lı Theodoros da vardı. Musul Kemâl'ud-Din İbn Yûnus'un yanında Arap Matematiğine ait eserleri derinliğine incelemiş bulunan Theodoros'u, Araplarca fazlaca methedilen «Frank İmparatorluğu»nun şöhreti çekmiş. Fredrik'in Şarktaki bir elçisinin refakatinde Cerrubi İtalya'ya, oradan da Saraya gelmişti. Genç namzedin, hükümdarın önünde çözmek suretiyle, kabiliyetini ispat etmesi gereken mes'eleleri âlimler, Kralla birlikte düzenlerler. Böylece, muğlâk matematik problemlerinden mürekkep bir liste meydana gelir. Kabul merasimi, Leonardo için emsalsiz bir zafere vesile olur. Hazır bulunanlar, bilmedikleri problemleri, Piza'lı tâcirin bu müstesna oğlunun olağanüstü bir maharetle çözüşünü sessiz ve hayranlık içinde seyrederekler. Sadece Kayzer ile el-Fârâbi ve İbn Sînâ'nın eserlerinde, Öklid'de ve Batlamyus'un Almagest'inde derinliğine bilgi sahibi bulunan İbn Yûnus'un talebesi Theodoros, Arapların Yunanlılardan alıp, işleyerek geliştirdikleri bilgilerin dışına, hâlen onun ne dereceye kadar çıkabildiğini sezerler. Leonardo, «Hükümdarı ve Efendisi» ile aralarında vuku bulan bu unutulmayacak karşılaşmaya iki matematik eserinde yer verdi. Eserlerinde, saraydaki mes'eleleri belirtip, onların çözüm şekillerine ait metodlarını açık-

ladı. Bütün çözüm şekillerinde, neticelere varmak üzere Leonardo'nun takip ettiği temel tefekkür tarzının doğruluğu ve uyguladığı metodlar, bugün hâlâ modern matematiği şaşırtmaktadır. Umumiyetle çıplak vak'acı olarak kalan Tarihçi «Cantor» bile kanaatlerini her iki risalesinde şöyle belirtir:

«Biz Leonardo'nun Abacus'una dair mâlûmat verdiği-mizde ,sadece hayranlık duygularımızı ifade edebileceğimize inanmıştık. Şimdi bu yaptığımıza nâdim olmalıyız. Zira onun eserlerini tanıdıktan sonra, Leonardo'yu hangi kelimelerle ifade edebileceğimizi bilmiyorum.» (*)

Leonardo, Piza'da Kayzer Sarayındaki ilk kabulünü şöyle ifade eder:

«Majestemiz, şanlı kralımız Fredrik'in huzurunda, filozofumuz Palermo'lu Magister Johannes, benimle sayıların hususiyetlerine dair etraflıca konuştu.»

Arap hesap öğretmeninden öğrenip, uzun süren ticari seyahatlerinde, kullanışlarını incelediği sayılardan, Leonardo şöyle bahseder:

«Hintlilerin dokuz sayı işareti şunlardır:

9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1.

Bunlarla ve Arapça'da «sifr» adı verilen «0» işareti ile arzu olunan her sayı yazılabilir.»

Leonardo'nun, rakamları bu şekilde tâkip sırası, şaşırtıcı bir tesir yapar. Bize göre onun bu sırası (9) ile başlamakta ve (1) ile bitmektedir. Leonardo ise onları başka türlü okuyordu. Bilhassa bir kesirle karışık bulunan sayılarda o, tam sayıları Arap örneğine göre kesirin sağına koymaya itina gösteriyor; meselâ bir buçuğu, $1/2$ 1 şeklinde yazıyordu. Daha çocukluğunda hesap öğretmenininden kendisine öğrettiği Arap tarzına göre sağdan başlayıp sola doğru yürüyen rakamların yazı şekli gibi o da, dokuz sayı ile birlikte Arapların «sifr» adını verdikleri sayı işaretlerini sağdan sola olmak üzere etrafındakilere öğretiyordu.

(*) Moritz Cantor; a.g.e. II. 48.

Leonardo'nun «buna arapça sifr denir» şeklindeki bir girişle izahına başladığı sıfır kelimesinin, incelemeğe değer bir tarihi vardır. Zira bu târihin nihayetinde, daima kullandığımız, fakat onsuz bizim almancadaki «Ziffer»imizin (rakam) gerçek mânâsını anlayamayacağımız bir kelime yer alır.

Hintliler, daire şeklinde çizdikleri sıfır (0)'a, bir şeyin noksanlığını, hiçliğini, bir boşluğu ifade eden «Sunya» ismini vermişlerdi. Araplar, işareti ve mânâsını öğrenince, kelimeyi ruh ve mânâsına uygun şekilde tercüme ederek Arapça boşluk mânâsına «es-sifr» adını verdiler. Sola doğru yazılan Arap sayı yazısını, sağa doğru yazılan Batı yazı tarzında lâtinceye çevirmeyen, Arabların kıymetli talebesi Leonardo, sıfırı da bu metoda bağlı kalarak Lâtinceye tercüme etmedi. O, Arapça «Sifr» kelimesini alıp kendi lâtince metninde «Cephirum» şeklinde lâtinceleştirdi. «Sifr», eserinin «Cum hoc signo O, quod arabice cephirum appellatur» cümlesinde görüldüğü üzere sıfır, «cephirum» olarak yer alır. Cephirum, İtalya'da Leonardo'nun eserine istinaden evvelâ «zefero», sonra da «Livra»nın «lira» şeklini alması gibi «Zero» oluverdi. Fransa'da ise gizli işaret mânâsına «chiffre» şeklinde adlandırılan Cephirum, «chiffer» (= hesap yapmak) şeklini alarak yaşamaya devam etti. Batı'da İtalyan «zero»sunun kabûlü, iki türlü mânâsı sebebiyle İngiltere'de «Cipher» ve «zero»yu; Almanya'da «Ziffer»i vücuda getirdi. Gerçi sıfır (0) menşe itibarile bir rakamdı. Sayı topluluğunun dikkate şayan bir üyesi olan «sıfır»ın sadece sayıyı değil, ayrıca hiçi de ifade eden bir yönü de vardı. Bu sebeple «ziffer», yazılı hesap yapamayan, dokuz sayıyı sadece işittikleri kadarı ile bilen, halk topluluklarının nazarında, «sıfır» ile birlikte tamamen yabancı işaretlerin bir sembolü oldu. On adet Arap sayı işaretinin tamamına, ancak 14 üncü asırda «Ziffern» adı verildi. Bu umumileşmeye, sıfırın yerini almak üzere İtalya'dan «Zéro» veya «zero»yu ithallerine rağmen İngiltere'de «Cipher»,

Fransa'da «chifre» yaşamaya devam ettiler. Yabancı kelimelerin sokulmalarından meydana gelen ve birçok kargaşalıklara sebebiyet veren bu yorum tarzı, ilim adamlarına göre dehşet verici idi. Bu sebeple 1356 yılından itibaren haklı olarak sadece onuncu sayıyı, yani «sıfır»ı, «chifra», diğer sayıları da figür diye adlandıran bir bilginler yazısı meydana çıktı. Buna rağmen münevver olmayanların müşterek kullanmasına uygun olarak, halk arasında bütün on adet sayıya «Ziffern» denmeye devam edildi. Halbuki onlar figürlerdi. Dokuz sayıya figürler adının verilmesinden bir müddet sonra, sıfıra «Nulla Figura» denmeye başlandı. Fazla alâka gören rakam, yani «sıfır» ile birlikte dokuz sayıya «ziffern» adını veren uyuşuk avama karşı, âlimlerin devamlı inat ve ısrarı neticesinde «sıfır», haklı olarak «Nulla Figura» olan «Nulla»ya, en sonunda da «Null» şekline çevrilmiş oldu.

Rakamların Savaşı

Önce İtalya'da, sonra da bütün Avrupa'da, örnek haline gelen muzaaf defter tutma ile birlikte çok beğenilen hesap metodu, seyyahlar tarafından Alplerin ötesindeki ticarethanelerle ticaret odalarına götürülür. Ancak sıfır (0) ın kolayca (6) rakamı haline gelebilmesi veya diğer bir sayıya benzetilmesi yüzünden; yeni hesap metodu, umumiyetle tereddüt ve güvensizlik içinde karşılanır. Zira herkes bir poliçeyi kolaylıkla tahrif edebilecekti. Böylece hileye müsaade edilmiş veya hile serbest bırakılmış denemez miydi? Bu hesap tarzı, tüccarlar için şüphesiz faydalıydı. Bununla beraber ileri sürülen yukarıdaki bazı mahzurları sebebiyle, mukavelelerin yeni moda rakamlarla düzenlenmesini önlemek gerekmez miydi? Bütün bu çeşit itiraz ve mukavemetlere rağmen, Arap Rakamları Batı'da yer yer tutunurlar. Kilise yapılarıyla diğer yapılardaki tesis tarihleri, henüz mutad hâle gelmemiş bulunan bu rakamlardan dördü ile belirtilmeğe başlanır. Bu rakamlar, mezar taşlarına hâkolunur; devlet ve belediyelere ait muhasebe daire-

lerinin hesap fişlerine basılırlar. Meselâ 998 sayısı, Roma sayı yazısındaki muadili bulunan DCCCCLXXXVIII'e nazaran daha kısa ve vâzih olduğundan Arap Rakamları, sahife başlarında solucanlar gibi uzayan Roma sayılarını kitaplardan dışarı atarlar. İnâtcı «Roma Sayı Yazısı» Arap Rakamlarının figürleriyle mânâlarını öğrenince, onlara hak verir. Lâkin Roma Sayı Yazısına mukabil, Arap Sayı Yazısının kendisini tamamen kabul ettirip, tanıtabilmesi için aradan asırlar geçer. Bu devre zarfında, eski, yerleşmiş rakamlarla sonradan gelen müstevli rakamlar arasında çok şiddetli bir mücadele cereyan eder.

Roma Sayı Yazısı, uzun zaman resmi yazı olarak mütaâla olundu. Roma'lı tâcirler, bu arada Roma işgal ordusu, anıtları ve madeni paraları ile Cermenlere ilk eşya bilgisi dersini vermişlerdi. Bu sayede Roma rakamları manastırlarla Alplerin üzerinden Alman bölgesine ulaşarak; sıra ve demet sistemi içinde, daha basit, mahiyetleri itibariyle kendilerine akraba bulunan halk sayılarının yerine kaim olmuşlardı. Çok sıkı vukû bulduğu üzere, rakamların değeri tamamen değişik kelimelerle yazıldığından, Roma Rakamları, yabancı bir menşeden gelme hissini fazlaca vermeden, oraların lisanına kolaylıkla girmiştir. Kökleri eski târihlere uzayan Roma rakamları, ilk zamanlar Hint ve Arap rakamlarına karşı öfke ile müdâfaa edilmiş, Almanlar arasında bilâhare revaç görmüştür.

Arap Rakamlarının dikkat ve itina gerektiren on şeklini yazmayı öğrenmek ve onları zihne yerleştirmek oldukça güctü; lâtince ve almanca kelimelerin kaba bir şekilde birbirleri içine atılıp karıştırılması suretiyle vücuda getirilen aşağıdaki beyit, o devirde bu rakamları hâfızada tutmak ve şekillerini istiare yoluyla canlandırma hususunda açık bir fikir vermeğe yarıyordu:

Unum dat zungel (1), kruck (2) duo significabit, Sus-
wancque (3) tria, wuerstfue (4) dat tibi fiere,
reffstab (5) dat funfe, widder (6) dat tibi sechse.

Süben gesperre ($\wedge$), ethwe kette (8), nün colb (9) significabit.

Ringel (0) cum zingel (1) tibi decem significabit.

Si zingel (1) desit, ringel (0) nihil significabit.

**

Bir, sana dilciği verir (1), koltuk değneği (2) ikiyi, domuz kuyruğu (3) üçü, sucuk ($\hat{\lambda}$) sana dördü verir.

Beş ise (4) çengeli, koç boynuzu (6) altıyı,

Kapak yediyi ($\wedge$) şekillendirir, zincir (8) sekizi, topuz dokuzu (9), yüzükcük dilcikle on (10) u gösterir.

Eğer dilcik (1) eksik olursa, yüzükcük (0) bir şey ifade etmez.

Bununla beraber böyle bir ezberle, yazma imkânı sağlanamıyor, Arap Rakamları, Roma sayılarının yerini kolaylıkla alamıyorlardı. Onlarla tanışmayı arzulayan, yeni baştan düşünmek zorunda kalıyordu. Çünkü böyle bir arzu duyan, daha önce hâneleri rumuzlarla belirtilen — I V X L C D M — sistem ve onların birleştirilmesiyle meşgul olmuştu. Halbuki şimdi o, hânesi vasıtasıyla değerini on misli, yüz misli arttırabildiği, sadece bir birler sistemi ile karşı karşıya bulunmaktaydı. Ortaçağa ait bir el yazması bunu şöyle belirtir:

«Rakamlarla hesap yapmağı öğrenmek isteyen, başlangıçta rakamların figürlerini bilmiyorsa, hesap yapamaz. O, ancak daha sonra içine rakamlar konan hânenin kuvvet ve mânâsını öğrenir.»

Hâne değerinin doğru anlaşılması, öğrenecek olanların karşılaşacağı büyük güçlüklerden biriydi. Gerçi avan tabakası için yazılan hesap kitapları, lüzumlu bütün açıklamaları ve halkın «hânenin mânâsını» kavrayabilmesi yönünden gereken yardımları yapmaktaydılar. Buna rağmen hâlâ vakit vakit kafalar dönmekte, her şey karma karışık

bir hale gelmekteydi. Böyle eski sayılardan biri yenileri, hâne sistemi, Roma Rakamlarının birbiri tākibeden terkibi ile karışıyor; meselâ 1482 yılına ait sayı MCCCC8II, 1515 yılı sayısı 15X5, 1504 yılı sayısı ise 15IIII şeklinde ortaya çıkıyorlardı. Sağdan sola doğru yükselen hâne sistemi hakkında bazı şeyler işitmiş bulunan, 1220 yılında yazılmış bir eserin müellifi, Roma Sayılarına, hâne sistemini uygulamayı dener. Fakat Roma Sayılarının tertibi ile bunu tamamen başaramaz. Bu yüzden 2814 sayısını, II.DCCC.XIIII şeklinde yazar. Mutad Alman sayılarının bir maymun gibi her şeyi taklit etmesine, hâneleri sağdan sola doğru yükselen rakamlar sistemi, daha çok müsaitti. Bu yüzden bir şahıs, bir kiliseye yazdığı arzuladığı 1505 yılı sayısı için; «henüz bir şeyler ifade etmeyen ve mahiyeti tamamen anlaşılamıyan» sıfırın yerine (100) yüzü belirtmek üzere âdeta çekingen bir tarzda küçük bir işaret koyduğundan; IVcV gibi bir şekil husûle gelmişti. Şeytânî işaret sıfır, sayı yazısının anlaşılmasına devamlı bir engel teşkil ediyordu. Bir taraftan bir «hiç»i ifade eden, diğer taraftan da asli sayıyı on, yüz veya bin misli arttırma kudretine sahip bulunan sıfırın korkutucu, hiç olmazsa kavranamıyan bir şey olmaması gerekmez miydi? 15 inci asırda bile bir Fransız, «sıfır»ın bir sayı olmaktan başka «hiç»i de ihtiva eden yönü hakkında, şu istihzalı sözleri sarfediyordu:

«Kartal olmak isteyen bir kelebek, arslan olmak isteyen bir eşek, kraliçe olmak isteyen bir dişi maymun gibi; sıfır da sayı olmağı istemektedir.»

Bir Alman yazarı ise, sıfırın diğer sayılardan tamamen ayrı bir sayı olduğunu, bununla beraber yalnız başına hiç mânâ ifade etmediğini, ancak diğer sayılarla beraber olunca ehemmiyet kazandığından, bu sebeple ona «Nulla» adı verildiğini ileri sürüyordu. Bütün bunlara karşılık bir sü-kûtun gerisine çekilen «sıfır» ise, esrarengiz kudretini oradan icra ediyordu.

«Sıfır»ın bu hâllerini ortaçağa ait aşağıdaki şiir, şu şekilde dile getirmektedir:

Dikkat et! Figürler dokuzdur,
 Onlarsız söz etmek tamamen güçtür.
 Sonra yanlarında çeker dikkatimi,
 İzah olunamıyan, duran bir sıfır.
 Yuvarlak, tam bir daire gibi çizilir,
 Böylece o, sonradan anlaşılır.
 Birlerin figürünü açıkça çizmek için,
 Hemen on rakam vücuda gelmiş olur.
 O rakamlarla rahatça değerlendirebilir,
 Her sayıyı belirtir, her şeye uygularsın.

Sıfıra yeniden bir şekil verme ihtiyacı âşikârdı. Böylece rakamların sağdan sola doğru yazılmasından vazgeçilmeksizin; sıfır, mevcut şekline nazaran on misli büyütüldü. Ortaçağın talebeleri de Arap yazı tarzına uygun olarak meselâ 20 yi ifâde için evvelâ sıfırı, sonra ikiyi çizmeği, 23 sayısını belirtmek için sağdan sola doğru yazmağı, bunu da evvelâ 3, sonra da 20 şeklinde okumağı öğrendiler.

«Sıfır» hakkında bir istihzanın mevcudiyeti yönünden şüpheler izhar olunabilir. Fakat onun alaca karanlığımsı varlığı, metafizik spekülasyonları tahrik eder. el-Hıvarizmi'nin «Hesap Kitabı»nın Salem Manastırında bulunan 1200 yılına ait tercümesinde, sıfıra dair çeviricinin aşağıdaki izahlarına rastlanır:

«Her sayı birden, bir de sıfırdan vücûda gelir.»

Mantık ve hesap bakımından doğru olmayan bu hüküm izhardan sonra; sözlerine şu şekildedevam ettiği görülür:

«Sıfırda büyük bir kudsiyet mevcuttur. Bu sayede başlangıcı ve sonu bulunmıyan «O» sembolize olur. Sıfırın çoğalmamasıyla azalmaması gibi, «O» da başka bir şeye katılmaz ve eksilmez. Sıfır gibi «O» da sayıları on misli veya bin misli yapar. Evet «O», her şeyi hiçten meydana getirir, her şeyi ihtivâ ve idare eder dersem, gerçeği söylemiş olurum.» [Buradaki «O», rakam değil, zâ-mirdir.]

Bazıları, sıfırın etrafında daha uzunca bir müddet büyük bir kavis çizerek dolaşırlar. CC2 ile, 202 sayısındaki sıfırın yerine geçmeği denerler, Sebastian Frank, Roma rakamı (III) üçü, hâneleri rumuzla belirtilen sistemde yüzler hânesinin önüne koymak sûretiyle, IIIC. üçyüzü ifadeye çalışır. Bu çıkış yolu, bize yabancı değildir. Zira sıfır hakkında bilgileri bulunmayan Çinliler, bu yola baş vurmuşlardı. Sıfırı yazabilmede beliren tutukluğu giderebilmek için, hâneleri sağdan sola doğru yükselen rakamların, haneleri rûmuzlarla belirtilen rakamlarla karıştırılması sonunda, meselâ 1502 sayısında, XV.C ve II gibi acayip bir sayı şekli vücuda geliyor; yazar hâlâ müsterih vaziyette, mevcut olmayan bu rakama, yani sıfıra karşı susan ve «onbeş — yüz ve iki» diyerek konuşan bir lisana istinat edebiliyordu.

Diğer bir grup ise, sıfır ile diğer mağrur kız kardeşlerine nazaran, daha çabuk bir dostluk kurarlar. Haneleri sağdan sola doğru yükselen modern sayı sistemi içinde, mütemadiyen kendilerini deneyen eski sayı sisteminin inatçı mensupları ise, bu garip sayı çocuğunu, güvendikleri Roma sayıları içine, kaygısızca yerleştirirler. Böylece bir Romalının 1502 için IV0II, 1089 için IOVIIIIX gibi çaresiz katlanmağa mecbur kaldığı, melez, tuhaf şekiller vücuda gelir. Meselâ bir müellif, 1200 sayısını belirtebilmek için yalnız Roma ve Hint rakamlarını değil, ayrıca Hint sayı sisteminin birler hanesine mahsul I ve 0'ı, Roma tertibinin 200'ü ile bir tutarak, bunları birleştirip, kelebek kurduna benzeyen, ICC00 şeklinde acaip bir figür meydana getirir.

Çeşitli mukavemet ve derin güvensizliklere bir göz atılırsa «Alman sayıları» ile mücadelede Arap Rakamlarının üstünlük kazanması, tamamen bir mucize gibi görünür. Gottfried Keller'in «Grüner Heinrich»inde, sevimli eskici kadın Margret'in yeni moda sayıyı nasıl hor gördüğünü belirten misali, bu yazının okuma ve yazma bilmeyen halk

topluluğu arasında ne gibi mukavemetlerle karşılaştığının açık bir delilidir (*):

«Karşıdaki evde tamamen eski elbiselerle dolu, kilitli, karanlık bir hangar vardı. Alt katında ise, daima modası geçmiş köhne elbiseler giyen, şişman bir kadın oturuyordu. Sadece matbû şeyleri güçlkle okuyabiliyor, fakat yazamıyor, arapça sayılarla da hesap yapamıyordu. Arapça Rakamları, hayatının sonuna kadar öğrenmeğe muvaffak olmadı. Bütün hesap bilgisi, Roma Rakamı bir, beş ve on ile yüz'den ibaret kaldı. Gençliğinde memleketinin تنها ve şimdi unuttuğu bir köşesinde, yalnız dört Roma Rakamını her nasılsa öğrenen bu eskici kadın, bir seneden fazla süregelen bir tatbikatın an'anesiyle de, onları dikkate şayan bir çeviklikle kullanıyordu. Kitaba bakmıyor, yazılı hiç bir şeye de sahip bulunmuyordu. Yalnız cebinde daima taşıdığı birkaç parça tebeşirin yardımıyla bu dört rakamı masanın üzerine kocaman sütunlar halinde süratle yazıyor, küçük kalemler içinde binlere balığ olan kendi umumî hesap durumunu her an kavırıyordu. Yekûnları zihnen buluyor, bulduğu yekûnu masanın üzerine vazedince, diğer ıslak parmağı ile bir önceki yekûna ait sırayı siliyor, gayesine böylece basit bir şekilde varıyor, umumî neticeyi bir kenara çiziyordu. Bu suretle her defasında sayı grupları vücuda geliyor, bunların mânâlarını ondan başka kimse bilmiyordu. Bu gruplar sadece dört çıplak rakamın benzerleri olduklarından, başkalarına eski putperest bir büyü yazısı gibi görünüyordular.»

«Başlangıçta koyu bir esrar perdesi ile çevrili bulunan Arap Rakamları, eskici kadının basit zihninde nasıl nahos bir tesir vücuda getiriyorsa, «Roma Sayı Yazısı»nın hurda döküntüsü de sonrakiler üzerinde aynı tesiri yapar. Bugün bile hâlâ gülünç hesap taşlarının üzerine oturduklarını görmekte olduğumuz, sağhyabildikleri sadece bir palamut

(*) *Gottfried Keller.*

yemeği ile uzun zaman beslenen o devrin bu tarz bilginlerine karşı, her tarafta acı bir istihza belirir.»

Ticaretle şehirlerin gelişmesi sonucunda öğrenime ve daha geniş bilgiye karşı duyulan ihtiyaçlar da çoğaldı. Bilgi servetleri, manastırlardan şehirlere göç ettiler. Alman, Felemenk, Fransız ve İngiliz tâcirlerinin oğulları, İtalyan ticarethanelerinde edindikleri bilgileri, cârî örnekler olarak memleketlerine götürürler. Üniversitelerle manastırlardaki mekteplerde mahiyeti kavranıp, sadece buralardan sızmakta olan bilgiler, matbaanın keşfi ile büyük bir sel halinde halkın arasına yayılırlar. Belediyelerce atanan hesap öğretmenleri, hesap okullarında verdikleri derslerden başka halk için hesap kitapları yazarlar. Böylece yeni sayı yazısı ile hesap metodunun, büyük halk kitleleri tarafından öğrenilmesine çalışırlar. Bugün bile hâlâ, doğru hesap yapmanın delili olarak, bu öğretmenlerden birinin eserine baş vurmaktayız. Bu şahıs, Arap hâkimiyetinin İspanya'da son bulduğu sırada Bamberg'de dünyaya gelen, Erfurt'da kendi mesleğine mensup esnafın hesap öğretmenliğini yapan **Adam Riese**'dir. Halk için yazılan bu nevi kitaplardan, arzu edenin her iki sayıyı da öğrenip, onlarla hesap yapabilmesi için sözlüklerindeki benzer şekilde yan yana konmuş Roma ve Arap Rakamlarına ait cetveller mevcuttur.

Neticede Arap Rakamları Batı'yı fethetti. Bu rakamların, tabii ilimlerle nakliyatta, teknik ve ekonomideki mühim rolü, dünyanın bütün medenî milletleri tarafından kabul olundu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜZERİMİZDEKİ SEMÂ

Beşer, ALLAH'IN birliğini ispata, O'nun emsalsiz büyüklüğünü, yüce hikmetini, muazzam kudretiyle eserinin mükemmeliyetini idrâke yıldızlar ilmi sayesinde muvaffak olur.

el-Battânî (877-918)

Astronom Mûsâ İbn Şâkir'in üç oğlu

Her gece câmide yatsı namazı sona erince, Horasan'lı hayâlet süvâri, atını çöle doğru koştururdu. Kına renkli atının ayakları, beyaz bezlerle sarılıydı. Her tarafa gecenin sükûn ve emniyeti çökünce, kıyafetini değiştiren süvari, alçak tepelerin ardında sessizce ortaya çıkıyordu. Burarlarda silâhlar, çadırlarına hızla dönmekte olan bedevilerin, pazarlarda sattıkları mallarının bedelleriyle doldurdukları para torbaları ve mutlaka bir ganimet mevcuttu.

Mûsâ bin Şâkir, uzun zamandan beri Halifenin sarayına girip çıkmaktaydı. Büyük Me'mûn'un hürmet gören astronom ve matematikçilerinden biri, Hükümdarın dostuydu. Yatsı namazından sonra «Büyük Câmi»den ayrılınca da, bir soyguncu olmaktadır. O, kendisini altın zincirlerle saraya sıkıca bağlayan mevkiine ve Halifenin teveccühüne mukabil, çok eskiden ancak Allah'ın bileceği bir târihte, Kûfe civarındaki bir çölden devletin doğusuna doğru dağılan bedevî ve âvâre ebeveynleriyle birlikte cedleri-

ne mensub hür bir çöl çocuğu olduğunu bir türlü unutamaz. Böylece geceleri çöle dönen Mûsâ, gazve [Razzia kelimemiz buradan gelmektedir] baskın ve akıncılığı, yiğit ve cesur insanların şerefli fiilleri olarak asilleştiren çok eski kanunlara, belirli şövalye kaidelerine göre yeniden yaşar.

Yankısız karanlıkta at koşturduğu gecelerin her saatinde, dostları ve kılavuzları, asırlardan beri millete sonsuz mekânda zaman ve istikâmet tayin eden yıldızlardan ibaretti.

Gece sona ererken meçhul süvâri, herkesin bildiği hükümet merkezindeki eski hâl ve kıyafetine dönmektedir. Gözün, beyaz ipliği siyahtan seçebildiği, müezzinin müminleri sabah namazına çağırdıkları sırada atından inen Mûsâ bin Şâkir, câmide, komşularının yanındadır. Yolu nun üzerine, ganimet olarak bir müfreze atlı çıkaran Allah'ın önünde o, şimdi secde etmektedir.

Âlimleri meyânında, kalbinde ve sarayında mümtaz bir yer ayırdığı bu şahsın ikili bir hayat sürdüğünü acaba el-Me'mûn hissetmiş miydi?

Yollardaki tecavüzler çoğalıp, soyulanların şikâyetleri bir tahkikatı gerektirince, astronomlardan Mûsâ bin Şâkir, şüpheleri üzerine çeker. Bununla beraber cemaat onun bir mü'min gibi gecenin başlayıp nihayet bulduğu saatlerde, daima câmide namaz kılmakta olduğuna şahâdet edince Halife de susar. Mûsâ, yalnız cesur değil, ayrıca temkinli olduğunu da yaptığı sayısız soygunlarla göstermişti.

Soyduğu kimselerin kendisini reşit olmıyan çocuklarının velâyetinden uzaklaştırabilecekleri günü beklemeden, çocuklarını Halifenin şahsi vesâyetine tevdi eder. Bağdad Halife Sarayı'nın güzide astronom ve âlimlerinden Mûsâ'nın babalık haklarını, bunlardan sonra Halife el-Me'mûn kullanır.

Bu hikâye gerçektir (*). Vak'a, babası Hârûn-ür-Re-sîd'in ölümünden sonra Bağdad'da parçalananan devleti birleştirmek üzere el-Me'mûn'un idareyi ele alıp, henüz uzak Merv Vahasındaki Muğrab'da ikamet ettiği, Batı'da Kayzer Büyük Şarl'ın, gözlerini hayata kapadığının kendisine bildirildiği günlerde vukû bulmuştu.

Tarih, bu vak'a ile birlikte başka bir gerçeğe de şahit olmaktaydı. Kızgın güneş kaybolup, yıldızların serinliği semâdan aşağıya inince, dedelerinin geceleri evlerinde, seferlerde akınlarda, parıldayan semâya bakarak okudukları şeyleri, şimdi onların bilgili müslüman oğullarının araştırma gayretiyle yukarıya doğru yükselmekte olan İslâm ilmi'nin kuvvetli ışığında incelemeye çalışıyordu. Çöl Arapları, Cermenlerle, Yunanlılar ve Romalılara nazaran yıldızlı semâya daha fazla atıf ve imâlarda bulunan hemen hemen başka bir millet idiler. Sâbit bir ikâmetgâhtan mahrûm bulunduklarından, sonsuz bir mekânın içinde durmadan dolaşırlarken daha ilk bakışlarında, son semâ kubbesi kadar bir çadır gibi üzerinde durmakta olan çölün kartı ile birlikte kuru havasında kendini kıvılcımlar saçarak, parıldayan bir ihtişam içinde onlara sunan, bizim şimal küremizde asla tasavvur edemeyeceğimiz, harikulâde bir semâya sahiptir. Yakınlarında, gözleriyle tesbit edebilecekleri bir şey mevcut değildi. Ne bir dağ, ne göze çarpan bir kaya, ne tek ağaç, ne de bir göl veya deniz. Sadece engin ufukta belirip, onları kendilerine çeken aldatıcı seraplar. Bakışlar, geniş monoton steplerin, taşlanmış çölün, yürüyen ince kum denizinin ortasında, Güneş ve Ay'ın doğuşu ile batışından, yıldızların mevki ve hareketlerinden başka bir işaret noktası, zaman ve mekân yönünden ilgi çekici herhangi bir şey bulamıyorlardı.

Kendileri ve yurtları yönünden böylesine âni ve sert

(*) Burada bütün anlatılan vak'alar, tarihi kaynaklara (Müsâ ve oğullarının hikâyesine dair *İbn'un-Nedim'in* fihristiyle *Useybi'a* ve diğerlerinde olduğu gibi) dayanır ve onlarda olmayan ilâveler yapılmamıştır.

neticeler meydana getiren hava ve ısı değişikliklerine, bi-gâne kalabilirler miydi? Bedevî hayatının ritmi, her yıl üzerlerinde ağır ağır yürüyen ışık noktalarının muttarit ritmi içinde tevâli etmiyor muydu?

Mizan grüpuna, kırmızı ışık saçan «ed-Dabran», Ülker yıldızına, halef adını vermelerinin, «Büyük Deve Yıldızı» görününce, yağmur yağacağına, bolluk ve bereket geleceğine inanmalarının yanında; bütün yıldızların en parlağı olan Kays Kabilesinin Büyük Köpeğin ağzındaki «eş-şirâ'ul-Ebur» (Sirius) ile semâyı diğer yıldızlara daha muhteşem bir şekilde bir baştan diğer başa kaplayan, tesirli, parlak samanyolu'na tapmalarının; sâbit ve gezegen yıldızlara ilâhî kuvvetler izafelerinin sebepleri, böylece daha kolay anlaşılır. Bu durum, putlara tapan bazı kabileler nezdinde, İslâmiyetin zuhurundan sonra geçen ilk asrın ortalarına kadar süregeldiği gibi, kendilerini ilmi araştırmalara veren, aralarında Sâbit ibni Kurrâ, Batı'ya öğretmenlik yapan bilginleri meyanında, Batı'nın kendisine ayrı bir şeref mevkiî ayırdığı, Ortaçağ'da Albategnius ismiyle şöhret yapan el-Battânî gibi birçok büyük astronomlar çıkan sâbiilerde açıkça görülür.

Elenlerin şâirâne tahayyül kudreti, Yunan mitlerinin şekillerini semâya çizmiş, bununla beraber yıldızları, umumî vaziyetlerinden fazlaca uzaklaşmaksızın, ana hatlariyle kesif tablolar içinde birleştirmişti. Arap muhayyilesi ise, mahiyeti icabı tamamen başka türlü çalıştı. Araplar semâ çadırına, bedevî dünyasının madde ve mevzularını yerleştirdiler. Her yıldızı, çok defa kendi mutasavver rolü içinde kabullendiler. İşte Şimâlde, sürüsünü otlatan yanındaki köpeği ile bir çoban, bir koyun sürüsü, birkaç dana, keçiler ve bir teke, bir tayla beraber dört deve, tek başına otlayan diğer bir deve, bu sürünün etrafına gizlice yaklaşmak isteyen yavrusuyla birlikte bir erkek ve iki dişi sırtlan, yine orada deve yavrusuna tuzak kuran iki çakal. İşte karşı semâda parlamakta olan Eridanus Nehri! Yanında mağrur beş devekuşunun yuvası duruyor. Biraz uzakta, bir

araya toplanan iki erkek devekuşu, birkaç devekuşu yavrusu. Yuvarın yakınında duran, devekuşu yumurtalarıyla kırılmış yumurta kabukları.

Bunlar, Bâbil ve Yunan yıldız tablolarında bulunmayan hayattan sahnelerdir. Yunanlılar, öğretmenleri Babililere uyarak yıldız gruplarına ilâh veya kahramanlarının veya bunlara tâbî yıldızlardan birinin taslağını vermişlerdi. Birkaçı müstesna bütün diğer yıldızları ise, kendi takım yıldızlarının içinde numaralandırmış, Yay (kavis) takım yıldızının kürek kemiğindeki yıldızı Y , Pegasus —Feresi ekber— takım yıldızının sırtındaki Y olarak ayırıp belirtmelerinde görüldüğü üzere, bunların ayrıca kataloglarını yapmışlardı. Müslümanlar ise, takım yıldızlar meydana getirmek yerine sabit yıldızlara da teker teker has isimler vermek suretiyle, Yunanlılara nazaran daha çok sayıda yıldız isimlerine sahip oldular. Büyük Hipparch'in astronomisi ile Batlamyus tarafından Almagest'de işlenen Hipparch'in «Yıldız Kataloğu»nu müslümanlar, Harûn-ür-Reşid ile oğlu el-Me'mûn devrinde kendi dillerine çevirirlerken, Yunan yıldız isimleri, an'anelerle milli şarkılara göre isimlendirilen sâbit yıldızların eski has isimleriyle birlikte arapçaya aktılar. Bu yüzden, bugün kullanılmakta olan birçok yıldız isimleri, Arap menşeli görünürler. Müslüman astronomlardan ders alan Batı, bugün hâlâ Aldebaran, Algenib, Algol, Atair, Wega, Beteigeuse, Denob, Fomalhaut, Rigel gibi Arap sabit yıldızlarının isimlerini kullanır. Yalnız yıldız isimleri değil, bugün astronomi ilminde henüz acemi olan her şahsın bile vâkıf bulunduğu Zenit, Azimut. Nadir, Almuqantarar, Alhidade ve Theodolit gibi astronomik semboller «Arap Astronomisinden» neş'et ederler.

Araplar, Brahmagupta'nın Siddhanta'sı ile Hint, Batlamyus'un Almagest'i ile Yunan Astronomisinden aldıkları ilhamlarla; el-Mansûr ve Hârûn-ür-Reşid'in, en canlı olarak da Halife el-Me'mûn'un saraylarında, «Bedevi astronomisi»ni çocukluk çağından çıkarıp, asırlar boyunca dünya-

ya rehberlik eden bir «Arap Astronomisi»nin sistematik rasat ve doğru araştırmalarına başlarlar. Mûsâ, henüz çocuk sayılacakları bir yaşta üç oğlunu geride bırakarak, hayata gözlerini kapar. Küçük Asya'da bir seferde bulunduğu sırada, dostunun ölüm haberi el-Me'mûn'a ulaşır. el-Me'mûn, derhal Bağdad valisini, çocuklara itina göstermekle vazifelendirir. Seferden yazdığı her mektubunda, vesâyeti altındaki çocukların sıhhatlerini sormayı unutmaz. Mûsâ'nın çocuklarının süt analığına, el-Me'mûn'un vazifelendirdiği vali, —bizzat vali, şakacıktan kendisine bu ismi verir— çocukları Halifenin Astronomu Yahya bin Ebu Mansûr'un talim ve terbiyesine bırakır. Halife Me'mûn'un kurduğu ve müdürlüğünü Yahya ibni Ebû Mûsâ'ya verdiği Beyt'ül-Hikme isimli kültür merkezinin kütüphanesinde el-Hıvarizmî Siddhanta'nın icmâlini hazırladı. Batlamyus'un «Astronomi Cetvellerini» düzeltilti ve Rönesansa kadar esas kitap olarak kalan «Hesap san'atı» ile «El-Cebr» adlı eserlerini yazdı. Bu kıymetli çocuklar, işte böyle ilmin her sahasında geniş bilgi sahibi zevâtın yer aldığı ve binlerce ilmi eser ve nâdir cihazlarla müzeyyen bir vasatta yetiştirildiler. Böylece «Astronom ve çöl soyguncusu» Mûsâ bin Şâkir'in oğulları ile Mü'minlerin Halifesi el-Me'mûn'un yetimlerinin, bilgi ve ilmin mümtaz mümessilleri olarak yetiştirmelerinde şaşılabilecek bir cihet yoktur.

En büyükleri Muhammed ibni Mûsâ, kardeşlerinin en değerlisi, büyük bir şahsiyet, ince ruhlu bir diplomat, bahası gibi Halifenin samimi bir arkadaşı olur. Bağdad şehrinin en yüksek kısmı bulunan Şemmasiye kapısında, astronomları için bir rasathane inşa eden el-Me'mûn; burada, Yahyâ'nın idaresinde, seyyarelerin hareketlerini sistematik şekilde gözetletir. Bu rasathanenin astronomları, aynı zamanda Gundişapur'da ve kontrol için üç yıl Şam civarındaki Kasıyum dağında tekrarlanan sayanı takdir doğru ölçmelerin de yardımıyla; Batlamyus'un Astronomi cetvellerinde cesur bir revizyon yaparak, bu cetvelleri «Denemeler» veya «Me'mun Cetvelleri» adı altında işlerler.

Yahyâ'nın yanında talebelik devresini henüz tamamlamamış olan Muhammed ibni Mûsâ, Halifenin emriyle arz muhitinin ölçülmesi faaliyetine katılır. Bir astronomlar grubu ile Musul'un garbındaki Sincar Ovasına gider. Dünyanın ölçülmesine tarihte ilk defa teşebbüs eden Eratosthenes, güneş ışınlarının açılardan faydalanmak istemişti, el-Me'mûn'un astronomları ise, başka bir yol denediler. Aynı noktadan şimâle doğru yürüyen bir grup genç, Teke Yıldızı —Kutup Yıldızı—nı yükselirken Cenûba doğru yürüyen diğer bir grub ise, onu batarken görünceye kadar ilerlerler. Böylece Astronomlar, her iki rasat grubunun mesafesinden, meridiyen dairesinin bir derecesini, şâyânı hayret bir sıhhatle hesaplarlar. Hemen bunu tâkiben, Muhammed ile kardeşleri, kendi hesap metodları sayesinde, yalnız Batlamyus'un hesap neticelerini değil, bizzat bir ismi, yani saray astronomu Maverûzî'yi gölgede bırakırlar. Yüz elli sene sonra yetişen ve onlardan hiç de aşağı bir seviyede olmayan büyük hemşehrileri el-Birûnî, bu husustaki kanaatini şu sözlerle belirtir:

«Görülüyor ki, her şeyden önce «Mûsâ'nın oğullarına» ait rasatları kabul ve onlara uymak zorundayız. Çünkü onlar, bütün gayretlerini gerçeğe varmak için harcadılar. Müşâhedelerinin doğruluğunu gözleriyle bizzat gören daha sonraki âlimler, astronomi metodlarına vukuf ve bunları maharetle uygulamada, kendi devirlerinde onların biricik emsalsiz astronomlar olduklarını teyid ederler.»

Mûsâ'nın oğulları, çok geçmeden ihtiyar Yahyâ ile rasathânesinden ayrılırlar. Muhammed, fazlaca müstakil yaşamayı seven, o nisbette de becerikli bir şahıstı. Babalarından kalan para ile çok iş yapabileceğine kaniydi. Böylece hemen Taç Kapısındaki Dicle köprüsünde, kendi rasathanelerine sahip oldular. Muhammed, kendisini burada tamamen rasat ve hesaplarına vakfeder. Bir hemşehrisi, «zihnini tamamen bu işlerle yordugunu; vaktini devamlı şekilde rasathanede geçirdiğini» söyler. O, burada birçok astro-

nomi eserleri, bu meyanda astronomide önemli bir yeri bulan arz (enlem) çizgilerinin artasına dair ilk Arap yazmasını, kardeşleriyle müştereken de, bilâhare Cremona'lı Gerhard tarafından lâtinceye çevrilen, Ortaçağ Avrupası'nda «Üç kardeşlerin kitabı» ismiyle tanınan, düz ve küresel satırların ölçümüne dair eseri kaleme alır. Muhammed, yalnız gayretli bir matematikçi ve astronom değildi. O, felsefe ve mantıkla da meşgul oldu. «Kâinatın İlk Sebepleri» adlı bir eser yazar. Muhammed, meteoroloji ile de ilgilenir, rasatlarını atmosferin üzerine yöneltir. İkinci kardeşi Ahmed'in müptelâ bulunduğu makine inşasına karşı da heyecan duyar, kantara ait antik bilgileri eserinde genişletir.

Ahmed ise, ailenin tekniğe en düşkün, ev ve el âletlerinde dâhî sayılacak evlâdıdır. Bir Arap kaynağı; «onun, iyi tertiplenmiş konstrüksiyonlarla kendi kendine hareket geçiren âletlerin teorilerini, esaslı şekilde incelediğini; mekanik san'atında ne kardeşi Muhammed'in, ne de kendisinden çok önce gelen Heron gibi şahısların elde edemedikleri neticeleri istihsale muvaffak olduğunu» belirtir.

«O, her modern ev kadınının ve her köylünün vazgeçemeyeceği, günlük pratik hayatta kullanılacak, o târihte şâyânı hayret birer fantezi icât gibi görünen en basitinden dâima yeni ve en karışıklarına kadar değişen çeşitli âletler, bugün hâlâ her çocuğu açıkça sevince bozan, hoşça vakit geçirmesine yarayan fevkalâde güzel tertiplenmiş teknik oyuncaklar yapar. İşte büyük hayvanların su içmelerine müsait bulunmayan, yalnız küçük bir miktarda mayı akıtabilen, böylece çıkan ile onu takibeden miktarlar arasında muayyen bir fasıla vücuda getiren banyolar için testiler veya şaraplar için ibrikler, sıvıların izafî sikletini hesaplayan kaplar, bir kabı boşalır boşalmaz hemen dolduran âletler, ihtiyaca göre ayrı veya karışık şarab ile su akıtabilen şişeler, fitilleri yandıkça kendi kendine çıkan, içlerine otomatik şekilde yağ akan, rüzgârda sönmeyen lâmbalar, su muayyen bir seviyeye varınca vereceği otomatik sinyallerle sulamanın tamamlandığını belirten düdüklü

âletler, daima değişik figürlerle su fışkırtan fıskiyeler ve su san'atının en çeşitli nevileri Ahmed'le birlikte «Arap Dünyasında» bunlarla karşı karşıyayız. Ahmed, bilhassa Yunanlıların semâyı dokuzuncu bir kürenin kuşattığına dair yanlış görüşlerini bir astronomi eseri yazarak çürüttü. Şüphesiz astronomun bu oğlu da, kabiliyetini astronomi-nin hizmetine vakfeder. Kardeşi Muhammed ile birlikte, büyük bir bakır saat imâl eder. Muhammed, mühim yıldız-ların gerek günlük, gerek doğuş ve batışlarındaki değişik-liklerini hesaplayınca, Ahmed, kardeşinin bu mudil hesap-larını, tekniğin emsalsiz bir şâheseri olan, bu sebeple o devir insanlarının kendinden geçercesine hayranlığını çe-ken, son derece doğru çalışan bir cihaza intikal ettirir. Ha-lifenin yeni hükûmet merkezinde hekimlik yaptığı sırada, âleti derin bir hayranlık içinde seyreden İbn Rabbân et-Tabarî; âlet hakkındaki müşahedelerini şöyle belirtmekte-dir:

«Samarra'daki rasathânenin önünde Müsâ'nın astro-nom ve mekanisyen oğulları Muhammed ile Ahmed kar-deşlerin yapmaya muvaffak oldukları cihâzı gördüm. Kü-re şeklindeki bu âlet, zodyak (mintakavi burçların sin-yalleriyle yıldız resimlerini tesbit ediyordu. Su ile mütehar-rikti. Semâda bir yıldız batınca, aynı anda resmi de, cihazın içinde ufku gösteren dairenin altına doğru batarak kay-boluyordu. Aynı yıldız tekrar doğunca, altta ufuk çizgisi-nin üzerinde resmi görünüyordu.»

Üçüncü kardeş el-Hasan, Arap kaynaklarına göre, «Geometride kimsenin kendisine ulaşabilmesi mümkün clamıyacak derecede emsalsiz, harikulâde bir kabiliyetti. Bildiği her şeyi, kendi kendine öğrenip, ortaya koymuştu. Şimdiye kadar kendisinden önce kimsenin çözemediği problemleri ilk defa çözecek derecede öylesine kuvvetli bir muhayyele ve muhakemeye mâlikti. Kendi idraki ile bu güç mes'elelerin içine dahi geliyor, anlatıldığına göre birçok şahısların bulunduğu bir toplantıda bile hiçbir şey işitmeyecek, hiçbir şeye dikkat etmeyecek derecede kendinden ge-

çiyordu. «Bazen bir problem, kendisini fazlaca meşgul edince, Hasan, hâlini bizzat şöyle anlatır:

«O zaman gözlerimin önünde dünyanın karardığını görür, kendimi sanki baygın veya rüyada gibi hissederdim.»

Bir gün el-Me'mûn'un huzurunda, onun Şam'daki güneş rasatlarına katılmış astronomlarından biri olan Mâverrûzî ile kavgaya tutuşur. Maverrûzî, Öklid'in eseriyle Almagest'i okuduğu halde matematik problemlerini çözmekte güçlük çekmekteydi. Hasan, mukabilinde kendisine bir geometri problemi sormayı ileri sürer. Teklif zavallı Maverrûzî'yi çok kötü bir vaziyete düşürür. «Ey Müminlerin Hükümdarı! O, Öklid'in sadece altı kitabını okumuştur.» diyerek, el-Me'mûn'a şikâyetle bulunur. Sadece Öklid'in eserlerini inceleyenleri geometri âlimi kabul eder. el-Me'mûn; sevdiği Hasan'ına yöneltilen böylesine ağır ithamın doğru olabileceğine o anda tamamen inanmamakla beraber, aşikâr bir tereddüt içinde, keyfiyeti, itham edilen Hasan'dan sorar; o da soruya şöyle cevap verir:

«— Allah şahittir! Ey müminlerin Hükümdarı! Eğer ben yalan söylemek isteseydim, onun beyanatının yanlışlığını ileri sürer, kendisini bir denemeye dâvet ederdim. Zira o, bana okumadığım kitaplara ait bir problem sormadı. Böyle yapsaydı, ben de kalem ve kâğıda baş vurmağa lüzum görmeden problemi hemen çözer, ona bildirirdim. Bu kitapları okumamış olmaktan mütevellit hiçbir kaybım yoktur. Çünkü bunlar, benim için güç şeyler değildirler. Onu asıl kızdıran cihet, en basit problemleri bile çözmeğe, tahsilinin kâfi gelmeyişidir.»

el-Me'mûn da bu görüşe katılmak zorundaydı. Ancak bu kitapları tamamen okuma hususundaki isteğini yerine getirmemiş olduğu için, Hasan'ı affedemedi. Hasan'ın, müstakil çalışmaları arasında, kardeşlerinin iştiraki olmaksızın yazdığı, konik kesitlere dair bir eseri vardır. O, elips adı verilen bahçe şekillerinin de mucididir.

«Müsâ'nın çocukları», yalnız hususi araştırmalarıyla değil; astronomik sayılacak derecedeki muazzam servetle-

rini, ilmin hizmetine sunmakla da şöhret yaptılar. Böylece henüz genç sayılacakları bir yaşta, ilmin büyük hâmleri oldular. Nâmlarına felsefe, astronomi, matematik ve tıbbâ ait antik eserleri araştırmak üzere masraflarını ödeyerek, Bizans Devletine heyetler gönderdiler. Yunan eserlerini, yüksek bedellerle satın alıp Bağdad'ta Taç Kapısındaki evlerini donattılar. Muhtelif memleketlerden yüksek ücretlerle getirttikleri mütercimler, bu binada ve el-Mutevekkil'in Samarrâ'daki Sarayının civarında onlara hediye ettikleri korulukta, vakit geçirirler. Denebilir ki, «Mûsâ'nın Oğulları», antik el yazmalarını toplatıp meydana çıkaran, Mütercimler Okulu'nu kuran el-Me'mûn'dan aşağı kalmazlar. Halifenin yanibaşında, onların böylesine mutantın bir hayat sürmeleri nasıl mümkün olur? Onlar, çocukluklarında sıkıntı ve en mütevazî şartlar içinde yaşamadılar mı? Mûsâ bin Şâkir'le ailesinin bütün hayatı, tamamen fakrû zarûret içerisinde geçmedi mi? Mûsâ'nın çocuklarının, her mütercime ödedikleri ayda 500'er dinar, çocukların da kendileri için bir servet sayılırdı. 7500 altın Mark'ı karşılayan 500 dinar, gerçekte bir kral maaşı yani adam başına sene de 90 000 altın Mark demekti. Kaybolan ve unutulmuş Yunan metinlerinin meydana çıkarılması için harcadıkları paraların miktarı, diğer kaynaklardan gelen gelirleriyle de beslenince, muazzam bir seviyeye ulaşır. Sayısız gecelerin ganimetlerinden meydana gelen Mûsâ'nın altınları nerede? Soygunlarının delillerini, hayatı boyunca kimse sezmemeşti. Muhteris bir çöl soyguncusunun yaptığı gizli baskınlarla ele geçirdikleri, şimdi târih çağında bir ilmi kuruluş faaliyetini finanse etmiyor muydu?

Mûsâ'nın çocukları için, hikmetin mucizelerini gün ışığına çıkaran âlimler arasında en verimlileri; Huneyn ibni İshak, İshak ibni Hunayn ile oğlu ve yeğeni Hubayş ibni Hasan'dır. Tercüme faaliyetinin inkişafında daha az mühim olmayan şahıslardan biri de, Mûsâ'nın Oğullarının evindeki, putperest kalmış bulunan Arap Sâbiî'ler Dinine mensup, yıldızlara tapan genç Sâbit ibni Kurra'dır. Arap,

İlim dünyasının en büyük şahsiyetlerinden biri olan bu genç, Muhammed'in keşfiydi. Muhammed ibni Mûsâ antik el yazmalarını araştırmak için, bizzat Yunanistan'la Küçük Asya'yı, baştan başa gezmişti. Harran üzerinden dönüşünde, Kafartula'da sarraf dükkânı işleten, kaşla göz arasında en çeşitli para sistemlerine göre para değiştirmekle kalmayıp, bunları muhtelif dillerle de müşterilerine vermekte olan, zeki ve uyanık bir gençle karşılaşmıştı. Genç hesap san'atında onun arzuladığı kadar mâhir ve kabiliyetli bir mütercimdi. Muhammed bulduğunu beraberinde Bağdad'a götürdü. Evine öğrenci olarak aldı. Onu, Halife el-Mutadid'e takdim etti. Halife, dahi Sâbî'i'yi, bütün âlimlerine tercih etti. Sâbit, Mûsâ'nın oğulları için, büyük sayıda Hipokrat, Galen, Eflâtun, Aristo, Theodosius, Öklid, Arşimed ve Appolonius'un astronomi, matematik ve tıbbâ ait eserleriyle Batlamyus'un Coğrafyasını tercüme eder. Hunayn ile oğlunun tercümelerini düzeltir, bunlarla da yetinmeyerek, kendi eserlerinin muazzam istihsaline koyulur. Onu yalnız kendi devrine mensup İslâm âlimlerinin değil, neticede bütün İslâm ilminin ön saflarına ulaştıran astronomi, matematik ve tıp mevzularında takriben 150 kadar arapça ve 10 adet süryanice eser yazar.

Biz Mûsâ'nın oğullarının hayat hikâyesini, sadece kendileri için ve kendileri uğruna bildirmedi. Târihin, isimlerini tesbit edebilip, pek az medenî milletlerde bir benzerini bulabileceği beşyüz otuzdört Arap astronomu arasında; gerek bizzat ilmin inkişafını, gerek Batılı mühim şahsiyet ve büyüklerin yetişmelerini sağlayan daha birçok mühimleri mevcuttur. Ancak, «Mûsâ'nın üç oğlu»nun hayâtı, tipik bir örnek teşkil eder. «Üç Kardeşler», Yunanlılardan sonra mütemadiyen gerilemiş bulunan yıldızlar ilmini; ilk defa yeni bir hayat ve olgunluğa kavuşturan, arkasından onu Batı'nın bilgi boşluğuna akıtan İslâm âlimlerinin her türlü anlayış ve temâyüllerini temsil ederler. Unutulan antik kültür hazinelerini meydana çıkaran onların toplama ve tercüme gayretleri; kendilerine lüzumlu ve değerli ilmi

esaları hazırladı. Onlar, bu temeller üzerinde, Batı'ya miras bıraktıkları, yeni şeyler inşasına muvaffak oldular. Teknik buluşları ile eskiden kalma âletleri geliştirip: yenilerini meydana getirdiler. Böylece kendi metodlarını tatbik ve tabiatı doğru müşâhede edebilmeleri için lüzumlu ön şartları hazırladılar. Bunlar sayesinde kendi rasathanelerinde, eskilerin elde ettikleri neticeleri her sâhâda geçmeğe, onların üstüne yüklemeğe muvaffak oldular. Metodik tecrübelere dayanan araştırmaları, fevkalâde matematik kabiliyetleri ve hesap problemlerinin çözümünden duydukları sevinçle; matematiğin yeni dallarını geliştirdiler. Astronomi hesaplarında, kendilerine ve Batı'ya temel teşkil eden fikri vasıtaları sağladılar.

İlk oğul: Mekanisyen

İlmi astronomiyi, Yunan Astronomi Sistemi'ne aykırı düşünenler arasında bir Yunanlı kurdu. Yunan astronomisi, o zamana kadar umumiyetle yoklayıcı, teorik ve biraz da sistematik rasatlardan çok olanları seyir ile iktifa etmişti. Asırlar boyunca şekil, nizâm ve belirli kanunlara göre hareketi esas tutan Yunan tefekkürü, gittikçe büyüyen ve tamamlanan bir kâinat tablosu vücuda getirdi. Böylece o, bütün devirlerde, kesin ve genel kanunlara dayanan bir kâinat nizâmı «kosmos» düşüncesine itibar sağladı. Kâinattaki tezâhürleri (fenomen) akıl yoluyla kavrayabilen, mânâ dolu bir bütüne dayanan kanunlarını bilme ihtiyacı, Yunan âlimlerini, Fırat ve Dicle'deki astronomi sistemlerinden, derin surette ayırır.

Babilliler, son derece gayretli ve itinalı râsıtlardı. Onlar, semâ tezâhürlerini ve bu tezâhürlerin tesirlerini, doğru bir şekilde gözlediler. Ne gördülerse onları verdiler. Hâdiseleri, tabii kanunlara istinad ettirmeyi veya vardıkları neticeleri sistematik olarak değerlendirmeyi, kendilerine iş edinmediler. Babillilerin umumiyetle tecrübeye dayanarak ortaya koydukları neticeler, Yunanlıların sisteminden ayrılıyordu. Devamlı rasat ve itinalı hesaplar, Ba-

billilerin güçlerini tüketmiş, sür'atli felsefi tefsirlere geçecek derecede fazla nazari bir çalışmadan onları alıkoymuştu. Böylece Yunanlılar, Milâttan 500 yıl önce, görünebilen semâ kubbesine, geometrik olarak en doğru, onun ilâhî âhengine en uygun bulunan küre şeklini verdiler. Dünya ise, henüz silindir şeklinde, semânın ortasında, fezâda serbestçe muallâk durmaktaydı. Milâttan önce 3 üncü asırda Sisam'lı Aristo, kâinatın merkezine, dünyanın yerine güneşi yerleştirdi. Bu suretle çizilen muazzam kâinat manzarasını, kâinatın merkezinde dünyanın yerine başka bir şey kabullenip, bunu insanlar için her şeyin bir ölçüsü yapmağı, âlimlerin büyük bir kısmı ile halk tabakaları reddediyorlardı. İlmî yardımcı vasıtalar olmaksızın, bu cecur iddiayı tutturmanın da mümkün olmayacağı görülüyordu. Milâttan 150 yıl önce, Küçük Asya'lı bir insanın, Yunan sistemine aykırı düşen bir yolla ve şimdiye kadar kendisinden evvel kimsenin yapmadığı bir doğrulukla, yorulmak bilmeksizin, fakat mahdud çapta bir çalışma içinde, her tarafı ölçmeğe, müşâhedeler, hesaplar yapmağa başladığı ana kadar dünya «kâinatın mukaddes yurdu» tamamen hareketsiz ve olduğu yerde kaldı. Astronomide yeni bir safha açan, ilmî astronomiyi kuran bu şahıs, Hipparch idi. O, parlak gözleriyle semâdaki yıldızları okuyup, sayıyor, kısmen kendi icâdı olan ölçme âletleriyle hesaplar yapıyor, zahmetli bir karınca faâliyeti içinde her bilgiyi, bundan sonra bütün astronomi araştırmalarına örnek ve temel vazifesi gören yıldız kataloglarına târihleriyle birlikte teker teker işliyordu. 265 yıl sonra bunları öğrenmeğe mecbur kalan Mısır'lı Ptolomeus. Hipparch'ı, «en dikkatli ve itinalı» bir astronom olarak adlandırmıştı. Ptolomeus, Hipparch'ın neticelerini, «Antik astronomiyi» en son ve en yüksek seviyesine ulaştıran; bütün seleflerinin müstakil başarılarını tamamen gölgede bırakacak derecede muhteşem bulunan, devrinin bütün bilgisinin mufassal sistemini teşkil eden meşhur Almagest'inde işledi. Bu, asırlarca astronomi ilminin son büyük başarısı olarak kaldı. Onun ge-

lişmesine, ne Romalılar, ne de Hintliler katıldı. Astronomide yeni bir inkişaf ve ilerleme devri, ilk defa Araplarla başladı. Ömer isimli iki İslâm astronomu bir gün önlerinde **Almagest** olduğu halde câmi avlusunun sütunları arasında otururlarken, yanlarından geçen ikin din âlimi, zihinlerini ne ile tazelediklerini sorunca, Ömer'lerden biri;

«Kur'ân-ı Kerim'in:

«(Onlar) göğe bakmazlar mı, nasıl yükseltilmiş? Dağlara bakmazlar mı, nasıl dikilmiş? Yere de bakmazlar mı, nasıl döşenmiş?»

(Sûre: 88, âyet 18-20)

meâlindeki âyetinin şerhini okuyoruz.» şeklinde cevap verir.

Astronomi her müslüman için, dinî bir mânâ taşıyordu. Yıldızların, Güneşle Ay'ın fevkalâde seyir ve hareketleri; Allah'ın mutlak kudretinin açık bir deliliydi. Peygamber Hz. Muhammed bunu ilân ediyordu:

«Allah, mutlak ve küllî bilgisi ile gök ve yerleri yaratmıştır; Karanlık ile Işık, O'nun varlığını hatırlatırlar; O'nun ilmi, semâ ve dünyayı kuşatmıştır» buyuruyordu.

En büyük İslâm astronomlarından biri olan el-Battânî:

«Yıldızlar ilmi, her insanın, eşyanın kanunlarını öğrenmeğe çalışması gibi; dininin de kanun ve nizâmlarını bilmek ihtiyacından doğmuştur. Beşer yıldızlar ilmi sayesinde Allah'ın birliğini ispata; O'nun emsalsiz büyüklüğünü, yüce hikmetini, muazzam kudretini ve eserinin mükemmeliyetini idrake muvaffak olur» der.

Astronominin ayrıca pratik hayat yönünden de, müslüman için büyük bir ehemmiyeti vardı. Hayatları henüz mütad şekilde semânın lütûf ve hareketlerine bağlı kalan bedevilerle fellahlar, günlük dinî ibadetlerin zamanlarını tâyinde, devamlı rasatlar yapmak suretiyle pratik astronominin imkânlarından faydalanmağa çalışıyorlardı. Hz. Peygamber, ibâdetlere ait muamelelerin bütün kaidelerini belirtmişti. Sadece bunlara dikkat ve itina ile harfi harfine riâyet, ibâdetlerini Allah'ın lütfedip kabul buyuracağı

hususunda, mü'mine bir güven telkin ediyordu. Böylece zamanın doğru tâyini de, İslâmiyette müessir bir rol oynuyordu. Her müezzîn, mü'minleri namaza çağırın bir şahıs. küçük bir astronom, muayyen zaman noktalarını tesbit eden ilimde pratik sahibi olmağa, güneşin vaziyetine göre başlayıp, ilerleyen bir günün içinde beş defa namaza dâvet için, zamanları kendi âletleriyle tâyine mecburdu. O, ayın hareketlerine göre Ramazanın başlangıç ve sonunu, Ramazan ayını hesaplayabilmeğe; oruçları tahdit eden Güneş'in doğuşu gibi batışını da tam zamanında ilâna mecburdu. Her şeyden önce Allah'ın önünde toprağa eğilen mü'min, Mekke'ye doğru namaz istikâmetini tâyin, muayyen ibâdet vazifeleri yükleyen Güneş ve Ay tutulmalarını gözetlemek zorundaydı. Müslümanlar nazarında semâ tezâhürleriyle iştigal, günlük yemeklerden daha lüzumluydu. Bu sebeple onlar, başkalarından öğrenilebilen her şeyi, âdeta çocuklar gibi ihtirasla kapıyorlardı. Bilgilerini fazlaca genişietip, bir mes'eleye ait arzunun ötesine ulaşınca astronomi, daha ziyâde hükümdar saraylarında, onların en fazla sevdikleri bir ilmi faaliyet mevzûu oldu. Büyük Hipparch gibi, ateşli bir gayretle, onlar da rasatlara daldılar. Bu münasebetle pek çok rasathaneler kurdular. Bunların en meşhurları; el-Me'mûn'un Bağdad ve Şam'da, Fâtîmi Halifesi el-Aziz ve el-Hakîm'in Kahire'de, daha sonra Sultan Adûd-ud-devle'nin yeniden Bağdad'daki Sarayının bahçesinde, Selçukilerden Melik Şah'ın Batı İran'da Nişâpur'da Moğol Hanı Hülâgû'nun Doğu İran'da Maragha'da, bir Tatar Prensi Uluğ Bey'in Semerkant'da inşa ettikleridir. Yalnız Hülâgû, bir semâ araştırmasının değerine, fazlaca inanmamış görülür. Cengiz Han'ın torunu, Arap İmparatorluğunun kalbine yönelttiği taarruzdan sonra, İran'daki küçük beyliklerin üzerine atıldı. İsmailiye Prensi ile «Sui-kastların Büyük Üstadı» kılıçtan geçirildi. Bağdad soyuldu, yakılıp kül haline getirildi. «Halife sarayı» yok edildi. Fakat İslâm Devletinin yüksek kültürü, steplerden gelene kendisini saydırdı. Onun ilim ve san'atta malik bulunduğu

kıymet ve isimler, şöhretinin ihtişamını arttırmada, Hülâgû'nun işine yaradı. Bir müddet önce boynunu vurdurup öldürttüğü Alamut'lu İsmailiye Prensi hizmetinde bulunan «Dâhi Matematikçi» ve «Astronom» Nasir-üd-din et-Tûsi'yi (1201-1274), kendisine Maliye Nâzırı ve Başvezir yaptı. Nasir-üd-din, bu arada araştırmalarına devam etmeyi arzuluyordu. Bunun için bir rasathâneye ihtiyacı vardı. Mâliye Nâzırının teklifi ve bu teklifin gerektirdiği masraflar, güvensiz ve barbar kalbli Hükümdarı kaygıya düşürmekteydi. Yıldızlar ilminin sağlayacağı fayda, böylesine muazzam para ve masraf gerektiren bir müesseseyi kurmağa değer miydi? Nasir-üd-din, «bunun faydasını hemen bir misâl ile gözlerinizin önüne sereceğim» dedi. Hülâgû'nun müsaadesiyle, kimsenin dikkatini çekmeden sarayın damına büyük bir kazan koydurdu. Akşamleyin makam sahiplerinin İlhan'ın etrafında toplandıkları bir sırada, gizlice kazanın aşağı yuvarlanması emrini verdi. Aşağıya yuvarlanan kazan, korkunç bir gürültü çıkarıyordu. Mevcut bulunanlar, hattâ Hülâgû ile Nasir-üd-din, ölüm korkusu geçiriler. «Görüyorsunuz! Bu, eşyanın illetinden başka bir şey değildir. Cereyan eden şeyleri tamamen anlamak, bunun için her hâdiseyi sâkin bir bakışla inceleyebilmek, bilinmeyen şeylerde duyulan korkulardan sıyrılmak, işte astronominin bize sağlayacağı faydalardan biri budur» diyen, Maliye Nâzırının bu basit istihracı karşısında, İlhan, tamamen ramolmuştu. İşin sür'atle intacına artık hiç bir şey mâni olamazdı. Rasathânenin acele tesis ve münâsip vâsıtalarla techizine Hülâgû, büyük meblâğlar ayırdı. Bu muhteşem rasathâne tamamlandığı zaman, son derece memnun kalan Hülâgû; Nasir-üd-din'e ayrıca 20.000 duka altın armağanda bulundu. Bağdad, Suriye ve Mezopotamya kütüphanelerinden yağmalanan kitaplarla, emri üzerine rasathânede 400.000 ciltlik bir kütüphane vücûda getirildi. Mükün olan sür'atle yeni astronomi cetvellerini Nasir-üd-din'in idaresi altında hazırlamak üzere, İspanya, Şam, Tiflis ve Musul'da, isim yapmış âlimler, Maragha'ya getirtildiler. Bu

bir emirdi. Seyyârelerin (gezegen) tam bir rasadına, Nasir-üd-din muhâlefet ediyordu. Bunun otuz yıldan önce bitirilmesi mümkün değildi. Zira «Zühal», devrini hemen hemen bu kadar süren uzun bir zaman içinde tamamlıyordu. Asabi ve göçebe Han'a bu müddet çok göründü. «Rasatların on iki yılda bitirilmesini istiyorum» diyerek, kesin emrini verdi. Filhakika «İlhanî Cetvelleri», emrolunan zaman içinde tamamlandı. Nasir-üd-din'in emsali bulunmayan rasathanesi, bir araştırma merkezi, ileride her şeyden daha ziyâde donattığı üstün seviyeli rasat âletlerinin yardımından faydalandı.

Ahmed ibni Mûsâ'da görüldüğü üzere Araplar, âni buluşlar yapan tekniker ve mâhir mekanisiyenlerdi. Keskin zekâlarıyla kendilerini, hayatlarının şiddetle bağlı bulunduğu suya verdiler. Toprağın sulanması için her nevi su çeken çarklar, pompalar, su yükselten manivelâlı makineler, yangın söndürmede kullanılan suyu yukarı çekmeğe mahsus cihazlar meydana getirdiler.

Araplar, henüz meçhul bulunan havalara hâkimiyeti de denediler. 880 yılında İspanya'da Hekim İbni Firmas, üzerine tüy ve kumaş geçirdiği ilk uçağı imal etti. Bu uçak, ilk devirlerdeki İkaros'un rüyâsını gerçekleştiremeden, bir gün dünyanın üzerinde düşüp parçalanıncaya kadar, uzun zaman havada kalmâğa, süzülme uçuş denemeleri yapmâğa muvaffak oldu. Lâkin Araplar en fazla astronomi âletlerine alâka gösterdiler. Yöneldikleri ilmi gayeler için, Yunanlılardan devraldıkları âletler, onlara artık kâfi gelmiyordu. Bir taraftan müteferrik kısımlar ilâvesiyle bunları düzelttiler, diğer taraftan yenilerini buldular. Batı'nın onlardan alıp, dürbünün icadına kadar değiştirmeden aynen kullandığı çeşitli rasat ve ölçme âletlerini, tekemmül ettirdiler. Maragha'daki rasathanede, Nasir-üd-din'in oğlunun şef bulunduğu sırada, bir ziyaretçi, birçok âletler meyânında, biri zeminin altına tutturulan Meridyen'e, ikincisi Ekvator'a, üçüncüsü Ekliptik'e (Dünyamızın yıllık hareket düzlemi), dördüncüsü arz dairesine, beşincisi Ekimoks (ge-

ce gündüz eşitliği) daireye ait olmak üzere beş bakır daireden müteşekkil bir usturlab görüp, hayretler içinde bunları incelemişti. Ziyaretçi ayrıca bu âletler arasında yıldızların mevki ve açıklığını tesbit eden bir azimut dairesini (Azimut, yâni açıklık — Arapça as-Sumut kelimesinden gelmedir) gördüğünü de söyler. Araplar, Batlamyus'un tasarladığı şekilde, gittikçe daha ince mikyaslı ve daha doğru ölçen, daha büyük usturlablar vücuda getirdiler. Üçbuçuk metre, hattâ daha büyük çapta usturlablar imâl ettiler. Âlet yapıcılarının, böylesine büyük âletleri, nasıl tam bir sıhhatle yapmaya muvaffak oldukları hatıra gelebilir. Filhakika küreler içinde daireler kesen torna tezgâhları Araplarda vardı. Fakat onlar, 1100 yılında Kahire'de İbni Karaka'nın imâl ettiği beş metre kuturlu bakır daireler gibi, o derece büyük ve güç örnekler için, bu meyânda bizim modern tezgâhlarımızda görüldüğü üzere, devri bir çelikle sâbit levhalar kesen diğer metodlar da buldular. İbni Karaka, kendi mâmûl âletini Kahire'de kurduğunda sultan, «Eğer sen daireyi daha küçük kesseydin, büyük bir zahmetten kurtulmuş olurdun» deyince İbni Karaka, sultanın bu sözlerini şöyle cevaplandırır:

«Eğer ben, onu bir ucu ehramlarda, diğer ucu ise Nil'in öte tarafındaki Tannur'da bulunacak derecede büyük yapabilseydim, o zaman böyle bir zahmetten kurtulmuş olurdum. Zîra âletler ne kadar büyük olursa, onlarla o nisbette daha sıhhatli çalışılabilir. Kâinatın büyüklüğü ile mukayesede, bizim âletlerimiz ne kadar küçüktür.»

Araplar, usturlabları sadece teknik inceliğin en yüksek seviyesine ulaştırmakla kalmadılar. Ekdedikleri üç halka ile, onları ufki sistem ölçmelerinde de kullandılar. Önce usturlabların kullanılmasında görülen kifâyetsizliği gidermek için, muharrik kolu okumaya yarıyan alhidad'ları da icâd ettiler. Ölçmede doğruluğu arttırmak gâyesiyle, yeni âletleri, yeni görüşlere ve yeni müşâhede metodlarına göre geliştirdiler. Maragha Rasathanesindeki azimut kadranı,

son derece müsmir âletlerden sâdece biriydi. Câbir ibni Af-
lah'ın yaptığı azimut kadranı, hemen bizim teodolotimizin
parçalarını ihtiva ediyordu. Batı'da ise Aşağı Frankende
memleketi Königsberg'de, «Regiomontanus» adı ile anılan
Alman Johannes Müller, 1450 senesinde Câbir'in modeline
uygun şekilde yeniden imâline Nürenberg'de muvaffak ol-
du.

Sark'daki devlette Nasîr-üd-din et-Tûsî'nin, Maragha
Rasathânesinde yıldızları gözetlediği sırada, İspanya'nın
şimâlinde Burgos'da yaşayan müslüman milletlerin başarı-
ları hakkında kendi gözleriyle tam bir fikir edinen bir Hı-
ristiyan kral, bu âletleri kullanmaktan çekinmedi. Düş-
man bulunan Araplara hayran bu Kastilya'lı kral, X uncu
Alfons idi. Onu filozof ismiyle adlandıran târih, bununla
politik dirâyetinin azlığını, insanların kaderini belirten yıl-
dızlar ilmine olan plâtonik sevgisine karşılık, özel bir ilmi
ve fenni gaye güdemediğini, semâyı araştırmağa çalıştığı
sırada, dünyayı kaybettiğini belirtmek ister. Batı'nın ilmi
bir mevzû olarak semâ tezâhürleriyle ilgilenmediği bir za-
manda, bu yönden geniş bilgiye sahip bulunan müslüman-
ların hâli, onun astronomi sâhâsında alâkasını tahrik eder.
Kendi devletinde, ilk defa Arap hükümdarlar gibi, ancak
daha büyük ve daha mükemmel âletlerle mücehhez dün-
yanın şimdiye kadar bir benzerini görmediği en iyi bir ra-
sathâneye sahip olması lüzumunu, müsevi müşâvirleri ona
inandırırlar. Bunun için tecrübe sahibi Araplarla faal yar-
dımcılara ve Arapça bilen müsevi âlimlere ihtiyacı vardı.
Bunları bir araya getiren kral, ele geçirdiği arapça el yaz-
malarını, Kastilya halk diline çevirtti. Bu sayede «Arap
Metodlarıyla» şimdiye kadar yapılan usturlabların en mü-
kemmeli imâl ettirdi. Ne yazık ki Batı, onun bu gayret-
lerine alâka göstermedi. Alman topraklarına asla ayak
basmadığı halde, «Alman Kralı» ünvanına da sahip bulu-
nan Alfons'un, önceden tahmin olunamıyacak derecede
büyük masraf ve zahmetlere katlanarak, kendi memleket
ve dininin düşmanlarına bir mukabele şeklinde yaptığı bu

tesis, Kastilya dili konuşan hudutların ötesinde meçhul kaldı. 15 inci asrın ortalarında Regiomontanus, Nürenberg'de Ptolomeus'un târifine göre bir usturlab yapınca, Arap usturlablarından ayrı ve düşük bir seviyede bir âlet vücuda geldi.

Alfons cetvelleri de, gerçekte bir Arap eseridir. 200 yıl önce Toledo'da ün yapan İslâm astronomu es-Sarkali'nin eserini, Alfons'un doktoru Abraham, Kastilya diline çevirince; eser Alfons Cetvelleri ismiyle daha iyi bir şekilde yayımlandı. Bundan sonra bütün Avrupa astronomları, bu cetvelleri kullandılar. Nicolaus Cusanus, düzeltilmiş bir takvime ait tekliflerini 1436 yılında Sinod meclisinde tenkid etti. Bununla beraber astronomi cetvellerinin yeniden hesaplanmasına mütedair mukaddem bütün şartlar noksandı. Kıymetlerini tamamen kaybetmelerine rağmen, Kopernik devrinde bile, Alfons Cetvelleri, takvim ve almanakların hesaplanmasında, temel olarak kullanıldılar. İlk defa 1551 de Wittenberk'li profesör Reinhold, bunların yerine kendi «Prusya Cetvelleri»ni ikame etmeyi eksik şekilde denedi. Kral Alfons'un, Arap modellerine göre kurduğu nümüne rasathânenin âletleri arasında, usturlabların muhtelif nevileri ve bunların en mütekâmili olan kürevi usturlablar da vardı. Küçük ve elde taşınabilen bir âlet olarak, basit, düz usturlab, Araplar arasında diğerlerine nazaran daha fazla yayılmıştı. Büyük, muazzam usturlablar, ancak rasathaneye yerleştirilebiliyorlardı. Küçük usturlablar ise, herhangi bir yere asmaya mahsus halkası, süslü ve düz madenî muhafazasıyla birlikte, ayrıca iyi çalışan bir ceb saatinin vazgeçilemeyen hizmetini de başarıyordu. Onun yardımı ile müslüman, günün ibadet zamanlarını doğru hesaplayabiliyor, bilhassa Mekke'nin mevkiini, böylece namaz istikametini tesbit edebiliyordu. Ama ondan, daha ziyade astronom ve astrolojinin sayısız hesaplamaları için faydalanıyorlardı. Yunanlıların yıldız yakalayan adını verdikleri usturlab, müslümanların en çok sevdikleri âlet idi. Yunanlıların sadece birkaç kullanışını bilmelerine muka-

bil; el-Hıvarizmi, bir eserinde kırk üç çeşit kullanışını, ondan kısa bir müddet sonra diğer bir astronom, bine yakın kullanış şeklini belirtirler. Bu âlet Araplar tarafından geliştirildi ve çeşitli maksatlara uygun, sayısız yeni şekillere sokuldu. Araplar, düzlerinin yanında, kürevî usturlab da yaptılar. Mercimek, yuvarlak, yumurta, kavun ve çubuk şekilli usturlablar imâl ettiler. Denebilir ki, usturlabların imâl ve kullanışları ile uğraşmayan hiç bir Arap astronom mevcut değildir. Usturlab, Batı tarafından da aynı hararetle kabul olundu.

İlk defa 10 uncu asırda, seyyah öğrenciler bu câzip âletleri Arap Üniversitelerinde ders yıllarının bir hâtırası olarak beraberlerinde memleketlerine getirdiler. 11 inci asırda bir Alman, usturlabların faydalarına dâir arapça tâbirlerle süslediği iki kitap yazdı. Bu nâdir eserlerin müellifi, dünyaya gelirken edindiği bir modulla spinalis (Murdarilik) hastalığı neticesi kendisini hayatı boyunca çekçek arabasına esir eden Suab Kontlarından Wolverad'ın talihsiz oğluydu. Felci, başkasının yardımı olmaksızın kımıldamaya imkân vermeyecek derecede ağırdı. Güçlülükle konuşabiliyordu. Genç kont Hermann, on yedi yaşına geldiği zaman, içinde hayatının kırk bir yılını geçirdiği Reichenau Manastırı'na nakledildi. Böylesine bedbaht, güçlülükle tenefüs eden bir vücudun içinde, kuvvetli ve hareketli bir ruh bulunuyordu. Neşeli ve sevimli varlığı sonradan «Kötürüm» veya Hermannus Contractus ismiyle anılan Hermann'ı, neticede Reichenau Manastırı'nın en çok aranılan ve sevilen öğretmeni yaptı. Yaşayabilmek için zahmetle nefes alıp veren, kendi başına hareket kudretinden mahrum bulunan bu varlık; «Arap Ruhı»nun birçok ihtizazlarını, bir diyafram gibi yakalıyordu. İslâm Üniversitelerinden memleketlerine dönerlerken, Reichenau misafirhanesinde konaklayan öğrenciler, dikkate şâyân birçok âletler meyânında usturlablarını da onun ellerine veriyor, süslemeğe itina gösterdiği çok yayılan söz ve hikâyelerindeki arapça konuşma tarzlarının ve mesleki tâbirlerin bir dal-

gasını, kulaklarına ulaştırıyordu. Bunlar Hermann'ın kitaplarında çok bozulmuş, bir takımları da büsbütün tanınmaz hâle gelmiş olarak yaşarlar. Hermann'ın alaca benekli kelime hazinesinden sarfı nazar çok okunan kitaplarında, Arap tesirleri de âşikârdır. Hermann, bu kitaplarında usturlabı etraflı bir şekilde izah etti. Fakat, bu faydalı âletin yeni bir imâline henüz cesaret gösterilmedi. Daha sonraki asırlarda, asılları getirildi. Arap imâlâtçıları, böylece Hristiyanların âlet siparişlerinden faydalandılar. Bu arada ihraç için, turistik gayelerle imâl ettiklerini, lâtince yazılarla süslüyorlardı.

Batı'da ilk defa 14 üncü asırda müslümanların bu kadar çok beğenilen hârikulâde eseri imâl olunabildi. Usturlab, daha doğru astrolojik tahminler için, kat'i ihtiyaç duyulan bir âlet olarak, bu asırda kendini göstermişti. Mahalli zamanı ve mevkiyi tesbit bakımından, bir denizci onun baha biçilmez değerini çoktan anlamıştı. 16 ncı asırda usturlabla uğraşan neşriyat gelişti. 17 nci asırda bile yerine diğer âletler kâim oluncaya kadar, Hristiyan denizciliğinde kullanıldı.

Araplar, Ptolomeus'un tamamen basit kadranını da geliştirerek, yeni âletler imâl ettiler. Duvar ve açi kadranından başka, on sekiz çeşit taşınabilir kadran vücûda getirdiler. el-Birûnî, yedi buçuk metre kuturlu bir kadrandan faydalanmıştı. Uluğ Bey, rasathânesine yerleştirdiği kırk metre kuturlu duvar kadranı ile onu geçmişti. Araplar, bunlardan başka sekstant ve oktant âletlerini de buldular. Baltık Denizi'nde Hveen Adası'nda Uranienburg'lu Tycho Brahe idaresindeki Batı'nın ilk rasathânesinde Arap âletleriyle karşılaşmaktayız. Bu da, Arap âletlerini Batı'ya ilk defa tanıtan Hermann'ın hizmet ve gayretiyle olmuştu.

Keskin zekâlı Araplar, bilhassa çeşitli güneş saatlerinin icadına da itina gösterdiler. Kürevî trigonometri ve güneşin gökyüzünde bulunduğu yer nazarı itibara alınarak, hesaplanan cetvellerin de yardımıyla, günün zamanlarını

böylece daha doğru okumağa muvaffak oldular. Onların bu sâhâdaki en orijinal icâdı, silindir şeklinde taşınabilen bir güneş saati idi. Böyle bir güneş saati Reishenau'da kendisine ulaşan Hermannus Contractus, eserinde onun ustaca yapısını etraflıca açıklamıştı. Bu ilk güneş saatinin örnekleri, bir müddet sonra Batı'da daha sık ortaya çıkarlar.

Güneş saatlarına şekil vermede bilhassa bu saatlerin su, cıva, yanan mum veya ağırlıkların yardımıyla çalışmalarında; «Arap Oyuncakçılığı» kesif bir faaliyet sâhâsı kazanmıştı. Arap âlet yapıcıları, bu arada zil vasıtasıyla her tarafa öğle zamanını hatırlatan çalar güneş satlerini; bir mâdeni kupanın içine her saat başı, küreler düşüren su saatlarını; zodyaklar sayesinde gezegenleri izleyen veya ayın yarım devresinde geceleyin bir yarım daire üzerindeki 12 pencereyi, saatte bir aydınlatan; yarım ayın geçişini, mütevali parıldamalarla belirten devvar aynaları buldular.

Halife Hârûn-ür-Reşid'in elçilerinden Abdullah isimli bir Arap, 807 yılında Aachen'de, Kayzer Büyük Karl'a Arapların harikulâde âletlerinden birini sunar. Kayzer'in târihçisi Einhard, kaleme aldığı Salname'sinde: «Saatin pirinçten yapıldığını, hayrete şayan bir hünerle monte edildiğini» bildirir ve devamla: «Bu su saati, on iki saatin geçişini hesaphıyor ve saat başlarında olmak üzere on iki kürecik düşürüyordu. Her bir kürecik alttaki zile çarpınca, etrafa ses aksediyordu. Açılan kapılardan aşağı düşen kürecikler, bir saatlik zamanın tamamlanması ile dışarı fırlıyorlardı. Bu sıçrayışların sonunda 12 kapı da teker teker kapanıyordu. Bu saatin, şimdi anlatılması uzun sürecek, görülmeğe değer, dikkate şayan tarafları vardı» der. Bugün hâlâ Almanya'nın bir belediye binasında, saat darbesiyle dönen bir levha harekete geçip, bir noktaya dik dik bakan küçük kuklalar resmi geçide başlayınca bir zamanlar bunları icad eden Arap oyuncakçılarınkine benzer şekilde, biz de heyecan duyarız.

İkinci oğul: Astronom

Araplar, miras aldıkları kültür hazinelerini, bir reçete

gibi kabullenmediler. Bu, ilim âletleri için olduğu kadar, yabancı kültür malzemesi için de vârittir. Onlar, hayrete şayan bir bitaraflıkla ve hiç bir otoritenin câzibesine kapılmadan veya ondan çekinmeden, ele geçirdikleri yabancı bilgilerin neticelerini derhal kontrole başlayıp, hatâları düzelttikten sonra bunların üzerinde yeni inşaata koyuldular. Arapların bu hiçbir kayıt tanımayışlarını, tecrübe ile sâbit olmayan hiç bir şeyi gerçek olarak kabullenmeyişlerini, belirtme bakımından Sâbit ibni Kurrá'nın; Aristo ve Ptolomeus'un eserlerine ait tenkit şerhlerinde koymağa cesaret ettiği, «Güneş ve Ay tutulmalarının hesaplanmasında Theon'un gözünden kaçan şeylere dair» veya «Ptolomeus Cetvellerinin denemelerden inhiraf sebeplerine dair» şeklindeki kitap başlıkları mânidardır. Saman gibi kuru, pratiğe müteveccih realizmleri onları ısrarla kendilerine has bir incelemeye götürür. Daima bütün göz önünde tutan Yunanlılar için nasıl bütün tezahürlerin içindeki umûmî kanunu tesbit esas ise, Araplar için uğrunda bir defa veya bir düzine değil, yüzlerce araştırma yaptığı münferit ilmi mes'ele ve onun cevaplandırılması o derece mühimdir. Zira onu, dâima ilk plânda namaz vaktinin dakikası dakikasına tâyini, Ramazanda Ay'ın ilk görünüşünün doğru ânı, hayat ve ölümlerinin bağlı bulunduğu çölde yol istikâmetinin tâyini gibi, onun nazarında, son derece titizlikle sağlanan doğru neticeler mühimdir. Dakik bir doğruluk içinde hareket metodlarından umumiyetle ayrılan, son derece zahmetli hesaplamaların dışında yürüyen Yunanlılar için vaktin dakiklığı o derece mühim değildir. Araplara günlük ihtiyaçlarının zorladığı semâ hareketlerinin tarassutları, astronomi araştırmalarının gittikçe artan bir feyezanı hâlini alarak neticelerini vermeğe başladı. Âletlerin mütemadiyen islâhı ve rasatlarda gelişen itinâ, Güneş, Ay ve gezegenlerin mahreklerini tâyin ve tahminde onları zamanla daha doğru kıymetlere ulaştırdı. Yalnız Ptolomeus'un değil, kendi âlimlerinin cetvelleri bile dikkatli bir kritik incelemeye tâbi tutularak mükemmelleştirildi.

Astronomi ilmine her şeyden fazla alâka gösteren hükümdarlar büyük rasat serilerini teşvik ettiler ve astronomlarına büyük miktarda paralar verdiler. Böyle bir işte hükümdar nâmına çalışıp kendisini on yıl astronomiye verebilen âlim, bütün aile efradiyle birlikte ihsanlara gark olunurdu.

Batı, astronomi cetvellerini hesaplama şöyle dursun, Araplarınkine eş rasatlar düzenleyebilecek durumda bulunmadığından, herhangi bir ihtirazi kayıt ileri sürmeksizin, önemli İslâm astronomi cetvellerinin büyük bir kısmını, bu arada el-Hivârizmî ve Me'mûn Cetvelleri ile el-Battânî'nin Sâbîi, İbn Yûnus'un Hakimî Cetvellerini, Alfons'un Cetvellerine esas teşkil eden es-Sarkalî'nin Toledo Cetvellerini alarak «Kopernik Devrine» kadar onları kullandı.

«Arap Tarzı» tabiat ve semâ araştırmalarının kendine has neticeleri de, o derece önemli oldular. Fransız Sedillot: «Bağdat astronomlarının daha onuncu asrın sonlarında, merceksiz ve teleskopsuz, nihai noktalara varmış bir durumda olduklarını» söyler. Bununla beraber, «Bağdat Astronomları»nın hepsi, Batı'ya girebilmek için birer tercüman bulamadılar. Benî Mûsâ devrinde, Bağdat'da çalışan el-Fargânî, bizi Araplara, onların eserlerine ve Batı ilminin doğrudan doğruya kaynaklarına götüren bu mümtaz âlimlerden biridir. O, arz derecelerinin uzunluklarını hesapladı; Güneşin de, gezegenler gibi, fakat aksi istikamette seyreden bir yörüngesi bulunduğunun ilk defa farkına vardı. Ortaçağ'da Alfraganus adıyla anılan el-Fargânî'nin «astronominin unsurları» isimli eseri, birçok defalar lâtinceye çevrildi ve Regiomontanus'tan miras kalan 1537 de Melanchthon tarafından yeniden basıldı. Güneşin yüksekliğini ve güneş yılının uzunluğunu hesaplayan Mûsâ'nın güzide talebelerinden Sâbit ibni Kurrâ da, Batı'nın doğrudan doğruya kaynaklara yönelmesini sağlayan âlimlerden biridir. Ortaçağ ve Rönesans'ın son derece meşhur, hayran kalınan Albategnius (el-Battânî, 977-978)'u bilhassa

bunlardan bir diğeridir. O da, Sâbit gibi putperest Sâbîî'lerden di.

Medar ve yıldız yılı adı verilen farklı uzunluklara ait Sâbit'in neticelerini, doğru hesaplamalarıyla tamamlamıştı. Zira o, dünyanın Güneş etrafındaki devrini, iki ayrı metotla ölçmüştü. el-Hıvarizmi'nin, yeni ay'ın görünmesine, Güneş ve Ay tutulmaları ile paralaksa dair incelemelerini, yeni araştırmalarının sonunda düzeltmişti. el-Battâni'nin meşhur Sâbîî Cetvellerindeki astronomiye dair mukaddemesiyle bir şerhini, Regiomontanus lâtinceye çevirdi. Mukaddime 1537'de el-Fargâni'nin eseriyle beraber Nürenberg'de basılarak, Avrupa umumî efkârına sunuldu. 1645'de Bolonya'da tek eser hâlinde, «Johannes Regiomontanus'un birkaç ilâvesiyle Albagegnius'un astronomi ilmine dair eseri» şeklindeki lâtince bir başlıkla yayınlandı. Şüphesiz Kopernik de, bu «Arap âliminin» eserleriyle etraflıca ilgilenmişti. Onun eserleri 1800 yılında bile Kahire'li İbni Yûnus'un eserleriyle birlikte Fransız Laplace'in incelemelerinde yardım ettiler. el-Battâni, ekliptik meylini daha doğru hesapladı. Bir mahallin genişliğini tâyin için yeni metodlar buldu. Dâhi İbn-ül-Heysem'in, «Işınların kırılması»na dâir devir açan nazariyesini düşünmesine, bu metodlar temel teşkil ettiler. Ortaçağ'da Alhazen lakabıyla anılan Hasan İbni Heysem (965-1039)'da, Batı'ya en fazla tesir eden öğretmenlerden biri oldu. Ortaçağ'ı çok meşgul eden, gezegenlerin hareketlerine ait bir nazariyesi, ziyâ geçirmeyen sathlara dayanır.

Nazariyesinin bir nişânesi olan, 1428 yılında Augsburg'da hazırlanıp, el-Heysem'in görüşlerine uygun modelde, altı gezegenin hareketlerini üzerinde belirten, meşeden mâmûl bir masa, bugün hâlâ Innsbruck'da Stam Manastırında bulunmaktadır. Fakat bu değerli Arap bilgininin şöhreti bunlara dayanmıyordu. Semâdaki bütün cisimlerin, sabit yıldızlar da dahil kendilerine has bir ışık gönderdiklerine dair keşfi, astronomi için daha önemliydi. Bu keşfi, onu İskenderiye'nin iki en büyük âlimi, Öklid ile Batlam-

yus'u nakzeden, tabiatı öğrenme yönünden inkılâbî diğer bir keşfe götürdü. O, adları geçen bu meşhur âlimlerin çok yaygın tezlerini, ancak kendi araştırmaları ile denedikten sonra, tatbiki koymayı arzuluyordu. Esasen buna zorlayan, her yıl taşmakta olan Nil nehriydi. Bu taşmalar, Nil diyarının hayrına nasıl çevrilebilirdi? Kahire'de Fâtımî Halifesi el-Hâkim'in, Nil'in feyezanlarını artık düzenlemeği, böylece uzun zamandan beri ebediyen çözülemeyecekmiş gibi görünen Mısır'ın bu hayatî mes'elesini çözmeyi arzuldığını öğreninceye kadar o, İran Körfezi'nde Basra'da doktor ve saray memuru olarak çalışıyordu.

el-Hâkim, Basra'lı âlimi, Kahire'ye çağırdı. el-Hâkim, her şeydeki ölçüsüzlüğü gibi, onu krallara lâayık bir şekilde karşıladı. Teşebbüsü için emrine muazzam imkânlar verdi. İbni Heysem, yanında çalışacak kurmay hey'etle birlikte Nil'in yukarılarına doğru yola çıktı. Assuvan ile Cenûbî Nil bölgelerindeki akıntı nisbetlerini inceledi. Yolun iki tarafında, bin yıldan daha eski tarihlere ait, kendisinde derin bir takdir ve hayranlık duygusu uyandıran, mezarlar sıralanıyordu. Ehram ve mâbetler yükseliyorlardı. Yapıcılarının geometri ve teknikteki yüksek bilgilerini ortaya koyan bu muhteşem âbideler karşısında, ümitleri kırıldı. Böylesine üstün kabiliyetli bir millet, Nil'in tanzimini başaramadığına göre kendisi için de plânın gayri kabili tatbik olacağına kanaat getirdi. Mahcup ve son derece uzgün bir halde Kahire'ye döndü. İstinkâfı, onu gözden düşürdü. İdarenin kendisine tevdi ettiği bu iş, huzurunu kaçırmıştı. Kader böyle istemiş, o da böylece bir hatâ işlemişti. Bu hesapsız, çılgın hükümdarın haksız hiddetinden kurtulmak için kendine deli süsü verdi. Hilesinde muvaffak oldu. Ama ikâmetgâhında hapsedildi. Serveti müsadere edildi.

Halifenin bir gün Kahire kapıları önünde yaptığı bir at gezintisinde, iz bırakmaksızın ortadan kaybı üzerine el-Ezher Camii'nin yakınındaki bir eve hür bir insan olarak taşınmak imkânını bulabildi. Fakat, nafakasını yazı yazmak suretiyle temine muhtaç bir hâle düşmüştü. Gene o,

geçimini saklayabilmek için Öklid'in Elemente'siyle Ptolomeus'un Almagest'ini, yıllarca, belki de hayatı boyunca sürececek bir çalışma sonunda işverenine hatasız ve güzel bir yazı ile istinsaha, Elen ilminin bu iki direğinin nazariyelerini, esaslı bir noktada cerhe mecburdu. İbni Heysem, bunu başardı. Öklid ile Ptolomeus gözün görülebilen cisimler istikâmetinde ışınlar neşrettiğini öğretmeğe çalışmışlardı. İbni Heysem ise, «göz, görmeğe müessir bir ziya neşretmez; görülebilen mukabil cisimler göze pek çok şualar, adese-den geçerek temessül olunurlar» demek suretiyle onların nazariyelerinin yanlışlığını ileri sürdü. Yaptığı sayısız deneymeler sonunda bulduğu bir keşif, ortaya koyduğu bir kanun, böylece Alhazen'i, «Antik Bilim»e ait zihni faaliyetin vücuda getirdiği şeylerin üstüne yükseltmişti. Bu sebeple tecrübi araştırmamanın mucitleri, Roger Bacon veya Baco von Verulam, Leonardo da Vinci veya Galile değildirler.

Modern tabii bilimde, câzip nazari düşünceleri, metod-du şekilde tertiplenmiş deneymelerle birleştiren; Alhazen'den başkası değildir. O, bizzat seçtiği hapis hayatı ile tekrar kazandığı hür hayatının devam ettiği yıllar zarfında, yapmış olduğu araştırma ve deneymeler neticesinde, geometrik optiğin bütün dallarına girdi ve işlenebilir sâhâ vücuda getirdi. Ay bizzat ışık neşretmediğine ve ışığını Güneşten aldığına göre, ay tutulmaları nasıl meydana gelebilirdi? Astronominin mes'eleleri onu, ışıklı cisimlerin yayılmasından ileri gelen gölge teşekkülüne dâir nazariyesine götürürler. Işık kaynaklarına dâir görüşlerini hemen bunun üzerine kurar. Bu mes'elelerin kendisine öğretebildikleri her şeyi, değişik şekiller içinde tertiplenmiş deneymelerle inceler. Kendisine ışınların düz çizgiler hâlinde yayıldığını, şekillerin —âdeta gözlerine inanmaz— yere başüstü ters yansydıklarını gösteren, fotoğrafın ilk modelini, bir nevi karanlık odayı ilk defa dener. el-Heysem, daha sonra Leonardo da Vinci'nin başvurduğu deneme şeklini uygulur. Işın kırılmalarının sebebini, hava ve su gibi çeşitli vasatlara dayar; bunun üzerine hayrete şâyân bir doğruluk-

la, hava tabakasının on beş kilometre olduğunu hesaplar. Fiziki izâhlarını, Aristo'nun başaramadığı ay hâlesi, fecir ve alâimüssemâ (Gökkuşağı) hâdiselerinin meydana gelişleriyle de meşgul olur. el-Heysem, bilgilerini optik âletlerin gelişmesi için de kullanır. Kürevî ve mahrutî kesilmiş aynalardaki aksini araştırır ve hesaplar. Projektörün etki kanunlarını bulur. Yakma etkisi ile büyültmeleri, yalnız çukur aynalar vasıtasıyla değil, ayrıca pertavsızla da araştırır. Okuma gözlüklerini ilk defa o bulur. Tamamen küfüvü bulunan Şârih Kemaleddin'in iki asır sonra zihnen devam ettirdiği, bir küre içindeki ışınların dolaşımına ait el-Heysem'in yaptığı araştırmalar, nazariyatçı ve tecrübeci olarak, onun büyük üstadlığını ortaya koyarlar. Bu «Dâhi Arap Bilgini»nin Batı'ya yaptığı tesirler muhteşemdir. Onun optik fizik sâhâsındaki nazariyeleri Yeniçağın ortalarına kadar, «Avrupai İlme» hâkim olurlar. İngiliz Roger Bacon'dan Alman Wittello'ya varıncaya kadar geçen devre boyunca bütün optik, «Alhazen'in Nazariyeleri»ne dayanır. Karanlık oda, pompa ve torna ile ilk uçak makinesinin sözde mucidi İtalya'daki Leonardo da Vinci, birçok yönlerden Araplara tâbî olmuş, Alhazen'in eserinden kuvvetli ilhamlar almıştır. O zamana kadar tamamen meçhul bulunan yıldızları, 16 ncı asırda Almanya'da Kepler'in araştırdığı kanunlara dayanarak, gözler önüne seren Galile Teleskopu'nun arkasında, Alhazen'in büyük gölgesi durur. Bugün hâlâ fiziki matematiğe ait muğlâk sayılan birçok mes'eleleri, Hasan ibni Heysem, dört dereceli muadelelerin yardımıyla çözer. Bir cisimden belirli mesâfede bulunan diğer belirli bir cisme vâki ışın yansımısını, kürevî bir ayna içinde, noktası noktasına hesaplayan Alhazen Problemi, onun yüksek riyazi kabiliyetini, açık bir şekilde ortaya koyar.

Bununla beraber «el-Heysem Devri»nde Araplar, henüz çıplak göze muhtaç bir hâlde idiler. Sayısız ışık noktacıklarını, onun vasıtasıyla gözetliyorlardı. Hiparch bile onlardan önce binden fazla yıldız saymağa ve semâdaki

yerlerini belirtmeye muvaffak olmuştu. 10 uncu asrın ortalarında Bağdad'da Abdurrahmân es-Sûfî (903-986), Hiparch'ın Yıldız Cetvelinde, bir düzeltme yapmağa tevessül etti. Sultan Adûd-üd-devle'nin saray bahçesinde kurduğu rasathânedede, saray astronomu her gece yıldızları gözetliyor, sayıyor ve semâdaki uzunluklariyle genişliklerini ölçüyordu. Hiparch'ın semâyaya ait demirbaş listesini inceleyince, büyük miktardaki sâbit yıldızın onun keskin gözlerinden kaçmış bulunduğunu, Es-Sûfî derhal farkettil. Sultanın dersi için son derece itina ile yeniden hesapladığı sâbit yıldızların mahâl ve büyüklüklerini çiziyor, herbirinin parlaklık derecelerini de belirtiyordu. Böylece Hiparch ve Ptolomeus'dan beri süregelen birçok hâtâlarla, doğru bulunmayan hususları düzelterek eski yıldız kataloğunun o zamana kadar ihtivâ etmediği sâbit yıldızları meydana çıkaran yeni bir yıldız kataloğu vücuda geldi. Arap Astronomları, hâdiselerin değişmelerini de, eskilerin, ihtimali olarak düşünölmüş bir takım tetkiklere dayanarak, sâbit ve kesin izahlara bağladıklarını hemien anlarlar. Araştırmaları dışına çıkmayı başaran Araplar, kendilerine has sabır ve ferâsetle, tamâmen derece derece azalan ekliptik meyl'i yani ekvatora nazaran güneş yörüngesinin eğilme açısını, en ince farklarla tesbit ve en doğru bir şekilde hesapladılar. Ekliptik Meyl'i ilk defa tesbit şerefi el-Fargânî'ye aittir. Araplar Dünya'nın Güneş etrafındaki hareketini ve Yunanlıların daima itibari olarak bildirdikleri Dünya'nın Güneşle olan mesafesini de incelediler. Şüphesiz Yunanlılar, bu mevzûda da Arap talebeleri gibi sabır ve metânet göstermediler. Dünyanın Güneşe olan mesafesini, Güneş mahrekine dayanan gün dönümleri ile gece ve gündüzlerin müsâviligine, diğerk bir tâbirle gece ve gündüz eşitliğinin presesyonuna intibak ettirebilmek için es-Sarkalî (1028-1087), Toledo'da dört yüz ikiden fazla rasat yapmış, presesyonun vüs'atini de aynı tarzda doğru olarak hesaplamıştı.

Es-Sarkalî'nin «Astronomiye Dair» eserini, Cremonalı Gerhard lâtinceye çevirdi. 1530 yılında Kopernik, «De re-

volutionobus Orbium coelestium» adlı meşhur eserinde es-Sarkalî'yi, el-Battânî ile birlikte zikreder. Batı'nın «Arzachel» adıyla öğretmenlerinin serisi arasında kabullendiği Toledo'lu mümtaz âlimi es-Sarkalî, ayrıca «Safiha» âletinin mucidiydi. Regiomontanus'un kıymetli keşfine menşe olan bu değerli «Safiha» âleti, «Sarkalî Usturlabı» adıyla astronomide büyük itibar gördü. 15 inci asırda Regiomontanus, Safiha için, hususi bir ders külliyâtı yayınladı. 1504 de Bavyeralı Jacob Zigler, «Toledo'lu Âlim»in kitapçığına bir şerh yazdı. 1534 yılında da yeni bir lâtince tercümesi Nürenberg'de Johann Schoner tarafından, «Safiha'nın babası yüce Astronom Alrysakh Arzachel'in kısaca yayınlanan Nazariyesine Dair» başlığı ile basıldı.

Arap filozofları arasında kendisine Batı'da Alkindus adı verilen, hemşehrîsi İbni Heysem'den şöhret itibariyle aşağı kalmayan el-Kindî (ölümü 873) de kendini tabii ilimlerle astronomi mes'elelerine verdi. Bütün ilim dallarına ait ikiyüz altmış eseri arasında, «Gezegenlerin Ters Dönüşlerine Dair» bir risâlesi de mevcuttur. Yunanlıların çözebilmek için büyük gayret gösterdikleri astronominin bu esas muammasını, ilk defa Endülüs'de el-Bitrucî, halle muvaffak oldu. Böyle el-Bitrucî, gezegenlerin sürüklenmelerine ve dış merkezli dairelere dair nazariyeyi nakzetmek suretiyle, Kopernik'e yolu hazırladı. Batı'nın Alpetragius adını verdiği el-Bitrucî'nin «Küreye Dair» eseri, 1217 yılında Kayzer II nci Fredrik'in saray astronomu Michael Scotus tarafından lâtinceye çevrildi.

El-Kindî, açıların pergel ile ölçülmesini, geometriye getirdi. Sıvıların izafi ağırlıklarını hesapladı. Câzibe ve düşüş kanunlarını denedi. Bununla beraber «Yukarıdan Aşağıya Düşen Cisimlere Dair» eseri, lâtın mütercimlerin âlâkasını çekemedi.

Risâlesinde, «Cisimlerin parçalanması imkânı henüz tamamlanmamıştır; eğer hâlen daha fazla parçalanmıyorsa bu bir şey yapmaya muvaffak olunamamasındandır.» diyen Kahire'li Doktor Ali bin Süleyman'ın 1000 senesinde

vâzettği «Atom Nazariyesi» de, aynı şekilde fazla alâka uyandırmadı.

Dünyanın büyüklüğü sebebiyle bugün insanların farkına varmamaları gibi, dünya mihverinin nütasyonuna dair müslümanların verdiği bilginin de farkına varılmadı. İlk defa 1610 da dikkati üzerine çeken Güneş lekelerine dair, Arapların müşahedeleri de keza takdir edilemedi. Daha 1000 senesinde el-Birûni (973-1048) tarafından tamamlanan «Kopernikvari Dönüş»ün de farkına varılmadığından, sadece astronomi ilmine ait tefekkür sahasında kaldı. Bir zamanlar Sisam'lı Aristo'nun, ondan bir asır sonra da Babil'de Selenkos'un bildiği Rönesans Devri'ndeki bu dönüşü, Kopernik'den 500 yıl önce Arap Bilgini el-Birûni kavramıştı. Gündüz Gece değişikliğini yapan, Güneş değildi. Bilâkis kendi mihveri etrafından dönen, gezegenlerle beraber Güneş'in etrafını dolaşan Dünya'nın kendisiydi. Dünya, gezegenlerle birlikte yer değiştirmekte, Güneşin etrafında bir devri tamamlamaktaydı. Kopernik'in eserinin ortaya çıkışından evvelki bu ateşli iddia, hristiyan düşüncesiyle İncil'in sözlerine aykırı düştüğünden Hristiyan Batı, asâsını bu iddia üzerinde kırdı. Ne Kopernik, ne de astronom arkadaşları, dine aykırı düşen bu iddiayı, karşı karşıya bulundukları aktif veya gizli mukavemetler bir yana, teleskop olmaksızın elde mevcut rasat âletleriyle, kesin şekilde ispat edebilecek halde olmadıklarından, gayretler sarfiyle umûmun tasvibini sağlayıncaya kadar, aradan bir asırdan fazla bir zamanın geçmesi gerekti. Halbuki el-Birûni'nin fevkalâde faraziyesi, o zaman ne kadar az yardımcı vasıtalara istinat ettirilmişti. Hipparch'a göre, hareketsiz Dünya, kâinatın merkezinde, kendine ayrılan yerde durmaktaydı. Yaptıkları sistematik rasatlarla Hipparch'a bu bakımdan halef olan Araplar, rasat ve araştırmalarının neticelerini dikkate şâyân bir sabırla tekrarlayarak, kâinata dair eski nazariyeyi sarsmağa teşebbüs ettiler.

Araplar, 12 nci asra kadar, Ptolomeus'un kâinat manzarasının esaslarına karşı şüpheler izhar ederek tenkidler-

de bulunurlar. Umûmiyetle Aristo'nun tesiriyle Ptolomeus Nazariyeleri'ne sualler yönelten Doğu'da münferit, İspanya ve Fas'da ise, daha sık duyulan sesler yükselir. Saragosa'lı İbn Bâce (Avempace)'den itibaren üç bilgin, müteakip senelerde zihni faâliyet tarzına itirazla, semâ hâdiselerini, tabii mâhiyetlerine uygun şekilde izaha çalışma tarzı tevârüs olunur. Arap Batı Dünyası'nda Avempace'nin talebeleri İbni Tufeyl (Abubecer), İbni Rüşd (Averroes) ve el-Bitrûcî (Alpetragius) tarafından yönetilen, Aristo ile Ptolomeus'un görüş tarzları arasındaki fikri mücâdele, 13. ve 14. asırlarda Endülüs'den Fransa, Almanya ve İngiltere'ye uzanır. Büyük Albert, Thomas d'Aquin, Roger Bacon, Jean Buridan, Freiberg'li Dietrich gibi mücâdelecilerin sahneye çıkmalarına vesile olur; ve Batı'da düşünce ve tefekkürü harekete geçirir.

Üçüncü oğul: Matematikçi

Arap bilginlerinin fizik ve tekmil buluşlariyle semâ araştırmalarındaki terakki ve keşiflerinin yanında, bu iki daldaki başarıları için, ön şartlardan biri olarak vücuda getirip Batı'ya sundukları zihni eserlerin geliştirilmesi daha mühimdir. Araplar matematiğin üstadları idiler. Romalılar, bu sâhâya hemen hemen hiç bir şey getirmedi ve ya farkına varılamıyacak derecede ehemmiyetsiz bazı neticeler elde ettiler. Yüksek matematik kabiliyetleri tamamen geometride ağır basan, bu sebeple hendesi kıymetler esasına dayanan Yunanlılar ise, cebirlerine geometrik bir kisve giydirdiler. Buna mukabil Hintliler, sâdece hesapta kabiliyetli idiler. Araplar ise, Yunan Trigonometrisini, gerçek aritmetikçiler olarak cebir ve hesap sâhâlarında kullandılar. Adedi çokluklarla (kemmiyet) geometrik çoklukların beraber yürütülmesi gerektiğine dâir kesin fikre, ilk defa «Arap İlim Sahası'nda» rastlanır. Hint Rakamları gibi bir âtiyeye sahip bulunan Mûsâ'nın küçük oğlu Hasan son derece talihliydi. Araplar, bu âtiye sâyesinde, yeni ilim dalları vücuda getirdiler; diğerlerini de Hintlilerle Yunanlıla-

rın ulaştırdıkları veya ulaştırabildikleri seviyeye nazaran çok ve daha üstün bir kemâle kavuşturdular. Rönesansımızın üstadları, onun için Yunanlılar değil, bilâkis Araplar oldular.

«Hint Rakamları»nın, onlara büyük yardımı oldu. Şüphesiz bu dönüm noktasında, «Hint Rakamları»nı öğrenmekle, müslümanlar çok şanslıydılar. Ancak Kankah'ın zihnî hediyesini süsleyen küçücük figürleri acayip yabancı şeyler olarak bir kenara koyma yerine, onlardan faydalanılması gerektiğini Araplar hemen kavradılar. Gerçi Hint Rakamları, herhangi bir hareket ve heyecan uyandırmaksızın uzun zamandan beri şurada burada, husûsiyle Iskenderiye ve Suriye'deki ders mahallerinde tanınmaktaydı. Fakat Arap matematik zekâsı, onlarla nelere girişilebileceğini anladı; —her şeyin bağlı bulunduğu— bu rakamları ve hâneleri sağdan sola doğru yükseldikçe değeri yükselen yabancı sayı sistemini zahmetsizce uygulamayı bildi. Böylece alınan malzeme Arapların elinde, kısa bir müddet zarfında, pek çok faydalar sağlayan bir âlet hâline geldi.

Muğlâk fizik ve astronomi hesaplarının her türlü terakkisi, ancak mükemmel bir hesap sistemine muhtaçtı. Araplar, hesapla elde edilebilen her şeye kendilerini şevkle verdiler. Astronomi âletlerine ait onların asla tatbik mevkiine koymamış bulundukları bâzı tasarıları yeni araştırmalara girişmek düşüncesinden ziyade, hesap problemlerini çözme zevkinden doğmuştu. «İlimlerin en güzel dalı» saydıkları hesaba karşı düşkünlükleri onları, İlkçağ'ın en büyük âlimlerine çözülemez gibi görünen matematik problemlerine götürdü. Yunanca bir kelime olan aritmetik, ne gariptir ki, rakamlarla uğraşmaktan zevk duymayı ifâde eder. Lâkin sayılarla bu iştigâl, nazari istidada sahip bulunan Yunanlılar için, tamamen lüks bir düşünce idi. Onların aritmetiği, mistik sayının münevver çocuğu olarak sayı teorileri, sembolik sayılar, tek veya çift, kesir veya tam,

seri ve müteselsil sayılarla meşgul oldu. Ancak onlar, bir tâcirin pazarda yaptığı şekilde, sayı ile hesap yapmadılar. Ameli hesap, kelimenin bugün anladığımız mânâsıyla gerçek hesap san'atı, onlarda çok sonraları, az miktarda mantığın işlenmiş sahasında görülür. Aritmetik, Hintlilerin tercih ettikleri bir ilim dalıydı. Hesapta son derece kabiliyetli olan Hintliler, ilmin bu dalında kendilerine has dikkate şâyân neticeler vücûda getirdiler. Bu nasıl oldu? Fiilen buna nasıl tevessül ettiler? Filhakika din ve felsefelerini bir kalıba döken yalnız onlar değildi. Araplar da bunu yapmışlardı. Hintliler, astronomi ve bilhassa matematiklerini, sadece kendilerinin vâkıf bulundukları esrarengiz beyitlerle ifâde ettiler.

Yapacağını bilen, ince düşünen ve doğru çalışan «Arap tefekkürü», «Hint Mücevherleri»ni işleyerek, onlara bir kristal berraklığı verdi. Ameli günlük hayatta aritmetiği kullanmanın ondan ilimde faydalanmanın yolunu, ilk defa açan ve aritmetiği sistematik şekilde genişleten el-Hivarizmi'dir. Bilhassa İranlı âlimlerin de iştirakleriyle bu gelişme, Batı Aritmetiğinin temeli oldu. Husûsiyle ilk defa bir sistemin içine el-Hivarizmi'nin geliştirdiği Cebir'i Araplar, riyâzi bir ilim hâline getirdiler. Piza'lı Leonardo, «Liber abaci»sinde öğrettiği iki ve üç dereceli muadelelere ait bilgilerini, Mısır'da o tarihlerde yaşamakta olan Ebû Kâmil'in «Cebir»i ile el-Bîrûnî, İbni Sinâ ve el-Karacî'nin eserlerinden sağlamıştı. Cebir, inkişafının en yüksek noktasına, bizim «Zelmatcher» (Çadırcı) lakabıyla kısmen derin fikirli mistik, kısmen havâî, dinsiz mıs râların şâiri olarak tanıdığımız İranlı Ömer Hayyâm ile ulaştı. O, cebiri sonraları ancak Descartes'in alıp yükselttiği seviyeye getirdi. Fakat «Avrupa Cebiri», Hayyâm'inkinden ziyâde, seleflerinin cebiri üzerine bina olundu. Piza'lı Leonardo, başarısını daha ziyade Ebû Kâmil eş-Şucâ'a borçludur. Logaritmeciler Ekolu, isim ve sistemlerini, doğrudan doğruya Hivarizmi'den almışlardı. Dominikanların ruhanî reisi olup, 13 üncü

asırda **Jordanus Nemorarius** ismi altında (aslen Egge Ormanlarından gelme mânâsına) Arapların hesap ve cebirini Batı'ya öğreten Alman Kontu **Von Eberstein**, çok faydalanılan **De Ponderi** ve **Di Lineis** datis isimli her iki kitabında, arapça eserlere dayandığı gibi Geometri'sinde de «üç kardeşlerin eserine» yani «**Musâ'nın Oğullarının Hendesesine**» ve Arap Dünyasının **Öklid'i** şeklinde ün salan **Sâbit ibni Kurrâ'nın** kitaplarına istinat ediyordu.

Şimdi Batı'da bilinip, faydalanılan «Matematik Üslûb», gerçekte tamamen Araplar tarafından vücûda getirilmişti. Matematîği, Yunanlıların soktuğu tamamen geometrik bir kılık içinde devralan müslümanlar, bu kılığı atarak, matematiğe cebir ve hesap elbisesi giydirdiler. Bir geometrik münasebeti hemen sayı ve hesap içinde ifade yerine geometrik figürlerle düşünme, onların kalblerinde daha az yer buldu. Bir Yunanın tamamen geometrik olarak işleyeceği kareli muadele; bir açının üçe, bir dairenin beşe bölünmesi gibi mevzûları Araplar, cebir muadeleleri kalıbına döktiler; sonra da bunları sırf hesap yolu ile çözdüler. Matematîğin bu tarz cebir ve aritmetikleştirilmesi, Araplar tarafından tamamlandı. Batı, onu Araplardan olduğu gibi aldı; Yeniçağın ortalarına kadar muhafaza etti.

Virgölün arkasındaki ondalık kesirlerle hesap yapmayı da, Araplar buldular. İlk defa Astronom el-Kâşi, kesirleri sağdan sola doğru basamakları yükselen sayı sisteminin içine ters yerleştirmek suretiyle, bu sisteme son mü-

kemmeliyetini verdi. Meselâ; $2 \frac{10}{125}$ i $2 \frac{8}{100}$ şekline koyup

2,08 şeklinde temsil edildi. Bugün bile ne bir yumurtacı kadin veya sütçünün, ne de karışık hesap ameliyelerinin müstağni kalamıyacağı bu temsil, logaritmenin henüz gayri mümkün olduğu bir devirde, küçümsenemeyecek bir muvaffakiyyet idi.

Bugün hâlâ bizim cebrimizin çehresi bir muadelenin meçhulünü belirten (X) şeklinde bir «Arap işareti» taşır.

Alfabetik sıraya karşı mevcut temayül ile ikinci meçhulü ifade için (Y) ve üçüncü meçhulü ifade için de (Z) nin kendisine eklenmiş bulunduğu bu «işaret» bize bir maskenin altında sokulmuştur. Bu söylediğimizin arapça ile bir mutabakat tesisi istenirse, Arap Alfabesinde (X) harfi bulunmadığından, bu mümkün değildir. Halbuki işin esası şöyledir:

Matematikte aranan isimsiz meçhule Araplar «şey», kısaltılmış olarak da «ş» adını vermişlerdi. «Ş» sessiz harfine ise İspanyolcada (X) işareti tevafuk eder. Onun için bugün hâlâ hepimiz en geç yedinci ders yılımızda, Arapların «şey»ini, şekil değiştirdiği İspanyolca ile öğreniyoruz.

Araplar gerçek mânâsiyle Yunanlılarda henüz gayri mevcut bir sâhâ olan düz ve kürevi trigonometrinin de kurucularıdır. Onların bu sâhâdaki son derece müsmir geliştirmelerine, Menelaos'un «transversal nazariyesi» âmil oldu. Bu nazariyenin yerine Araplar, Sinüs ve tanjant kaide-leriyle, trigonometrinin esas formlarını ikame ettiler. Böylece astronomi ve gemicilik ile arazi ölçümünde, fevkalâde önemi bulunan geniş, şimdiye kadar işlenmemiş bir sâhayı, ziraate elverişli bir hâle getirdiler. Batılı âlimler kadar hemşehrilerinin de takdir ettiği el-Battânî'nin büyük eserinin «De motu veya De scientia stellarum» ismi ile yapılan tercümeləri sayesinde; «sinüs» kelimesi, bütün milletlerin matematiklerine yayıldı. Sinüs de, kıyafet değiştirmiş bir kelimedir. Sinüs, Arapların cebi, çıkıntılı veya kavisli bir kısmı ifade için kullandıkları «ceyb» kelimesinin lâtince tercümeleridir. Araplar tam kürevi kare kenarların veterleri yerine, kürevi üçgenin kenar ve açılarını kullandılar. Kosinüs, tanjant ve kotanjantların fonksiyonlarını vazettiler; sinüs ve tanjant cetvellerini hesapladılar, İran doğumlu Ebu'l-Vefâ, el-Battânî'nin eserini, hatırı sayılır derecede geliştirerek kendisine virgülden sonra üçüncü hâneye kadar hesaplama imkânını veren sinüs cetvellerinin yeni hesaplama metodlarını buldu. Batı'nın ilk defa ancak asırlarca sonra tırmanarak aşabildiği; Ebu'l-Vefâ'nın ulaş-

tığı bu yüksek kademe; Hülâgû'nun Maliye Nâzırı İran, doğumlu Nasîr-üd-din et-Tûsî tarafından daha yüksek yeni bir inkişâf kademesine ulaştırıldı.

Trigonometri'dekinin aynı, Cebir tarihinde de oldu. Arapların vücûda getirdikleri kat'i şeklini veren İranlıların büyük başarıları, devirlerinde Arap Dünyasını aşarak Batıya erişemedi. Ancak Batı, İranlıların eserleri üzerinde değil, bil'akis umûmiyetle selefleri ve yol göstericileri olan Arapların eserleri üzerinde inşaata devam etti. Batı, Sexagesimal hesap ile dairenin altmış bölünmesini de, Araplardan aldı. Babillilerin geliştirdikleri, Yunanlıların ise on kısıma bölen sayılarla tamamen karıştırdıkları, henüz tamamlanmamış olan altmış bölme suretiyle hesap yapma; ilk defa Araplar tarafından ameli bir sexagesimal hesap şeklinde mükemmelleştirildi. Böylece astronomların hesabı hâline geldi.

Bir İngiliz veya Alman'ın, Diferansiyel Hesabı vücûda getirmelerinden yedi asır önce, Arap âlimleri, bu meyanda bilhassa doktor olduğu kadar filozof olarak da temayüz eden, İslâm bilginlerinin en dâhilerinden Avicenna ismiyle skolastiğin en nüfuzlu üstâdı İbni Sînâ (980-1037); Batı'da Algazel adıyla el-Gazâlî (1053-1111), bunlardan başka diğer adı geçen iki İran doğumlu bilgin, Diferansiyel Hesabın esas mes'elelerini inceden inceye düşündüler. Bir kömür tâcirinin yanında, on yıl Hint matematiğini öğrenip inceleyen İbni Sînâ, geniş ilâvesiyle kendisinden önce hiç bir kimsenin yapamayacağı şekilde, tabii ilimlerin bütün dallarını zenginleştirdi. Bu arada o 17 nci yüzyılda Newton ve Leibniz'i Infinitesimal Hesabın icadına götüren, dinî sâhâda olduğu kadar, fizik ve matematik sâhasında da, asgarî namütenahinin mes'elelerini münakaşa etti. Aristo'dan sonra ikinci üstad olarak itibar gören el-Fârâbî (780-950); değerli bir filozof ve matematikçi, ayrıca harikulâde bir mûsikîşinas idi. O, zarif nükteleri, Şam sarayındaki daima yaptığı, Sultanı ve saray muhitini eğlendiren başarılı mü-

nazaraları, hasımlarının ateşli ruhlarını teskin için kendisi tarafından icad olunan kanunla yaptığı, kılı kırk yaran bir incelik içindeki mûsikî takdimleri ve fazlaca iddialı dinleyicilerini mânen daha da takviyeyi sevmesi ile ün salmıştı. Musikî nazariyesi ile akort ve intervallerle işigali, onu, «musikî sanatının unsurları»na ait eserlerinde, rûşeymini hazırladığı logaritma fikrine kıl mesafesi kadar yaklaştırdı. Asırlarca sonra derin derin düşünen ve kesin sözlerini söyleyen Batı'lı bilginlerin düşüncelerine el-Fârâbî'nin Nazariyesi ile Avicenna'nın «Asgari Namütenahi Nazariyesi» onlara erişemediği için tesir etmediği bir gerçektir. Ama, İslâm onlara erişmediği için tesir etmediği bir gerçektir. Ama, İslâm zekâsının birçok kıvılcımları Batı'ya atlamamış olsa bile, alaca karanlıktaki Batı, aydınlanmasını ancak İslâm Medeniyetinden saçılan ışıklara borçludur.

Avrupa, en mühim antik eserleri Araplar sayesinde öğrendi. Onlar, Yunan eserlerine ait tercümeleri, komanterleri ve bizzat kendi eserleriyle Carmen Dünyası'nda ilmî düşünce ve araştırmayı ateşleyerek harekete getirip, beslediler. Rakamları, geliştirdikleri âletleri, aritmetik, cebir, kürevî trigonometri ve optikleri sayesinde Batı'yı tabii ilimler sâhasında artık kendi âlet ve keşiflerine dayanarak, ilerlemeye kalkışacak bir seviyeye getirdiler.

Üvey Kardeş: Astroloji (Nücûmiyyât, müneccimlik)

Ortaçağ, tamamen başka yöne çevrili bulunan kendi bilim gayesine uygun olarak tabiat bilgisine veya semâ araştırmasına asla ilgi göstermedi. Bütün idrâkını, tanrıya ve müminin ruhuna çevirdi. Her yıl değişen bayram günlerinin doğru hesaplanmasını sağlayabilecek bir çift bilgi, ona kâfiydi. Güneş, Ay, Venüs, Jüpiter ve diğer ilâhlaştırılan yıldızlarla uğraşma, tehlikeli olduğu kadar putlara tapma dalâletine düşme sayılmaktaydı. Yeni ruhânî nesil, kilise mekteplerinde sadece Roma'nın son devirlerindeki olgunlaşmamış bilginin kifayetsiz kırıntılarıyla besleniyordu. Jourdanus Nemorarius'un bile, Benî Mûsâ ve diğer Arap

bilginlerinden aldığı matematik bilgilerle, Dominiklerini şoke ettiği ileri sürülerek, sonraları özel bir müsaade istemesine lüzum görülmüştü. 1228 tarihli nizâmnâmelerinde, ruhânî reislere istisnaen göz yumuyorlar fakat tarikat üyelerinin, diğer dinlere mensup olanların yüksek seviyedeki kültürleriyle temaslarını, aşağıdaki hükümle yasaklıyorlardı:

«Tarikat üyeleri, kâfir filozofları tetkik edemezler. Onların serbest san'atlarını, böylece hesap yapma ve kilise bayram günlerinin hesaplanması gibi elemanter bilgilerini de öğrenemezler. Önceden özel bir müsaade almadıkça, hiç bir şahıs ders de veremez.»

Başka dinlere mensup kimselerden bu nevi bilgileri öğrenmek ve bunlardan sakınmamak, cezâî müeyyidelere bağlanmıştı. Bu yüzden ilkbaharda dolunayın doğuşunu tesbit devamlı şekilde ihmal edilince Papa, İspanya'da Arapların nezdinde bir elçi göndermek ve «Şeytana tapınlar» saydıkları Araplardan, büyük paskalya yortusu ile yortudan önceki haftanın tarihlerini öğrenmeye mecbur kalmak gibi acıklı bir hâle düşmüştü. Aurillac'lı Gerbert, Kayzere ve «Hristiyanlığın Merkezindeki Devlete», semâda yıldızlarla ilgilenme temâyülünün ne kadar az olduğunu, onlarla ciddi uğraşmak isteyenlere, nasıl bir itimatsızlıkla bakıldığını, araştırmacılarıyla bilginlerine ne korkunç iftiralar yapıldığını, tam bir sadakatla bildirmişti. Arkasından Roma'da Papa II nci Silvester ünvanı ile Güneş'in yüksekliğini, gece ve gündüz inhıraflarını tesbite çalışan Gerbert'in, bugün Floransa'da hâlâ muhafaza olunan, kullandığı «Arap Usturlabını» hayret ve heyecan içinde müşahade etmekteyiz. Böylece o devirde Kurtuba'da edindiği «şeytanlara (müslümanlara)» ait harikulâde bilgisi, onu şöhrete kavuşturmuştu. Halbuki yıldızlar ilmi ile uğraştığı için bir papanın cehenneme atılması gibi bir mahkûmiyet bahis mevzûuydu. Bu nasıl düşünülebilirdi! Bununla beraber kiliseye itimatsızlık ve endişe hâkim olmuştu. Mukad-

des kitaplarda, bazı hâllerde yıldızların dünyaya ait üzerindeki bir tesirine işaret edilmmişti. Papalar böyle bir tesiri, nebat ve hayvanların gelişmeleri yönünden sınırlamayı denediler. Fakat bu tesirler arasında kuyruklu yıldızlar, Güneş ve Ay tutulması gibi müsamaha ile karşılanabileceklerin yanında, her çeşit hastalık, harp ve felâketlere sebep olan fevkalâde semâvi hâdiseler de yer alıyordu. Kilise ise, insan üzerindeki her tesiri resmen men'etmek, insanları yalnız her şeye kâdir Allah'ın takdirine bırakmak mecburiyetinde idi. Ancak Kilise, bunda fazla bir başarı sağlayamamıştı. Kilise mümessillerinin mütereddit hâlimden faydalanan münecimlik aldatabiliyor, mistik spekülâsyonları kabule hazır putperestlerle dinsizlerin istikrarsız, çalkantılı atmoferinde kendisine müsait bir zemin, anlaşılmayan ve huzur kaçıran şeylerin izahları için görülebilen deliller bulunuyordu. Bu sebeple astronomi eserleriyle birlikte Pirene'leri aşır gelen astronomi cetvel ve salnâmelelerine ait tercümelerin fazlaca rağbet görmelerinde şaşılacak bir cihet yoktur.

İslâmiyet, münecimliğe daha az ilgi gösterdi. Hz. Peygamber, tapılan yıldızların yerine kâinatın Hâkimi, yerle gök'ün Yaratacısı, Tek Allah'ı ikame etmişti. Semâvi cisimlerin tesirleri kabul olunmamış, yıldızların müstakil bir tesirine inanma ve yıldızlara tapma yasaklanmıştır. Ancak, astronomi etüdleri zarurî idi. Bizzat Allah insanların semâyı incelemelerine Kur'ân'da işaret buyurmuştu. Bu sebeple yıldızların hareketi, Allah nâmına araştırıldı. Her ilmi esere, O'nun nâmına başlandı. Bu vaziyet, Arapları Batı Hristiyanlığından ayırmış, şimdiye kadar görüldüğü üzere ilmi seviyelerinin yüksek derecesi, onları bir mistisizm korkusunun bataklığı içinde gömülüp kalmaktan korumuştur. Münecimlik ve kadercilik san'atı, akıllı ve realist Arapların nezdinde, astrolojiye mütedair Arap eserlerinin tesirinden sonra Batı'da görülen şekilde, aldatıcı bir kuvvete sahip olamadı. İslâm astrolojisi, esasen İslâm kültürünün diğer meyvelerine nazaran, daha ziyade İranlıların doğurdu-

ğu bir şımarık çocuk idi. Müneccimlik san'atını (astroloji) İslâm Dünyasına İranlılar getirmişti. Çocukluklarından beri Benî Mûsâ'nın öğretmenliğini yapan Yahyâ bin Ebi Mansûr da, İran doğumlu bütün hemşehrileri gibi kendisini tamamen yıldızların etüdüne vakfeden bir müneccim idi. «Mûsâ'nın Üç Oğlu»nun, manevi babalarına ait bu oyuncak sopayı kullanmamış olmaları, dikkate şâyandır. Buna mukabil onlar, gerçeğe bir aşkla dayanan insanlar ve fazlaca tenkitçi bilginlerdi. Yıldızlarla ilgili İran inançları Zerdüş'ten kalmazdır. İlahlarının yıldız karakterini, dinî inançlar içinde solgun renkli tasvirlerle semâya çizen Babil Müneccimliği'nin, sâfiyane başlayıp, Elenizmin geometri kaidelerine olan düşkünlüğü yüzünden, her türlü pratikten ari, donmuş bir şema içinde tesbit ve sâbit, nazari bir sisteme irca ettiği «putperestliğin gözden düşen bu ilmi teolojisi», İranlılarda inanan hâmi ve havâîlerini bulmuştu. 760 senesinde böyle karmakarışık bir bilgi yüküyle Nevbaht (ölümü: 777), İslâm Halifesi el-Mansûr'un saray kargâhına celbedildi. Abbâsiler, Emevileri kılıçtan geçirmek suretiyle iktidarı ele alınca, etrafı çöllerle çevrili Şam şehrini merkezlikten çıkardılar. Abbasiler, çok zengin ve münbit Dicle sâhillerinde yeni hükûmet merkezini kurmak mecburiyetinde idiler. Nevbaht'ın, inşaattan önce yıldızların hâlini araştırıp gayri müsait tesirleri gidermesi, temel atma için en hayırlı saati hesaplayarak Halifeye bildirmesi gerekiyordu. Nevbaht, sonradan İslâmiyeti kabul ve Maşallah adını alan İranlı Müsevi bilgin Manasse ile birlikte Emir-ül-Mü'minin'den şehrin doğuşuna ait en hayırlı zamanı araştırma ve aynı zamanda temel ölçmelerini idare vazifesini aldı. Böylesine müsait şartlar altında doğan çocuğa Bağdad «Mukaddes Şehir» adı verildi. Değerli İranlı, En-Nevbaht ismiyle Halifenin en nüfuzlu saraya müneccimi oldu. Daha sonraki hükümdarların da zarurî müşavirleri olabilecek müneccimlerin de büyük babası odur. Böylece Antik Astrolojinin çeşitli kaynakları, sonradan öğrendikleri Hint Astrolojisi ile ayrıca Tenkros ve Bethen'e ait Babil

Astrolojisinin arta kalan gerçek kısımları ve Keldani Müneccimliğinin tercümeleri, İranlılar tarafından toplanıp Arap hükümdarlarının saraylarına sevk olundu. Daha sonra Batı'da kendine minnettar bir cemiyet elde eden Maşallah, Arap Hükümdarlarının en kudretli kâhini vaziyetine yükselir.

Astroloji, en yüksek inkişafına, Araplar nezdinde, üvey kardeşi astronomi henüz gelişme çağını tedricen atlattığı sırada kavuşur. İranlılarla Müseviler, kendilerini büsbütün müneccimliğin gelişmesine verdiler ve daha sonra Batı'da nüfuz tesis ettiler. Albubather ismiyle İranlı Ebû Bekr ibni Hâsib, Alcabitius ismiyle Abdülaziz el-Kabiz, Zahel adıyla yahûdi asıllı Zahl ibni Bişr, Maşallah'ın talebesi Albohali, Arap müneccimlerinin en büyüğü pâyesine yükselen Albu-massar ismiyle İran yahûdisi asıllı Ebû Ma'sar (öl. 886) bunlar arasındadır. Seleflerinden hiç biri, menşe ve metod itibariyle asla birbirine benzemeyen öğrenim sistemlerine, onun kadar sarılmamıştır. Böylece Ebû Ma'sar, tecrübe ve ilim yoluyla elde edilebilenlerle, bunlarla bağdaşmayan her şeyi, bir kazanın içine atarak, bir paçal yapmak üzere tamamen karıştırdı. Bu arada o, meslektaşlarının fikrî haklarına da el uzatmaktan çekinmedi; eski dindaşı Sa'd ibni Ali'nin eserlerini bile, kendi eseri gibi yayınladı. Bu tarzda yüz yıla varan tevatvarî yaşını tamamlayıncaya kadar, sanki hususi bir alâkayı gerektiriyormuş gibi, Hristiyan Batı'da, hiç bir astroloji eserine nasib olmayacak derecede yayılan bu eserin münferit yazma nüshaları, Avrupa'nın bütün büyük kütüphanelerinde hâlen muhafaza edilmektedir.

Astrolojinin bu yüksek konjonktüründe, sadece bir Arap filozofu, el-Kindî, İslâmiyetten önce «Çöl Arapları» tarafından istidlâleri tesbit edilen hava tahminleri mevzuundaki bir kitabı ile herşeyden önce bir astrolog olarak da isim yaptı. Cenubi Arabistan'daki Kinde krallığı ahfadından ve eski Bahreyn Prens ailesi mensubundan bulunan bu büyük âlime karşı çağdaşları âşikâr bir haset ve düş-

manlık içinde bir araya geldiler. Acaba nefret ve kıskançlık, Benî Mûsâ'nın da gözlerini kamaştırmış mıydı? Evet, onlar da el-Kindî'ye karşı nefret duydular. Bu nefret, onları kötü bir mücadeleye sevketti. Hür fikirli el-Me'mûn'un vefatından sonra sünniler aleyhine girilen harekette, Benî Mûsâ, el-Kindî'nin bütün eserlerini evlerine götürüp ayrı bir kütüphaneye yerleştirdiler. Bu sırada Halife el-Mütevekkil, Mûsâ'nın oğlu Muhammed ve Ahmed'e, Dicle üzerinde bir kanal inşası emrini verdi. Kardeşler emrin tatbikini, o sırada Mısır'da Nil sularının yeniden ölçülmesine ait tesiste şöhret yapan el-Fargânî —bizim Alfraganus'umuz— ye havale ettiler. Fakat şöhretli konstrüktör burada vahim bir hata işledi. Kanalı, Dicle'nin ağzındaki alçak su seviyesine nazaran daha yüksek, böylece içine su akamayacak bir seviyede inşâ ettirmişti. Kardeşlerin müdahaleleri, artık hiç bir şeyi değiştirmede. Tesise büyük bir servet harcamış bulunan Halife'nin hiddeti, onların başında patlıyordu. Halife, onları huzuruna çağırttı; önlerinde Musevi Astronom ve müneccim Sa'd ibni Ali'ye, kardeşlerin hatası görüldüğü takdirde, kanal sahilinde çarmlıha gerilmeleri gayesiyle, hatayı araştırma emrini verdi. Kardeşlerin akibetleri şüpheli idi. Zira Ebû Ma'sar, tarafından astrolojiye ait eserleri intihâl olunan âlim Sa'd ibni Ali, el-Kindî'nin açıkça bir düşmanı olduğu kadar, onların da düşmanıydı. Kardeşler, düşmanlıktan vazgeçmesi ve kendilerini kurtarması için, nefret duydıkları Sa'd'a zaruret karşısında yalvardılar. Yalnız Sanad, âdil bir adamdı. Yalvarmalar karşısında rikkate gelen Sanad, yardımını şarta bağladı. Eğer Kardeşler, el-Kindî'nin kitaplarını geri götürürlerse, o da, onlar için bir şeyler yapabilecekti. Böylece Muhammed, bu felâketli gününde ikinci defa gururunu kırmaya nâdim olmuş bir günahkâr vaziyetinde yüz suyu dökmeye mecbur kalmıştı. Mes'elenin memnuniyet verici bir şekilde kapandığını belirten el-Kindî'nin bir pusulası ile Sanad'a döndü. Kurnaz Sanad, bu arada inceden inceye düşündüğü plânını kardeşlere açıkladı. «Size bu adamın kitaplarını geri

vermek vazifesini yüklemiştim. Şimdi bilmediğiniz bazı şeyleri ve bunu niçin yaptığımı sizlere söyleyeceğim. Müteakip dört ay zarfında Dicle'nin yükselmesi ile kanalı sular erteceğinden, kanal tesisatındaki hatâ görülemeyecektir. «Mü'minlerin Hükümdarı»nın o zamana kadar yaşayamayacağı, müneccimlerin hesaplamalarından anlaşılmaktadır. Hayatınızı korumak için, her ikinizin hata işlemediğini bildireceğim. Müneccimler haklı çıkarlarsa, böylece üçümüz de kurtulmuş olacağız. Eğer yalan söylemişlerse ve zaman geçerse, bu takdirde Dicle azalır, kanalın suları boşalır. Bu ise her üçümüzü felâkete sürükler.»

Sanad, kanalda hata bulunmadığını el-Mütevekkil'e bildirdi. Dicle yükseldi. Hayırhah su, hatalı tesisi örterek, gözlerden sakladı. Üç ay sonra da Halife öldürüldü. Mûsâ'nın oğulları ile şerikleri kurtulmuşlardı.

Kendisi de bir astrolog olan Sanad, astrolojik kehânetlere nasıl inanmayacaktı? Bu hâdisede, müneccimlerin dediği olmuş, öldürme vak'ası, onların kehânetlerini doğrulamıştı. Ama onlar, hesaplamalarında sık sık yanılmakta, bilginlerin istihzâlarına sebebiyet vermekte idiler. Ne 1186 yılında bütün gezegenlerin bir araya geleceklerine dair Mizan Burcundaki alâmetin gösterdiği korkunç felâket, ne de önceden bildirilmesi itiyat haline gelen ihtilâl, ne harp ve ne de Fırtınalar vukua gelmişlerdi.

İlmi tavırlar takınan kadercilerin her şeyi kadere bağlamak suretiyle ciddi ilme galebe çalmalarının mahzurları, bilginleri fazlaca öfkeliendiriyordu. «Ebû Ma'sar, çılgınlıkları ve gayri ilmi metodları ile halka karşı kusur işlemektedir.» diyen el-Birûni şöyle devam ediyordu:

«Bunlar, astronomlarla matematikçilere karşı, halkta şüphe uyandıran şeylerdir. İlmi tedrisatın küçük bir nişânesine sahip herhangi bir kimse üzerinde, hiç bir tesir yapmadıklarını bilmekle beraber, ilmi tedrisatı halkın gözünden düşürmeğe çalışmaktadırlar.»

Es-Sarkali, müneccimlerle büyük bir savaşa girişiyor;

şair Saymarî «müneccimlerin cerhi», «Yûsuf-ül-Herevî» «Astrolojik Hilelere Dair» isimli bir eser yazıyor; el-Birûnî'nin samimi dostu, son derece geniş bilgili ve âlim filozof büyük İran'lı İbni Sinâ, müneccimliğin men'ini istiyordu.

Büyük şehirlerde, müneccimlikle uğraşan ünlü münec-cimler, bir emir ve memnu'iyet olmadan dağıldılar.

Astronominin muhteşem inkişâfı ve Arap astronomla-rının gelişerek kendi ayaklarının üstünde yürümeye baş-lamalariyle müneccimler kaybolup gittiler. Müneccimlik, bir taraftan kıldan mamul esrarengiz, cicili bicili şeylerle süslü gömlekler giyen satıcılarla sokaklara dökülür; diğer taraftan hesaba meftun şahısların sayılar içinde kendile-rinden geçmeleri, güven uyandırıcı bir kehanete ihtiyaç duyan bu şahısların sayısız cetvelleri veya almanakları he-saplamaları için hoşa giden bir vasıta olur.

Matematiğe ait hesap metodlarına, bilhasşa küresel triginometriye ve Arap astronomisinin en ince teferruatı-na kadar itina ile yaptıkları hesaplamalara dayanan Arap müneccimlerinin sahip bulundukları vasıtalar, doğruluk-tan ayrılan Babil, Hint ve Yunan müneccimlerinin elinde bulunanlardan çok üstün idiler. Kaybolup giden yıldız din-lerine ait vazgeçilen ve tasfiye olunan bütün inanç bakiye-lerini akılcıca bir araya toplamak, birleşirip tekrar ele al-mak gibi bir hizmet görmesi istenmediği halde bu, Arap Bölgesinde müneccimliğin biricik başarısı oldu.

Müneccimlik, Batı'ya iki suretle derin şekilde nüfuz etti. Cazib doktrine asla karşı koyamayan, o zamanki bilgiyi yalnız başına ellerinde bulunduran kilise öğretmen ve papazlarının bil-gisizliğine mukabil müneccimlik, halk üzerinde daha fazla ba-şarı sağlıyordu. Batı'da astronomi, kritik denemeler yapma ve-ya mukabil ilmi deliller ikâme etme yerine müneccimliğin hiz-metçisi oldu ve ilk defa müneccimlik sayesinde alâka çekti. Da-nimarkalı astronom **Tycho Brahe**'nin, (1546-1601) rasathane-sine yerleştirdiği kıymetli âletler bile, ikmallerinin bir şükran borcu olarak zâiçe ve politik istidlâllerini, devrinde Devleti her türlü felâketten uzak tutan kralın emrine sunarlar. Yalnız

krallar değil, papalar da kendilerini müneccimliğin câzibesine kaptırırlar. **X uncu Leo** Roma Üniversitesinde bir müneccimlik kürsüsü tesis eder. Papalığın müneccimleri, **II nci Julius** için taç giyme gününü, **IV üncü Paulus** için de Kardinaller Meclisi'nin toplanacağı en uygun saati belirtirler.

Astronomi Batı'da astroloji ile uzun bir süre kol kola yürüdü. **Melanchton**, **Ptolomeus**'un Astrolojiye dair eserlerini tercüme etti; onları Wittenberg'deki astroloji derslerinde okuttu. **Tycho Brahe**'nin Kopenhag Üniversitesindeki ilk giriş konuşması, astrolojiye ışık tutuyordu. **Galile** (1564-1642 ve **Kepler** (1571-1630), «insanın tabiat ve iradesini hesaba katmadan, bu nevi suallerin cevabını sadece yıldızlardan öğrenmek isteyen kimsenin, Tanrının onda yaktığı mumun fitilini tamamen kesmediğini bildikleri halde» günlük ekmeklerini, yıldızlardan sorma suretiyle sağlamaya çalışmak zorunda kalmışlardı. Duyduğu üzüntü ile **Kepler** şöyle inliyordu:

«Astroloji, tamamen kaçık bir kızcağızdır. Lâkin ey sevgili Tanrı! Böyle bir deli kızcağıza sahip olmasaydı, akıllı annesi, yani astronomi, nerede barınabilirdi? Dünya ise daha kaçık olmasaydı, akıllı anne, kızının bu çılgınca oyunlarına uymaz, kızı ile beraber ikâmet zorunda kalmazdı. Astronomların maaşları bu kadar az olunca, kızı kazanamasaıydı annesi mutlaka aç kalırdı...»

Lüter de **İbni Sînâ** ve **el-Birûnî** gibi yını mülâhazalarla, «bu nazik oyuna» hiç bir metod ve delile dayanmaksızın düşen müneccimlerin bu gayri ilmi san'atına karşı durdu.

Nihayet «Kopernikvari Kâinat Tablosu»nun kesin zaferi sâyesinde, tahtından dünyanın indirilişi, akıllı anneyi, deli kızından ayırdı. Modern ilim, müneccimliği, eski yaşına ve kadim hikmetine dayanarak, rengi solmuş aynı eski mantosu içinde işine devam etmek üzere sokağa sürdü. Astronomiyi ise daima genç kalacağı, ebediyen gençleşeceği, emsalsiz bir yükselişe yöneltti.

Arap Dünyasının her ikisine verdikleri ayrı mânâ ve değer daima göz önünde tutulmalıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Şifalı eller

İbni Sînâ, er-Râzî ve İbni Rüşd'ün eserleri, Hipokrat ve Galen'inkilerle aynı değerde kabul olunmuşlar, onlarsız tedaviye cür'et eden doktorun umurun bozduğu rahatça söylenecek kadar fazla itibar kazanmışlardır.

Agrippa von Nettesheim

Frenklerin «hârikulâde» Tabâbeti.

(Sâbit, on gün sonra amcamın önünde yeniden duruyordu. Lübnan'daki Frenk yaralılarının tedavilerini bitirip böylece geri döndüğünü sanmıştık.

Kendi milletlerinin tabâbetine güvenleri bulunmayan Haçlı hükümdarları, Filistin'de bulundukları sırada, sivilce, kolik ve ishallerini tercihen bizim doktorlara tedavi ettiriyorlardı. Böyle harekette haklıydılar. Amcam Şeyzer emiri, Mumaytra Kalesindeki Frenk komşusuna lütufta bulunmuş, ısrarı karşısında hasta dostlarına değişik kürler uygulamak üzere kabiliyetli tabib Sâbit'imizi, birkaç gün için komşusunun tarafına göndermişti. Sâbit, işte bu anda Frenk Garnizonundan dönmüş bulunuyordu.

GALEN: Bu büyük Bergama'lı bilgine, Almanlar Galen, Fransızlar Galien derler. Şark'da Calinos ismiyle anılır. Biz, tercümede Galen'i aynen muhafaza ettik.

«Hastaları bu kadar çabuk nasıl tedavi edebildiğini» kendisinden hayretle sorduk.

Doktor sorumuzu şöyle cevaplandırdı: «Bana bacağında çıban bulunan bir şövalye ile sıtmadan fazlaca zayıflamış bir kadın getirdiler. Şövalyenin ayağına yakı sardım. Çıban patladı; tehlikesiz bir seyir takip etmeye başladı. Kadını diyetle tâbi tuttum. Vücut durumunu nebâti gıdalar vermek suretiyle iyileştirdim. Bu sırada oraya gelen bir Frenk doktoru, hastalara dönerek beni gösterip: «Bu sizi tedavi etmeyi bilmiyor» dedi. Şövalyeye, tek ayakla yaşamayı mı yoksa ölmeyi mi tercih edeceğini sordu. Şövalye «bir ayakla» şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Fransız doktoru, kendisine kuvvetli bir şövalye ile keskin bir balta getirilmesini istedi. Şövalye elinde balta ile görüldü. Henüz oradan ayrılmamıştım. Doktor, hastanın bacağına, odun yarmaya mahsus bir kütüğün üzerine koydu. Bir balta darbesiyle bacağı kesmesini, şövalyeye emretti. Şövalye, gözlerimin önünde hastanın bacağına bir balta darbesi indirdi. Ancak, bu birinci darbe ile bacak ayrılmadı. Şövalye ikinci defa tekrar vurdu. Bacağına ilikleri dışarıya fırlayan felâketzede, hemen öldü. Doktor, onu tâkiben kadını muayene etti: «Bu kadının başında âşık bulunduğu bir şeytan var. Saçlarını kesin!» dedi. Kadının saçları kesildi. Tekrar hemşehrilerinin yemeğinden sarmısak ile hardal yedi. Böylece ateşi yükseldi. Doktor: «Kafasına şeytan girmiştir» diyerek bu sözlerle birlikte usturayı yakalayıp başının derisini haça benzer şekilde kesti. Kafatasını örten kısım tamamen açılincaya kadar derisini ortadan çekip sıyırdı ve kafatasını sadece tuz ile ovdu. Kadın aynı anda öldü. Yapılacak bir hizmetin bulunup, bulunmadığını oradakilere sordum. Hayır diye cevap verdiler. Böylece o zamana kadar benim için meçhul bulunan onların bu harikulâde tababetini öğrenmiş olarak oradan ayrıldım.»)

Bunu Şeyzer emirinin yeğeni Emir Usâme ibni Munkiz (1095-1188) anlatmaktadır. Usâme, gençliğinin bu küçük fakat tüyler ürpertici vak'asını «Frenklerin Harikulâde Ta-

bâbeti» gibi istihzalı bir başlık altında, onların o tarihteki tabâbetine ait bir misal olarak belirtir.

Bu, sanılacağı üzere bir düşman propagandası değildir. Burada, Hıristiyanları hor görme veya tesadüfi bir hâdiseden faydalanılarak, Arap dünyalarından birini küçük düşürme arzusu gibi bir durum da yoktur. Bunların doğruluğunu, henüz yüz yıl sonra Rochlitz ve Goiz'in sınır kontları şişman ve astımlı küçük II nci Dedo'nun sür'atli ve elemli ölümü münasebetiyle de bir müverrih'ten öğreniyoruz. Şişmanlığı yüzünden seyahat güçlükleriyle İtalya'nın sıcağından korkmasına rağmen, kendisine bir eş bulmak için Kayzer VI nci Heinrich'in, Apulya'ya kadar yapacağı seyahatte, onun refiki olarak yanında bulunmayı göze almıştı. Muayene eden doktor, hemen ve yalnız zavallı küçük kontun karnını yarmış, Filistin'deki Frenk doktoruna benzer şekilde, gayri münasip radikal bir metodla müziç yağı çekip almıştı.

Dünya çapında bilgi ve tecrübe sahibi Emir Usâme'nin, haçlı şövalyeleri nezdindeki hasta tedavisine ait işittik gördüklerinden sonra, mezkûr tarihçi de Frenklerin bu sâhadaki başarıları üzerinde fazlaca durmaya lüzum görmez.

Şüphesiz müverrih bunda tamamen haklıydı. Dünyanın neresinde, eczacılık ve sağlık işleri Araplar derecesinde olgun ve şumullü bir şekilde gelişmişti? Dünyanın herhangi bir yerinde, Arap şehirlerindeki modern hastahanelerin benzerleri var mıydı? Tedavi metodları, araştırmalarının seviyesine uygun, hijyenleri ise örnek teşkil edecek durumdaydı. Frenklerin onlardan tıbbî yardım istemelerinde, bilmem hâl âşaşılacak bir cihet var mıdır?

Tarih, Bay Wilhelm von Büren'in ağzından, Usâme'nin kulaklariyle işittiklerini nasıl unutabilirdi! Usâme'nin de dostu Şam Hükümdarı Muîn-üd-dîn ile beraber Taberiye Gölü yıkılarına yaptıkları müşterek atlı gezintide Wilhelm, hayretler içinde kalan arkadaşlarına şöyle anlatıyordu:

«Memleketimizde kuvvetli bir şövalye vardı. Ölüm de-

recesinde hastaydı. Şövalye'yi görmesi için bizimle birlikte gelmek üzere, en güzide râhiplerimizden birine baş vurduk. Biz rahibin sadece hastayı takdis için ellerini onun başına koyacağını sanıyorduk.

Rahip hastayı görünce balmumu istedi. Kendisine bir miktar balmumu temin ettik. Râhip, balmumunu yumuşattı ve bir tevi tıkaç yaparak, hastanın burun deliklerinden birini onunla tıkadı. Şövalye kısa bir zaman sonra öldü. Râhibe, ölümün vukuunu bildirmek istediğinde, bizi görünce:

«Herhalde şövalye ölmüştür?»

«Evet, o fazlaca ıstırap çekecekti. Ölmesi, böylece huzura kavuşması için burnunu tıkadım» dedi.

Baş el koyma suretiyle takdis, şeytanı kovma, ibâdet... bunlar, Batı'lı doktorlarımızın râhip ve papaz elbiseleri içinde hasta insanı bedenî ıstıraplarından kurtarmak için düşündükleri en mühim, başta gelen tedavi usulleriydi. Tanrı'nın havarisi Jakobus:

«İçinizden biri hastalanınca, en yaşlı râhipleri çağırınız. İsa nâmına hastayı yağladıktan sonra ona dua etsinler. İmân duası hastaya şifa verecektir» dememiş miydi?

Hız. İsa, sadece bir ruh doktoru değildi. O, bedenî hastalıkları da tedavi eden bir doktordu. Müritleriyle kendisine inananlara, yalnız maddî usulleri değil, bunların yanında ayrıca takdis makamında başa el koyma, şeytanı kovma gibi çeşitli diğer manevî tedaviler de uygulamıştı. Onun bu iki türlü ve müsterek tedavileri sonunda, asabî ve ruhi hastalıklarla, dizanteriler, istiska ve senelerce süren kanamalar kaybolmuşlardı. Ancak, bir doktor sıfatiyle harikulâde tedavilerinin yanında o, daima müritlerine Tanrı'nın sıhhat, lütuf ve ihsan etmedeki büyük kudretini bildirmişti. Her türlü salgın hastalıklarla diğer hastalıkları tedavi için, fena ruhları kovmalarını söylemiş, onlara manevî kuvvet vermeyi arzûlamıştı. Hasta tedâvisini şu sözlerle onlara bir vazife olarak yüklüyordu:

«Hastaları iyileştirin, cüzzamları temizleyin, miskinlere canlılık verin, şeytanı kovun.»

Hristiyanlığın nazarında bu, sadece imân kuvvetine ihtiyaç gösteriyordu. İmân, tedavinin mayasıydı. Kilise, inanana yardım edeceğini söylüyor, böylece ruh ve beden tedavisi hususundaki endişe ve ihtiyaçtan faydalananarak inançlara yerleşmek istiyordu.

Eczanelerin mâhiyetinde bir nevi dinsizlik ve küfre varan mânâlar bulunduğunu ilân eden kilise öğretmeni Tattian, bunu şöyle açıklıyordu:

«Dünyevi ilâçlara, ot ve köklere inanmak, her şeye kadirdir Allah'a karşı bir güvensizliği ifâde eder. İnsanları Tanrıdan çevirtmek isteyen şeytanlarla fena ruhlar, budalalarla imânı zayıf bulunanları kandırıp aldatmaktadırlar. Eczacılık, her çeşit şekiller içinde bu nevi iğfalkâr san'at ve hareketlerden doğmuştur. Maddeye güvenerek onunla tedâvi olmak isteyen kimse, kendisini Tanrı'nın kudretine terkederse, çok daha çabuk şifa bulur. İlâhi kudrete baş vurma yerine, neden bir köpek gibi otlar, geyik gibi yılanlar, domuz gibi istakozlar, arslan gibi maybunlarla tedavi olmayı tercih ediyorsun? Dünyevi şeyleri neden ilâhileştiriyorsun?..»

Kilisenin mânevi ilâçları yerine diğer ilâçları kullanmak, tamamen pratik doktorlukla meşgul olmak, el ile tutulan âletlerle operasyonlar yapmak, ruhban sınıfının haysiyetine dokunucu idi: «*Inhonestum magistrum in medicina manu operari.*» Bir tıp üstadının el ile icrayı faaliyette bulunmasını haysiyet ve şerefe dokunucu sayan bu görüş, tıp tahsili yapan çok ve pek çok nesiller boyunca itibar gördü. Kan alma, utanç verici bir şeydi. Kısacası kilise, tatbiki cerrahiye kilise mensuplarına tamamen yasaklamıştı. Kilise, cerrahların kanlı ve «haysiyet kırıcı» san'atı olarak vasıflandırdığı cerrahiye, hor görülen pratisyenlerin az veya çok mâhir ve tecrübeli ellerine bırakıyordu. Bu pratisyenler, umûmiyetle babadan oğula intikal eden bir san'at şeklinde cerrahlık yapan ailelerin arasından çıkı-

yordu. Bunlar, halkın nazarında, sureta doktor sayılmaktaydılar. Zira Hristiyan anlayışına göre, eğer onlar bir şeyler yapabilmeye fiilen muvaffak olabiliyorlarsa bu, onların kudret ve maharetlerinin değil, Tanrının böyle olmasını arzu ve irade buyurmasının bir neticesiydi. Kilise, diğer kiliseye mensup bulunmayan doktorlar kadar, bu nevi pratişiyen cerrahlara da itimad etmiyordu. Kiliseye göre, onlar hastalığı tahfif edecekleri yerde, arttırmakta, üstelik bu fena hareketi elleriyle yapmaktaydılar. Laik doktorların, tehlikeli keskin bıçaklar ve sivri iğnelerle icrayı tabâbette bulunduklarını söyleyen Frenklerin Baş Piskoposu Gregor von Tours (540-594), onları şu sözleriyle, son derece hor görüyordu:

«— Doktorlar âletlerle neye muktedir olabilirler? İzdirabı azaltma yerine çoğaltma, ancak onların işi icabıdır. Gözü, keskin neşterlerle keserlerken, tekrar görmei sağlayacakları yerde, her defasında hastanın gözleri önüne ölüm ızdırabını getirmekte, görmeyi tamamen yok etmektedirler.

«Buna mukabil bizim sevgili «azizimizin» sadece bir tane çelik âleti vardır. Bu, onun yegâne ilâcı, biricik kudretidir.»

Bununla beraber, sonradan Alman ve Langobard'lı doktorların devam ettirdiği bir laik doktorlar sınıfı, daha Romalılar devrinde tutunmuştu. Ostrogotlar zamanında da mucizelere inanmanın yaygın bunaltıcı atmosferini dağıtmak isteyen taze bir rüzgâr meydana çıktı. Büyük Teodorik ile Başvekili Cassiodor devrinde, eski mektepler ihyâ olundu, Amalaswintha ile Athalarich, mektep ve ilimlerle yakından ilgilendiler. Şark'da Yunan tefekkürünün son melcei bulunan Atina Akademisini, Jüstiniyen'in kapadığı dünya çapındaki tarihi hâdise sırasında Napoli'nin gerisindeki dağlarda, tarikatının esas manastırı bulunan Monte Cassino'da, mucizeye, ilmi öğrenimden daha fazla bağlı Nursia Rahipleri Tarikatı Nursia'lı Benedikt tarafından kuruluyor, fakat Tanrının kralının Başveziri Cassiodor, An-

tık Medeniyetin büyük inkırazından arta kalıp, asırlarca süs ve şekil olarak hizmet gören Roma popüler ilminin mütevazı filizlerine bakım mahalleri yapmak gayesiyle Roma ve Cenubi İtalya Akademilerinin kurulmasına çalışıyordu.

Tabâbetin mevkii, kilise ders programında çok aşağılardaydı. Tıbbî ders mevzuları, esasen son derece kifayetsiz bulunan matematik ve tabii ilimlere nazaran daha da hazindi. Bu sebeple Romalılar, bir tıp kültürü vücûda getirmediler. Romalılar zamanında hiç bir gelişme kaydetmeden olduğu gibi kalan tamamen noksan tercümeler fikren üstün ve başarılı bir şekilde işlenmemiş Yunan denemeleleriyle, Bizans'ın ilk devirlerine ait örnekler, fazla bir değer taşımayan reçete kolleksiyonları, bu devrede Batı salonlarına yerleşerek öylece kalırlar.

Arapların büyük gayret ve masraflarla ele geçirip arapçaya çevirdikten sonra büyük bir inkişafa ulaştırdıkları antik eserlerin geriye kalanlarını ne tercüme edebilecek bir mütehasıs, ne de Arapların bu eserlere karşı gösterdikleri zihniyet mevcut değildi. Manastır keşişlerinin doğrudan doğruya Lâtincesini okuyabilecekleri ve bir Romalının meydana getirdiği biricik eser, Celsus Ansiklopedisi de takdir ve alâka görmedi. Kiliselerde, tıp da dahil, ilim, kendi gayeleri uğrunda faaliyette bulunma yerine, ancak dinî maksatlara hizmet eden tâli bir rol oynamaya me-zundu. Böyle olunca, bu son derece kifayetsiz gelişme ve mahsullerden, başka ne beklenebilirdi?

İlmi faaliyet, intihal, kopya, derme çatma eserleri toplama ve düzenleme ile yetiniyordu. Dünyayı istihkâm ve dünyevî şeylerden nefret etmenin gelişmesi, kilisenin mucizevi ilâçlarına ihtiyacı ve «dünyevî tedâvi» metodlarının da hor görülmesini teşvik etti. Cenubi İtalya'da bir Arabın yanında tıp tahsil eden ve kendisine tam bir güvenle tıbbî yardımını sunmak isteyen musevî Donnolo'yu (910-1005) Rossano'lu Aziz Nilus şu soğuk sözlerle başından savmıştı:

«Senin müsevî arkadaşlarından biri Allah'a güvenmek,

insanlara güvenmekten daha iyidir, demişti. Böylece ben de Allah'a ve bizim efendimiz İsa'ya güveniyorum. Senin ilâçlarınla tedâvilerine ihtiyacım yoktur.»

Arap emiri Usâme ibni Munkiz'in çağdaşı, «haçlı seferinin Büyük Vaizi» Clair-Waux'lu Bernhard (190-1153), kurduğu Zistesyen tarikatın şefi sıfatıyla, bizzat birçok mucizevi tedavilere girişti. Lâkin iklimi sıhhate pek elverişli bulunmayan Filistin'de, papazları sık sık hastalanıyorlardı. Buna mukabil o:

«— Kurtuluşunuzu dünyevî ilâçlar kullanmak suretiyle tehlikeye atmak, sizlere yakışmaz» diyerek, doktora başvurma ve ilâç kullanmayı kat'i şekilde men'etti:

Bu, sadece bir müteassıbın, kendine has bir inanç anlayışı değildi. Eu anlayış, zamanla dinî şuura tamamen yerleşmiş, kilise kararname ve kanunlarında yer almış teolojik çevrelerde hararetle münakaşa ve müdafaa edilmişti. Hristiyanlığın nazarında:

Hastalık, ibadetten alıkoyduğundan dolayı, vücûdun muhafazası ve sıhhatin teminine çalışmak, ilâhî bir emirdir. Fakat, ruhun selâmeti, vücuda itina göstermekten daha mühimdir. Onun için, ateş içinde sayıklayarak kıvranan bir hasta, günahlarını itiraf etmeden doktor isteyemez.

895'de Nant'da toplanan Sinod, bunu şu şekilde karara bağlamıştı:

«Cemaatinden birinin hastalığını öğrenen râhip, hastaya giderek ona. takdis olunmuş su serpip duada bulunmalıdır. Dinî ve dünyevî sıkıntılarından onu kurtarmak için ailesini uzaklaştırıp, günahlarını açıklamalıdır. Bu açıklama yaptırılmadan tedâvi bahis mevzûu olamaz.»

Az veya çok güçlkle alışılmaya çalışılan bu usul, Papa III. İnnocent (1160-1216) tarafından, harfiyyen riayeti lâzım gelen, son derece mühim bir vazife haline getirildi. Meclisin kararına göre:

Günah itiraf ettirmeden hastayı tedâviye kalkan doktor, kiliseden tard cezasına çarptırılacaktır. Zira İsa. şifâ ve tedâviden bahsederken: «Bak sıhhattesin! Günahlarını bun-

dan sonra arttırma! Böylece daha kötü vaziyete düşmezsin!» demekle hastalığın gûnahtan ileri geldiğini teyid etmişti. (Joh: 5/14.)

İsâ'nın bu sözlerine dayanan Aziz Chrysostomus da hastalık rûşeymlerinin beşeri gûnahlardan meydana geldiği neticesine vararak bunu şu sözlerle belirtmişti:

«Hasta, gûnah yükünü, itiraf suretiyle üzerinden atıp, hastalık sebebini uzaklaştırınca, «Cessante Causa Cessat effectus» vukua gelir. Yani sebebini nihayet bulmasıyla netice de nihayete erer ve bedeni ıstıraplar kaybolurlar. Gûnahını itiraftan imtina' hâlinde, yardım için bulduğu doktorun tedâviden vazgeçeceğini hasta göz önüne getirmelidir. Kendisini Hristiyan olmayan bir doktora, bir musevi veya bir müslüman'a tedâvi ettiren, kiliseden afaroz edilip tard olunur. Zira burada, umûmî selâmet ihlâl ve tehdit olunmuştur.»

«Zalimlere, soygunculara ve kiliseden tard olunanlara da» tıbbî yardımda bulunmasını kendisinden baş râhibi isteyince buna öfkelenen papazın manastırını terkleyip baş râhibi şikâyetine geldiğini, böylece bu mevzuların ne kadar elim vicdanî huzursuzluklara sebebiyet verdiğini haber veren Clairwau'lu Bern-hard'ın bir mektubu bize açıkça göstermektedir.

Evet, Frenklerin tabâbeti bu seviyedeydi. Tabiatıyla bu, bir müslüman'ın, Usâme'nin havsalasına sığmamıştı.

Çirkinliği sebebiyle kendisine «Şeytan Timsah» adı takılan, 11 inci asırda Kahire Etibba Odası'nın başkanı tabib İbni Rıdvân ise, doktorun vazifeleri hakkındaki şu sözleriyle, iki zihniyet arasında mevcut farkı belirtmiş oluyordu:

«Doktor, düşmanlarını da aynı ruh, aynı alâka ve ihtimamla tedavi etmelidir. Bu suretle onları tedaviye çalışırken, sevmelidir.»

Bu anlayışa mukabil, Sen-Jan Tarikatının Frenk şövalyeleri tarafından Kudüs'te kurulan hastahane de olup bitenleri, Şam ve Kudüs'deki Arapların tamamen anlayabilmelerine imkân yoktu. Oraya sevkolunan ağır yaralılar,

evvelâ bir takım cinayetler işlemiş gibi onları itirafa, işledikleri kötülükleri söylemeye, İsa'nın vücudu diye adlandırılan ekmekten yemeğe mecburdurlar. Hastaya ancak bundan sonra bir yatak verilip ilk yardım yapılıyordu.

Haçlı seferinden dönülünce, hasta tedâvisinde, Benediktin Tarikatı rahiplerine itimat gösterildi (*). Böylece hasta bakımını Batı kiliselerine, onlar intikal ettirdiler. Kilisenin, hasta tedavisini dini yönden ruhun selâmet ve kurtuluşunu hedef tutan bir faaliyet mahiyetinde benimsemiş, şurada burada hastahaneler tesisine sebep oldu. Esasen daha o tarihlerde seyyah ve hacılarla, bulunmuş çocuklar ve tabiatıyla hastalar için yer yer binalar vardı. Fakat 12 nci asrın sonlarına kadar Batı'da, sadece hasta kabul eden ayrı binalar mevcut değildi.

Arap hastahanelerine benzer şekilde, yalnız hastalarla onların bakım ve tedâvilerine mahsus müstakil hastahane binaları, Batı'da ancak haçlıları tâkiben kuruldu. Ancak kilisenin hasta bakımından esas olan, hakiki tedâviden ziyade ağırları azaltmaktı. Henüz son derece iptidai bulunan bu hastahanelerin ilki ve o devirde yaşayanların kanaatine göre en iyisi,, Paris'teki Hôtel Dieu idi. Bir Batı'nın kalemıyla, işte Hôtel Dieu'nun (Allahın Konağı) manzarası:

«Tuğla döşemeli zeminde kat kat olmuş samanlar. Hastalar, zemine serpili bu samanlara basarak, itişe kakışa geziniyorlardı. Birinin ayakları, diğerinin başına bitişik. Çocuklarla ihtiyarlar yan yana. Belki inanılmaz ama gerçek! Kadınlarla erkekler birbirlerine karışmış vaziyette. Sağın hastalıklara yakalananlarla diğer hafif bir hastalıktan muztarip bulunanlar bir arada. Doğum sancısı çeken bir kadın, göğüs göğüse sıkışmış vaziyette inliyor, bir süt çocu-

(*) Büyük Karl, kilise hasta bakımının yanında resmi hasta bakımını ihya ve kraliyet hastahaneleri tesis etmiş ve bunları, tayin olunmuş memurların idare ve murakabesine bırakmıştı. Büyük Karl'ın ölümünden sonra Kilise, bütün dünyevi sosyal yardım tesislerine el atar.

ğu ihtilâc içinde dönüyor, tifüslü bir hasta ateş içinde tutuşuyor, bir veremli öksürüyor, bir cilt hastası son derece kaşınan cildini öfkeli tırnaklariyle koparıyordu. Hastaların en zarurî ihtiyaç maddeleri noksandı. Son derece sefalet içinde yaşayan insanlara has yiyecekler, kifayetsiz miktarda verilmekteydi. Bazen şehrin hayırsever hemşehrileri, onlara bol yiyecek getiriyorlardı. Bu maksatla gece ve gündüz açık bulunan hastahanenin kapılarından herkes içeri girebilmekte, istediğini getirebilmekteydi. Bir gün aklıktan yarı ölmüş bir duruma düşen hastalar, ertesi günü ölçüsüz derecede fazla şarap içebilmekte ,şiddetli mide yorgunluğu neticesinde bazıları ölmekteydiler. Bütün binada açıkça iğrenç haşereler kaynaşmaktaydılar. Hasta koğuşları o kadar mülevvesti ki, hemşire ve hastabakıcılar ancak ağızlarında sirkeli sünger ile içerilerine girmeye cesaret edebilmekteydiler. Cesetler uzaklaştırılmadan önce, umûmiyetle yirmi dört saat veya daha fazla bir zaman ölüm döşeğinde bekletiliyor, bu müddet zarfında mütebaki hastalar, cehennemî atmosferin içinde hemen koku neşrine başlayan etrafında yeşil at sineklerinin uçtuğları yatağı ölünün katılaşan vücudu ile birlikte paylaşıyorlardı.» (*)

Dünyanın henüz bir benzerini görmediği hastahaneler ve doktorlar

«Sevgili babacığım!.. Para göndermene ihtiyacım bulunup bulunmadığını soruyorsun. Taburcu edilince bana bir kat yeni elbise ile ilk devre zarfında hemen çalışmak mecburiyetinde kalmamam için beş altın verecekler. Böylece süründen hayvan satmaya ihtiyaç yoktur. Beni henüz burada iken görmek istiyorsan, hemen gelmelisin! Ben ame-

(*) Geçen asrın ortalarında Hotel de Dieux'de doktor bulunan *Max Nordau*, Paris'in bu eski hastahanesinin durumu ile tarihini, binanın yıkılmasından kısa bir zaman önce şahsen etüd etmişti.

liyat salonunun yanındaki ortopedi pavyonunda bulunuyorum. Eğer büyük kapıdan gelersen, cenuptaki dış holden geç. Burası düşmemden sonra beni getirdikleri poliklinik-tir. Orada, her hasta evvelâ doktor ve talebeler tarafından muayene edilir. Mutlaka hastahane tedâvisine ihtiyacı bulunan, bitişik hastahane eczahanesinde hazırlatabileceği reçetesini orada alır. Muayeneden sonra orada kayıt ve baş hekime sevkolundum. Bir hastabakıcı beni erkekler pavyonuna taşıdı. Banyoda yıkadıktan sonra bana hastahane-nin temiz elbisesini giydirdi. Solda baş hekimin talebelere ders verdiği büyük konferans salonu ile kütüphaneyi de arkada bırakırsın. Koridorun solundaki yol kadınlar pavyonuna çıkar. Böylece sağ tarafı takiben dahiliye ve cerrâhî kliniklerini geçmelisin. Bir odadan şarkı ve müzik duyarsan, içine bak! Belki ben o sırada nekahet devresinde bulunanların gündüzün kitaplar okuyup, müzik dinlemek suretiyle vakit geçirdikleri o odadayımdır.

Bugün sabah vizitesini asistan ve hastabakıcılarıyla birlikte yaptığı sırada baş hekim beni muayene etti ve pavyon doktoruna, anlamadığım bazı şeyleri yazdırdı.

Daha sonra doktor yarın yataktan kalkacağımı ve beni hemen taburcu edeceklerini açıkladı. Halbuki ben buradan ayrılmak istemiyordum. Burada her şey aydınlık ve temizdir. Yataklar yumuşaktır. Çarşafklar beyaz, Şam patiskasından, yorganlar kuş tüyünden olup, kadife gibi de zariftirler. Her odada akar su vardır. Soğuk gecelerin başlamasıyla odalar ısıtılır. Her gün midenin kaldırabileceği kadar tavuk ve koyun kızartması verilir.

Komşu, zarif piliç göğüslerinden birkaç gün daha tatabilmek için, tam bir hafta boyunca, sanki daha fazla hasta imiş gibi tavırlar takınmıştı. Lâkin baş hekim şüphelendi ve sıhhatinin delili olarak, bir bütün ekmekle tavuğu yemesine müsaadeden sonra, onu evine gönderdi. Böylece benim de önüme, son kızartılmış tavuğum gelecek.»

Mektupta belirtilen hususlara, bizim gurur duyduğumuz 20 nci asırda inanmayabiliriz. Gerçekte bu mektup,

bin yıl önce Himalaya'larla Pirene'ler arasındaki her büyük Arap şehrinde, zarurî tesisler halinde mevcut bulunan hastahanelerden birini tasvir etmektedir. 10 uncu asrın ortalarında sadece Kurtuba şehrinde elli hastahane vardı. Daha Hârûn-ür-Reşid devrinde Bağdat, meşhur hastahaneleriyle her yönden örnek olabilecek üstün bir seviyedeydi. Esasen Bağdat'ın, hıfzıssıhha bakımından mütena ve üstün bir durumu vardı. Dicle'den şehrin her tarafına akar su gidebiliyordu. Bağdad'da yeni bir hastahane inşa ettirmeye karar veren Sultan Adûd-üd-devle, münasip bir yer arayıp bulma vazifesini, tabib Er-Râzî'ye verdi. Er-Râzî evvelâ aynı yaş ve cinste koyunlar kestirtti. Sonra bunlardan pırzola ve filotalıklar, omuz kemikleriyle karın parçaları ayırarak bunları adamları vasıtasıyla Bağdad'ın muhtelif kısımlarına astırdı. Bu etlerin içinde, 24 saatte en taze ve en az mütefessih kalanların bulunduğu yere Adûdi hastahanesi inşa olundu. Kahire'deki saraylarından birini, hastahane haline tebdil etmek isteyen Sultan Selâhaddin de sarayları arasından salon ve erzak odaları, şehrin caddelelerinde kaynaşan karınçaları üzerine çekmeyenini seçmiş, Nâsîrî Hastahanesi bu suretle kurulmuştu.

Halife ve sultanlar, vücuda getirdikleri hayır müesseselerini hükümdar saraylarına has mobilyalarla tefriş etmişlerdi. Devletin en yüksek memuriyetlerindeki uyuma ve ikamete mahsus odaları süsleyen bütün konfor, halka tamamen açık bulunan hastahane tesislerinin hasta odalarıyla yatak ve banyolarına naklölünmüştü.

Kahire'de Mansûrî Hastahanesi'nin inşaatı tamamlanınca, açılış merasiminde Sultan El-Mansûr Kalavûn, hastahaneden bir kadeh şarap getirterek kadehini kaldırıp şöyle konuşmuştu:

«Bu hastahane'yi, benzerlerimle küçüklerim için kurdum. Onu, hizmetçi. asker, emir, büyük, küçük, hür ve köle, kadın ve erkek herkese tahsis ettim.»

Şam'daki doktorlar arasında gülüşerek anlatılan İran'lı asilzâdenin müthiş iştahı ile ilgili olay, hastahanelerin

bakımı hakkında da bir fikir vermektedir. Hâdise şöyledir: İranlı bir asilzâde **Nuri Hastahanesine** yaptığı bir ziyaret esnasında güzelce kızartılmış bir tavuğun cazip kokusu burnuna çarpınca hasta olmaya karar vermişti. Hastahane de inleyerek yürümeye başladı. Sükûti obur, hastalığının hakikî sebebi ile alâkalı birkaç sual ile gözlerini açıncaya kadar nöbetçi doktor onu boş yere muayene etti. Centilmen doktor artık bir kelime konuşmadı. Onu dahiliye pavyonuna yerleştirdi. Sevinç içinde susan hastasına günde iki defa ballı börek, tavuk ve kaz ciğeri, kızartılmış besili horoz, komposto ve şerbet ile her cins lezzetli yemekler tertip etti. Üç gün sonra bu yemekler hastanın mukavemetini kırdı. Midesi ciddi bir hastalık tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyordu. Doktor: «Üç günlük Arap misafirperverliği sona erdi. Allah aşkına git! Artık iyileştin» diyerek onu taburcu etti.

Dağınık birçok pavyonlar içine kurulmuş bulunan Bağdad'da **Adûdi Hastahanesi** ve kendi esas binasına çeşitli pavyonların ilâvesiyle vücûda gelen **Şam'da Nuri Hastahanesi** ile hastahanelerin incisi **Kahire'de Mansuri Hastahanesi**, Arap Dünyasının en meşhur müessese ve tıp merkezleriydiler.

Nuri Hastahanesini, insancıl ve tebaasının sıhhatine fazlaca itina gösteren **Sultan Nureddin ez-Zencî (1146-1174)** serbest bıraktığı Fransız krallarından birinin fidiye-i necatiyle inşa ettirmişti.

Mısır ordusunun genç başkumandanı, Şam yakınlarında bir safra kesesi iltihabından ağır şekilde hastalanınca, **Nuri Hastahanesinden** ona birkaç defa ilâçlar getirildi. Kumandan **El-Mansûr** iyileşince, hastahaneyi ziyarete gitti. Bu ziyaretten sonra, savaşların ortasında bile huzur vahasının manzarasını, yumuşak yataklarda yatan hastalarıyla serin ve sevimli salonlarının hatırasını bir türlü unutmadığından, Allah bir gün kendisine saltanatı nasib kılarsa, **Kahire'de** hastalar için böyle bir bina inşasını adamıştı. **Sultan olunca** va'dini, hükümdarlığına lâıyk vüs'atte yeri-

ne getirdi. Muazzam masraflar sonunda, hakiki saray meydana gelmiş, dünyanın en mükemmel, en zengin ve en iyi şekilde donatılmış bir hastahanesi olan Mansûri Hastahanesi halkın hizmetine girmişti.

Yalnız Halife ve Sultanlar değil, husûsi servet sahipleriyle meşhur Astronom Sâbit ibni Kurrâ'nın oğlu Sinân ibni Sâbit, torunu Sâbit ibni Sinân gibi doktorlar, köylere kadar uzanan seyyar sağlık istasyonlarının yanında umûmi hastahanelerden başka, hapishane hastahaneleri de vücûda getirdiler. Vezir İbni Furât, memurlarının parasız muayene ve tedavileri için 923 yılında Bağdad'da bir poliklinik tesis etti. Mayafârikin'de valinin küçük kızı, ölümle pençeleşiyordu. Zavallı baba, kızını kurtaracak doktora ağırlığı nisbetinde altın vadetti. Kızcağını iyileştiren doktor Zâhid-ül-Ulemâ, altınları almadı. Doktorun tavsiyesi üzerine bu altınlarla bir hastahane inşa ettiren vâli, bununla da yetinmedi. Vali Nâsır-üd-din, hastahanenin idare ve bakım masrafları için ayrıca tesis edilen vakfa büyük miktarda para tahsis ve tasarrufu altındaki arazilerin gelirlerini de vakfetti.

Hastahanelerde ister zengin isterse fakir olsun, herkeşe parasız bakılıyordu. Tıbbi tedavileri karşılığı, hastalar bir dirhem bile masraf yapmıyorlardı. Yatma, iâşe ve ilâçlar tamamen bedava olduğu gibi, ayrıca taburcu edilirlerken de kendilerine bir kat elbise ile bir aylık iâşe masraflarını karşılayabilecek miktarda para veriliyordu.

Bütün bunlar nereden ödeniyordu? Yalnız Mansûri Hastahanesinin senelik masrafı bir milyon dirhemdi. Hastahanelerin kuruluşu esnasında, masraflarını karşılamak üzere temin olunan zengin emval ve arazi ile birlikte müessese, devletin mülkiyetinde sayılmaktaydı. Hastahanelere ait arazi ve çiftlikler üzerindeki murakabe yetkisini devlet, en yüksek makamlar vasıtasıyla kullanmaktaydı. Hastahaneler idaresinin teftiş teşkilâtının başında bir prens veya asilzade vardı. Bizzat sultan, inceleme, teftiş ve tahki-

kat sâyesinde yeni haber alma imkânını elinde tutuyor, itinalı ve devamlı bir murakabede bulunuyordu.

Bir gün Bağdad'da, Adûdî Hastahanesinin müdürü, muntazam gelirlerinin gittikçe azalmakta olduğunu tesbit edince, müessesenin baş hekimi Sâbit ibni Kurrrâ'nın torunu Sâbit ibni Sinân, yetkili vezir Ali ibni Îsâ'ya yazılı bir rapor gönderdi. Bunda kömür, yorgan, bakım ve ilâçlardaki kısıntıdan hastaların ne kadar ıztırap çektikleri acıklı sözlerle belirtilmişti. İnsaniyetperver vezir ve Bağdat Hastahanesinin cömert müessislerinden biri diye adlandırılan Ali ibni Îsâ, mektubu enerjik şekilde çevirdi. Gelir müdürü Ebu'z-Zark'a hitaben arka sahifesine şu emri yazdı:

«Allah sana acısın! Bilhassa kış soğğunun artmakta olduğu bu son ay zarfında, parayı kısma ve tediyleri geciktirme üzüntüsünün mânâsı nedir? Hastaların yorgan, elbise ve kömürle ısınmaları, muntazam bakım, hizmet ve tıbbî yardım görebilmeleri için hastahane hissesinin tediyesini çabuklaştırmak hususunda, elinden gelen her şeyi yap! Bu teşebbüslerinden bana etraflıca bilgi ver!...»

Zira doktor, asistan, hemşire, hastabakıcı vesair hizmetlilerin maaşları vakıf gelirlerinden ödenmekteydi.

Yapılan bütün masrafların müfredatını belirten kayıtları, hastahane müdürleri tutarlardı. Böylece bu kayıtlardan hastahanelerin yalnız bütçelerini değil, doktor maaşlarının yüksekliğini, ilâç ve âletler için yaptıkları masrafları da öğreniyoruz.

Tıbbî teftiş ve kontrolü ise, baş hekim yapardı. Baş hekim, arkadaşları arasından esaslı bir ehliyet imtihanı neticesinde seçilirdi.

Râzî, kendisine baş hekimlik tevcih olunmadan önce, üstünlüğünü yüzden fazla tâlib arasında isbâta mecbur kalmıştı. O, koğuşları idare ve hizmeti muntazam şekilde nöbetleşe yürütebilmek için hastahaneye dahiliye, harici-

ye, asabiye, ortopedi ve göz doktorlarından müteşekkil yirmi dört kişilik bir mütehasıs kadrosu daha ilâve etti.

Bugün ancak devrimizde yazılabilen, bir hastahane baş hekiminin günlük işlerinin seyir ve cereyanının, doğduğu Şam şehrinde tıb tahsili yapan doktor ve şair Usaybi'a'nın görgüye müstenit aşağıdaki raporundan öğreniyoruz.

«Şam'da Nuri Hastahanesinin başhekimi, her sabah hastalarını ziyarete, onların düşüncelerini öğrenip, arzularını dinlemeye itina gösterirdi. Ona, asistan ve doktorlarla hastabakıcılar refakat ederlerdi. Hastalar için ilâç tertip ve diyet yazınca hemen ve noksansız yerine getirilirdi.

Dolaşmasını tamamlayınca ,saltanat ve hükümet ricâli arasında hastalananları tedavi için Kazbah'a giderdi. Oradan döndükten sonra, büyük konferans salonunda oturup, kitap okumaya ve derslerini hazırlamaya başlardı. Nureddin (Allah rahmet eylesin), büyük salondaki yüksek kitap dolaplarına yerleştirilen muazzam bir kitap ve el yazmaları kolleksiyonu ile bu hastahannede geniş bir kütüphaneye kurmuştu. Doktorlarla talebelerin çoğu buraya gelir, bağdaş kurarak otururlardı. Ebu-ül-Hakem, talebelere ders verir, doktorlarla tıbbi mevzuları ve tatbikatta karşılaştığı enteresan vak'aları münakaşa ederdi.»

Büyük hastahaneler, aynı zamanda birer yüksek tıp okuluydular. Hipokrat ve Galen ile kendi büyük doktorlarının öğrettiklerini, doktorluğa yeni başlayanlar, câmi sütünlarının arasındaki umûma açık derslerde, özel mahallerde, doktorlar tarafından idare olunan tıp mekteplerinde ve her şeyden ziyade kliniklerin geniş hasta ve konferans salonlarında dinliyorlardı.

Batı manastırlarındaki okullarda ancak manastırlara yetebilecek kadar kifâyetsiz öğrenim, yazısının ışığı altında meydana gelen yavan kitap bilgisiyle karın doyururken, Arap Dünyası'nda ilim, tatbikatçılar tarafından ileri götürülüyordu. Orada, sadece «Hristiyan Kilisesi» münevverlerinin inhisarı altında olan tabâbetin, mustarip bulunduğu

şekilde kısır, kemik gibi kupkuru, keşişvari bir gurur içinde insanın hararet derecesiyle temastan bile kaçmayı düşünen, bir nazariye de mevcut değildi.

Arap Dünyasının hastahanelerinde, hasta yataklarının baş ucunda, devamlı şekilde müşahade ve tecrübe ile tıb ilmi, insan vücudunda inceleniyor, en mühim vak'alarda tedâvilerinin münakaşaları yapılabiliyordu.

Usaybia, Şam'daki öğrenim devresinde, başhekimin yaptığı hasta ziyaretlerinde, öğrenci sıfatıyla ona nasıl refakat ettiklerini, baş hekimin klinikteki hastalarla vâki konuşmalarını, muayene ve tedâvilerini, yazdığı reçeteleri nasıl bir dikkat içinde izlediklerini, o'nun meşhur bir meslekdaşı ile «böylece bu hasta ziyaretlerinin, çeşitli vak'aları görmek ve tedâvilerini huzurda münakaşa gibi iki değeri vardır.» şeklindeki çekişmesini, nasıl sık sık dinlediklerini anlatır.

Talebeler, daha tahsile başlarken, hasta yataklarındaki günlük klinik tecrübeler sayesinde, ameli hekimliğe ünsiyet kesbederlerdi. Böylece dünyanın o zamana kadar benzerlerini henüz görmediği, ancak Modern Devirde tekrar benzerlerine kavuşabildiği bir hekimler sınıfı vücuda geldi.

Bu şöhret, çetin bir seçim usûliyle korunuyordu. Daha henüz tahsil yönünden sakalı çıkmamış bir genç iken, alalecele ameli hekimliğe koyulmak veya yeter bilgi edinmeden hasta tedavisine kalkmak bir nevi dolandırıcılık, doktorun yüksek vazifesiyle de telifi mümkün olmayan bir hareket sayılmaktaydı. Doçentler, öğrencilerin derslere devamlarını bir belge ile tesbite, ders müsaadesi vermeye ve özel icazet İtasına itina gösterirlerdi. Doktor, pratikte her türlü şarlatanlıklardan uzak kalmaya, noksan bilgi ile doktorluk yapmamaya, bir yere yerleşmeyi arzuladığı takdirde, resmi ehliyetnâmesini ibraza mecburdu. Bu, İspanya'da hükümdarlığın vazettiği en yüce bir nizam olduğu gibi, Doğu Devletinde de Halife'nin kanunu idi. Buna Bağdad'da başlanmıştı. 931 yılında Halife El-Muktedir, Bağdad'lı bir doktorun yaptığı mesleki bir hatâ neticesinde hastasının

ölümüne sebebiyet verdiğini öğrenmişti. El-Muktedir, hükümetin hizmetinde çalışanlar hariç, diğer doktorların imtihana tâbi tutulmalarını ve ehliyetlerinin bir pratik hekimlik sertifikasıyla tasdikini emretti. Tabibler Odası'nı kurarak, başkanlığına Sinân ibni Sâbit'i getirdi. Ona, her doktorun, anlayıp vâkıf bulunduğu şubede yalnız tabiblik yapmasına müsaade etmesi emrini verdi.

Bu tarihte bütün Rheingau'da bir tek doktor bile bulunmadığı halde, Bağdad'da serbest doktorların yekünü 860'a balığ oluyordu. Bu miktara resmi doktorlar dahil değildir. — Sinân'dan iki asır sonra, 12 nci asırda İbni Talmis (vef. 1164), Bağdad doktorlarının başkanı idi. İmtihaneleri esnasında, bazı değişikliklerle Sinân'a da izafe olunan müteakip güzel hikâye başından geçmişti:

İmtihana tâbi tutulanlar arasında, tıbbi bilgidен mahrum, sadece basit tedâvi şekilleri hakkında ehemmiyetsiz bazı pratik mâlûmata sahip, beyaz saçlı, muhterem, yaşlı bir şeyh de vardı. Ehliyetsizliğini, memlekette şimdiye kadar kimse anlayamamıştı. İmtihan sırası ona gelince, İbni Talmis:

«— Tıb ilmine ne gibi yenilikler ekleyeceğini öğrenmemiz için, muhterem şeyh neden müzakerelere katılmıyor?» diye sordu. Şeyh, elini kulağının arkasına götürerek:

«— Nasıl! Kim benim şimdiye kadar yaptığım şeyleri anlamadığını söyledi?» şeklinde bir mukabelede bulundu.

İbni Talmis, bu sefer yüksek sesle:

«— Bu san'atta hocan kimdir?» deyince, şeyh'den:

«— Beyim! Benim yaşıma varan ihtiyar bir kimseden, kaç taleben var, aralarında en meşhurları hangileridir? tarzında sualler sormak gerekir. Öğretmenlerim öleli ise aradan çok zaman geçti.» cevabını aldı.

İbni Talmis, özür dileyerek:

«— Maalesef bu suali sormak âdettir. Bununla biz fena bir şey düşünmedik» dedikten sonra, ona takaddümen; «öyle ise muhterem şeyh, tıbb'a ait hangi eserlerle yazma-

ları okuduğunuzu bana söyler misiniz?», سوالini yöneltince ihtiyar:

«— Vallahi ve billahi, benim gibi bir insana hangi kitapları okuduğunu sormakla, beni küçük düşürmektesiniz. Hangi kitap ve risaleleri yazdığım sorulmalıydı. Görüyorum ki, benimle ilk defa tanışıyorsunuz!» cevabını verdi. Sonra İbni Talmîs'a yaklaşıp, kulağına şu sözleri fısıldadı:

«— Ben büyük bir ailenin yaşlı erkeğiyim. Bugüne kadar hekim olarak tanındım. Bütün bildiğim şey, ailemin maişetini temin için, birkaç basit ilâçtan ibarettir. Lütfen beni bu şahısların önünde mahcup etme!»

İbni Talmîs de şunları fısıldadı:

«— Bilmediğin bir vak'ayı tedâviden kaçınmak, basit vak'aların tedâvisi hariç kimseye, «Kan aldırma», «müshil kullanma» gibi tavsiyelerde bulunmamak şartıyla.» (*)

Şeyh:

«— Bu şimdiye kadar benim de düsturum olmuştu. Ömrüm boyunca, gül suyu ile nöbet şekerinin dışına çıkmadım.»

...— Bizi bağışla şeyh! Seni şimdi daha iyi tanıyoruz. Mesleğini icraya devam edebilirsin!» dedi. İhtiyar yanlarından ayrılırken, ilk sırada bekleyen namzede dönüp: «öğretmeninin kim olduğunu» sordu. Namzet: «Hocam biraz önce imtihan ettiğiniz şeyhtir» cevabını verdi.

Katılasıya gülen İbni Talmîs: «Uyanık bir şeyh, metodlarını uyguluyor musun?» dedi. Namzedin «Evet» cevabı karşısında, «asla ileri gitme» diyerek, imtihanına devama başladı.

Tıbbın ihtisas dallarını tesbit ve mevzuun dışına çıkılmasını önleme arzusu, tıb'da ilk defa ihtisas imtihanını da

(*) Mesleğinde derinleşmemiş doktorlardan sakınılması ve tıp ilmini bilmeyen kimselerin tedâvi ile meşgul olmamaları için Hz. Peygamberin emirleri hakkında bakınız M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. II, tıb bahsi (mütercim).

Araplar arasında meydana getirdi. Bu sebeple meselâ cerrah namzedi, Aegina'lı Paulus veya Ali ibni Abbâs'ın anatomisiyle cerrahisini inceleyip incelemediği kırık, çıkık tedâvisini, taş, bademcik ve katarat ameliyatını, çibanların yarılmasını, tırapane etmeği ,bir uzvu kesmeği bilip bilmediği hususunda herkes imtihana tabi tutuluyordu.

İşte küçük cerrahî için mütehassıs bir Arap hekimine ait diploma (İcazetnâme) örneği:

«Allah'ın inâyeti ile biz onu, cerrahî san'atında bildiği şeyleri icraya, kendi işinde başarılı ve hayırlı olmağa mezun kılmak istiyoruz. Böylece o, iyileştirinceye kadar yara tedâvi edebilir, kan alabilir, emoroit kesebilir, diş çekebilir, sünnet yapabilir. Lâkin bundan böyle o, üstleriyle, bilgili ve tecrübeli öğretmenleriyle istişarelerde bulunmalıdır.»

Karışık vak'alarda baş vurulan etibbâ meclisleri, mesleki hatâları mümkün mertebe önleyen, teşhis ve tedâvide itinayı artıran devamlı bir subab gibiydiler. En yaşlı mütehassıs doktor başkan sıfatiyle konuşmaları yönetir, en genci de protokolu düzenlerdi.

Büyük ameliyatlarda, bugün bizde olduğu gibi ameliyatı yapana asistanlar yardımında bulunurdu. Biri haşhaş, banotu ve vik içirilmiş narkos süngerini ıslatır, onu hastanın burnu önünde tutar, bir diğeri nabzını gözetler, üçüncüsü müdahalede bulunurdu. Operasyon, ne geniş, ne de derin olmayacak şekilde azami ihtiyatla yapılır, bir asistan da kancalarla deriyi geriye çekerdi.

Ali ibni Abbâs, öğrencilerine şöyle öğretir:

«Şimdi tümörü, sardığı dokudan ayırabilmek için yavaşça, itina ile kes! Herhangi bir damarın yaralanmamasına, ve sinirin kesilmemesine dikkat et! Operasyon bir damara rastlarsa, kanamanın ameliyat sahasını kaplamaması için, damarı ihtimamla bağla! Kendini doğru ve tam bir itina ile çalışmaya zorla! Tümörü, dışarı kesip alınca, küçük bazı kısımların içeride kalıp kalmadığını araştırmak için, parmağını içeriye sok ve yokla! Böyle bir hal varsa, onları

dikkatle bertaraf et! Bütün tümör çıkarılınca, fazla deriyi kesip kısaltmak suretiyle birbirlerine ekle ve damarları birbirleriyle imtizaç edecek şekilde uygun hale getirdikten sonra, dikişi koy!»

Ali İbni Abbâs, «kanser» hakkında da şöyle söylemekteydi:

«Doktorlar bu hususta nâdiren yardımda bulunabilirler. Tümörün organdan tamamen ayrılmasına çalışmalı, köklerinden geride bir şey kalmaması için tümörden muayyen bir mesafe uzaklaşacak şekilde etrafı kesilmelidir.»

Bir sepsis'i önlemek için taze yara, şarap içirilmiş bir bezle kapatılırdı. En dikkatli itina, şüphesiz muayenede başlardı. Böylece insanın yalnız ağrıyan organı değil, genel durumu da göz önünde tutulmaktaydı. Ne gibi ızdırapları bulunduğu, nasıl yaşadığı, itiyatlarının neler olduğunu, evvelce geçirdiği hastalıkların yanında, ailesinde de ne gibi hastalıklar bulunduğu tesbit ve not edilmekteydi.

Doktor, hastanın burnunu, rengini, nefes derinliğini, cilt ve saç durumunu inceler, bugün için bile modern sayılacak sualler yöneltir, hastanın şahsiyeti, bünyesi ve yaradılışı hakkında fikir edinirdi.

«Hastanın ruhî durumunu öğren! Mâkul cevap verip vermediğini anlamak için ona çeşitli sualler sor! Ruhî kapasite ve inkiyat derecesini denemek için, muayyen şeyler yaptır. Acaba reçetelerini harfiyen yerine getireceğine güvenebilir misin? Karakterinin yöneldiği istikameti meydana çıkar! Onun hassas ve zayıf taraflarını araştır.»

Bunları, Kâhire Etibba Odası Reisi İbni Rıdvân söylemektedir. Hiçbir doktor, hastasının umûmi ve ferdi hususiyetlerini, onun kadar incelememiştir denebilir. Çirkinliği ile meşhur İbn Rıdvân sözlerine şöyle devam eder:

«Biraz uzaktan fısıldamak suretiyle kulaklarının, yakın ve uzak şeylere baktırmak suretiyle de gözlerinin durumunu incele! Ağırılık taşımak, eşya tutturmak ve sıkırtmak suretiyle kuvvet durumunu gözden geçir! Şuraya, buraya yürüterek, hareketlerini tetkik et! Nabzını itina ile in-

celerken, kalb durumunu araştır. Adalelerinin yapısını öğrenmek için hastayı sırt üstü yatır. Kol ve bacaklarını ger. El ile yoklamak suretiyle karaciğer ve böbreklerini, dikkatli bir muayene ile de idrar ve gaite durumunu tesbit et!»

Astronom ve Doktor Sâbit ibni Kurrâ'nın fevkalâde kabiliyetli oğullarından İbrâhim ibni Sâbit ibni Kurrâ'nın, bir perikarditini iyileştirir. Doktoru methetmek üzere yazdığı şiirine: «Hastanın selâmeti için İbni Kurrâ'dan başka Allah'a yakın bir doktor var mıdır?» diyerek başlayan şâir, şöyle devam ediyordu:

İdrar şişemi uzatır uzatmaz hemen bildi,,
Böğrümle perikard arasında gizlenen şeyi.
Belirdi derhal meçhul hastalık gözlerinin önünde,
Bir hatâlı kırmızı gibi rengârenk örülü halıda.

Arap doktorların en fazla hassasiyet gösterdikleri hususlardan biri de idrardı.

İşte bir misal olmak üzere İbni Sînâ'nın tavsiyesi:

«Tamamen muayyen şartlar altında alınmamış ise, bulgulara güvenmemeliyiz. Sabahın ilk idrarı olması zaruridir. Uzun müddet, bilhassa bütün gece boyunca biriktirilmiş bir idrar da olmamalıdır. Hasta çok su içmemeli, safra ve nar gibi renkli maddeleri muhtevî şeyler de yememelidir. Mutad yaşama tarzı dışında, oruç tutma, geç kalkma, lüzumundan fazla bedenini yorma gibi hareket ve faaliyetlerde bulunmamalıdır. Çünkü bunlar da açlık ve üzüntü gibi idrara tesir edebilirler.

«Cinsi münasebet idrarı bulandırır. Mide bulantısı ve kusma, renk ve vasfını bozabilir. Halbuki idrardan alınan endikasyonlar, onun rengine, berraklık, bulanıklık, kesafet, miktar, tortu, koku ve köpüğüne bağlıdır.»

Normalden en küçük bir inhıraf, hal ve vaziyetteki cüz'i bir değişiklik dikkati çeker ve not alınır. Bu notlar sayesinde, süratli mükâleme ve etraflı müşahedelerin irtibatsız halkaları, tesbit ve birbirine bağlanır, daha sonra zoraki yorumları önleyecek belgeler, vücûda gelmiş olurlardı.

Hastahanelerde, muayene, teşhis, ilâçların müfredatı ile tesirleri, vak'anın bütün gelişmesi, hastalığın muntazam hikâyesi, itinalı bir şekilde protokola (müşahade defterine) geçirilirdi. Bağdad'ın büyük hastahaneleriyle, dağlar arasında kurulu Rey Hastahanesinin bu nevi protokollarından, onuncu asrın ilk çeyreğinde, asırlarca Avrupa Tabâbetinin ders kitabı olarak hizmet gören, devâsâ tıbbî bir eser, «Orta çağın en büyük doktorunun» ve «Bütün Devirlerin en büyük doktorlarından birinin» yığınlarca tecrübelerini, şahsi metodlarını ve talebelerine verdiği derslerini muhteşem bir arşiv meydana geldi.

Er Râzi: Bütün devirlerin en büyük hekimlerinden biri Altı asır önce Paris Tıp Fakültesi, dünyanın en küçük kütüphanesine sahipti. Bu kütüphane, sadece bir kitaptan, müteşekkildi. Bu kitap bir Arabın eseri idi. Öylesine kıymetliydi ki, Hristiyan krallarının en müteassıplarından biri olan XI inci Ludwig bile, vukuu muhtemel mühim sıhhi vak'alarda, özel doktorlarının ancak tek nüshası mevcut bulunan bu kitaba baş vurabilmeleri için yüz altın taler ve on iki gümüş mark yatırarak, üzerinde kira hakkı tesis etmişti. Kütüphanenin bir tek eseri, Yunanlıların ilk devirlerinden itibaren Milâdın 925'inci yılına kadar, tıp sahasında mevcut bütün bilgileri kapsıyordu. Bu sebeple müteakip beş yüz yıl içinde kendisine hiç bir şey eklenmeyen ve bir Arabın kaleminden çıkan bu muhteşem, dev eser, bütün manastırlardaki mütevâzi ve ince hacimli eserlerin bin misline muadildi. Tıp Fakültesinin konferans salonuna diktikleri müellifinin heykeli, onun kıymetli eserine Parislilerin verdikleri büyük değeri gösteriyordu. Bugün hâlâ Paris Tıp Fakültesinin öğrencileri, St. Cermen Bulvarı'nın yanındaki büyük konferans salonunda toplandıkları zaman, Er-Râzi ile diğer Arap doktorun (İbni Sînâ) heykellerini gözlerinin önünde bulmaktadırlar.

Batı, ona Rhases adını verdi. Araplar ise Er-Râzi diyorlardı. Hakiki ismi Ebûbekir Muhammed'ibni Zekerıyyâ idi. 9. yüzyılın ortalarında Karolenj Devleti taksim olunurken,

Râzî de, bugünkü Tahran'ın biraz gerisinde, Horasan civarındaki Rey kasabasında doğmuştu. Bu dağ kalesinde, sarı saçlı İskitler yaşıyorlardı. Araplar, onlara «Rey'in al atlıları» adını vermişlerdi. Uzun boylu, sarışın İskitlerden biri de Râzî idi. Henüz küçükken, gerçi diğer kabiliyetli çağdaşlarından daha ileriye gidememişti, ama onlar gibi filoloji ve matematik etüd ediyorsa da, büyük bir insan olmak üzere doğduğunu gösteren hiçbir emare yoktu. Kabiliyeti en fazla mûsikide geliyordu. Şarkıcı ve gitarcı olarak mütevazî ve mahalli bir şöhrete kavuştuğu sırada, geçimini sarraflıkla sağlıyordu. Bu yaşayış tarzı, onun otuzuncu hayat yılına kadar sürdü. Umûmiyetle boş geçmekte olan hayatından gayri memnun fakat şerefle dolu bir işe karşı içindeki iştihakla dükkânından uzaklaştı. Sırtını doğduğu şehre vererek, kendinden önce birçoklarının talihlerini denemek istedikleri kader şehri, saadet diyarı Bağdad'a varmayı gaye edindi. Bağdad, onun da kaderine hâkim oldu. Bundan sonra O tükenmek bilmeyen muazzam gayretiyle kendini tıb tahsiline verir. Mûsâ'nın oğullariyle birçok Halifelerin baş mütercimi Hunayn ibni İshâk'ın bir talebesinin yanında, Yunan, İran, Hint ve «Yeni Arap Tabâbetini» öğrenir. Esaslı bir öğrenim ve fevkalâde bilgilerle kendini tehzizden sonra, oradaki hastahanenin müdürü olarak Rey'e döner. Aradan fazla bir zaman geçmeden, bir buçuk milyon nüfuslu hükûmet merkezindeki «Büyük Hastahanenin Baş Hekimliğine» yükselir. Bu mevkiye yüzden fazla namzet arasından o seçilir. Böylece hususî dōktor olarak, serbestçe «Halife Sarayının» kapılarından içeri girer. Çok cepheli bilgi ve tecrübelerini öğrenmek ümidiyle talebe ve doktorlardan müteşekkil bir kuyruk, hastahanedeki günlük vizitelerinde onu takibeder. Ders ve klinikleri, talebeleri, talebelerinin talebeleri ve diğer daha yenileriyle dolup taşar. Yalnız bu kadar da değil; O, tereddüde düşülen her vak'a-da en yüksek otorite, ıstıraplardan kurtulmanın nihai ümidi, çok uzaklardan aranan hatâ etmez bir teşhisçi olur.

Usaybia'nın yaşadığı devirden iki yüz yıl sonra, hâlâ şöyle anlatır:

Seyahatı esnasında, kan tükürmeğe başlayan bir genç, heyecan içinde Er-Râzî'ye gelir. Kendisini derin bir huzursuzluğa boğan balgamı, ümitle doktora gösterir, semptomlarını anlatır. Er-Râzî, onu iyice muayene eder. Fakat onda bir akciğer veremi veya kanser karhası ihtimalini belirtten hiç bir emâre ve ârâz görmez. O anda başka bir hastalık da bulamaz. Biraz sabırlı olmasını, olayı bir kere daha soğukkanlılıkla düşünmesini gençten rica eder. Bunun üzerine hasta, «eğer dünyanın en kabiliyetli doktoru, benim hastalığının ne olduğunu anlayamazsa, cenazemin arkasından kadınların gözyaşı dökmeleri gerekecek» diyerek bağırıp, çağırmağa başlar. Er-Râzî, vak'anın her yönünü yeniden etraflıca araştırdıktan sonra: «Seyahatinde ne gibi sular içtin?» diye sorar. Hasta şurada burada rastladığı çeşmelerle bataklıklardan içtiğini söyler. Râzî: «Mideni kuvvetle emmekte olan bir sülük yutmuşsun. Sana lüzumlu kürü uygulayabilmem için, yarın tekrar gel! Yalnız sana ait talimatımı yerine getirmeleri için, hizmetçilerine emir ver!» der. Ertesi gün hizmetçiler doktora bir yığın yosun getirirler. Er-Râzî, bunları hastanın aç karnına yemesine lüzum gösterir. Boğazına kadar tıka başa yediğini, artık daha fazla yiyebilmeğe imkân kalmadığını anlayınca yosun yemesini durdurur. Sonra kusturur. Yedirilen yosunlarla birlikte, bir sülük gün ışığına çıkar. Böylece «müminlerin şifacısı İslâm'ın Hipokrat'ı ve doktorların şahı Er-Râzî'nin teşhisteki kudreti hastayı eleminden kurtarır, kadınların da gözyaşı dökmelerine mahal kalmaz.

Er-Râzî, Galen devrinden beri hiç bir doktorun ulaşmadığı seviyede derin bir tıp bilgisine sahipti. Bu bilgisini, yorulmak bilmeden mütemadiyen genişletti. O, yalnız hastalarının yatakları başında veya geceleri hastaları uyurken, kitaplariyle kimya tecrübelerinin üzerine eğilmez, etüd gayesiyle geniş seyahatler yapar, devrindeki bilgilerin birincisi mevkiine ulaşır. Öğrencilerinin kafalarına dok-

torluk mesleğinin yüksek ahlâki mânâsını sokmağa çalışır. Her türlü sözlü ve yazılı şarlatanlıkla mücadele eder. Mûsiki ve sarraflık ile uğraşarak evde geçirdiği gençlik devresinden sonra, Er-Râzî, hükümdarların son derece hürmet gösterdikleri gözdesi, halkın sevgilisi, bizzat mütevazî ve hemen hemen muhtaç bir durumda yaşaması bahasına tedâvilerden sonra da para vererek kendilerini koruduğu fakirlerin candan sevdikleri merhametli bir doktor olur. 925 yılında tamamen sefalet içinde ölür. Hudutsuz cömertliği, onu dilenci değneğine teslim eder. Alçaklıklarla dolu muhteris ârkadaşları, dinî ve siyasî mevzûlarda hür düşünceli «Filozofa» karşı delil araştırmaya bile mahal bırakmayacak derecede yaptıkları ağır isnatlarla, onun uzun müddet Bağdad'dan, sonra da Rey'deki bütün memuriyetlerinden uzaklaştırılmasına sebep olurlar. Kız kardeşi Hatice, tamamen çaresiz ve hâmisiz bir hâle düşen Râzî'yi evine alır. Hayatının öğlesi bu kadar zengin ve parlak iken, hayatının akşamı bu kadar hazin ve kederli bir şekilde son bulur. Binlerce insana yardımda bulunmuş olan Râzî, kör edilir. Yaptığı kimya tecrübelerinin başarısızlığını ortaya koyduğu için çabuk kızan Horasan valisi el-Mansûr ibni İshâk'ın kırbaç darbesiyle görme kabiliyeti yavaş yavaş tükenir. Ameliyata lüzum gösteren göz doktorunun mesleki bilgisini «Gözün kaç tabakası vardır?» demek suretiyle araştırır. Doktor kekeleyince, «Bunu bilmeyen kimse benim gözüme âlet koyamaz!» diyerek, ameliyat teklifini reddeder. Yapılacak ameliyatın, görme kudretini tekrar sağlayacağına dair kendisine vâkî' tekliflere karşı: «Beni dünyadan tiksindiren çok şeyler gördüm» diyerek, reddinde direnir.

İşte hâlâ onda konuşan ruhun esası ve ölü gözlerle yaşamamanın onun kaleminden, kâğıt üzerinde dile getirdikleri-

Bir gün gelecek
Artık ben olmayacağım.
Bedenimden yukarıya,
Ruhum süzülecek.

Hangi semâlara,
 Hangi sahillere doğru?
 Nerededir ey ruh söyle,
 Seni cezbeden yurdu.»

Bu yorulmak bilmeyen çalışma ile dolu hayatın mahsulü muhteşemdi. Hatice, ikiyüzotuzdan az olmamak üzere büyük eser, monograf ve daha küçük risalelerinden bahseder. Eserlerinin muhtevası yalnız tıp ve kimyaya ait mevzulara değil, tam yarısı teolojji, felsefe, astronomi ve matematığe taallûk ediyordu. «Feza boşluğuna» ait bir risale siyle birlikte işte «Mıknatısın Demiri Çekme Sebebi» adlı bir kitabı. Dünyanın iki mihver etrafında döndüğünü, güneşin dünyadan büyük, ayın ise küçük olduğunu ispat etmek üzere, «Dünyanın Şekline Dair» ünvanlı eser v.s...

El yazmalarından müteşekkil dağların yanında, kâğıtları yuvarlak şekilde sarılmış notlarla ağzına kadar dolu bir sandık.

Hatice, sandıktan bir sarılı notu dışarı çeker. Abdullah ibni Savâdeh notu ona okur:

«Bazen altı, bazen iki, bazen dört gün fasıla ile, bazen de her gün görünen ateş yükselme devrelerinde, hasta ıstırap çekmekteydi. Bu hastalık devrelerinde, hafif bir titre me de refakat ediyor, hasta sık sık idrar yapıyordu. Gâlip kanaatime göre, hastalık, ne bir malaryadan neş'et etmekteydi, ne de böbrekte bir apse mevcuttu. Bir müddet sonra, hastanın idrarında pû görüldü. Bunun üzerine, artık ateşin tekerrür etmeyeceğini ona söyledim. Nitekim böyle oldu. Ateş değişmelerinden hastanın ıstırap çektiği sırada, bunun tamamen bir böbrek apsesinden ileri geldiğini tesbit edememiş ve bunu hastaya söyleyememiş olmanın sebebi neydi? Kanaatimce bu karışık ateş, iyice teşekkül etmiş bir iltihâbi vetireden ileri gelebilirdi. Ayrıca hasta, ayakta dururken veya bir ağırlık taşırken, böğürlerinde künt ağrı duyduğunu bana söylememiş, ben de bunu sormaya unut-

muştum. Eğer babasının bir mesâne kifâyetsizliğinden muztarip bulunduğunu, onun bu hastalığa tamamen râm olduğunu, hastanın henüz sıhhatte bulunduğu günlerde de sık sık idrar yaptığını sorup öğrenseydim. idrarın sıklığı, böbrek apsesi hakkındaki şüphemi kuvvetlendirirdi. Bu sebeple, her türlü hastalardan sakınmak için, mümkün olan ihtiyat ve itinaı göstermeğe çalışmak bizim vazifemizdir. Allah da böyle emreder. İdrarı cerahat çıkarınca, normal görünüşüne dönünceye kadar kullanılmak üzere hastaya, «diuretica» tertip ettim. Ayrıca kil, buhur v.s. yazdım.»

Pusla burada biter. Hatice bir diğer pusla alır. Er-Râzî'nin mevzua şöyle başladığı görülür: «Ebû Bekr ibni Hilâl midesindeki ağrılardan şikâyet ediyordu». Sandıktan bir üçüncü pusla çekilir; bu pusla da şu cümle ile başlamaktaydı: «Muhammed ibni İlsâ, koksaliiden sevkedilmişti.»

Bunlar niçin bekletilmekteydi? Tekrar göz gezdirilmek veya düzenlenmek üzere mi?

Sandık Râzî'nin vefatından sonra, uzun yıllar kapalı kalır. Bir gün Rey'e ve «Meşhur Doktorun» içinde öldüğü eve, Vezir İbni-Amîd gelir. Hatice'nin eline yüksek miktarda para bırakmak suretiyle, sandığı alıp götürür. Râzî'nin talebeleri olan şehrin doktorlarını toplar. Onları, kâğıt tomarlarını gözden geçirerek kullanışlı bir rehber kitap vücûda getirip neşretmekle vazifelendirir. Neticede meydana gelen esere «el-Hâvî» —Tıbbın Muhtevası— adı verilir. Kitap Batı'da «Continens» ismini alır. Bu eser, Hipokrat'tan o zamana kadar geçen devrin tam bir tıp ansiklopedisidir. Otuz cilttir. Râzî, korkunç denecek derecede muazzam bir tıp bilgisine sahipti. Kendisine kadar ulaşan bütün tıbbî eserleri okumuş, tatbikatta onu ilgilendiren her hastalık olayının Yunan, Helen (X), Hint, Süryani ve Arap literatüründe mevcut en doğru kaynaklardan hülâsalarını çıkarmıştı. Bundan başka bunların üzerinde, her birine ait kendi görüş ve tecrübelerini belirtmiş, bu hülâsa ve müsveddelerle bütün tıbbî kucaklayan bir kitap yazmağı, böylece hayatının faaliyetini taçlandırmayı düşünmüştü. Kör edil-

mesi ve arkasından ölümü, bunu tamamlamasına mâni oldu. Talebelerinin ellerinde, üstadlarının diğer eserlerindeki zarif arşitektizm ve mantıkî iknâ ile mukayesesi mümkün olmayan, tenasüpsüz işlenmiş, şekilsiz dev gibi bir heykel vücûda geldi.

Hastalıkların tepeden tırnağa kadar sistematik tasvirlerini, klinik seyirleriyle tedavi şekillerini belirten Râzî'nin iki eseri, bu dev kitaba nazaran daha fazla yayılmış, daha sık tercüme olunup basılmışlardır. Bugün Batı'da «Liber Almansoris» ve «Liber Pretiosus» isimleriyle anılan bu iki eserini Râzî, mes'ut devirlerinde Horasan valisine ithaf etmişti. Bir münakaşadan sonra Vezir Ebu'l-Kasım ibni Abdillâh'ın isteği üzerine yazdığı «Bir saat içinde şifâ» adlı eseri de çok rağbet görür. Toplantıda bulunan Er-Râzî:

«— Orada bulunan birkaç doktor, bir hastalığı tedâvinin, hastalığın vücût bulma süresi kadar devam edeceğini açıklıyorlardı. «Bunu, hastayı daha fazla ziyaret, bu suretle yüksek ücretler isteyebilmek maksadiyle yapmaktadırlar» dedim. Vezir, birkaç hastalığın bir saat içinde tedavi edilebilmiş olduğunu benden işitince şaşırmış, bu mevzuda bir kitap yazmamı benden rica etmişti. İşte kitap!..»

Bu eserini, hangi sebeple yazdığını Râzî işte bu şekilde belirtmektedir.

Onun, doktora baş vurmağa lüzum kalmadan herkesin yanında taşıyıp kullanabileceği, hastalıkları teker teker tasvir eden, tedâvilerini ilâçlariyle birlikte belirten, her yerde, her mutbakta, her ev idaresinde mevcût bulunan, evde kullanmağa elverişli ilk sağlık lügâti mahiyetindeki diğer bir eseri de çok popüler bir kitap olarak fazlaca rağbet görür.

Onun «Çiçek ve Kızamık»-a dair şekil bakımından da örnek teşkil eden monografisi, devamlı bir şöhret kazanır. Bu, tamamen yeni bir mevzuydu. Arap Dünyası, bu hususta klinik denemeleri yapıyordu. Er-Râzî bu eserinde, çiçek ve kızamığın bizzat mahiyetlerini araştırıyor, peşin verilmiş dogmatik hüküm ve nazariye ve faraziyelerden âri ola-

rak, kendi görüş ve tecrübelerine dayanıyordu. Hastalığın tamamen müstakil ve apaçık mâhiyeti ile yalnız bunlara dayanan tedâvi ve tedbirlerinin tablosunu muhtevi böyle bir esere, asırlardan beri kavuşulamamıştı. Râzî'nin bu küçük hacimli şaheseri, Batı'da 1498-1866 yılları arasında kırk defadan fazla basılmıştı. Mafsal romatizmasına, taş, mesâne ve böbrek ile çocuk hastalıklarına dair övülmeye değer geniş hususî müşahede ve muayeneler de Râzî'ye bağlanırlar. O, ayrıca suhûnet, rüzgâr ve rutûbet durumlarıyla, ikametgâhların sıhhi tesisat ve banyolarına da dikkat eder ve bunları incelerdi. Sıhhi hava için, kötü kokuları değiştirmeye, hasta odalarının havalandırılmasına, hastaların şüpheden âri, temiz su içmelerine itina gösterirdi. Haçlı seferlerinden önce papazların nazarında banyo da, jimnastik ve beden eğitimi gibi, son derece çirkin bir ahlâksızlık, bir nefi fuhuş ve sefahat sayılırken Er-Râzî, bilhassa hastalarının banyo yapmalarına fazlaca ehemmiyet verir, bunu sağlamağa çalışırdı. O, hastalarını yerleştirmek için adamları vasıtasıyla en sıhhi mahalleri araştırırdı.

Râzî, kimyevi ilâçlara başvuramazdan önce, daima nebati ilâçlara, tabiatın onları yetiştirip insanların istifadesine sunduğu şekilde müracaat tercih ederdi. O, diyet ve yemek pişirme kitapları kaleme alır, yemeklerin en sıhhi hazırlanmasına dair öğütler verir, yemeğinin gaz yapmaması için pişirmezdence önce kuru fasulyenin, menba suyunu konmasını tavsiye eder. Yemek pişirme reçeteleri ter-tipler, sirke içinde kuşkonmaz, patlıcan, soğan, hıyar ve İspanya biberinden turşu kurulmasına ait usuller gösterir. Portakal, erik, gül, kaysı, turunçtan nasıl en iyi reçellerin yapılabileceğine dair uzun uzadıya izahlarda bulunur.

Er-Râzî, yeni doktora:

«Nebati maddelerle tedavi yapabildiğin yerde ilâç ter-tip etme! Nerede tabii halde bulunan ilâçlar kâfi geliyorsa, ona bir şey ilâve etme» tavsiyesinde bulunur.

Râzî, yeni bir ilâç tertibinden önce, organlar üzerindeki kimyevi tesirlerini araştırmak için; onu evvelâ hayvan-

lar üzerinde dener. Civa hakkındaki kanaatlerini şöyle belirtir:

«Saf civanın, o kadar çok zararlı olduğunu sanmıyorum. (Bu konuda yanılmaktaydı). Bu husustaki endişe yersizdir. Gerçi civa, alt karın ve bağırsaklarda, şiddetli ağrılar husule getirir. Bilhassa tatbik olunan şahıs hareket halinde ise civa, girdiği şekilde vücudu terkeder. Evimdeki bir maymuna civa içirmiştim. Civa anlattığım şekilde dışarı çıktı. Onun şu veya bu tarafa döndüğünü, dişlerini gıcırdattığını, ellerini karının üzerine bastırdığını gördüm. Buna mukabil merkürolörür ve süblime, çok tehlikeli ve çok aktif zehirlerdendir. Bunlar, karın ağrılarıyla koliklere ve kanlı ishalere sebebiyet verirler. Bilhassa civa buharı felç husule getirirler.»

Er-Râzî, yalnız büyük bir doktor değil, aynı zamanda ilk gerçek kimyâgerdi. Temkinli ve akıllı bir âlimdi. Bütün eşyayı altına çevirmek iddiasında olan, bâtil «ilmi simya»-cılarının saçma mistiğini o, potanın içine attı. Sistematik bir şekilde kurduğu gerçek **tecrübî kimyanın** yardımı ile mistik elemanları, tabii ilimlerin esas madde ve tertiplerinden ayırarak imbikten geçirdi. O, kimyayı tıbbın hizmetine sunan ilk insandı. İyi kalbli, hayırsever Râzî'nin para ve çeşitli sair yardımlarını kabullenen halk arasında, o'nun basit madenlerden altın yapabilme usulünü bulduğu, tabak, tencere ve kapaklarının altından olup, yemeklerinin bu altın kaplarda pişirilerek, altın tepsilerde kendisine sunulduğu şeklinde bir şayiye çıkmıştı.

O, doktorluğun manevi mes'uliyetini, bir doktor olarak içinde derin bir surette duyuyordu. İmtihanları ve resmî aprobasyonları, ilk defa ölümünden altı yıl sonra tatbiki kondu. Tıbda, mesleği kepaze edenlerle şarlatanlara karşı ilmi mücadelesi şarlatan doktorlarla hakikî doktorlar arasında tam bir tefrik yapmanın lüzumuna herkesi inandırdı. Talim-terbiyenin geliştirilmesi isteklerini kuvvetlendirdi.

Bir idrarın görünüşüne dayanılarak, aşırı tıbbî tahmin

ve teşhislerde bulunup, bununla gururlanma, Yunanlılardan beri yerleşmiş ve muteber bir usul haline gelmişti. Râzî, bu yersiz gurura karşı talebelerini ikaz etmiş, bu usulden vazgeçmelerini istemişti. Sadece hastanın idrar şişesinden, onun bütün mazisi ile istikbalini anlayabildiğini iddia eden, meslekten yetişme hilekârlara karşı tamamen psikolojik hüküm ve kanaatlerle savaştı. Önceden hastanın sağlık durumunu öğrenip, bu husustaki bilgileri gizlice kendilerine yetiştirmek maksadiyle gençleri casus olarak kiralaayanlara karşı gelmeğe çalıştı. Zira bu suretle bir hilekâr, müayene esnasında ne kadar az sual sorarsa, hastaya, kendisinin fevkalâde kabiliyeti hakkında o derece aptalca bir itimat telkin ediyordu.

Er-Râzî, eğlenceli bir şekilde anlatıyordu:

«Doktorluğa başladığım zaman idrar bana verince, bir şey sormamağa karar vermiştim. Bu benim kıymetimi arttırıyordu. Daha sonra mufassal sualler sormağa başladığım görülünce, itibarım bâriz şekilde düştü. Bu tutumuma karşı: «idrara baktığın zaman bize ait ne varsa her şeyi sorup öğrenmek istiyorsun. Halbuki biz aksini yapana itimad ve itibar gösteriyoruz» diyorlardı. Ben ise şöyle cevap veriyordum: Size hiç bir menfaat gözetmeden açıklıyorum ki, bu tıp san'atının imkânları dışındadır. Siz açık şekilde şarlatanların saçmalarıyle aldatılmış bulunuyorsunuz. Bir doktor, hastanın kendisine söylemediği birçok şeyleri semptomlarla öğrenebilseydi, hiç bir zaman bu idrarı bırakan kimse acaba dün yaşlı bir kadınla mı yattı, yoksa gecenin birçok saatleri boyunca sağ tarafına mı uzandı? v.s. gibi şeyler sormağa çalışmazdı.

«Efkârı umûmiye, doktorun bir büyücü gibi bir anda şifa sağlamasını ister. Zira ancak görülebilen âni tesirler, hasta üzerinde müspet bir intiba doğururlar. Dürüst bir tedâvide ise, bunlara değil, kat'i neticelere ehemmiyet verilir. Buna mukabil halk mucizevi tedâvilere, bu tarzda netice alınamayan hallerde ise tedâvisinin ihmaline

veya hastalığının gizlenmesine karşı çılgınca bir temayül gösterir.»

Tecrübeye dayanan soğukkanlı, temkinli görüşlerinin yanında Râzi, aynı zamanda büyük bir insancıl doktordur. Onun doktorlardan istediği bu ahlâkî yükseklığe, eskiler ulaşamamışlardı.

Hipokrat'ın kurduğu usûle göre, her genç, doktorluğa başlarken Apollon, Asklepios, Panakeia, Hygienia ile bütün ilâh ve ilâhelerin önünde yemine mecburdu. Yeni doktor, içine girmek istediği her evde hastaya faydalı olmağa ve bir iş görmeğe çalışacağı hususunda yemin ederdi. Yemini, tedâvisi gayri kabil hastaya şâmil değildi. Bilâkis, tedâvisi gayri kabil hastanın yardım istegini reddetmek vazifesiydi.

Hipokrat eserinde:

«Tıb, hastaları ıstıraplarından tamamen kurtarma, ağır hastalık hallerinde ıstırapları tahfif, hiçbir şey yapılmasına muktedir olunamayacağı kesin şekilde anlaşılan vak'alarda hastanın tedavisinden uzak durma san'atıdır» der.

Tedâvisi gayri kabil hastaya yardım ve ihtimam gösterilmesini, ilk defa bir müslüman doktor hararetle tavsiye ediyordu. Er-Râzi, bunun ciddi bir doktorun vazifesi olduğunu biliyor ve şöyle diyordu:

«Bir doktor hastalarını daha iyi olacaklarına inandırmalı ve onlara şifâ ümidi vermelidir. Eğer netice alınacağından emin değilse, ruhun yaratıcı kudretine vücudun kulak vermesi gibi, doktor da henüz ölüm vukua gelmeden hastanın cesaretini arttırmalı, ona yaşama kudreti telkin etmelidir.»

Bu görüşe karşı Kaiserberg'li Geyler ise, «ne gayri ahlâkî teşebbüs» gibi sözlerle feryadı basmaktaydı.

Er-Râzi'ye göre doktor yaklaşan ölümü hakkında hastanın dikkatini çekmemeli, bilâkis ona iyileşeceği kanaatini telkin etmeli, artık Allah'a tövbe ve istiğfardan başka yapılacak bir şey kalmadığı inancını önlemelidir.

Diğer bir müslüman doktor, Râzî'nin izinde yürüyen diğer bir meslekdaşı İbni Sinâ da şöyle der:

«Hastasından ümidini kesen ve artık hiç bir ümidi kalmayan doktor, asla görünüşü tahrike mezun değildir.»

Râzî, tedâvileri mümkün olmayan hastaların ruhi tedâvilerinde, hakiki bir insanîyetperverdi. Râzî ile meslekdaşları, bu hususta Batı'ya parlak bir örnek oldular. Bu tedâvi tarzı, Batı için mühimdi. Çünkü meş'um bir tohum, bu mevzuda Batı'da korkunç bir mahsul meydana getirmişti.

Tedâvisi mümkün olmayan hastalar, bilhassa akıl hastaları, bütün Orta Çağdan başka, Yeni Çağda 18. yüzyılın ortalarına kadar, hastanın günahı ve şeytana meclûbiyeti şeklinde felâketli bir tezin mevzuu olmuş, dinî bir cezaya maruz kalmışlardır. Batı'da akli-ruhi hastalıkların tedâvisi kötü ruhu hastadan çıkarıp, atmaya ifade ediyordu. Zararsız erkek deliler rengârenk elbiseler içinde çingirak ve deflerle sokak çocuklarına tanıtılır, onların her türlü istihzalarına serbestçe mârûz bırakılırlardı. Lâkin vak'anın ağırlığına veya hastanın daha az zararlı olduğuna kim karar verecekti? 1498 yılında bile Hersendung'da toplanan St. Anstatt Kilisesinin Frankfurt Meclisi, hezeyan eden «Asilzade ve hâkim» Jakob Geuch'in durumunun habisi bir ruhtan ileri gelip gelmediğinin araştırılarak kötü ruhun kovulması için, kiliseye götürülmesini bir rahipten istemişti. Habis ruhlara meclûbiyetten mütevellit ağır vak'alarda şeytan kovmaktan iyi bir netice alınmadığı takdirde, hastahaneye bağlı bir tımarhaneye, hastahanenin tecrit edilmiş bir kısmına, deliler kulesine veya Hamburg'daki deliler hücrelerine atılır, buralarda kaba ellere ve delileri muhafaza ile vazifeli uşakların sert darbelerine, hayatları boyunca tevdi olunurlardı. Bu şiddetli dövme, sadece onların mukavemetlerini kırmak için değildi. Bunda bir cezalandırma mahiyeti vardı. 1451 de, kilisede kutsal ekmeğe küfreden

bir deli, normal insanlara yapıldığı gibi yakılırken, 1490'da Tanrıya küfreden aynı zamanda cüzzamlı bir akıl hastası ise işkence cezasına çarptırılmıştı.

Yunanlılar akıl hastasını tecrit ve zararsız hâle getirebilmek için onu bir aileye teslim ederlerdi. Arap memleketlerinde ise hastahanelerin asabiye kısımlarında veya Bağdad ile Kahire'de olduğu gibi, sultanın şahsen yüksek tefiş ve hastalık kontrolleri altında himaye göre hakiki asabiye kliniklerinde mütehassis sinir doktorları tarafından itinalı ve pratik bir tedaviye tâbi tutulurdu. Batı'da ancak 19. asra girerken, mücerret polisiye muhafaza tedbirleri ve canilere benzer kötü muameleler terkolundu.

Yalnız İspanya'da, Araplar devrinden kalma, «inno-san»lar için bir hastahane vardı. Akıl hastalarına İslâmi tarzda itina gösterilmesi istikâmetinde ilk mütereddit adımı 1751 de İngiltere attı. 18. asrın sonlarında Fransa'da doktor Pinel, yaptığı mücadeleler sonunda zincirlere bağlı delilerin hapishanelerden azat edilip, doktorların ellerine tevdi olunmalarını sağladı. Yalnız ruhi ve akli hastalıklara değil, henüz mahiyetleri bilinmeyen hastalıklara da şeytanın sebebiyet verdiğine, bunların da ancak şeytanın şiddetle kovulması sayesinde tedâvi olunabileceklerine dair bir kanaat Batı'da kökleşmişti. 19. yüzyılda bile Goethe'nin dostu Weisenberg'li doktor şair Justinus Kerner, Münih'li profesör Schubert, Baader ve von Ringseis, Tübingenli Eschenmager, Leipzig'li profesör Heinroth, şeytana tutulma, hastanın günahkârlığı, şeytanın kovulması suretiyle tedâvi, dua ve azizlerden istimdat gibi mevzularda kalemlerini yeniden kullanıyorlardı.

Tıp ile Hristiyan Teolojisi arasındaki bu yeni izdivacı, 1824 senesinde Leipzig'li profesör Windischmann şu şâyânı dikkat sözlerle tesis ediyordu:

«Hastalık, şehvet ve arzu ile ateşli ve vahşi doğuşlu ruhun içerisinde, özel ve samimi bir mevki'e sahiptir.

Doktor, ne varlığı, ne de kötü ruhların kaçırılmasına ait duayı bilmediğinden, en mühim ilâçtan mahrumdur. Bu sebeple bir «Hristiyan Tabâbeti»ne ihtiyaç bulunmaktadır.»

Buna mukabil, bir Arap tıp darbimeseli şöyle diyordu:

«İnci işleyen, onun güzelliğini bozmaktan sakınmalıdır. Maddi dünyanın en aziz ve değerli yarattığı insan vücûdudur. Onu tedâvi etmek isteyen, ona gereken dikkat ve şefkatı göstermelidir.»

Arap Tabâbetinin husûsiyet ve başarısını meydana getiren her şey, Râzî'nin kudretli doktor şahsiyetinde akseder. O, meslek ve mes'uliyet duygusu ile bir doktor, çâresizlerin yardımcısı, öğretmen, iyi yetişmiş bir doktorlar jenerasyonunun terbiyecisi, seleflerinin çok cepheli bilgilerini toplayıp, üzerlerinde işleyen ansiklopedist, temkinli bir klinikçi, mütefekkir bir müşahedeci, müstakil hür görüşlü bir kimya araştırmacısı, tecrübeci, nihayet kendi devrine kadar gelen tıbbâa ait bütün ilim malzemesini düzenleyip ortaya koyan bir sistematikçidir.

Antik çağın zincirleri

Halife El-Mansûr'un müzmin mide rahatsızlığı, yirmi yıl sonra da Hârûn-ür-Reşid'in şiddetli baş ağrıları, Arap Tabâbetinin gelişmesinde mühim rol oynarlar. Ulak atları, iki defa Bağdad'da Halife Sarayından evvelâ 50 km. Dicle'nin aşağısına, sonra da Şarka, İran körfezinden çok uzakta bulunmayan Gundişapur'a doğru steplerden koşmuşlar, eskiden beri meşhur Sasaniler devrinden kalma tıp okulunun o tarihteki müdürünü alıp getirmişlerdi. Babadan oğula dördüncü ve beşinci batına kadar Bahtîşu adlı bu aile, «Halife Sarayının» özel doktorluğunu yaptı. Onlarla birlikte Gundişapur'da itina ile korunan «Yunan Mirası», Hintli doktor Mankeh ve Hârûn-ür-Reşid'in ölüm derecesinde hasta amcasını tekrar hayata kavuşturan hemşehrisi

Sâlih ibni Bahle ile birlikte Hint tabâbeti ve eserleri «Hali-
fe Sarayına» geldi.

O tarihten sonra aradan geçen yüz sene zarfında Arap-
lar, Yunan, Hint, Süryani ve İran tabâbetinin bilgilerini
devralmış, onlara hâkim olmuşlardı. Râzî'nin Bağdad'a gel-
diği 880 yılında, Antik Tabâbete ait eserlerin birkaç defa
tashih olunmuş arapça mükemmel tercümeleri mevcuttu.
Ayrıca el-Kindî, el-Kinânî, Yahya ibni Maseveyh, Sâbit ib-
ni Kurra ailesi ve Hunayn ibni İshâk gibi Arap doktorlar,
tıp sâhasında ilk adımı atmışlardı. Arap tabâbeti, çocuk-
luk çağından artık çıkmıştı. Bu sebeple Râzî İslâm Tabâbe-
tini erginliğe kavuşturdu. Râzî de Yunan Tabâbetinin eşi-
ğindeki Hipokrat gibi, Arap Tabâbetinin eşiğinde durur.
Her ikisi de bu bakımdan daha ziyade birbirlerine benzer-
ler. Yunan Tabâbeti, tamamen kendine has ve müstakil
yollarda yürümek üzere, «Eski Şark Medeniyeti»yle «Mi-
sır Medeniyeti»nin tecrübe ve bilgi hazinelerini alıp kendi-
ne mâl etmişti. Minnettâr nesli âtinin kendisine «Tıbbın
Babası» adını verdiği Hipokrat bile, Yunan Tabâbetinde
bir başlangıç değil, kuvvetli bir zincirin halkasıydı. Onu bu
şöhrete, tıbbi klinikler veya yeni vak'alar değil, devrinin
doktorlarına nazaran sahip bulunduğu tıbaa ait çok daha
zengin nazari bilgiler ulaştırmıştı. Daha sonra İskenderi-
ye'de onun nâmına hülâsa edilen kitaplar, hakikatte eski
devirlerden kalma eserlerdi. Ama bunlar, doktorun hasta
ve hastalık vak'asıyla karşı karşıya gelmesini öğreten yeni
davranış ve usûllerin esasları oldular. Orada da, ehliyetsiz
ve mes'uliyetsiz elemanlarla tıbbi şarlatanlığa karşı şikâ-
yetler mevcuttu. Hipokrat, şahsen hür düşünceli, gayri ru-
hani vasıflarıyla ideal bir doktor tipini temsil ediyordu. O,
ayrıca bir doktorun haiz bulunması gereken, yüksek se-
viyedeki içtimai ve mesleki vazifelerini ortaya koydu. Bun-
lara bütün milletlerle bütün devirlerin doktorları tâbi ol-
dular. O, diğer bir sebepten de ebedi bir örnek oldu. Mu-
ayyen bir hasta ile muayyen bir hastalığın tedâvisini esas
tutan anlayış da onun ismine bağlanır. Bütün tıp tarihi bo-

yunca cereyan eden ve İskolastik'de son haddine varan iki istikâmetin tezadında Hipokrat, Kos ve Knidos'a izafe olunan Asklepiadenler Ekolünün belirli bir mukabil üssüydü. Gerçi «Kos'un Metodu»nda, «Yunan Hilkati»nde mevcut husûsiyetin icabı olarak riyazî ilimlerden faydalanma yer almıştı. Fakat tıp gibi tecrübeye dayanan bir ilim, onca tehlikeli sayılmaktaydı. Felsefî nazariyelerle muhayyelenin meydana getirdiklerini tecrübe tablosu ile değerlendirmek, tabiat filozofları gibi bir bütünden, önceden tesbit olunan mücerretten tahlili şekilde her vak'a'ya ayrı ayrı nüfuz etmek, Asklepiadenlerle birlikte ekseri Yunan doktorları için mevzuu bahis değildi. Hipokrat, bu görüş ve anlayışın karşındaydı. Hipokrat'a göre bu, tıp için isabetli bir yol olamazdı. Doktoru hedefine, zahmetsiz faraziyelere dayanan düşünceler değil, bilâkis tamamen çıplak tecrübe ve hasta yatağındaki müşahedeler ulaştırabilirdi. Tamamen şekil hâlinde düşünülen hastalık tipleriyle, hastalıkların seyrine ait sâbit şemalar yerine, münferit hastalık vak'asının her defasında ilgili bulunduğu özel çevre, Hipokrat'a istikâmet vermişti. Ne yazık ki Hipokrat, bu hususta daha ileri gidemedi ve şeytanına parmağını uzatarak Empedokles'in «Dört unsurlu Doktrini»'ni kabul etti.

Bu doktrine göre değişik husûsiyetleriyle değişik kısımlara karışmış olsalar bile, her sıhhatli vücutta kan, muhatî madde, sarı ve siyah safralardan ibaret dört esas usâre mevcuttur. Hastalık, bu usârelerin karışım nisbetlerindeki armonizasyon bozukluğudur. Hipokrat, şekiller, mefhumlar ve kâinat tasvirleriyle hünerli bir tarzda oynama temayülüne rıza göstermekle felsefenin önünde eğildi. Daha sonraki faraziye ve nazariyelerin serbestçe hareketlerine imkân verdi. Aradan henüz fazlaca bir zaman geçmeden talebeleriyle bunların şakirtlerinin devrinde nazariye, tatbikatı boğdu. Usâre doktrininin beyan tarzı, nazariyeyi pekleştirdi. Dedüksiyon, büyük filozoflar, Eflâtun, bilhassa Aristo ile, bir kere daha peşin hükme sahip olmayan klinik

tecrübeye galebe çaldı. Tabâbete bir taraftan ilmi bir sistemin zarif ve parlak görünüşünü verirken, öte yandan antik büyük filozofların otoritesiyle takviyesi, onu 1500 yıl süren hatâlı bir yolun içinde yürüttü. Tabâbetin bu istikâmete yönelişinde başlıca rolü Galen (130-201) oynadı. Muazzam istihraç kabiliyeti ve matematik mantıkı ile kapalı bir bilgi yapısının içinde, aynı zamanda geometrik metoda da uygun şekilde hareket etti. Diyalektik hünerlerin müsâadesi nisbetinde, bir insanın dâhiyane inşa iradesi ile geçmiş devirlerin bu bilgi yapısındaki bütün taşları, bir dünya görüşünün çatısı altında birbirlerine ekleyip sıkıştırdı. daha sonraki nesil, Antik Tabâbetin bu anıt yapısını, Antik Astronomide Ptolomeus'un Almagest'inde olduğu gibi, aynı füsunla işledi. El ile tutulan tecrübenin sağlam zemini yerine, gayri emin felsefi teoriler üzerine kurulan bu anıt yapı, zorlayan ve telkin eden tefekkürün tesiri altında, kimî sükûtu hayâle uğrattı? Henüz açık bulunan iltisak noktalarını, kısmen şahsî ve cesur tecrübeleriyle, daha ziyade fazlaca mesamatlı hayali şeylerle doldururken bu kimin rahatını kaçırdı? Aradan geçen bin beş yüz sene, diyalektik ispatın bu üstad mimarının önünde derin bir hürmetle eğilir. Büyük kan deveranının, İngiliz Harvey tarafından keşfi üzerine, ilk defa 17 nci yüzyılın başlarında, faraziye ve nazariyelerden uzak, peşin hükümsüz modern bir tıbbın başlamasıyla Galen'in her şeye hâkim nüfuzu kaybolur.

Galen incelemelerinin neticelerini, vazettiği «Pnoma Nazariyesi»nde şöyle açıklamıştı:

«Besin, karaciğerde hararetin yardımıyla kana tahvül eder. Kanın bir kısmı, kan damarları vasıtasıyla doğrudan doğruya bütün organ ve uzuvlara, bir kısmı da karaciğer kan damarları ve «vena ceva superieur» vasıtasıyla sağ atriuma akar. Kan burada harret ve pnoma sayesinde pişer ve tasfiye olur. Bu münasebetle geriye kalan da is olarak vena pulmonalisler ve akciğerin nefes vermesi ile dışarı çıkıp gider. Sağ atriümden bir kısım tasfiye olmuş kan, akciğerlerin beslenmesi için arte-

ria Plumonalisler vasıtasıyla akciğerlere akar. Kalan kısım, septiumların mesamatları sayesinde, sol kalbe girer, orada vena pülmonalisler vasıtasıyla sevk ve teneffüs olunan hava ile karışır, hararet sayesinde iksirleşir ve arterlerle de vücudun bütün kısımlarına yayılır.»

«Galen fizyolojisi»nin düğüm noktası buydu. İlk önce 1553'de İspanyali Michael Servet'in bir deveran nazariyesinden bahsedip, buna küçük kan deveranı veya akciğer deveranı adını vermesinden, onu takiben İtalyalı Colombo ve Cesalpino'nun da Galen'in başarısız modelinde yaptıkları bazı düzeltmelerden sonra 1616 yılında William Harvey, Galen Nazariyesi'nin konstrüksiyonuna istinaden yerleştirilen hatâ ve imkânsızlıkları kat'i şekilde parçaladı. Bu kanaat, 1924 yılına kadar tıp tarihinde değişmeden olduğu gibi kaldı.

1924 de Freiburg Tıp Fakültesi'nde genç bir Arap, «Alman dilinde» harikulâde bir doktora tezi takdim etti. Bu genç «Arap Doktoru»nun vardığı neticeler tasvip olunduğu takdirde, şüphesiz ilim târihinin bu bölümünü değiştirmek gerekecekti. Mevzua kulak kabartan sadece birkaç Alman profesörü, hemen «Devlet Kütüphanesi»ndeki eski el yazmalarını araştırdılar. İnceleme ve mukayeselerinin sonunda, Mısırlı Doktor et-Tantâvî'nin haklı olduğunu anladılar. Böylece 13 üncü asırda bir Arap doktorunun, uzun müddet şuradan buradan toplanarak bir araya getirilen Galen'in eserini farkederek onu dâhiyane bir tarzda düzelttiği meydana çıkıyordu.

Gerçekte kan deveranı nazariyesini ilk defa bulan tabib, İbni Nefîs'di. «Bütün dünyada benzeri yoktu. İbni Sina'dan beri de bir benzerine rastlanmadı» tarzındaki sözlerle takdirini belirttiği Galen'e, nazariyesini tâzimle ithaf etmişti. Bize üçyüz doksan dokuz meşhur Arap tabibinin isimleriyle biyografilerini veren kimse, bir göz doktorunun oğlu, Şam'daki göz kliniği müdürünün yeğeni olan, hem tabib ve hem de Arap târihçisi Usaybi'a (1202-1270) İbni Nefîs'in ismini hafızasından nasıl kaçırmıştı. Halbuki İbni

Nefis, onun sadece çağdaşı değil, ayrıca ikisi de Şam'da doğmuş, orada büyümüşlerdi. İbni Nefis'in doğduğu 1210 yılında, Usaybi'a yedi yaşındaydı; ikisi de tıp tahsili yaptılar. Tıp okulunda arkadaş idiler. Üniversitede ve hasta yataklarındaki çok ziyaretçi çeken derslerinin yanında, çocuğu bulunmadığından muazzam evini özel bir klinik olarak tıp okuluna vakfetmesi, ayrıca onu köy ve diğer gayri menkullerinin gelirleriyle donatması sebebiyle şöhret yapan Nuri Hastahanesinin Baş hekimi Dahvar da müşterek hocalarıydı. İbni Nefis ile Usaybi'a, Ed-Dahvar'ın eserlerinden başka Er-Râzî ve İbni Sînâ'nın ve tabiatıyla göklere çıkardıkları Galen'in eserlerini inceliyorlardı. Usaybi'a, Galen'in bazı sözlerini duyar duymaz heyecanlanır, «İşte tıp budur» diyerek yüksek sesle söylenirdi. Bir süre sonra her iki doktor, Sultan Selâhaddin'in Kahire'de kurduğu Nâsiri Hastahanesinde yine buluşurlar. Fakat çok geçmeden Usaybi'a, Mısır'ın güzel yemeklerini geride bırakarak, Suriye çölünün kenarında yaşayan Suriyeli bir emirin hizmetine koşar. Böylece genç ve başarılı arkadaşını gözleriyle hafızasından geçirir. Bu sıralarda daha mes'ut yaşayan İbni Nefis, Nâsiri Hastahanesinin yıllarca baş hekimliğini, on sene de Kahire doktorlarının şefliğini yapar. Galen ile İbni Sînâ'ya dair derslerini, hazırlıksız ve irticalen verir. Tıbbi eserlerini kaleme aldığı sırada kendisini görenler, «âdetâ yukarıdan aşağıya doğru çağlayan bir sel halinde, başka bir kitaba başvurmaya lüzum görmeden yazdığını» bildirirler. Bir gün Kahire'nin 1200 sıcak hamamından birinde, lâtif zeytinyağlı sabunla yıkanırken hamamın kurnasından fırlayarak avluya çıkar, kâğıt, kalem ve mürekkep getirerek nabız hakkında bir risale yağmağa başlar. Risalesini bitirince, tekrar banyo odasına dönerek, yıkanmasına devam eder.

Bu güzide bilgin, ince ve uzun kafasıyle mütenasiben, uzun boylu ve mevzun vücutluydu. Doktorluk mesleği yanında, yazmak ve öğretmek suretiyle, fıkıh, gramer, mantık ve felsefe ile de meşgul oldu. El-Masrûriye Medresesin-

de şer'i ve örfi hukuk okuttu. Zira çok cepheli bilgi sahibi olan İbni Nefis, ayrıca meşhur bir hukuk bilginiydi. Genç Mısırlı doktorların, eserlerine tıbbın şöhretli üstadları olarak aldıkları Galen ile İbni Sinâ'nın bütün fikirlerine, İbni Nefis ezbere vâkıftı. O, Ed-Dahvar'la ekseri meslekdaşlarının aksine, «Galen'in metodu»nu kabul ve muhafaza etmez. Bu metoddan ayrılarak, onun zayıf noktalarıyla, fazlaca tafsilâta kaçışını ortaya kor. İbni Nefis, eskilere ait fikir ve tezleri talebelerine, olduğu gibi değil, tarih ve değerlerine göre anlatırdı. «Antik Medeniyetin o zamana kadar itibar gören nazariyelerini zorla parçalama» hususunda, Harvey'e hür araştırma kapısını açan aynı cesaret, bu Arap bilgininin de müstakil hükümlerini azim ve güvenle ortaya atmasına sebep oldu. Şu sözleri, ona hâkim olan hareket tarzını, gayet açık belirtirler:

«Biz organın fonksiyonunu izah için, nazariyelere uygunluğunu veya evvelce benzer vak'alar geçip geçmediğini nazara almaksızın, itinalı bir müşahede ve doğru bir araştırmaya dayanmalıyız.»

Böylece İbni Nefis, Râzî'nin daha önce yapmış olduğu ve Harvey'in daha ciddi tesahüp edemediği en iyi «Hipokratik tarz»da tabiatı bizzat araştırdı. Çeşitli hayvanların yapı değişiklikleri aşıkardı. İbni Nefis, mukayeseli bir anatomiye ihtiyacımız bulunduğunu, inhiraflara dikkat sarfetmemiz gerektiğini söylüyordu.

Sâdık bir müşahedeci, peşin hükümsüz müstakil fikirli bir yorumcu olan İbni Nefis'e otopsi, en azından şunları ispat eder:

1 — «Kalb, şimdiye kadar sanıldığı gibi, sağ atriumun içindeki kanla değil, bilâkis cüz'ülerine damarlar vasıtasıyla dağılan kanla beslenmektedir.»

Böylece ilk defa koroner deveranı İbni Nefis farketmişti.

2 — «Kan, akciğerlere temiz havayı almak için yayılır;

yoksa akciğerleri beslemek için değil.» (Daha sonra Harvey de, bunun üzerinde ehemmiyetle durur.)

3 — «Vena pulmonalislerle arteria pulmonalisler arasında, akciğerlerdeki deveranı tamamlayan irtibatlar mevcuttur.» (Daha sonra batılı tabib Colombo, ilk defa bunu kendisinin bulduğunu ileri sürmüştü.)

4 — «Vena pulmonalisler, hava veya is ile değil, bilâkis kanla doludur.» (Galen'e göre, venalar, birbirine zıd istikametle çalışmaktadırlar.)

5 — «Arteria pulmonalislerin cidarları, vena pulmonalislerinkine nazaran daha sık ve çift katlıdır.»

İbni Nefis'in bu devir açıcı keşfi de şimdiye kadar yukarıda zikri geçen M. Servet'e atfolunmaktaydı. Her şeyden önce:

6 — Septumun mesamatı yoktur. Kan ise kalbde deveranı tamamlar. Kalbin her iki karıncıkları yani atrium ile ventriculenin arasında bir giriş deliği yoktur. Zira kalbin bir kısmı, yani septum kapalıdır. Kalbde, bazılarının sandıkları gibi görünebilen, Galen'in düşündüğü şekilde de görünmeyen mesamat mevcut değildir. Septumun yapısı, kalbin diğer kısımlarına nazaran daha sık nesiçlidir. Kanın akciğerlere hava ile karışmak için arteria pulmonalisler vasıtasıyla gidip temiz hava ile karıştıktan sonra, vena pulmonalisler vasıtasıyla de kalbin iki karıncığına vardığında şüphe yoktur.»

İbni Nefis, bu kadar açık ve basit şekilde, küçük kan deveranını açıklamıştı. Aynı sözler, daha sonra Michael Servet tarafından kullanılır. İspanyali Servet'in, İbni Nefis dışında tesbit ettiği biricik husus vena pülmonalislerdeki kanın daha açık renkte olmasıydı. Hayrete şâyân bu mutabakatlardan sarfınazar, husûsiyle İbni Nefis'in içinde keşfinden bahsettiği, «İbni Sinâ'nın kanununun anatomisine şerh» adlı eseri, lâtinceye çevrilme bakımından Batı'da gereken ilgi ve takdiri görememişti.

Bu Arapla İspanyalının arasındaki göze çarpan benzerlik, tamamen bir tesadüf eseri miydi? Yoksa kısa bir zaman önce İbni Nefis'i küçük kan deveranının kâşifi olarak tıbbın ölmezleri arasına yükselten tarihi eserini, yani onun bu «Şerh»ini Tantâvî'den daha evvel Michael Servet biliyor muydu? Michael Servet veya Miguel Serveda, isminden de anlaşılacağı üzere bir İspanyol idi. Asil bir ailenin çocuğu olarak Aragon'un Villanueva şehrinde, Arapların İspanya'dan çıkarılmasından 18 sene sonra 1509 da doğdu. Yani üstün Arap Medeniyeti ile çekişme sırasında, nefret ve cazibenin en yüksek noktasına vardığı, boşaltılan çöle çevrilen, kıskanılan ve yanlış yollara saptırılan bu harikulâde memleketin Morisco'lar tarafından idare edilmek üzere işgal olunup zorlandığı bir zamanda dünyaya gelmişti (*). Hoşa gitmeyen komşularının fevkalâde âhenkli lisanı, uzun zamandan beri hristiyanlar arasında moda da idi. Kurtuba Baş Piskoposu: «Ah! bütün hristiyanlar, kabiliyet ve değerlerini belirtebilmek için hâlâ sadece Arap Dil ve Edebiyatı öğreniyorlar» diyerek şikâyetle bulunuyordu.

— Su gibi arapça konuşan ve okuyan Michael'in büyük hemşehrisi Villanueva'lı Arnald, yanında Arap ve Yahudi yardımcılar olmaksızın Arap tabâbetine ait bir seri eseri, onlarla âdeta oynarcasına tercüme etmemiş miydi? Arabî eserlerin metinleri, Avrupa'nın yüksek okullarına tevdi olunalı beri artık aradan üçyüz sene geçmişti. Düşmanın üstün fikri hakimiyeti, ilk defa şimdi mi haklı bir hayranlık uyandırıyordu? Öyle ise bu kadar geç ve az bir alâka, nasıl bir tehlike teşkil edebilirdi.

Hristiyanlığın «Teslis» esâsı bile İspanya'da tamamen

(*) Gayri ihtiyari bir taklidin neticesi olmakla beraber, umûmiyetle bir meyusiyet ve tezellülün hâkim bulunduğu İspanya hristiyanlarının muhafaza ettikleri âdetler, Arap üstünlüğüne karşı bir refleksi belirtirler. Arapların politik ve askeri bakımlardan parlak devirleri nihayet bulduktan sonra bile onların bu vasıfları değişmez.

başka türlü anlaşılıyordu. Ateşli bir kafaya sahip bulunan Miguel, henüz yirmi beş yaşında iken teslis akidesinin aleyhine fikir ve kanâatler yürütür. Ağır tehditler, kilise inançlarının müsterih inkârcısını firara mecbur eder. Servet, takma bir ismin himayesinde, Fransa'da bir matbaada saklanır. Orada, bundan sonraki hayatına tesir icra eden insanla karşılaşır. Yunan ve Arap tabâbetine ait eserlerin kritik mukayesesıyla meşgul olan bu hür fikirli Fransız doktoru onu tekrar Arap Medeniyetiyle haşır neşir olmanın içine iter.

Villanovanus adıyla anılan Miguel Serveda, bilhassa Paris, Viyana ve Padua'da tıp tahsiline karar verir. Bir müddet müstear adının arkasında gizlenme sayesinde bu tıp yazarı, pratisiye ve serbest doktor olarak emniyet duyar. 1551 yılında «Teslisin Hatâlarına Dâir» isimli eseriyle açıkça halkın huzuruna çıkınca, kadar derhal yakasına sarılır. Calvin (= Kalven), müellifin evvelce hakkında takribata girişilen Servet olduğunu açıklayarak, casusları vasıtasıyla onu yakalatıp zindana attırır. Zindanda kolik ile bir kırkıktan mustarip iken, «Ayrıca maddi sefaletimi belirtmekten utanıyorum» diyen Servet, üstelik pireler tarafından yarı yarıya yenerek bedenen bitmiş, değiştirecek bir gömlekten mahrum, lime lime olmuş elbiseler içinde, inandığı dava uğruna, Kalven'e meydan okudu. Kalven onu, yakılmak üzere odun yığınlarının üzerine yollar. 1553 de Cenevre'de diri diri yakılır. Küçük kan deveranına dair iza-hatı, «Hristiyanlığın Eski Haline Getirilmesi» adlı eserinin içinde yer almaktadır. Servet, sarsılması gayri mümkün, üstün Arap tabâbetiyle de, canlı bir münakaşa girişmekten çekinmemiştir. Bu münasebetle o, Galen'in «Şurup usâ-relerinin Pişirilmesi Nazariyesini» şiddetle bir tenkide tâbi tutmuştu. İbni Sinâ'nın büyük tıbbî eserine ait İbni Nefis'in «Şerh-i Servet'in eline geçmeseydi, bugün onun bir nüshası hâlâ Madrid'te Escorial Kütüphanesinde nasıl muhafaza olunabilirdi? Arap Medeniyetinin bir keşfi, küçük kan deveranı mevzûunda da «Batı İlmî»ne doğrudan doğruya te-

sir etmişti. Esasen bu hâl, ilk defa vukua gelen bir şey değildi.

İbni Nefis'in eserinden faydalanan Servet, tenkidlerini Galen'in ismini açıklamaksızın yaparken, onun kifayetsiz apatik izah tarzını parçalamak suretiyle gayesine ulaşmıştı. Halefi Colombo, Servet'in muknî ve ispat edici eserini bilmediğinden, hücumlarını ilk taze öfkeyle Galen'e yöneltince iş meydana çıkar, vaziyet de böylece aydınlanır. Michael Servet, tabiat ve yaradılışı itibariyle hür fikirliydi. Herşey, Arap anatomistin tamamlamış olduğu kan devarının izahını, Michael Servet'in önceden hazır bulduğunu, bu durumun ise, kendisine birçok taarruz sahaları sunan Galen'le silâhlarını karşılaştırmaktan onu kurtardığını açıkça göstermektedir. Araplar nazarında İbni Sinâ'nın «Kanun»una ait sayısız şerhlerin en kıymetlisi, İbni Nefis'in keşfini, bu meyanda onun için şu ön sezisindeki isabeti ortaya koydu:

«Eserlerimizin benden sonra onbin sene yaşayacaklarını bilmeseydim, onları asla kaleme almazdım.»

Ancak, «İhtiyatlı Müellif» şu sözleri de ilâve eder:

«Bir eser yazma iddiasında bulunan, gereken mes'uliyeti de yüklenmelidir.»

13 üncü asırdaki bir Arap âliminin kaybolup yeniden bulunan keşfine ait hâdise, Arap ilim ve tabâbetine dair bugüne kadar verilen kesin hükmün, nasıl muvakkat ve kabili cerh bir mahiyette bulunduğunu, Arapların gayrı müstakil ve tamamen papaganvari bir şekilde Yunanlılara uydukları hususunda mevcut ve âdeta zevk duyulurcasına tekrarlanan görüşün ne kadar düşüncesiz ve tamamen haksız bulunduğunu bize göstermektedir. Tatavi'nin muahhar bulunuşu, Arap bilginlerinin nazariyelere uygunluk derecelerini ve evvelâ vukua gelip gelmediklerini nazara almaksızın, kritik deneme, itinalı müşâhade ve peşin hükümsüz araştırmaya gayret gösterme hususunda Orta Çağda-

ki «Hıristiyan Meslekdaşlarına» nazaran daha azimli ve daha kararlı olduklarını belirtir.

Kendilerine mahsus yollar

«Zira, —Galen'e karşı hürmetimiz büyük olmakla beraber— biz ancak gözlerimizle gördüğümüze inanabiliyoruz.»

Bir anlayış ve bilim tarzını ifade eden bu cümleyi, Selâhaddin'in çevresindeki âlimlerden, «Doğu devletleri»nin büyük merkezlerinde, bütün evlere girip çıkan, bütün okullarda ders vermiş bulunan Bağdat'lı doktor Abdüllâtîf (1162-1231) söylüyordu. O, hareketli hayatının kendisini sevkettiği her yerde, gözlerini ve sâlim muhakemesini kullanıyordu. Kahire'de, şehrin dışında, şimali garbi istikametindeki bir mahalde, bir dağ gibi üst üste iskeletler yığılı bir kümbet bulunduğu bir gün kendisine söylenince, hemen oraya koşar. Bunların, bir kelime bile tekrarına imkân bulmayacak şekilde, bir anda cayır cayır yanan insanlara ait iskeletler olduğunu, yaptığı araştırmada anlar. Şu sözleri, bu müşahadelerinin bir neticesidir:

«Onları dışarı çıkardık. Binlerce ölünün kemik ve kafataslarını gördük. İtina ile inceledik. Bu araştırmamızın neticesinde, asla kitaplardan elde edemeyeceğimiz bir yığın bilgi kazandık. Galen, alt çene kemiğinin, bir dikiş vasıtasıyla birbirlerine bağlanan iki kemikten müteşekkil bulunduğunu göstermişti. Halbuki biz, iki binden fazla çene kemiğini inceledik. Fakat iki kemikten müteşekkil bir alt çene kemiğine rastlayamadık. Alt çene kemiği, dikişsiz, yalnız bir kemikten ibarettir. İşte bakın! Kuyruk sokumu kemiği, Galen'in belirttiği gibi altı değil, sadece bir kemikten müteşekkildir. Görülüyor ki, duygularımızın bize sağladığı deliller, yalnız ilim sahasında otorite sayılan bir âlime istinad edenlerden daha inandırıcıdır.»

Hipokrat ve halefleri, çocuğun, kendi hareketleriyle

rahimden dünyaya çıktığını kabul etmişlerdi. Buna mukabil, doğumun çocuğun hareketleriyle değil, rahmin takallüsü ve çocuğu dışarı atmasıyla vukua geldiğini ilk defa Ali ibni Abbâs keşfeder. O, rahim çibanları, kollum yaraları ve alt karın kanserleri hakkında yazılar kaleme alır. Darwin'den bin sene önce, muhite elverişli intibak sayesinde, «oluş»un [tekevvün] vukuundan bahseder.

«Beyin gibi gevşek, kemik gibi kesif dokuların, gayri kabili iltihap bulundukları iddia olunuyordu. Bu görüş yanlışır. Kemikler de iltihaplanabilir.» diyen İbni Sînâ, eski-lerin kanaatlerini nakşeder. Enfeksiyoner beyin iltihabını, diğer akut enfeksiyonlardan ilk defa o ayırır. Avicenna (İbni Sînâ) bugüne kadar daha iyisi mümkün olmayacak bir mükemmeliyet ve açıklık içinde, menenjit, sekonder iltihap ve menenjizmin ilk defa ayrı ayrı teşhisini yapar.

Arap Patolojisi, kısmen antik meşhurların bu nevi icmalleri, kısmen de kendi kavradığı hastalıklar sayesinde, Yunan patolojisinin bu arada parlak zekâsını göz kamaştırıcı analizlere harcayan nazariyeleri için, vak'alara her ne bahasına olursa olsun, kesin ispat zinciriyle bir düzen vermeğe çalışan Galen'in çok daha fazla dışına çıkıp, üzerine yükselir.

Er-Râzi, Araplara, her türlü tesirden uzak, tarafsız inceleme ve araştırmayı öğretmişti. 18 nci asır doktorlarının bu mevzûda en iyi çalışma diye adlandırdıkları, «Çiçek ve Kızamığa Dair» isimli eseriyle o, ilk defa bu hastalıkların itinalı müşahedeye dayanan tablosunu çizmişti. O, gout (gut, damla hastalığı) ve romatizmayı birbirinden ayırmıştı.

İbni Sînâ, plörezi, pnömoni ve interkostal nevralji ve karaciğer apsesiyle peritonitin de harikulâde bir şekilde ilk defa ayrı ayrı teşrihini yapar. Bağırsak ve böbrek koliklerinin semptomlarını ayırır; yüz felçlerinin merkezi ve mahalli sebeplerini belirtir.

Yunanlılar, «Dört Uusurlu Nazariyelerinin» bir neticesi olarak, felçleri kızgın vasıtalarla tedavi etmişlerdi. İbni Buşr, bu mevzûda, su, ıslaklık, rutûbet ve serin vasıtaların şifa değerini ortaya koydu. Kısa zamanda hastahanedeki küçük operatör mevkiinden başhekimliğe yükseldi. Hükümdarlar bile ona müracaat etmeye başladılar. O, her türlü sıcak tedâviye son verdi. Hastalarına arpa suları ve nebatî enfüzyonlar tertipleyerek, fevkalâde şifa sağladı.

Büyük filozof İbni Sinâ, İran Humması adını verip sonradan birçok hastalıkları, bu arada sarılık hastalığını doğurduğunu söylediği şarbonun da ilk defa vâzih ve tam bir izahını yaptı.

Klinikçi Et-Tabari, cilt altı hücre nesiçlerindeki tufeyli guina ve medina kurtlarını ve tamamen Râzî'nin izinde yürüdüğü sırada uyuz hastalığını meydana getiren paraziti buldu; Orta Çağda Batı'da kendisine Avenzoar adı verilen Endülüs'lü İbni Zühr de, bunlara karşı rasyonel tedâvi usûllerini belirtti. Tıb, ilk defa akciğer hastalıklarından ayırmak suretiyle peritonit, sulu ve kuru perikarditin tefriki izahını, hastayı kan ve sun'î yollarla besleme sisteminin geliştirilmesini, hapishanede hasta arkadaşlarına bakarken kaleme aldığı mide kanserine ait hastalık tabelâsının tersimini İbn Zühr'e borçludur. Bu uzuvdaki kanserin, uzviyette umumî bir kanser hastalığına delâlet ettiğini o belirtir. İbn Zühr, akciğer vereminin sâriliğini ve Güneş sularının bunlar için tehlikeli olduğunu belirtir.

Çiçek gibi kat'î enfeksiyonel hastalıkların vücutta daimî bir muafiyet bıraktıklarını, Orta Çağın büyük Averroes'i «Büyük Arap Tabip ve Filozofu» Kurtuba'lı İbn Rüşd'ün tesbitinden iki yüz sene sonra, hâlâ Kayzer I inci Maximilien bir kararnamesinde, çiçek epidemisinin ilâhî bir tedip vasıtası olduğunu, bu ilâhî cezanın hatırdan çıkarılmaması gerektiğini, bunu red ve inkâr edenin, Allah'a küfür eden bir insan sıfatıyla teşhir direğine bağlanacağını umûma açıklıyordu.

Evet, Batı'da ilk defa 18 inci asrın sonlarında çiçeğe karşı bir koruyucu aşı için hazırlık yapılırken Araplar, bunu daha İslâmiyetten önce geliştirmişlerdi. Zayıf mikrop-lar vasıtasıyla vücudun mukavemetini tahrik, sun'î suret-te vücuda getirilen hastalık marifetiyle muafiyet tesirine dayanan modern aşı düşünce ve tekniği onların aşı siste-minin temelini teşkil ediyordu. Çinlilerin çiçek cerahatle-ri iştirilmiş kabarcıkları, çocuklarının burunlarına soktuk-ları sırada, Araplar dirsek ile baş parmak arasında elin iç yüzündeki hafif bir kesite cerahatı yerleştirmeye itina gös-teriyorlardı. Hastalığın tehlikesiz ve çabuk geçmesi için bir tarz olarak onlar, çiçeğe tutulmuş bir komşu veya akraba-ya ait çiçek sivilcelerinin cerahatlarını alıyorlardı. Bunun için de cildi biraz açıp cerahatı öylece yerinden alıyorlardı.

9 uncu asrın ilk yarısında Mâseveyh, cüzzamın mufas-sal bir tablosunu çizdi. Arap dünyasında doktorlar cüzza-mın ilâhî lânet veya lütuf cihetiyle değil, sâri bir hastalık yönüyle ilgilendiler. Bu arada Kayruan'lı İbni Cessâr, cüz-zamın sebebi ve tedâvisine dair bir eser yazdı. Araplar, cüzzamlıları tıbbî şekilde idare olunan ayrı hastahanelere gönderdiler. Onları, insan ve hasta olarak tedâvi ettiler. Batı'da ise cüzzamlılar, vahşi hayvanlar, müdafaasız ve kimsesiz esir insanlar gibi cemiyetin ve tamamen kilisenin himâyesi dışında bırakılmışlardı. Zira insan topluluğundan ihraç (afaroz) Batıda kiliseye ait bir işti. Cüzzamlılara bak-mak, kısmen dinî, kısmen de idarî makamların vazifesiydi. Dinî çevrelerin bakım tarzı karşısında hasta, kendisini ta-mamen sefalet içinde yaşayan bir kadavra sanırdı. Fran-sa'da cüzzamlıların elinden kilise üyeliği hakkı kesin şe-kilde alınmadan evvel, sözde bir lütûf olarak arzusu soru-luyor ve arkasından insani varlığını terk için canlı hasta, bir cenaze âyiniyle mezarlıktaki bir çukura konup, râhip tarafından uzak, sapa bir yerde kâin bulunan miskinhâne-ye terkedilerek böylece hayattan uzaklaştırılıyordu. Kais-bergli Geyler'in şehadetine göre, cüzzamlıların kaderi, 16 ncı asrın başlarında bile Kilisenin elinde bulunuyordu.

Son derece tehlikeli bir sâri hastalık olarak sık sık te-
kerrür eden vebâ, 14 üncü asırdaki korkunç hücumunda,
Avrupa'ya misli görülmemiş bir felâket getirmişti. Vebâ-
nın temastan mütevellit tehlikelerine inanan Arapların na-
zarında, onun ne metafizik, ne de esrarengiz bir mahiyeti
yoktu. Söylemesi acıdır: İleri Arap Medeniyeti ile fikren ge-
ri kalmış Hristiyan Medeniyeti arasında, bu yönden de bâ-
riz bir fark kendini gösteriyor. Her iki medeniyeti ayıran
hudut bir kere daha uzuyordu. Arap Medeniyeti vebâyı,
sâlim bir muhakeme ile incelerken, Hristiyan Medeniyeti
onu, hurâfelerle izaha çalışıyordu. 1348 yılındaki korkunç
vebâ salgınında, tıbbi bir rapor kaleme alan Montpellier
Üniversitesinin bir profesörü, vebânın yayılmasındaki mes'-
uliyeti hastanın bakışlarına yüklüyor, hastayı muayene
veya ona dokunmazdan önce, gözlerini kapamayı veya bir
bezle örtmeye doktor ve rahibe tavsiye ediyordu.

İsviçre ve Fransa'da halk, kabahatı Musevîlere yükle-
yerek yüzlerce Museviyi yakıyor ve bu ise, salgından daha
korkunç bir örnek olarak bütün dünyaya yayılıyordu. Nar-
bonne ve Carcassone'de düşüncesiz halk, öfkesini İngiliz-
lerden çıkarıyor, krallığın düşmanları sayılan İngilizler, bu
şehirlerin duvarları arasında parça parça edilerek alevlere
tevdî olunuyorlardı.

Semâdaki pis kokulu havanın, yukarıdan aşağıya dü-
şen meteorlardan ileri geldiğine veya Megenberg'li Kun-
rat'ın düşündüğü gibi zelzelelerle arzdeki damarlardan
fışkıran gazların vebâ sıfatıyla insanlara müessir oldukla-
rına inanıyorlardı.

Belçikalı Doktor Simon de Vovino, bütün kabahatı, 20
Mart 1345'de öğlen vakti saat 1'de, Mıntakaiburç (Zodyak)
takım yıldızının 14 derece altında Jüpiter, Zühal ve Merih
arasındaki büyük kavuşumunda buluyor; «semavi cisim-
lerin, bilhassa Zühal'in hudutsuz zararlar veren tesirleri
bulundugunu, herşeyden ziyade Ölüm Melegine (Azrail)
bu sebeple iş düştüğünü» söylüyordu.

Boccaccio da, bu korkunç senenin vebâ salgınına dair umûmî görüşünü raporunda şöyle özetlemişti:

«Burada, semâvî cisimlerin tesiri veya bizim haksız hareketlerimize karşı, Tanrı'nın fânileri te'dip için haklı olarak tertip ettiği ceza ile karşı karşıyayız. Ne ilim, ne de beşerî tedbir, bu hususta hiç bir şeye kâdir bulunmadığından birçok dinî merasimli ihtifallerde Allah'a tövbe edilmelidir.» Böylece salgına insan topluluklarının içinde daha esaslı bir gelişme sağlanıyordu.

Buna mukabil bir Arap, korkuya kapılmış beşeriyetin bakışını, semâdan arza, en evvel akla gelen, en lüzumlu tedbirlere çevirir. Bütün vebâlî yılların en korkuncu bulunan 1348'de, «Endülüslü Devlet Adamı, tarihçi ve tabib», Gırnata Sultanının Veziri İbni Hatîb (1313-1374), kaleme aldığı inceden inceye düşünülmüş gayet vâzih ve mantikî kitabında hastalığı epidemiye, hasta veya onun eşyalarıyla temastan mütevellit enfeksiyona istinat ettirir. İbni Hatîb bu görüşünü şöyle belirtir: «Tecrübe, araştırma, akıl ve muhakeme ile otopsi ve kesin emârelere göre sirayet, temastan ileri gelmektedir. Bunu, cerhedilmez deliller açıkça ortaya koymaktadır.»

Enfeksiyon vak'ası, mevzuu inceleyen araştırmacıya, hastalıkla temasta bulunanın hemen hastalandığını, hastalık bulaşmış bir elbise veya bir vasıta ile bir eve veya herhangi bir yere gelince artık sadece bir küpe ile temasın bile o kimseyi ölüme götürmeğe kâfi gelebileceğini, bir şehirde bir eve giren hastalığın, bütün evi harab.ettiğini, hasta ile temasta bulunan komşularla, hastayı ziyaret edenlerin arasında da hastalığın alevlenip genişlediğini, salgın hastalığının tamamen bulaştığı bir memleketten yeni gelen bir kimsenin geldiği limana hastalığı getirdiğini, muaf şahısların diğerleriyle tecridi halinde de arkasından bulaşma vukua geldiğini teyid eder.

Vebânın sâriligini teşhis, Arap Medeniyetini, Antik Medeniyetin üstüne yükselten mühim terakkilerden biridir.

Arap Medeniyeti, bununla, insanlığa baha biçilmez bir hizmette bulundu.

İspanya'da, Almeria'da Arap Doktoru İbni Hatîma, «Gırnata Sarayındaki Vezir» gibi, hemen hemen aynı târihte şunları yazar:

«Yıllarca süren müşahedelerim, neticede hasta ile temas edenin derhal aynı hastalığa tutulduğunu, ilk hasta kan tükürünce, ikincisinin de kan tükürdüğünü, biri çiban çıkarınca ötekisinin de aynı çibanı çıkardığını ve onu aynı şekilde bulaştırdığını göstermektedir.»

Batı, seksen sene sonra, yeni bir ani tehlike ile karşılaşır. Gerçi evvelce mistikkozmetik ve müphem esaslara dayanan bir korku neticesinde vebâli hastaya yaklaşmaktan ve onunla temastan kaçınılıyordu. Ancak Batı'da, umûmiyetle vebânın muska ve sihirle tedâvisine çalışılıyor veya vebânın sebeplerinden biri olarak sanılan Yunanlıların miyazma adını verdikleri pis kokulu havanın duman ve güzel koku gibi vasıtalarla dağıtılması düşünülüyordu.

1382 yılındaki 14 üncü asrın ikinci büyük salgınından sonra, Montpeiller Üniversitesinde Batının cenubu garbî methalinden yani Endülüs'ten gelen Arap ilmini bir filtre gibi süzen profesör Chalin de Vinario'nun, vebâyâ dair yazdığı eserinde, yayılmasının biricik sebebini öğrendiği görülür.

«Hastalığın herhangi bir yerde, herhangi bir vasıta veya şahsa bulaşma suretiyle geçebilmesinden başka bir sebebi yoktur.»

Nihayet, resmî yönden maksada uygun ve tam tesirli, koruyucu tedbirlerin alınması kavranır. İtalya şehirleriyle Venedik, Doğu ile direkt temastan edindikleri tecrübeleri ilk olarak bir araya getirir; Arap örneğine uygun şekilde kurdukları resmî sağlık servislerine Arap doktorları tâyin ederler.

Bütün bunların yanında, «Endülüs'lü Vezir» vebâ rüşeyminin teşekkülüne dair yazdığı eserinde, bazı kimsele-

rin hasta ile temasta bulundukları halde hastalığa yakalanmamalarının sebeplerini belirterek, bu husustaki muğlak bilmeceyi çözer. Vebânın böylece, hastalığa karşı vücudun istidat veya hazır bulunma durumuna göre, ne ani, ne de yavaş, fakat bazılarında şiddetli veya kendisiyle uyuşan şahıslarda ise daha hafif alevlendiğini dua veya seyyârelerin muhtemel veya vâki herhangi bir kavuşumunun, hastalık tevlit edemeyeceği gibi, bir hastayı da hayata kavuşturamayacağını artık Batı da öğrenir.

«Evet, Mağrip köpeklerinden bile birçok şeyler öğrenilebilirdi.» Endülüs'lü cerrah Ebû'l-Kaasım (vef: 1013) bir ailede müşahade ettiği birçok vak'alar sonunda, hemofiliye dair izahatı ile tıbda bu mevzûu zenginliğe kavuşturur. Ebû'l-Kaasım, Percival Pott (1713-1789)'tan 7 asır önce artirit ve fıkra tüberkülozlarıyla meşgul olur. İngiliz Percival Pott'tan sonra fıkra (virbeli) tüberkülozuna «Pottsches Übel» veya «Malum Pottii» adı verilir. Ebû'l-Kaasım yaraların koterizasyonu ile mesanedeki taşların parçalanarak giderilmesinden başka, seksiyon ve viviseksiyontodlarla yetinmez. Yunanlıların geri bir seviyede bıraktıkları tıbbın kadın hastalıklarına ait dalını, yeni usûl ve âletlerle büyük bir inkişafa kavuşturur. El veya diz vak'alarında, ayak durumu ile çapraşık durum veya ilk defa kendisinin müdahalede bulunduğu çocuğun çehre durumunda, doğuma yardımcı yeni metod ve müdahaleler bulur. Soranus'un ve bizzat kendi seleflerinin tedâviden çekindikleri daha sonra bugüne kadar Stutgart'lı jinekolog Wascher (1856-1935) den itibaren «Walcher Durumu» adı verilen doğuma yardımcı usûlle «Cenin ters doğumuna müdahaleyi» yine ilk defa o tavsiye eder. Vaginal taş ameliyatını, o öğretir. Ebû'l-Kaasım, özel bir vaginal aynadan başka «collum» un sun'i şekilde genişletilmesine yarayan, bu sebeple doğuma yardımda büyük önem kazanan kolpeurynter âletini de icad eder. Poliplerin çıkarılmasında çengel uygular ve bir uşağına başarılı bir trakeotomi ameliyatı yapar. Büyük Fran-

sız cerrahı Pare'nin fevkalâde şöhretini vücuda getiren ve 1552 yılında ilk defa onun tarafından teşebbüs olunduğu sanılan, büyük damarların bağlanmasını, bu «Dahi Fransız»dan 6 asır önce bir Arap olan Ebû'l-Kaasım bulmuştu. münasebetle, ampütasyonlarını da hatırı sayılır derecede ıslah etti. O, müptedi cerrahlara sun'î dikişi, kürk dikişi, karın yaralarında sekiz dikişi, bir ipliğe geçirilen iki iğneli dikişi bu münasebetle kedi bağırsakları ile yapılan dikişi, bağırsak ameliyatında catgut (katküt)ü öğretir.

Bütün ameliyat dikişlerinde, bilhassa karın çukuru altındaki cerrahi müdahalelerde, ilk defa havsalanın yataкта yüksek tutulması, İspanya'nın bu Arap mucidinden minnetle alınıp tatbik edilir. Nihayet 20 nci asır başlarında değerli Alman cerrahı Friedrich Trendelenberg'in (1844-1924) ilmi ile süslediği Trendelenburg Durumunu ilk olarak Ebû'l-Kaasım tavsiye eder. Bu Arap cerrahının büyük yararlılığı ise nadiren hatırlanmaktadır.

Açık kırıklarda yaranın bakımı için, alçı sargısından bir pencere kesip açma metodu da menşe itibariyle Ebû'l-Kaasım'a dayanır. O, alçı sargısını yumuşak şeylerle doldurmağa itina gösterirdi. Mühim ve en lüzumlu âletlerden mahrum bulunan Batı'lı cerrahlar ile göz ve diş doktorlarının boş duran ellerine cerrahi âletlerin sayısız modellerini Ebû'l-Kaasım verdi.

Araplar, kendilerini Yunanlıların üstüne yükselten en büyük terakkiyi, göz tabâbetinde yaptılar. Arap doktorlar kendilerini büyük bir dikkatle göz tabâbetine verdiler. Arap fizikçilerinin optik sahasındaki devir açıcı keşiflerine, en mes'ut bir şekilde istinad eden tıbbın bu şubesi böylece tamamen Arap icad ve buluşu sayılır. Göz tabâbetine ait ilk eseri, Huneyn ibni İshâk'ın yazdığı söylenebilir. Ali ibni İsa ve Musul'lu Ammâr'ın eserleriyle birlikte Huneyn ibni İshâk'ın eseri, 18 inci asrın sonlarına kadar «Batı Göz Tabâbeti»nin esası oldu.

Araplar, mercek bulanıklığından ileri gelen migrene

karşı, Mısır Kandiye otundan elde olunan damlalar gibi denenmiş ilâçlarını son zamanlara kadar Batı'ya yollarlardı.

Onlar Ortopedide de fevkalâde başarılar sağladılar. Onlar tarafından geliştirilen, omuz çıkığını yerine koyma metodu, bugün hâlâ bir «Arap Metodu» ismini muhafaza eder. Antik devirde uygulanan sıcak ve soğuk banyolara, İbni Sinâ, karışık banyoları da ekler. Damar içi şırıngası ile buz torbası, İbni Sinâ'nın icadıdır. Orta çağ Cerrahisi'nin kaytan yakısı menşe itibariyle Er-Râzi'ye dayanır.

Arap ağrı uyuşturma şekli; Hintlilerle Roma ve Yunanlıları gibi, sarhoş edici içkilerle veya sadece ağrının dindirilmesi veya hafifletilmesi için değil, bilâkis ağrılarla alâkalı olmaktan tamamen uzak, bir operasyon hazırlığı esnasında kullanılıyordu.

Araplar, haşhaş, kelebek ve banotu usarelerini, sünger parçacıklarına içirerek bunları güneşte kurutuyorlardı. Bunları, kullanacakları sırada nemlendiriyor, ondan sonra hastanın burnuna koyuyorlardı. Bunların gışayı muhati (*) ile temasları neticesinde hasta derin bir uykuya dahi, ameliyatın dayanılmaz acılarını duymuyorlardı. Gerçek narkoz bilgi ve anlayışı çeşitli yollarla Batı'ya nüfuz etti. Ancak, Batı'da kısa bir zaman yaşayan bu usûl, 1844'-de inhaltasyon (nefes yollarından faydalanma) suretiyle narkoz sisteminin icadına kadar tamamen unutuldu.

Narkoz bu meş'um akıbeti, cerrahi ve yara tedâvisinde inhaltasyon (nefes yollarından faydalanma) suretiyle Arapların şimâli İtalya'ya getirdikleri asepsi, fevkalâde başarılı bir rol oynadığı halde, yine, birden bire iz bırakmadan ortadan kayboldu. Ve altı asır bundan kimsenin haberi olmadı.

Yara cerahatının tabii ve arzuya şâyân bir tedâvi usûlü olduğuna, doktorun cerahatı sun'î şekilde artırıp bilhas- sa tevlit etmesi lâzım geldiğine dair acayip bir fikir, Yu-

(*) Çevirenin Notu: Gışayı muhati: Mucosa.

nanlıların talihsiz «Dört Unsur Doktrini»ne dayanarak gelişmişti. Bin seneden fazla bir zaman doktorlar, sadakatla kudretli Hipokrat'larının peşi sıra gittiler. Bu görüş ve düşünceye karşı ilk defa İbni Sinâ, cerahatsız yara tedâvisini ortaya koydu. Neticeleri âdeta mucizevi oldu. İbni Sina, kuvvetli şarap ve sıcak sargılarla cerahatı durdurdu. Evvelce bir yara, kabuk bağlayıncaya kadar şiddetli ağrılar altında, haftalar hattâ aylar geçerken, artık bir gecede iyileşiyordu. İbni Sinâ, yalnız cerahat tevlidine son vermekle yetinmedi. Ayrıca lüzumsuz her türlü mekanik ve kimyevi tahrikten kaçındı. Kuvvetli eski şarabın böylece penisilinle aynı değerde sterilize edici bir tesiri bulunduğunu, İbni Sinâ'dan sonra ilk defa Fransız profesörü Bordeaux'lu Masquelier ancak 1959 yılında bulup, kabullendi. İbni Sinâ'nın bu görüş tarzı, esasen eski «Arap Tradisyonuna», meydana getirme hassa ve orijinalitesini kimsenin reddedemeyeceği yara tedâvisindeki onların üstün kabiliyetine tamamen uygundur.

Bugünkü Batı tabâbetinin son haykırışı olarak, ilk defa yirminci yüzyılda yeniden keşfolunan antibiyotiği bile Araplar, daha İslâmiyetten önce, iltihabi yaraların tedâvisine mahsus bir ilâç mahiyetinde bulmuşlardı. Penisilin ve aspergelius'un küf maddesini, yük eşeklerinin koşum takımlarıyla mandalardan elde ediyorlar, bunları işleyerek, iltihabi yaralarda kullanıyorlardı. Boğaz iltihablarında ise bugün hâlâ bedevi kabilelerinde mutad olduğu üzere, küflü ekmeğin yeşilimsi tozunu hastanın boğazına kuvvetle üflüyorlardı. Bu nevi reçeteler, henüz elli yıl önce bile, bizi ürkütebilirdi. Böylece, bir yenisi sağlanıncaya kadar arkasında tıp ilminin yükselmeye devam edeceği bir bilginin, mikro organizmanın iltihapları durdurucu tesirinin Araplar tarafından bu derece erken öğrenilmesinin hayranıyız.

Araplar, ruhi hastalıkların tedâvisiyle de modern şekilde ilgilendiler. Mani ve diğer rahatsızlıkları ancak yakın zamandan beri bizim doktorlarımızın yaptıkları gibi, afyonlu uyutucu ilâçlarla tedâvi ediyorlardı.

Hastanın ruhi durumuna nüfuz, hayâl, vehim ve kuruntularını öğrenerek, mümkün olan ruhi ilâçlarla onu tedâvi edebilmek için, hastanın raporlariyle, doktorun gayretini birleştirdiler.

Onlarda psiko-terapi, bedeni hastalıklarda da mühim bir rol oynamaktaydı. Özel bir literatür, pisijik tedâvi ile meşgul oluyordu. Kariyerine doktor olarak başlayan «Büyük Fizikçi İbni Heysem», Müziğin insanlarla hayvanlar üzerindeki tesirlerini araştırdı. İbni Sinâ, ilâçla tedâvi vasıtalarının desteklenmesi lâzım geldiğini, bunların, vücûdun maddi kuvvetlerinin gelişmesini tamamlayacağını belirtiyor ve ruhi tedâvi husûsunda şunları yazıyordu:

«Biz en iyi, başarılı tedâvinin, hastanın zihni ve ruhi kuvvetlerini takviye eden, cesaretini ve mücadele kuvvetini arttıran, muhitini güzel ve hoşâ gider tarzda tertipleyen, müzik dinleten, onu sevdiği kimselerle bir araya getiren tedâvi olduğunu, düşünmeğe mecburuz.»

Tarihi kitaplar yapar

Şu kadarı var ki, Arapların öncülük ettikleri şeylerden meselâ Arap Rakamları, cebri, usturlapları gibi şeylerden hemen hemen hiçbirinin Arap patent hakkı Batı'da tanınmış değildir. Aksine birçok Arap icadı, günümüzde İngiliz, Fransız veya Alman malı sayılmaktadır. Buna karşılık Bağdad ve Kurtuba'daki öğrencileri için yazılmış olan ders kitapları, Batının sayısız hekim nesilleri için en iddialı yazarlarımızın hayâllerinden bile geçemeyecek ölçüde kaynak hizmetini görmüştür ve bunlar tıp tarihine yön vermişlerdir.

Onuncu yüzyılın sonuna doğru, büyük bilgin Gerbert d'Aurillac, sadece şahsi zevki ve vakit geçirmek için tıbla nazari olarak uğraşırken, aynı yıllarda Arap ülkelerinde gelişmiş tıp bilgileri, daima hastalıklar ve ölümle savaş için kullanılmaktaydı. Bunlarda hasta bakımı büyük bir insani vazifeydi. Hastahaneler dünyada eşi bulunmayan bir mükemmeliyeteydi. Hekimlerden beklenenler de buna

göreydi. Bunlar gerektiği gibi yetiştirildiklerini Devlet im-tihanlarında ispat etmek zorundaydılar. Hattâ imkân bulunursa hastahanelerde çalışabilme hakkını almak ve tıb öğ-rencilerini yetiştirebilecek duruma gelmek için çalışmak zorundaydılar. Bunun için de hekim çıraklarının gerçekten işlerine yarayabilecek ders kitaplarına büyük ihtiyaç vardı. Fakat o zamanlarda elde bulunanlar ne idi ki!.. Es-ki Yunanlıların tek tük eserleri, öğretim için hâlâ vazgeçil-mez şeylerdi. Ancak öğrenci, tam bir umûmî görüş kaza-nabilmek için neye dayanabilecekti? Sultan Adûd-üd-Dev-le'nin özel hekimi ve Gerbert d'Aurillac'ın çağdaşı olan Ali ibni Abbâs, elde bulunan tıb edebiyatını eleştirici bir gözle inceledikten sonra der ki: «Eski ve yeni hekimlerin eserleri arasında, tıb san'atını öğrenebilmek için gerekli herşeyi içinde toplayan tek birine bile rastlamadım. Hipok-rat çok kısa yazmıştır ve yazılarının birçok yerleri açıkla-malara ihtiyaç gösterecek kadar karanlıktır... Galen, bir-çok kitaplar yazmıştır ve bunlardan herbiri tıb san'atının sadece bir bölümünü içerisine alır. Fakat onun yazıları da çok uzundur ve içlerinde birçok tekrarlamalar vardır. Ga-len'in kitapları arasında, tam olan ve hekim namzetlerinin yetiştirilmelerine yarayacak bir tekini bile bulamadım...» Ali ibni Abbâs bütün eserleri bir bir ele almakta ve üzüle-rek bir kenara itmektedir: Oribasius mu, yoksa Eginalı Paul mu? «İyi açıklanmış, fakat methodsuz, öğrencilerin bunlardan bilgi edinmeleri çok zor». Sonunda modernler: Ahron, Serapion, Miskaveyh, Râzî. Gerçi Râzî'nin «El Man-sûrî»-sinde eksik taraf yoktur ama pek aceleye gelmiş bir hâli vardır. Bu kitabın El-Hâvî'sine gelince, işte bunda bir kitapta bulunması gereken tamlık ve mükemmellik vardır. «Bütün kitaplar, El-Hâvî'nin içindedir». Yalnız Ali ibni Ab-bâs'ın şaştığı bir taraf vardır, bu da onun bizzat ifade etti-ği gibi: «Râzî, bir ilim adamı olarak, o zamana kadar görül-memiş derecedeki emsalsiz tıbbî bilgisiyle eser yazma kabi-liyetinden beklenen şekilde, kitabını sistematik bir şekilde kısım ve bahislere ayırmamıştı. Zannımca bu kitapta iki

hususistan biri cereyan etmiştir: Ya Râzî bir gün kütüphânesinin tahribinden korkuyordu; ihtiyarlayacağı günler için, hafızasına mesnet olmak üzere bunları yazmıştı, veya daha çok muhtemeldir ki, bu notları, mükemmel, iyi tertip edilmiş ve düzenlenmiş bir kitabın meydana getirilmesinde kendisine yardım etmeleri için yazmış, fakat vakitsiz ve ani ölümü, buna imkân bırakmamıştı. Bütün doktorların görüşlerini gelişi güzel ve ayrıca birçok lüzumsuz şeyleri de muhtevî bulunduğundan, hey'eti umûmiyesi itibariyle böylesine muazzam bir esere ancak pek az zengin sahip olabilirdi».

«Bana gelince: Sağlığın korunması ve hastalıkların tedâvileri ile ilgili her ehliyetli ve bilgili doktorun bilmesi gereken lüzumlu bütün husûsları kitabımda belirteceğim.»

Râzî'nin düşündüğünü, Ali ibni Abbâs, daha üstün ve daha mükemmel bir şekilde gerçekleştirir, El-Abbâs'ın eseri, El-Hâvî'nin derinliklere nüfuz edebilme kudretiyle El-Mânsûrî'nin selabetini birleştiren başarılı plânı seçer. Kitabını, «Bağdad Büyük Hastahanesinin» kurucusu ve Es-Sûfî'nin sâbit yıldızları sayabilmesine yardımda bulunan ilimlerin koruyucusu Sultan Adûd-ud-Devle'ye ithaf eder. Onun için bu esere «Sultanî Kitap» El-Kitab-ül-Melikî adı verilir. Bugün bile hayranlığımıza lâyık, hakikaten bir sultan kitabı!

Böylece vâzıh, tertipli ve insicamlı, tam mânâsiyle ilmi bir eser ortaya çıkar. O zamana kadar el kitaplarında, ansiklopedilerde talebeler için yazılan sualli ve cevaplı ders kitaplarıyla muhtasar başlangıç kitaplarda mevcut bilgilerden başka yeni tıp bilgisi, tam bir anlayışla kavranır, ilk defa tasnif olunarak örnek sayılacak bir sarâhat ve bütünlük içinde öğrencilerin önüne konur.

«Arapların antik medeniyetlerden devraldıkları umûmiyetle müphem şekilde kaleme alınmış kırık dökük parçalara, bu eserle vuzûh ve tertip getirdiklerini» söyleyen tab

tarihçisi Neuburger, bu tasdikinin yanında, takdirini de şöyle tamamlar:

«Bizanslıların mekânîk icmal, derme çatma, karışık, devşirme eserlerinin yerine Araplar, insicamlı, bütün ihtisas şubelerini esas bünyelerinde organik bir şekilde birleştiren mufassal kitaplar yazdılar. Onlar, öğrenim gayesini, muhteşem formlar içinde sağlamayı kavradılar. Ölü bir idyuma değil, canlı ana diline örnek olmaya lâyık bir terminoloji temin ettiler.

Bu sebeple Batı, öğretmenleri olarak hemen onları tercih etti. Tıbbi bilgisini, karışık, gayri muntazam ve tercüme olunamayan Yunan literatüründen ziyade onlardan aldı. Huneyn, Sâbit ve yüzlerce diğer Arap âlimlerin kaleme aldıkları, Arap öğrencilerinin ellerinde mevcut sualli ve cevaplı müzakere kitaplarından daha faydalı bir şekilde öğretime başka hangi kitaplar yarayabilirdi? Huneyn'in mukaddemeleriyle, İbni Rıdvân'ın ders kitaplarından daha iyi, hangi eserler Galen'in esaslarıyla yüzden fazla diğer münferit eseri içine sıkıştıran dağınık «Dev eser»e yâni El-Hâvî'ye nüfuz sağlayabilirlerdi? Hastalıkları, astronomideki yıldız cetvelleri gibi teker teker belirten İbni Cezle'nin «sinoptik (*) cetvellerinden» daha iyi bir şekilde doktorun zihnine daha kolay yerleştirebilecek ne gibi bir eser vardı? Bu cetveller doktora, her bakışında içindeki (352) hastalığın semptom, teşhis ve tedâvilerine —fakir ve zenginler için ayrı ayrı tedâvi tarzlarını da belirtmek suretiyle— kuşbakışı göz gezdirme imkânını veriyordu.

İklim, gıda, heyecan, hareket, sükûnet ve uyku ile uykusuzluğun faydalı ve zararlı tesirlerini, bu zararların giderilmesine dair ilâçları belirten İbni Butlân'ın «Sinoptik cetvelleri»nden daha istifâdelisi mevcut muydu?

İbni Rıdvân'ın Kahire'de şöhretli bir öğretmen ve dok-

(*) Çevirenin Notu: Snoptik (Synoptique): Hey'eti umûmiyeye mûteallik.

torların şefi olarak çalıştığı sırada, İbni Butlân da Bağdad'da pratisyen hekimdi. Her ikisini samimî, fakat tamamen hiddetli ve hararetli bir mektup teatisi bağliyordu. Aralarındaki kavgayı andıran kalem münakaşasının menşe itibariyle asıl sebebi, «Kahire'li Âlimin» grekomanisi ve antik tıp kitaplarını sadece okumanın bile doktor olmaya kâfi geleceğine dair Arapların kulaklarına hoş gelmeyen iddiasıydı. İbni Rıdvân bununla, gençliğinin zaruretlere umûmî bir mâzeret bulmak istiyordu. Zira fakir bir sakanın oğlu olarak talebeliğinde çalışmak zorunda kalan İbni Rıdvân, tıp kitaplarını zahmetli müneccim kehânetleriyle sağlamış, bütün bilgisini yalnız antik kitaplarla temin etmişti. Böylesine zıt görüşlerle birbirinden ayrılan bu iki insan, edebî yönden aynı derecede kıymetli, aynı zamanda fazlaca da biberli ve nükteli bir kalem münakaşasında birleşiyordu. Bilhassa münazaracı İbni Rıdvân, her fırsatı ganimet bilerek rakibi ile istihzadan ve ona soğuk şakalar yapmaktan zevk duyuyordu. İbni Rıdvân bununla yetinmeyerek, «İbni Butlân, kendi eserlerini bile okuyamaz», «İbni Butlân hakkında Kahire doktorlarına yeni bir haber» gibi başlıklar koyduğu yazılarıyla münakaşalarına eğlenceli bir tarzda devam ediyordu Böylesine istihzâya maruz kalan İbni Butlân, «Şeytanın timsahı» adını verdiği rakibine hicivli bir şiirle mukabelede bulunuyor, nefret uyandıracak derecede çirkin yüzlü mektub muhatabını samimî bir suretle şöyle tasvire çalışıyordu:

Eğdiler utançlarından başlarını ebeler,
Çirkin, buruşmuş yüzünü görünce.
Geldiği yerde kalsaydı bizce,
Daha iyi olurdu dediler.

Yolculuk esnasında sık sık karşılaşılan hastalıkların, sebep ve semptomlarıyla tedâvi şekil ve vasıtalarını, muhtasar fakat vâzih bir tarzda teker teker belirten «Fakirler İçin Seyâhat Kitabı» isimli eser de tatbikattan meydana gelmiş ve pratik hayat için yazılmıştır.

Doktor müellifin şahsî tecrübeleri, bu kitapta tamamen yer almıştı.

Her sene yazın, müslüman olmayan memleketlere yâ-pacakları seferler için gemiler, Tunus limanından denize açılınca, İbni Cessâr da, Kayruan'daki hastalarını bırakıyor, Şimalî Afrika deniz ticaret filosunun doktoru olarak, Orta veya Şimalî İtalya, Cenubî Fransa ve Şimalî İspanya sahillerine, belki bir defa da Tiber'de Roma ve St. Peter önlerine doğru yelken açıyordu. Bu seferlerin ortaya koyduklarını, Hac seyahatindeki munzam denemeler de ayrıca doğrulamıştı.

İbni Cessâr'ın bu faydalı kitabı, derhal yalnız lâtince ve İbraniceye değil, Yunancaya da tercüme olundu. Eserin Yunanca tercümesi, daha sonra Arapça nüshasının ancak bir Yunanca orijinalinden tercüme edilmiş olabileceği şeklindeki bir faraziyenin ortaya çıkmasına sebep olmuştu.

Mamafih, mufassal ve noksansız eser vücûda getirme gayesine gerçekten ulaşılmıştı. Bütün milletlerle bütün devirlerin tıb bilgisini işleyen, bunların hey'eti umûmiyesini mantıkî bir tarzda tertipleyen bir kitap olarak, «Sultan Kitap»ı ile Ali ibni Abbâs, şimdiye kadar emsaline rastlanmayan bir eseri «Dünya Tabâbetine» hediye etmişti. Eski-ler, aslâ bu tarz bir kitaba sahip olamamışlardı.

Artık aynı seviyede eser yazmak için gayret sarfedenler eksik değildi.

Nitekim Kurtuba'da, II nci El-Hakem'in sarayında yaşayan «Arap Cerrâhisinin Yıldızı» Ebû'l-Kaasım (936-1013), birçok şahsî tecrübelerini de değerlendirdiği «Et-Tasrif» isimli muazzam eserini yazar. Avrupa cerrâhisine temel teşkil eden bu kitabın üçüncü kısmı, bir zamanlar Batı'da hor görülen cerrâhiyi, anatomiye dayanan ve tıbbın diğer şubeleriyle aynı seviyedeki bir dalı haline yükseltti.

Keza eskiden beri doktorlukla meşgul, Seville bir aileye mensup bulunan İbni Zühr (1091-1162), Endülüs'de bir tıb rehberi olan «Et-Te'sir» isimli eserini kaleme alır. Şeceresi geriye doğru ana vatani Arabistan'a kadar devam

eden, mesleğini takipten sonra ortaya koyduğu büyük eseriyle o, her şeyden ziyade son derece bilgili bir anatom, mühim ve enteresan hastalık vakalarında değerli bir klinikçi olduğunu ispat eder.

İbni Zühr, her şeyden önce tıbbın felsefe ve dinden ayrı, peşin hükümsüz müstakil müşahede ve tefekkür içinde azimle yer alması bakımından Arap doktorlarının Hipokratı sayılan Râzî'nin yanında yer alır. İbni Zühr bu eserini, kendisinden daha büyük bir şöhrete ulaşan, talebesi ve dostu İbni Rüşd'e (1126-1198) ithaf etmişti. İbni Rüşd, üstadının bu iltifatına, tıbda en fazla mantıki teselsüle sahip bir eser sayılan «Külliyat fi't-tıb»'ı ile mukabelede bulunur.

Fakat Arap tabâbetinin en mühim eserleri, bizzat «Sultani kitap» ile Yunanistan ve İskenderiye'li büyük âlimlerin eserleri, «Doktorların şahu» İbni Sinâ'nın «Kanun»u önünde solarlar. Onun bu eseri, Doğu ve Batıda asırlar boyunca, tıp târihinde bir benzerine rastlanmayacak derecede muazzam bir tesir husule getirdi. İbni Sinâ'nın sahip bulunduğu fevkalâde tertip kudretiyle, son derece güç, fevkalâde nefis bir arşitektizm ve parlak bir üslup içinde bir dev sanat eser olarak şekillendirdiği özel dallarıyla birlikte tıbbın nazari ve ameli bütün sâhasına hâkim bulunan bu dâhiyane ve eşsiz kitap, «Bütün devirlerin tıp literatüründe tek başına yer alan bir döküm içinde külli bir başarıdır.» (Sudhoff).

Şahsi müşahede ve araştırmalarının bir koleksiyonunu da «Kanun»una eklemek isteyen İbni Sinâ, onları henüz yayımlayamadan vakitsiz kaybetmişti. Şekil bakımından emsalsiz üstünlüğü, parlak takdim tarzı ve diksiyonu ile «Kanun», gözleri öylesine kamaştırmıştı ki, İbni Sinâ'nın şaheser form ve berrak sisteminin arkasında duran, onun asıl mühim bulunan müstakil müşahedeci ve araştırmacı tarafını müstakbel nesil göremez olmuştu. Müstakbel nesil «Kanun»da Antik Medeniyetin Kahramanı Galen'i hatırladığı için ona hayran kalmış ve onu, Galenizmi tamamlayan bir eser olarak kutlamıştı. Şüphesiz bu takdir esaslı sebep-

lerden ileri geliyordu. O, tasnif, tertip, vuzuh, tanzim ve in-sicam bakımından «Çekilmez Geveze»nin eserlerine fâik-ti. Evet, Wilamowitz - Moellendorff Bergama'lı Galen'i, in-sanı inkisârı hayâle uğratacak kadar kötü, sadet dışına dâima çıkan üslûbu, umûmiyetle can sıkıcı, verimsiz, ger-çekle alâkası olmayan sonu gelmez gevezeliği yüzünden bu şekilde adlandırmıştı.

İbni Sînâ, uzun zaman Galen ile Yunanlıların şöhreti-ni gölgeledi. Paris Tıp Fakültesi konferans salonunun du-varında, Er-Râzî ile resmi yan yana asılı duran «ikinci Arap âlim» İbni Sînâ, yedi asır boyunca Batı'nın en büyük tıp hocası oldu.

Batı'nın uyanışı

«Herkes Salerno'nun hasta tedâvisinde,
Bilir dünyaya yayılan ebedî şöhretini,
Öğrendim derste onun buna lâyık olduğunu...»

Bir Alman şövalyesinin şiire kabiliyetli oğlu, hasta ol-duğu halde devam ettiği Paestum körfezindeki Salerno Tıp Okulundaki tahsilini bitirip memleketine dönünce, 1162 yı-lında fehâmetli hâmisî Şansölye Dassel'li Reinald'a, Saler-no'nun tıp sahasındaki şöhreti hakkında bu şekilde teminat verir.

12 nci asırda Montpeiller'de boş yere şifa aradıktan sonra, Aue'li Hartmann'ın yanındaki «Zavallı Heinrich», bütün ümidini Salerno doktorlarına bağlar.

Daha sonra İngiltere Kralı olan Fatih Wilhelm de harp-te aldığı bir yarayı tedâvi ettirmek için Salerno'ya gider.

İlk Haçlı Seferinde Kudüs önlerinde yaralanan oğlu, Normandiya Kontu Robert, 1101 yılında Haçlı Seferinden dönerken, Batı şövalyelerini mensup arkadaşlarıyla birlik-te, geniş tıbbî bilgileri sayesinde şöhretleri bütün dünyaya yayılan Salerno doktorlarına uğrarlar.

Salerno, bütün Hristiyan hastalar için tamamen çöl ortasında biricik vaha parlak İslâm Kültür Dünyasının

dışında, tıbbın yegâne gelişme mahalli, Batı'da daha yüksek bir tıp öğrenimine aracılık yapan, Şam ve Kurtuba'daki tıp okullarıyla da boy ölçüşmekten geri kalmayan bir şahikadır. Bu bir tesadüf eseri değildir. Zira, Salerno Tıp Okulu, Batı'da her şeye hâkim kilise tabâbetinin ortasında, fakat onunla hiç bir ilgisi olmayan, tamamen yabancı, modern bir tabâbeti temsil eder. Okulun müdür ve öğretmenleri evliydi. Erkeklerin yanında kadın profesörler de ders vermekteydiler. Her milletin ve her dinin mensuplarına kapıları açıktı. Menşe'i efsanelerin çalılığında kaybolur. Fakat her efsâne gibi onlar da hakikati bir ucundan yakalarlar.

Eski bir tarihçi, mektebin dört kurucusunu belirtir. Bu dört kurucudan biri Yunan, diğeri Lâtin, üçüncüsü Yahudi, dördüncüsü de «Adala» isimli bir Araptır. Adala'nın, Arapça Abdullah'tan galat olduğunu, hemşehrilerinin ana dilinde Adal'ın Abdullah'ı karşıladığını târihçi, herhalde Şimâli Afrika Araplarına ait literatürden öğrenmişti.

Bütün 9 üncü asır boyunca Arapların işgâli altında bulunan hemen hemen yalnız bir sultanın kendi başına hüküm sürdüğü Cenûbi İtalya'da bu meşhur mektebin kuruluşuna bir Arabın iştirâki tabiidir.

Palermo'da Arapların elinde esir bulunduğu sırada dillerini, serbest bırakıldıktan sonra da Cenubi İtalya'da mâhir bir Bağdadlı doktordan tabâbetlerini öğrenen küçük Donnolo'nun misalinde olduğu gibi bunlar, Arap Sicilyasında daima görülebilen karşılıklı münasebetlerini belirtirler. Şüphesiz, Arap müşâbehetine ait birçok başka sebepler daha vardır.

Henüz asra intikalden önce, Salerno'lu doktorlar vasıtasıyla kifayetsiz Roma mirasından yepyeni bir faydalanmanın sevinci bile, şaşırان Batı'lıları açıkça hayretler içinde bırakmıştı.

Batı'nın yalnız bu noktasında, 11. yüzyılın yetmiş ve ya sekseninci senelerinde, birdenbire gözleri kamaştıran üstün bir tabâbet fışkırır. Kısa zamanda bütün dünyayı sa-

racak şekilde Salerno'yu şöhrete kavuşturan «Tabâbet», ne Antik Medeniyetin ne de Roma Medeniyetinin kaynaklarıyla beslenmez. Salerno Tıp Okulu, sadece bir «Arap Mirasıdır.»

Piza'lı Leonardo'nun, «Arap matematik sanatını» Avrupa'ya getirmesinden bir buçuk asır önce Kartaca'lı Kostantin, Afrika'daki «Arap Tıp Bilgisini» kuvvetli bir cereyan halinde Salerno nehrinin yatağına bu suretle de Batı'nın kanallarına akıtmış olur.

Kostantin, «Avrupa Fikir Tarihinde» Piza'lı Leonardo'dan çok daha fazla muazzam bir şöhret kazanır. O, bu şöhretini, Piza'lı ile mukayesede hemen hemen serçenin şahinle nisbetine benzeyen fikri formasyonuna borçlu değildir. Bu fazla şöhreti o, istihza ettiği kendi devrine medyundur. Bu şöhret, dekoratif maceralarla süslü, bir dereceye kadar doğru olarak akseden bizzat onun hayat hikâyesinin bir neticesidir.

Daha sonra Papa VII. Gregor ünvanını alan keşiş Hildebrand'ın dünyaya gözlerini açtığı 1020 yılında, Kostantin de Kartaca'da doğar. İster Hristiyan veya Müslüman, isterse hür veya köle olsun, sonradan hür olarak Hristiyanlığı kabul eden Kostantin'in asıl adını bilmiyoruz. O da Leonardo gibi, yakın Şark ticaretinin bir düğüm noktasında büyür. Hayatının yarısını sürgünde geçiren, ilme ve maceraya düşkün Kostantin, «Şarka» seyahatler yapar. Daima beraberinde hap ve ilaçlar olduğu halde seyyah sıfatıyla dolaşırken, Arap tabâbeti ile de devamlı ve sıkı temas sağlar. Bu sıralarda İbni Sinâ ile İbn-ül-Heysem, birbirlerini tâkiben ölmüşlerdir. Kostantin, evvelâ Bağdad'da, daha sonra yeniden Halep ve Antakya ile, Usâme'nin dedesi Şeyzer Emirinin hizmetine girdiği târihlerde Şeyzer'de İbni Butlân ile karşılaşır. İbni Rıdvân yani, «Şeytanın tim-sahı» o sıralarda Kahire'de dersler vermekteydi. Kırk yaşında iken, ilâç tâciri olarak o zamanın Arap Sicilya'sını ve yakınındaki Salerno'yu ziyaret eder. Bu arada Frenk diyarına da ilk defa ayak basar. Doğu ile Batı tabâbeti ara-

sındaki fark, «Şarklı misafirin» keskin gözlerine derhai çarpar. «Arap Sarayı» mensuplarının tercümanı olarak, Salerno prensi ile yaptığı bir mükâlemede ona, müteâkip seferinde ilâç yerine kitaplar getirerek Salerno Tıp Okulunu, Arapların ilmi eserleriyle donatmayı vadeder. Mısır'a geri dönen Kostantin gençlik yıllarında şuraya buraya uğrarken edindiği tıp bilgisini, şimdi olgun bir insan olarak Şarkın tıp okullarında senelerce plânlı bir şekilde derinleştirir.

Salerno'ya koltuğunun altında bir yığın kitapla ikinci defa gelir. Bu sırada Salerno, bütün Cenubi İtalya ile birlikte Norman Dükü Robert Guiskard'ın hâkimiyeti altında bulunuyordu. Hem mahalli, hem ilmi dile yeter derecede vukûf sağladıktan sonra orada çalışmağa başlar. Kalemin-den birbirini tâkiben diğer eserler çıkmaya başlayınca, sonsuz bir hayranlık uyandırır. Salerno şimdiye kadar bu derece verimli bir yazar görmemişti. Huzur içinde yazabilmek gayesiyle dağların sessizliğine çekilir. Monte Cassino'da durup dinlenmeden hayranlık uyandıran eserlerini vücuda getirir. Aksak lâtincésine akıcı bir üslûp temini için Papaz Atto ve Johannes, lâik kardeşlerine yardım ederler.

Ölümünden kısa bir zaman önce, sarışın Vikinglerle siyah çöl çocuklarından mürekkep alaca renkli, karışık bir süvari grubu, manastırın sükûnetini bozar. Bizzat Norman Dükü Robert Guiskard, etrafını kuşatan zarif, uzun boylu Norman ve Şimali Afrikalı uşaklariyle birlikte Monte Cassino'ya gelir. Beraberinde papaz elbisesi giymiş bir ihtiyar getirir. Ümitsiz çehresinde, hastalık ile ihtiyarlığın bütün huşûneti apaçık beliren bu şahıs, buna rağmen beli bükülmemiş, sanki demirden yapılmış bir insan gibi sarp yolunda yürüyerek avlunun kaldırımında ilerlemişti.

Neş'eli süvariler Dükle beraber çekilip giderler. Orada sadece ihtiyar kalır. Ortalığa yeniden ölü sükûtu çöker. Yazar Konstantin, şimdi tedâvi edilecek bir hastaya sahiptir. Ne yazık ki, hastanın maddî ve ruhî çöküntüleri, önüne geçilemeyecek derecede ilerler. Bu durum karşısında ihtiyar, seyahat ettiği dağdan, havası mülâyim, henüz bir

bahar havası içinde bulunan Salerno'daki doktorların yanına götürülmek üzere aşağıya indirilir. Kısa bir zaman öncesine kadar Papa VII nci Gregor ünvanıyla papalık makamını işgal eden, şimdi ise, günün papa'sı tarafından aforoz olunan, Romalıların kıyamiyle kovulup baş düşmanı Kayzer'in de kendisini zirvesinden sefâlet ve yalnızlığa ittiği avânesinden birinin de ürkerer «Kutsal Şeytan» ismini taktığı bu Toskanyalı köylü çocuğu, Salerno'ya getirildiği 1085 yılının mayısında ölür.

Konstantin, Gregor'dan ancak iki yıl kadar fazla yaşar. İçinde ömrünün bir kısmını geçirmiş olduğu sarp yamaçtan bir yıldız gibi aşağı indiği sırada, Salernolulara ilâhi vahiyler gibi gelen eserleriyle, önüne geçilmeyen bir şöhrete yükselir. Eserleri, akıcı bir Lâtince içinde yazdıkları halde, uslûp itibariyle zarif görünmüyorlardı. Fakat göz tabâbeti, cerrahi, kimya, perhiz, idrar ve sıtmaya dair eserleri, üstün birer bilgi hamûlesiydiler. Ya orijinal seyahat kitabı «**Viaticum**»daki nefâsete ne demeli! Bütün tıbbî sanatını ihtiva eden, bunun için de kendisine «**Liber Pantegni**» adı verilen en büyük eseri, göz kamaştıracak derecede parlaktı. Böylece Konstantin ilk anlarda, üstün bir zekâyâ sâhip, emsalsiz bir âlim intibahını uyandırmıştı.

Bu şöhret, tam kırk yıl devam eder. Kartacalı şüphesiz bir üstad değildir. Aksine o, eski eşyaya başka bir ambalaj içinde arzetmesi sâyesinde taze bir görünüş ve renk veren kurnaz bir tacirdi.

Bu sırada «**İlk Haçlı Seferi**», Şark'ı tanıyan ve lisanını bilen yeni şahıslar yetiştirince, Konstantin'in mütehassıslığı uzun müddet rakipsiz kalmaz.

Bu «Seferde» lombardların doktorluğunu yapmakta olan Piza'lı hekim **Stephan**, Antakya'da iken müslümanların tıbbî hazinelerinden en değerli birini hristiyanlık için temine karar verir. İşte bu karardan sonra Konstantin'in şöhreti tehlikeye maruz kalır. Stephan 1127 yılında tıbbî noksansız bir şekilde kapsayan Ali ibni Abbâs'ın «**El-Kitâb-ül-Melikî**» adı verilen eserini kılı kırk yararcasına Lâtın-

ceye çevirirken, işin farkına varır. Böylece, Konstantin'e ait «Liber Pantegni»nin hakikatte Ali ibni Abbâs'ın El-Kitâb-ül-Meliki olduğunu anlamasıyla ilk karşılaşma vukua gelir. Halbuki Stephan, tıp tahsil ettiği Paestum körfezindeki dünyaca meşhur tıp şehri Salerno'da, tam üç sene derin bir hürmet ve minnet borcu içinde, kendisini tamamen üstadı Konstantin'in eserlerine vermişti. «Liber Pantegni»nin sözde müellifi Konstantin'in yüzündeki maskeyi şimdi o, acı sözlerle ikiye böler. Ancak bu sadece bir başlangıçtır.

Sicilya'da mütercim Demetrius, Konstantin'in «De Oculis»inde, Huneyn'in göz tabâbetine dair kitabını tanır. Konstantin'in enteresan kitabı «Viaticum»un İbn-ül-Cessâr'ın «Fakirler İçin Seyahat Rehberi» isimli eserinin ve «Perhiz, İdrar ve Sıtma»ya dair kitaplarının da gerçekte Isaak Judaeus'a ait eserlerin mealen tercümeleri olduklarını tesbit eder ve böylece foyalarını meydana çıkarır.

Artık Konstantin'in kimyasının, Râzi'nin kimyası olduğu nasıl söyleniyorsa, cerrahisinin de Ali ibni Abbâs'ın kaleminden çıktığı bilinmektedir.

Huneyn ibni İshak ve yeğeni Hubeys'in Yunancadan Arapçaya yaptıkları tercümeler arasında, Hipokrat ile Galen'e ait beraberinde getirdiği birkaç eseri, Grekçe nüshalarının mevcudiyeti karşısında maskeleyemedi. Halbuki Arap âlimlerinin isimleri, Salerno'da tamamen meçhuldü. Bunu gören ve bilen Konstantin, onların isimlerini düşüncesizce ortadan kaldırdı. Eserleriyle özdeşebilen her ismi çıkarıp attı veya bizzat kendisinin söylediği gibi, başka bir yazar, çalışmalarının meyvelerini çalmasın diye onlara kendi ismini yerleştirdi. Çaldığı malı, çarçabuk kendi cebine indirdiği sırada endişesizce; «hırsız tutun!» diye bağırarak hilekâr bir soyguncu gibi! Teker teker belirtmeğe lüzum yok. Daha sağlığında hileli manevralarının meydana çıkmaya başladığını görünce de üzülmeydi. Eserleri, onun ismini taşımağa devam ettiler. O sırada Batı Telif Hukuku, esâsen kendisine güçlük göstermiyordu. Kaldı ki, eski Yu-

nan eserlerini Yunancadan Lâtinceye çevirirken, müelliflerinin isimlerini gizleyen ve bununla kendisine güzel bir misal olan Salerno Baş Piskoposu Alphanus onun hâmisî sayılmaz mıydı?

Büyük Fransız Tarihçisi Daremberg, Konstantin hakkında en sert, aynı zamanda en uzlaştırmacı sözleri söyledi. Daremberg, bilerek yaptığı fikri hırsızlıklardan ötürü Konstantin'e acı taarruzları yaptı. Bununla beraber, Arap eserlerini ilk defa Lâtinceye o çevirdiğinden, tercümeleri sayesinde Batı Tabâbetini ölüm uykusundan uyandırarak hayata kavuşturan ilk insan sıfatıyla de Salerno'nun gerisindeki yüceliklerde, çok uzaklardan görülebilen bir âbide dikilmesi sûretiyle yüceltilmesini resmen teklif etmek zarureti duydu.

Eserlerin Arapçadan Lâtinceye tercümelerinde iki şahıs Konstantin'e yardımda bulunmuşlardı:

Bunlardan biri, «zaruret ve sefaletten kurtardığı», tannassur ettirecek derecede kendisine bağlı, sonradan Hıristiyan olarak Johannes Afflatus veya Johannes Saracenus adını alan, sevgili talebesi genç Arap Yahya ibni Eflah idi. Yahya ibni Eflah, üstadının ölümünden sonra Salerno'da hatırı sayılır bir doktor oldu ve ölümünü tâkiben yayınlanan bazı eserlerini yönetti.

Diğer talebesi Atto, kraliçe Agnes'in husûsî doktorluğu ile papaz yardımcılığına getirildi. Konstantin'in «Practica»sını aradan fazla bir zaman geçmeden yüksek Almanca ile Şimali Almanya'da konuşulan lehçeye, ayrıca Danimarka diline de çeviren, bunlarla Arap tıp bilgisini daha 13 üncü asırda doğrudan doğruya halk arasına yayan, dolayısıyla bir üçüncü talebesi Bartholome, Konstantin'in Araplara ait eserlerinin içinde onunla bağlı kalır. Artık 1250 yılında Regensburg'lu Berthold, gezici vaazlarını, Konstantin ve Bartholomeus'un Arapça isimleriyle süslüyordu. Şüphesiz şimdi bütün bunlar, kopan bir ilkbahar fırtınasının taşlı bir zemin üzerine düşürdüğü pırıltılı damlalardı. Verimli

ve canlı tesirleri muazzamdı. Salerno'da Arap eserlerinden büyük faydalar sağlamayan doktor yoktu.

Hiç bir eser, birdenbire filizlenmeğe başlayan tıp literatürünün tamamen hatırı sayılır sebebi olmayacağı gibi, Salerno'nun «Eski Tradisyonunu» yenisi ile karıştırıp daha olgun ve her sâhada daha zengin bir hâle getiremez. Bu, sadece kitap aracısı sâyesinde vukua gelmedi. Doktor, ayrıca görmeği arzuladığı şeyle karşılaştı; görülecek şeyle de göz göze geldi. Stephan'da olduğu gibi sahne yine Doğuda, yâni felâketli 5. Haçlı Seferinin vukua geldiği Mısır'daydı.

Bolonya şehrinin operatörü, 1218 yılında Filistin'de İtalyan Haçlıları arasında doktorluk yapar. Lucca'da yerleşmiş, Burgogni'li asil bir Langobard ailesine mensup bulunan tam yetmiş yaşındaki Hügo, memuriyet sebebiyle bütün hayatı boyunca bir defaya mahsus kendisine ödenen 600 lîre mukabilinde, her sene sekiz ay Bolonya'da yalnız şehrin pratik doktorluğunu değil, mahkemenin de ehli vukfluğunu yapmaktaydı. Bu sebeple o, Bolonya'nın çıkardığı kıt'alara harpte ordu operatörü olarak refakat zorunda kalır.

Nil Deltasında uzayıp giden Dimyat muhasarası, açlık sıkıntıları, soğuk ve salgın hastalıklarla birlikte Hügo'nun işlerini başından aşırır; kale etrafındaki zayıatla dolu muharebeler, evvelce ümitsiz bir durumda bulunan Sultanı hücumla geçer bir hâle getirir. Böylece Lucca'lı Hügo, tam üç sene, Bolonyalıların yara ve kemiklerini tekrar birbirine ekler.

Rahiplerle ruhanî meclislerin Mukaddes Kilise aleyhine saygısızca bir hareket saydıklarını mütemadiyen söylemelerine rağmen, Haçlı krallarından çoğunun karşı taraf (yani Müslüman) doktorlarını kendisine tercih ettiklerini gözleriyle görür. Ruhani çevrelerin devamlı memnuniyet-sizlikleri ve tehditleri, ikazları ve onlara mukadder akibetlerini hatırlatmaları neye yarıyordu? «Müslüman Doktorlar, tıp ve yara tedâvisiyle ilâçlarının nikâbı altında, (güya) Hristiyanların bütün hareketlerini gözetliyor, böylece

onlara zarar verip Hristiyanları kurnazca öldürme imkânını sağlıyorlardı!» Kilisece uydurulan bu tehlike bile Hristiyanları, düşman doktorların arkasında koştırmaktan alıkoymuyordu.

Bu durum, şeref içinde ihtiyarlamış bir ordu cerrahı ve resmî doktor için hoş giden bir şey değildi. Geçen bu üç yıl zarfında Hügo, müslümanların otuz veya kırk devesinde taşınan harikulâde mücehhez seyyar hastahanelerine gitmek, çok methedilen ve fazlaca meşgul bulunan müslüman cerrahların parmaklarında olup biten şeyleri görmek için bol bol fırsat bulur.

Hügo'nun burada yara tedâvisi hakkında görüp aldıkları, şimdiye kadar öğrendikleriyle uyguladığı usûllerin bilhassa bu meyanda «Büyük Hipokrat»dan itibaren Salerno'lu Roger'e kadar geçen uzun devre boyunca nihai bir hikmet sayılarak Batı'da «Arzu ve methedilen» bir usûl olan yaralarda cerahat vücuda getirmenin ve cerahatlı yaraları yumurta akıl ve gülyâğı ile kapamanın tamamen yanlış olduğunu ona açıkça söylerler.

Yaralarda cerahat vücuda getirme arzu ve itiyadı, kâfi derecede ağır zararlar meydana getirdi. Buna mukabil Mısırlı cerrahlar, ılık eski kuvvetli şarap içirilmiş sargıları ve yaraları umûmiyetle altı gün kadar bu basit sargılarla kendi hallerine bırakmaları sayesinde çok daha süratli ve tehlikesiz şifâ temin ediyor ve bilhassa sinir ve damar yaralarında kabarıksız, yarıksız, düz ve narin kapanmalar sağlıyorlardı. Memleketlerinde mütad, öldürücü işkence makinalarını, kırıklarda kullanmıyorlardı.

Hügo, Avrupa'da işitmek suretiyle öğrendiklerini Arap doktorların yanında gözleriyle görür. Onlar, bir ağır yaralının kolunu kesmek mecburiyetinde kalınca, tahammülü imkânsız ağrıları duymaması için, hastayı daha önce haşhaş, banotu ve Mandragora (*) içirilmiş süngerle uyuşturuyorlardı.

(*) Mandragora: Adam otu, adam kökü.

Hügo, 1221 yılında memleketine dönünce, Haçlı Sefesinde edindiği tecrübelerinden otuz yıl daha, içinde memuriyet yaptığı Bolonya şehrinin hastalarını faydalandırır ve bu tecrübeleriyle fevkalâde başarılarının şerefini sağlar. Araplardan öğrendiklerini, şimdi oğullarıyla torunlarına öğretir. Yaralarda her iltihabı ve tehlikeli cerahatı önlemeyi, kırıklarda basit tedâviyi, cerrahi müdahalelerde burun içi üst deri dokularını uyuşturucu ilâçlarla ıslatan uyku süngerleri sayesinde, narkozu gösterir.

Yüz yaşında ölünce, Bolonya'da kendisinin anladığı mânâda çalışmaya devam eden bir tıp okulu miras bırakır. Halefi ise, oğlu Teodorik'tir.

Borgognoni'li Teodorik, aynı zamanda rahipti. Önemli vakalarda karşılaşacağı zarurî muvaffakiyetsizlikler, mevkiini tamamen tehlikeye düşüreceğinden kendisi için memnû olan bu sanatın icrası için hususî bir müsaadeye ihtiyacı vardı. Fakat Teodorik, babasının kendisine gösterdiği yeni metodlar sayesinde başarısızlığa uğramaz. O, tıp mesleğini çok sever. Ravenna civarında piskoposluğa tayin olununcaya kadar, Bolonya'da çok ziyaretçi çeken pratik cerrahlığına devam eder.

Fakat başlayan bu yeni devir, hemen sona ermeğe, geliş geçici bir hâdise halinde kalmaya mahkûm olur.'

Bir müddet Bolonya'da yaşayan ve ders veren Saliceto'lu Wilhelm'in cerrahiye dair eserinde ihtiyar Hügo'nun son derece müsmir, oğlu tarafından da devam ettirilen faaliyetlerine ait hiç bir bilgiye rastlanmaz. Wilhelm'in ağzını yoksa mesleki kıskançlık mı kapadı? Şarapla cerahatsız yara tedâvisinden, uyuşturucu süngerler vasıtasıyla narkozdan, ne o, ne de talebesi Lanfranco, tek kelime de olsa bahsetmezler. Bizzat Teodorik'in yanında cerrahi öğrenen sadece Mondeville'li Heinrich, onun aseptik tedâvi metodlarıyla harikulâde başarılarını heyecanla belirtir.

Wilhelm'in verdiği bilgi, süratli ve cerahatsız yara tedâvisinin biricik ve son medhedici şarkısıdır. Ameliyat gerektiren hastalıklara ait desiseler, daha iyi bir tedâvi ar-

zusunu başarısızlığa uğrattılar; kurban üzerine kurban isteyip bir ileri gelişmeyi önlediler.

Narkoz, biraz daha iyi hale getirildi. Daha sonraki işleyiciler reçetesini «Antidotarium Nicolai» gibi eski kodekse geçirdiler. Narkoz şurada burada muhtemelen doz bakımından ölüm tevlid edici müdahalelere, fakat daha ziyade uyuşturucu nebatları büyücü işi olarak suçlayan, böylece ağrı uyuşturmanın faydalarından insanlığın mahrum kalmasına sebep olan kilisenin beslediği bâtil inancın zuhûruna kadar uygulanır. Lucca'lı Hûgo'nun öğrettikleri, bir esneden daha ötede idi. Sadece oğlunun «Chirurgia - Cerrahi» adlı eserinden, bir zamanlar Hûgo'nun nasıl narkoz ve mevzii uyuşturma yaptığı, şarap, kıtık ve yumuşak bezlerle yaraları sardığı, taze yaralardaki «Galen tedâvisini» tenkid ettiği, fakat «Avicenna'nın tedâvi usûlü ile de, nasıl büyük başarılar sağladığı» öğrenildi.

Bununla beraber şimdi, Arap ilminin ikinci bir cereyanı Batıya yayılmaktaydı. Bu esnada İbni Sinâ, Batıda «Avicenna» ismi altında bir fikir olmuştu. Yine bu sıralarda I. Frederick Barbarossa, yeni bilgiyi herşeye hâkim kılmak için büyük gayret harcıyordu. Bu maksatla, sâdık şehri Cremona'dan bir Langobardlı olan Gerhard'ı İspanya'ya gönderişi, astronomiyi hedef almaktaydı.

Aynı anlarda Ren kıyısındaki Köln'de, genç tıp talebesi Alman «Archipoeta», «Arap güneşinin» altında gelişen Salerno tıp mektebinin şöhretini terennüm ediyordu.

Cremona'lı Gerhard, imparatorluk namına Toledo'dan Ptolomeus'un Almagest'ini getirmek üzere İspanya'ya seyahate çıkmıştı. Bu eski yüksek kalede, Arap Hikmetinin biriktirdiği hazinelerle kendinden geçerek, yirmi yıl kaldı... O, yalnız Almagest'i Arapçadan Batının ilim dili olan Lâtinceye tercüme etmedi. Konstantin'den tam bir asır sonra, 1187 senesinde, memleketine seksen tercüme eserden fazla bir semere getirdi. Bunlar en değerli seçme eserlerdi.

Halefi, «El-Kitâb-ül-Melikî»-yi ve bu arada Arap tabâbetinin daha ziyade ikinci derecedeki eserlerini Arapçadan

çevirmişti. Cermona'lı Gerhard ise, Huneyn ibni İshak'ın Arapçaya çevirdiği Hipokrat ve Galen'e ait eserlerin, hemen hemen tamamını, bunların yanında İbni Rıdvân'ın «Şerh»i gibi, bütün Arapça şerhleri, Er-Râzî'nin sevgili «El-Mansûri»sini, Ebû'l-Kaasım'ın «Cerrahi»siyle İbni Sinâ'nın «Kanun»unu tercüme ederek Batı tabâbetine sunar.

Tercümeler cereyânı artık durmaz. İspanya ve Sicilya üzerinden Şimali İtalya'ya akar. Adı, «Averroes'un Colli-get»i şeklinde Lâtinceleştirilen İbni Rüşt'ün «Külliyat»ı, Padua'dan her tarafa dağılır. Kendisine Avenzoar ismi verilen İbni Zühr'ün «Te'sir»i birbirini takiben iki defa tercüme edilir. Ferec ibni Sâlim'in Salerno'da yarı hayatını verdiği Râzî'nin dev eseri «El-Hâvî»nin tercümesi, «Continens Rhasis» adıyla 1279'da Sicilya'dan yola çıkarak en sonunda bütün Avrupa'ya yayılır.

Tercümeler faaliyeti 16. yüzyılın içlerine kadar devam eder. Henüz bilinmeyen yenileri de Batıya böylece ulaşırlar. «Seyahat Kitabı» (Viaticum), İbni Sinâ'nın «Kanun»u, Râzî ve İbni Rüşt'ün eserleri gibi artık bilinen eserler defalarca tercüme olunurlar. Bu suretle müteâkip asırlarda, hiç bir âlimin içtinab edemeyeceği bir fikri hareket meydana gelir.

Avicenna (= İbni Sinâ) böyle konuşuyordu

Seçilerek birbirine katılan, defalarca baştan aşağı gözden geçirilen, örnek tarzda düzenlenip parlak şekilde sunulan (*) —tercümeleri şikâyet edilecek derecede kötü

(*) Yunanca - Arapça tercümelerin aksine, Arapça - Lâtince tercümeler, pek az istisnaları hariç, mütehassıslar, Arap ve Lâtın dillerine müştereken vâkıf bulunanların bir defa bile olsun başvurmadıkları bu hastalıktan kurtulamazlar. Şöyle ki:

Arapça bir eserin Lâtinceye tercümesinden önce, onu bir mütercim evvelâ İbranice veya Kastilyancaya şifâhen çeviriyor, yaındaki ikinci mütercim de bunu hemen az veya çok bildiği nisbette Lâtinceye naklediyordu. Bu yüzden sonsuz hatâlar, mesleki tâbirlerle isimlerin düzeltilmesi arzusunun doğan sayısız bozukluklar meydana geliyordu. Mâna farklariyle de dolu bu güvenilir olmayan tercümeler, farkına varılmadan yayılırlar.

olsalar bile— yeni ve değerli gerçek malzemenin taşmış şekli, mevcut tercümelerin üzerine akıyor, bir süngere nüfuz edercesine kuru ve fakir «Batı toprağının» içine işliyordu.

Salerno'yu dünya çapında şöhrete yükselten ilk dalga-
dan sonra, «İspanya barajı»nın methalinden fışkıran ikinci
bir dalga da, batıda Montpellier'ye hayat bahşeder, Bolon-
ya cerrahi mektebi ile üniversitesine kuvvetli ilhamlar ve-
rir, rağbet gören örnek sayılacak ders malzemesini Padua,
Paris ve Oxford'a sunar.

Artık Avrupa öğretim müesseselerinde, yeni şeylere ar-
zu duymayan, aradaki ilmi mesafeyi tamamen kapayıp bü-
yük zaman farkını gidermeyi kavramayan hiçbir âlim bu-
lunmadığı gibi, Arap kaynaklarından vücuda getirilmeyen,
onlardan ilhamını almayan, şimdi Arapçadan geçmiş ıstı-
lahları bulunmasa bile muhtevasında Arap tesiri görülme-
yen biricik eser de mevcut değildir.

En fazla İbni Sînâ, Ebû'l-Kaasım, Râzî, İbni Zühr, Hu-
neyn ve Isaak Judaens'in eserleri incelenmekte ve bunlara
atıflarda bulunulmaktaydı. Bir zamanlar Arapların naza-
rında Grek literatürü tıp bilgisinin başlangıcı ile sonu sa-
yılmış iken, Arap tabâbeti bu devreyi sür'atle atlatmıştır.
Şimdi de Batıda Greko-Arap literatürü, işin başlangıcı ve
sonu sayılmaktaydı.

Ancak bu yabancı çiçekler, Batıdaki yabancı toprakta
birden kök salıp gelişemezler. Aksine kesif yaprakların ara-
sına sıkışırlar. Solgun, buruşmuş örnekler halinde kendile-
rini korumaya çalışırlar. Yunan tabâbetinden tamamen
müstakil olarak, Er-Râzî'den itibaren Arap dünyasında
meydana gelen bir Arap tabâbetine benzer şekilde Batıda
da henüz müstakil bir tabâbet gelişmemişti. Ortada sadece
bir İslâm tabâbeti vardı. Arap tabâbeti, Paracelsus'a rağ-
men Batı'da Yeni Çağın eşiğine yaklaşılacak bir devreye ka-
dar Ümanizmde bile değişmeden olduğu gibi kalır.

Devre hâkim olan zihniyete, onun dünya görüşü ile in-

sanlar hakkındaki iddialarına samimî şekilde dayanan, kendine has bir gelişme, Batı tabâbetinde ilk defa bu derece geç meydana gelir. Batıda meydana getirici her faaliyet, Kilisenin mutlak otoritesine tâbi, sert bir fikri terbiye içersinde hemen duraklar. Hayatın tam ortasında yer alan Arap doktorlarının aksine, Batıda öğrenen ve öğretenler, fiilen veya nazarı olarak Kilise mensuplarıydılar. Salerno tedris müesseseleriyle, Napoli'de Sicilya Devlet Üniversitesi müstesna, bütün öğretim faaliyeti Kilisenin inhisârı altında cereyan ediyordu.

Hristiyan Doğma'sına hürmet, mefruz otoriteye karşı sualsiz, tenkitsiz, körü körüne inanç, Kilise mensuplarının vazifesi ve ikinci bir tabiat hükmüne giren itiyadıydı. Böylece bir vakayı incelemek, husûsî müşahedeyle denemek, tabiata ve insan vücuduna, bizzat hastaya yönelip birçok tecrübeleri bir araya toplayabilmek için dolambaçlı yollara başvuruluyordu. Halbuki fikrin yolu gayeye doğrudan doğruya ulaşır.

Bolonya'da Roma Hukukunun tekrar canlandırılmasında, jürispüridans metodu esas tutulur. Diyalektik turnuva sanatının bütün kaidelerine uygun, mantık mızraklarının uçlarıyla tefsir, târif ve münâzara metodu ise, Cantenbury'li Anselm'den ve şimdi Araplar sayesinde tanınıp bilinen Aristo ile uzlaşmadan itibaren teoloji sahasında başarı sağladı. Öyleyse tıpta da aynı yola baş vurulmasında bir mahzur olmayacağı düşüncesi, bir müddet Batıya hâkim oldu. Hukuk ilminin mevzuunun hukuk, teolojinin ise, Kilise inanç kaideleri haline gelmeleri gibi. Bu metod, tıp ilmi yönünden de sanki Arapların Galen ve Aristo'nun tezleri haline gelir. Bu metod, bütün diğerlerinden Kilisenin kehanet, kanunnâme ve İncil'inden daha fazla, İbnî Sînâ'nın (Avicenna) Kanunu sayılır. Zaten «İskolâstik Tabâbet», ruhban tarikatlarına ait sarayların hukukî ve parfümlü havasından başka nerede gelişebilirdi!

Bolonya'da Tadeo Aderotti, «Sâbit Dogma»ya son derece an'anevi tarzda hukukî hâşiye ve şerh metodunu tat-

bik etti. Talebeleri, nesiller boyunca «İslâmi Kıyafet» içindeki tıp havarilerine olan saygılarını 17. yüzyılın ortalarına kadar kopmadan uzayan bilhassa İbni Sinâ ve Râzî'ye dair yaptıkları şerhlerin zinciriyle gösterdiler. «Anima Avicenna» (İbni Sinâ'nın ruhu), şimdi Batılı bir doktorun şeref pâyesi olur. «Avicennist Pâyesi» kendini tamamen İbni Sinâ'ya kaptırmayı ifade ediyordu. Bu devirde kaleme alınan eserlerin bazıları, şaheserleri olan «Kanun»un tamamen sadık bir modeliydiler. Bazıları da, sanki başka bir İslâm eserinin tebdili kıyafet etmiş şeklinden başka bir şey değildiler.

Langobard'lı bir hukukçunun oğlu bulunan Abano'lu Pietro kendini diyalektiğin sihrine Taddeo'dan daha fazla kaptırmıştı. Avicenna ve Averoes'in bu körü körüne sadık mensubu, sadece saf farazi mantığın rayları üzerinde tıbbi gerçeklerin kopan zincirlerini, mefhumlar, istidlâl ve delillerle birbirine bağlamayı düşünüyor; tecrübeye tamamen meydan okuyan bu yollarla hakikatlere varmak istiyordu. Arpa suyu bir substance (*), sıtma ateşi ise bir accident (**) olduğuna göre, arpa suyunu, tedâvi için içmek üzere sıtmalıya vermemek lâzım geldiği neticesine itiraz kabul etmez şekilde varıyordu. Mantık yardımıyla ateşin soğuk değil, sıcak olması lâzım geldiğini isbâta çalışıyordu. Böylece o, diyalektik oyunlarıyla fikirsiz nasıl yorulunacağını, bir kuru kabuk kalıncaya kadar tıptan son kan damlasının nasıl mekanik şekilde sıkılıp çıkarılabilineceğinin misalini verdi.

Felsefî spekülasyon (faraziye ve nazariye), hakikatte pratiği boğmuştu. Tıbbi tecrübe üzerindeki hakikatten uzak nazariyenin diktatörlüğü, şiir halinde halk dilinde acı bir istihza mevzuu olmuştu:

Bana Galen'le üstad Hipokrat öğretti,
Su bulunan yerin mutlaka ıslak olduğunu.
Onun ölmeyip, aksine tamamen iyileştiğini...

(*) Substance = Cevher, madde.

(**) Accident = Vak'a, netice.

Mantık ve üslup itibariyle parlak eserlerin İbni Sînâ'nın «Kanun»u gibi, diyalektik temayüle böylesine iltifat göstermeleri hatalı olduğu görüldüğü üzere Batı tabâbetini iskolastik çıkmazlara sürüklemiş, Arap Ekolünün içine kıyas tamlamalarını itmiştir. Fakat Arap medeniyeti, kendisini iskolastisizmin cebir gömleği içinde hapsetmez. Salerno mektebi de cesur şekilde gerçeğe yaklaşması ve tabâbetinin bozulmayan zihniyetiyle bu yoldan ayrılmadığını gösterir. Keza Montpelliler Tıp Mektebi de, maruz bulunduğu değişik fikir cereyanlarına rağmen, peşin hükümsüz tecrübeye ait sâlim tercihini ısrarla korumaya çalışır. Canlı bir şekilde mütemadiyen esen Arap rüzgârına uyar; böylece zikre değer derecede önemli iskolastik hastalıklara yakalanmaz. Arap üniversitelerinin örneğine ilk anlardan itibaren tam bir inanç toleransı içinde ayak uydurmak ister.

İspanya'da Batı Got ailelerinden birine mensup bulunan hür ve korrekt şahsiyetli **Arnold von Villaneuva** (1235-1311) da Montpeiller mektebinin yollarından ayrılmayıp, iskolastik çıkmazlara saplanmadığını, kanaat verici şekilde ortaya koyar.

Daha sonra Miguel Serveda'nın da doğduğu memleket olan Villaneuva'dan yalnız tamamen hâkim bulunan Arapçayı değil, ayrıca İslâm mantalitesini de beraberinde getirir. Doğrudan doğruya derin ve geniş şekilde öğrendiği Arap literatürden başka Arap doktorlarıyla temas neticesinde edindiği bilgiler, onu, bütün çağdaşlarının çok üstüne yükseltir. O, devrin skolastik cereyanına Montpellier Tıp Mektebinden daha az mağlûp olur. Kuvvetle kavrayan elleriyle, Arap medeniyetinin zemininden birkaç nefis meyva koparmayı başarır. Pek çok sayıda Lâtin doktoru serseme çeviren iskolastiklerin parlak yıldızına mânidar tarzda itibar etmez. O, Ali ibni Abbâs ve İbni Zühr'den önce, eserlerinde yer almış bulunan araştırmalarıyla şöhret yapan, adım adım hükme varıcılığı ve kendi tecrübesine dayanışı ile tanınan Râzî'nin kuvvetli, güvenilir, mümtaz şahsiyetini se-

ver. Aynı suretle Montpellier'de de serbest tefekkür tarzı, tecrübeci Râzî'ye olan tercihle elele yürür.

Batı tabâbetinin iskolastik çıkıkçılığından Araplar eliyle Arap medeniyetinin kurtardığı cerrahî, nihayet tıbbın tamamen müstakil bir şubesi haline gelir. Cerrahi, umûmiyetle bir cellâdın san'atına yakın, «şerefli olmayan» meslekler meyanındaki hor görülen mevkiinden bu hayrete sayan yükselişe Araplar sayesinde ulaşır. Batıda 1163 senesinde bile, papazlar meclisinin bir kararıyla tıp mektepleri kapatılmış, bütün liyakatlı doktorların ehliyetsizlikleri ilân olunmuştu. Cerrahi, eski durumundan, ciddi ve temkinli bir ilim pâyesine yükselebilmesini ve en hafif bir rahatsızlık geçirmeden tıbben sağlam, fikren taze ve hareketli biricik şubesi olarak kalıp, müspet başarılar sağlayabilmesini Arap ilhamlarına medyundur.

Bu, Salerno'lu Langobard Roger ve talebesi Roland, Borgognoni'li Hûgo ve oğlu Teodorik ile başlar; Fransız Guy de Chamliac ile nihayet bulmak üzere her iki Langobard Saliceto'lu Wilhelm ve onun daha genç talebesi Lanfranco sayesinde en yüksek noktasına ulaşır.

Dikkate şayan bir husus da, Kilisenin nazarında büyük bir iğfalkâr olan doktorun, artık bundan sonra suçlu sayılmaktan kurtulmuş bulunmasıdır. Bu emsalsiz yükseliş, Ebu'l-Kaasım'ın patentı altında vukua gelir ve İbni Sînâ'nınkiyle kuvvetlenir. Nihayet Batı'da cerrahi, Ebu'l-Kaasım'ın sayesinde, anatomi ile kader birliği kurar; daha sonraki büyük keşifler için modern tıbbı rehberlik eden nihai yolu hazırlar.

Arap medeniyeti bir kere daha kurtarıcı bir rol oynar. Bir kere daha, müşkül durumda olan tıbbı, teolojinin manevi vesâyetinden kurtarmağa, ona istikbal kapısını bir miktar açmaya muvaffak olur. 1382 yılında zuhur eden vebâ felâketi, tıp için büyük bir imtihan saati idi. Bu felâketin tam çaresizlik ve karışıklığı içinde, enfeksiyonu epideminin sebebi olarak kabul eden Arap ilmine, onun acı ve zaruri açıklamasına gereken önem verilmedi. İkinci vebâ

dalgası, Batıyı bu derece hazırlıksız yakalayamadı. Vebâ şüphesi altında bulunan gemiler, artık İtalya limanlarına yanaşamıyorlardı. İkamet değiştirmelerinin resmî makamlara bildirilmesi mecburiyeti, ilk karantina istasyonları, insan topluluklarının men'i ve bulaştırıcı şeylerin yakılması, yeni fikirlerin kök saldıklarını gösteren işaretlerdi. Sistematik önleme ve mücadele ilhamları değişmeden modern sağlık mevzuatının içine girecek derecede prensipler haline geldiler.

Şüphesiz doğrulukları te'yit olunan bu esaslar ve müspet tecrübeler, kilise doktrinini asla yıkamadılar. Tanrının cezasından veya onun ölüm meleğinin gazabından bahseden Tevrat'ın sözlerini, mecâzî mânâda kabûlden henüz uzakta bulunuluyordu (*). Tevrat'ın sözlerine dair bu inanç, enfeksiyonun mahiyetini araştırma hususunda asırlarca her terakkiyi önledi.

Tıp dünyasında doktor, hastanın yatağı başında duruyor, şefi ile müzakere ve münakaşa etmesini biliyordu. Hristiyan dünyasında ise, hasta yatağının yanında yalnız tıp sanatının değil, doktorun da yeri boştu. Müşahede ve hasta ile temas şöyle dursun, doktor, itiraz ve tenkit kabul etmeyen literatürün tamamen papağanı, «Usare ve Yaradılış Doktrininin» avukatı olmuştu. Pratik tabâbet, faydalanma yerine çok fazla yedirilen ve kötü hazmettirilen yabancı bilgidен muztaripti. Bir doktorun idaresi altındaki lisansiyeye muktesebatın yalnız kitaplardan, bir miktar tablo, eski kopya ve bugün bizim için çok gülünç görünen fantastik

(*) 17. yüzyılda vebâ hakkında «*Pestilentz ex flagelli Dei*» ismiyle bir doktora tezi hazırlayan Marienberg'li Dr. *Johannes Raicus* bile hâlâ, vebânın ilâhi menşeli bir ceza olduğunu ileri sürer. Bu hususta şunları söylediği görülür:

«Vebâ, cildi yaralamadan vücuda giren bir mermidir. Bu mermi, nihayet ağrı yapan şiş veya kabarcığın içinde bitip, son bulur. Artık Allah'ın öfkesi geçtiğinden, ölüm meleği onu orada tecrit etmiş, hareketten alıkoymuştur. Vebânın hakiki bir mermi olduğunu İncil de belirtir.»

işaretlerden sağladığı anda, hasta insanı tetkikten kurtulmuş olurdu. Araplarda olduğu gibi, pratik ve klinik öğrenim, batı ders plânında mevcut değildi.

Yüksek seviyeli Arap sağlık tesislerinin tesiri altında memleketlerine dönen Haçlılar, hastalar için aynı şekilde mükemmel sağlık tesisleri isteyinceye ve Papa III üncü İnnosan, Rûh-ül-Kudûs namına, menşe itibariyle Kiliseye mensup olmayan lâikleri de hastahaneler tesisiyle görevlendirinceye kadar, yüksek okulların hastahanelerle bizzat hiçbir teması yoktu. Bununla beraber, hasta kabul ve bakım mahalleri de henüz tedâvi yerleri mahiyetinde değildiler.

Emevi Halifesi El-Velid'in ilk Arap hastahanesini tesis ve oraya doktorlar tayininden sekizyüz sene sonra, Batıda ilk defa 1500 yılında Strasburger hastahanesi bir memur doktora sahip olur; bunu 1517'de Leipzig hastahanesi, 1536'da Paris'de Hôtel-Dieu takip eder.

16 ncı asrın ortalarında, Avicenna'nın şârihi Verones'li bir doktorun, Padua'da bir hastahannede klinik dersleri vermesi bir hâdise olmuştu. Avicenna ve Galen metinlerinin, hastalara tatbikatı ve neticenin müşahedesine iştirak için bütün memleketlerin talebeleri Padua'ya akın ediyorlardı. Ingol şehrinde de onun örneğini tekrarlayan bir doktor mevcuttu. Bununla beraber bunlar, münferit intermez-ziler (*) halinde kaldılar. İlk defa 18. yüzyılda, büyük klinikçi Leydenli Hermann Boerhaave, Batı üniversitelerini saf nazari bilgi yığınından, hastaların arasına, o zamana kadar ürkütecek derecede geri kalan, her türlü hıfzıssıhha (hijyen) kaidesiyle istihza eden hastahanelerin içine götürdü.

Rönesansda, Yunan eserlerinin asıllarıyla temas, tıp sahasında Arap medeniyetinin canına kıymalıydı. Bu olmadı. Sanat, manevî ilimler ve herşeyden ziyade felsefenin

(*) Tiyatroda iki perde arasında çalınan parça.

aksine, yalnız tecrübeye dayanan ilimler «Yunan mirasından» hiç bir şey kazanamadılar.

Arapların batıya naklettikleri «Yunan malzemesi», asırlardanberi Bizanslıların muhafaza ve yaşatmaya çalıştıklarından hacim itibariyle daha büyüktü. Fakat onlar, bununla yetinmediler. Ayrıca bu malzemeyi, metodik bir şekilde düzenleyip zenginleştirdikten sonra Batıya sundular. Yunan müellifleriyle doğrudan doğruya temas, Batıyı bu tertip ve zenginlikten mahrum bırakırdı. «Yunan malzemesi»nin aynen alınması, bir Ali İbni Abbâs'ın birleştirci parlak başarısını veya bu malzemeyi yaratıcı bir tarzda işleyen ve ona altın daneler ekleyen bir İbni Sinâ ile onun muhteşem diksiyonunu Galen'in çekilmez gevezelikleriyle yani yeni bir otoriteyi, eski bir otorite ile değiştirmek olurdu. Bu ise, müstakil bir araştırmanın, kurtuluş mücadelesi yapan ve kendi benliğine kavuşan bir ilmin yeni esareti, yeni ümitsizliği demektir.

Bütün bunların dışında, Yunancadan doğrudan doğruya yapılan yeni tercümeler daha başlangıçta görüldüğü gibi, Arapçadan yapılan tercümelere nazaran daha kaba ve daha kifayetsizdiler. Teferruat içinde artık eskiyen ve hükümleri geçen Rufus, Paulos ve Celsus'un bulunup tercüme edildikleri sırada, bir defa Şam'da ve bunu takiben de İtalya'da yeniden daha iyi bir şekilde tercüme olunan İbni Sinâ'nın «Kanun»u onları gölgede bırakmıştı.

Hümanizmin büyük başarıları, filoloji sahasındaydı. Hümanizm doktorları tıp sahasında başarılarla teşvik etmemişti. Kritik metin incelemeleri içinde mestolunuyor, asıl lüzumlu bulunan muhtevadaki kritik incelemeyi genişletme ihmal ediliyordu. Onun için iskolastizmden tedrici uzaklaşma, Arap üstadlardan uzaklaşma mânâsına gelmez. Bilhassa Arapların Yunanlılardan ne kadar çok ileri gittikleri tamamen ortaya çıkar. Gayretli Arap doktorları, 15 inci asrın selâhiyetli doktorlarından daha üstün bir seviyede bulunuyorlardı. İbni Sinâ, Er-Râzî, İbni Zühr, Ali

ibni Abbâs ve Ebû'l-Kaasım, batılı doktorlar için herşeyi ifade ediyor, peşin hükme kapılmadan.

Tecrübi tabâbetin ilk öncüleri üzerinde Araplarla Yunanlıların tesirleri, Batı'da istatistik rakamlarla belirtildi. Bu maksatla yazdığı eserinde, Pavia üniversitesi profesörlerinden Kont Ferrari da Grado, kendi incelemelerine dayanarak, bu tesirleri birer birer ayıklayıp ortaya koydu. Eseri, bu mevzuda ilk çalışmaydı. Râzî'nin «El-Mansûri»sinin dokuzuncu cildine ait şerhi de 1469 yılında basıldı. Ferrari istatistiklere müsteniden, İbni Sînâ'nın tesirini üç binin üstünde, Râzî ile Galen'in tesirlerini bin, Hipokrat'ın tesirini ise 140 olarak belirtir.

Bu bakımdan eserlerin ilk baskılarına bir göz atmak enteresandır. Şüphesiz başta Avicenna'nın «Kanûn»u gelir. Zaten başka türlü nasıl olabilirdi? «Kanun», 1473 Şubatında Milano'da basıldı. İki sene sonra, «İbni Sînâ'nın Rubu» adı verilen Avicenna'nın Şerh'lerinin her İtalyanda görüldüğü sırada, «Kanun» ikinci defa yayımlanır. Bilhassa «Kanun»un bir üçüncü baskısı, Galen'in ilk eserinden önce neşrolunur. «Kanun»u, Râzî'nin «El-Mansûri»si ve «El-Hâvi»sinin, İbni Rüşd'ün «Külliyat»ının, Huneyn'in «İsagoci»lerinin, bu sırada Johannitus ismiyle anılan Isaak Judaeus'un «Diatik» (*) inin, Ali ibni Abbâs'ın «El-Kitâb-ül-Meliki»sinin neşirleri takib eder.

1500 yılına kadar, Galen'in iki ciltlik eserinin bir defa basılmasına karşılık; «Kanun» artık onaltıncı defa basılmıştır. Müteakip asırda bu mikdar yirmiyi bulur. 17. yüzyılın ikinci yarılarna kadar yeni baskılar birbirlerini kovalar. Bu sebeple, dünya tarihinde en fazla okunan tıbbî eser, İbni Sînâ'nın kitabıdır. Şerhlerinin baskısı ise sayısızdır.

Uzun müddet Arap Tabâbetinin noksan bir klişesi ve karikatürü olmakla yetinen Batı Tabâbeti, ilk defa 16. asırda Arap Tabâbetiyle müşâbehetinden utanç duymağa başlar.

(*) Diatik = Diyetik (Perhiz) kitabı

Paracelsus ve Basel şehirlerinin pazar yerlerinde, had- di zatında bu şehirler halkının bir rezaleti olarak Galen ve Avicenna'ya ait eserlerin yakılması, kendi kendine düşün- meye başlamayı, sembolik tarzda belirtmek için yapılan gösterişli bir jesttir. Şüphesiz bununla Arap Medeniyeti, âlimlerin kafalarından, kütüphaneler ve doktorların çan- talarından kaybolup gitmedi.

Gerçi, Michael Servet, Yunan «Usare Nazariyesi»ne dayanan Arap şurublarına hücum eder. Fakat o, bu münâ- sebetle faydalandığı Arap kaynakları belirtmeksizin, esa- sında bir Arap keşfi olan küçük deveran nazariyesini de aynı zamanda genişletir. Michael Servet'in anatomi hocası Sylvius, 1545 de bile Râzî'nin bir şerhini yazar. «Batı ana- tomi ve tabâbetinin babası» sayılan Alman asıllı Andreas Vesalius. hâlâ Arapça öğrenmeğe çalışmakta, Râzî'nin «El- Mansûri» adlı eserinin dokuzuncu cildini, daha iyi bir Lâ- tinceye tercüme zahmetine katlanmaktadır.

Büyük âlim Râzî'nin muazzam ve pahalı en büyük ese- ri «El-Hâvî»nin yayınlanan münferit kısımlarından başka, tamamı 1468 ilâ 1542 yılları arasında beş defa basılır. Tam bir sene dikkat ve teveccühü üzerine çekmeğe muvaffak olan Râzî'nin «Çiçek ve Kızamığa Dair» küçük eseri, 1498 ile 1866 arasında kırk defadan fazla yayınlanır. O, bugün bile itibar gören klâsik bir eserdir.

Bir cep lügati gibi beraber taşınan ve çok ilgi çeken İbni Cezele ile İbni Butlân'ın «Sinoptik Cetvelleri» de bir- çok defalar Lâtinceye tercüme edilmişlerdi. Müelliflerinin isimleri artık tanınmayacak derecede Lâtinceleştirilen bu iki eser, bir cilt içinde, «sağlığın şah cetvelleri» adıyla Al- mancaya çevrildiler.

İki «Nürenbergli Hümanist» arasındaki akrabalığa, Ali ibni Abbâs'ın değerli eseri «El-Kitâb-ül-Meliki»nin te- siri oldu.

1493 yılının Noel'inde, «Büyük Hümanist ve Doktor» Nürenbergli Hartmann Schedel, Padua şehrinde bir mek-

tub aldı. Padua Üniversitesine devam etmekte olan genç dostu Hieronymus Holzschuher, yazdığı mektubunda ona, Venedik'te Pizalı Stephan tarafından Lâtince olarak yeni bastırılmış bulunan Arapların fevkalâde meşhur tıbbî eserini satın almağa muvaffak olduğunu büyük bir sevinçle bildiriyordu. Schedel bu mektubu, Nürenberg şehir doktoru, aynı zamanda uzaklara kadar seyahat etmiş bir coğrafyacı olan ve Portekiz kralına yazdığı bir muhtıradaki Kristof Kolomb'un Hindistan'ı Batı deniz yolu ile araştırmasının mahzurlarını belirten meslekdaşı Hieronymus Münzer'e gösterdi. Her ikisi de yeni basılan kitapların koleksiyonunu yapmağa düşkündüler.

Schedel'in bu mektuba yazdığı nottan anlaşıldığına göre, dostu Münzer, «bu değerli kitabı temin, böylece anlayış, zekâ ve alâkasını isbât eden genç Holzschuher'e karşı fazlaca hayranlık duymuş, sevgili biricik kızı Dorothea'yı zengin bir çeyizle ona vermeğe dair» kararını açıklamıştır.

Böylece Ali ibni Abbâs'ın eseri, Dürer (*) in bir tablosunu meydana getirdiği Nürenberg'li asilzade, Belediye Meclisi üyesi, Belediye Reisi Hieronymus Holzschuher'i evlendiriyordu.

«Fakirler için seyahat rehberi»nin daha Afrika'lı Konstantin zamanında faydaları anlaşılmış, mütercimlerin sevgilisi olan bu kitap, tam bir başarıya ulaşmıştı. Paris ve Köln Üniversitelerinde etüd edilmesi asırlarca emrolundu. O, Huneyn'in «İsagoci»si, İbni Zühr'ün «Tes'ir»i, İbni Rüşd'ün «Külliyat»ı, İbni Sinâ'nın «Kanun»u ile birlikte, 16. asırda bile talimatları icabı, bütün Batı üniversitelerinin ders malzemesiydi.

İbni Sinâ ile Er-Râzî'nin fikirleri, 17. yüzyılın başlarında bile halâ Tübingen ve Oder nehri kenarındaki Frankfurt Üniversitelerinde ders programlarına temel teşkil ediyorlardı.

(*) DÜRER: (1471-1528) Nürenbergli ressam ve hakkak.

17. asırda, Arapların artık gözden düşmelerine rağmen eserleri, bunlardan bilhassa göz tabâbetine ait bulunanları, tesirlerini alt satıhta devam ettiriyorlardı.

Bununla beraber Arapların birçok değerli tecrübeleri keşif ve icatları, adları geçmese bile, beynelmilel tabâbetin kat'i demirbaşı olmuşlardı.

Buna mukabil bugün bile bunları lâyıkiyle kim bilmektedir? Arap tabâbetinin Konstantin ile birlikte Avrupa topraklarına ayak basmasından sonra hangi cesur hamlelerle Batı'da yayıldığını, Arap tabâbetinin Batı'da yayılmasından sonra da tabâbetimizin inkişafında oynadığı muazzam rolü kim bilmektedir?

Şu kadar ki, hakiki bir Köln genci olan fakat kendisine sadece Heinrich Cornelis adı verilen «Ateşli Hümanist» Agrippa von Nettesheim bunları biliyor ve şöyle söylüyordu:

«Araplar tıp sanatının mucitleri sayılacak derecede tabâbette meşhur oldular. Eğer bu kadar çok Lâtince ve Yunanca isimlerle kelimeler kullanmayıp, böylece kendilerini ele vermeseydiler tıbbın onlarla başladığı iddia olunabilirdi. Onun için İbni Sinâ, Er-Râzî ve İbni Rüşd'ün kitapları Hipokrat ve Galen'inkilerle aynı değerde kabul olunmuşlar ve bunlarsız tedâviye cesaret eden doktorun, umûmun sağlığını bozduğu rahatça söylenecek kadar, fazla itibar kazanmışlardı.»

Altıncı yüzyılın başlarında, Papa IV. Felik'in Foorum Romanum'da kendilerine eski bir Kilise vakf ve azizler ilâhisinde şahit gösterdiği Hristiyan doktor ve eczacıların uluları yoksa Araplar mıydı?

Arap dehâsının âbideleri

Doktor ve eczacıların uluları mı?

Kosmos'u doktor, Damian'ı eczacı sıfatıyla takdim yanlış olurdu.

İki «Arap Kardeş»: «tabâbet» ile «eczacılık»! Yunanlıların birbirinden ayırmağa muvaffak olamadığı bu iki meslek, 300 senesinde bile aynı şekilde duruyordu. Yunan Ça-

ğında da durum böyleydi. Doktor, umûmiyetle bizzat kendisinin eczacısıydı. Ancak ona yardım ve ilâç maddeleri temin eden asistanları, kök saplarıyla kök ve ot toplayan adamları vardı.

Gerçi yeknesak günlük hayatta, «i» harfinin üstündeki nokta gibi serpilen, bahar, koku ve boya maddelerini satanlar nevinden ilâç maddelerini de satan kimseler vardı. Fakat ilâç, doktorun ellerinde tertip olunuyor ve hastaya aracısız ulaşıyordu.

Yeni ilâç maddelerinin sayısı, gözle ihâta olunamayacak kadar çoğalınca imâl tekniğinin yeni buluşları, yeni cins ilâçların ihzârını mümkün hâle getirip, yeni ilâç formları uzun bir iş safhası isteyince, bir iş bölümü, özel bir meslek zarurî oldu.

Bütün bunlar, Arap - müslüman tabâbetinin yükselen ışığında vukua geldi.

Arap ülkesi yalnız manevî kültür ve ilmin geliştiği bir memleket değildi. O, dünya ticaretinin de merkeziydi. Kara ve denizler üzerinden dünyanın en uzak batı ve doğu kenarlarını bağlayan, şimalden cenûba uzanan, dünyanın bütün memleketlerinin yelkenli, katır veya develerle bir araya getiren ve birbirleriyle kucaklaştıran büyük ticaret yollarının faslı müşterek ve dönüş noktası bulunuyordu.

Hiçbir antik doktorun toprak testisine atamadığı, Çin, Hindistan, Afrika, Seylan, Malaya ve Sumatra'dan, Bengal sâhilleriyle Baltık sâhillerinden gelen nebati ve hayvani ilâçlar burada karşılaşıyorlardı.

Şüphesiz bu, yeni bir şey değildi. Kervan yollarının çok eski mâzîsi vardı. Fakat şimdi, uzak diyarlardan ithâl olunan veya uzaklara kadar gidilmek suretiyle yapılan etüdler sonunda toplanılan ilâçların tedâvi değerlerini denemek ihtiyacı belirmişti. Arap Dünyasında, artık bunları yapabilecek mesleki bakımdan yetişmiş kimseler vardı. Yeni ilâçları deneme imkânı hastahanelerde her doktora açıktı.

Ancak doktor, denenmiş ilâç olarak tıp âlemine açık-

ladığı neticeleri; özel kitapların şahâdetiyle de teyid ve tevsike mecburdu.

Böylece henüz bilinmeyen kahve, kâfur, arkecevizi, kudret helvası, arapsakızı, hindistancevizi ve amber gibi birçok ilâç maddeleri, önce Arap ilâç hazinesine, sonra da Batı'ya ithâl olundular.

O zamana kadar ilgilenilmeyen, bunların benzerleri de ilk defa tıbbi ilâçlar olarak kullanılır ve başka yeni kullanış sâhaları açarlar.

Böylece Arap doktorlar, ilk defa kahveyi kalb ilâcı olarak ve toz hâlinde de bademcik, dizanteri ve ağır yaralara; kâfurûyu ise, kalb tenbihine karşı kullandılar. Yunanlıların asırlardan beri mûtat âni tesirli, umûmiyetle çok tehlikeli müshil ve kusturucu ilâcı «Drastica»nın yerine Arap doktorları hastalarına, bugün bile beğenilen mülâyim ve iç açıcı ilâç olarak sinâmeki yaprakları, demirhindi, kuvasya, sâbır ve râvend verdiler. Bu, herşeyden ziyade Mâseveyh ile Râzî'nin eseri idi. Kudüslü Muhammed-üt-Te'minî, zehirlenmeye karşı üniversal bir ilâç bulabilmek için çok emek harcadı. Bu mümtaz şahıs, böyle bir imkâna kavuşunca onu, hazmı kolaylaştırmada kullanılan hoş ve kaygan bir ilâç halinde geliştirmek ve ona sevincin ve ruhu neşelendirmenin anahtarı şeklinde, spiritüel ve ümit bahşedici bir isim vermek istiyordu.

Araplar, Yunanlıların daha şiddetli ve tâli zararlar meydana getiren ilâçlarını, portakal - limon suları, menekşe kökleri ve diğer başka ilâvelerle hafiflettiler.

İbni Sinâ, Galen'in komplike ilâç terkipleri yerine, birkaç misli daha basit ve zararsızlarını ikame etti. Avicenna'nın «Kanun»unda, istisnasız tamamı Batı botanik ve eczacılığına tevdi olunan yedi yüz altmış ilâç belirtilmiştir. Bu münasebetle birçokları, Ambra (amber), Safran (zafraan), Sandelholz (sandalâğacı), Senna (sinameki), Kampfer (Kâfur), Tamarinde (demirhindi), Aloe (sarısâbır), Haschisch (haşhaş), Muskat (hindistancevizi), Galgant

(havlıcan)da olduğu gibi Arapça isimleriyle beraber geldiler.

Bu sırada antik ilâçların büyük listesi, **Hipokrat** ve **Galen**'in eserleriyle, **Dioskurides** sayesinde Doğu'da bilinmekteydi. **Dioskurides**'in eseri Batıya ise özel diplomatik bir heyetle gelmiştir. Bizans İmparatoru VII nci **Konstantin** Arap hükümdarlarına, nasıl müessir olunabileceğini bildiğinden, **Dioskurides**'in resimli bir cildini, Endülüs Hükümdârı **Abdurrahman**'a gönderdi. Böyle bir değerli eser karşılığında, Bağdad Halifesi aleyhine III. **Abdurrahman** ile bir ittifak teminine çalıştı. Fakat Endülüs'de Yunancaya kuvvetle hâkim ve bu son derece câzip kitabı tercüme edecek durumda kimse yoktu. **Abdurrahman** «İstanbul Sarayından» bir tercüman istetti. Keşiş **Nikolas**, 951 de Kurtuba'ya vardı. Lâtinceye bir parça vukufu sayesinde, Endülüs'teki doktorlarla anlaştı. Kayzer'in hediyesi böylece müştereken Lâtinceye, sonra da Arap bilginleri vasıtasıyla Arapçaya çevrildi. Ancak Endülüs botanik ilminde ve nebati ilâçlar sahasında gelişmemiş sayılmazlardı. Halifenin özel doktoru **İbni Culcul**, **Dioskurides**'ten edindiği bilgileri belirten bir kitap yazdı. Endülüs'de bundan sonra, özel müşahede ve denemelerle ilâç bilgisi gelişti ve malzemesi çoğaldı. Nihayet en büyük Arap nebatatçısı **İbn-ül-Baytar**, hayvanî ve madenileri hariç, bindörtiyüzden fazla nebati ilâcın isim, ikame, madde ve reçeteleriyle kullanış tarzlarını tesbit eden eserini vücuda getirdi. **İbn-ül-Baytar**'ın bu eseri, devrinin bütün farmakolojji malzemesini kapsar. Bu eser, dikkatli ve ilmi çalışmanın parlak bir neticesidir.

İbn-ül-Baytar, bu münasebetle zikrettiği 150 selefinin eserlerini işlemekle yetinmemişti. Doğum şehri **Malaga**'dan başlayarak, bütün İspanya, Fas, Şimali Afrika, Mısır, Suriye ve Küçük Asya'yı baştan aşağı dolaştı. Bindörtiyüz defa değil, sonsuz senecek kadar çok şahsi müşahedeleriyle görüp kanaat getirdiklerini yazdı.

Batı'da bu sâhada ilmi olarak işlenenlerle **Konstantin** ve Batılı âlimlerin faydalandıkları bütün kaynaklar onun

etrafında dönüp dolaştıklarından, İbn-ül-Baytar çalışma-
siyle omuzlar üzerinden bakılıp, hatırlanmağa lâyıktır.

İbn-ül-Baytar, bu kitabın yazılmasındaki maksat ve
hareket tarzını şöyle ifade eder:

1 — «Basit ilâçlarla endikasyonlarını tamamen gözden
geçirmek... Eser, Dioskurides'in beş kitabı ile Galen'in al-
tı kitabında bulunan her şeyi, antik ve çağdaş doktorların
görüşlerini de belirtmeli, yalnız nebati değil, hayvanî ve
madenî sahalardaki bütün ilâçları da ihtiva etmelidir.

Bu münasebetle verdiğim her bilginin müellifine atıf-
lar yaptım.

2 — Bu kitapta mevcut olan eski ve modern doktorla-
ra ait bilgilerim, şahsi müşahede ve tecrübelerimle doğru
olarak tesbit ettiklerimdir. Doğrulamadıklarımla, gerçe-
ğe aykırılıklarını tesbit edebildiklerimi, kitabıma almadım.

3 — İzahata vuzuh vermek için zaruri görülenler hâriç,
tekrarlardan kaçındım.

4 — Talebeye kolaylık sağlamak, böylece aradığını ça-
buklaştırmak için kitab alfabetik tanzim edilmiştir.

5 — Şimdiye kadar yanlış kullanılan veya sadece ki-
taplara dayandıkları için antik ve modern doktorlar tara-
fından hatalı izah olunan her ilâca karşı dikkati çektim.

6 — Bizans ülkesinde yaptığım seyahat esnasında ise,
her vak'aya ait çeşitli dillerdeki çeşitli ilâçların isimlerini
nasıl daha doğru yazıp telâffuz edebileceğini inceledim.»

Bunlar, boş sözler değildirler. İbn-ül-Baytar'ın, nasıl
doğru ve güvenilir bir kafaya sahip olduğunu gösteren bir
sâhidimiz vardır. Bu, «Ed-Dahvar»da, tıp tahsili yaparken.
İbni Nefis'in ders arkadaşı, İbn-ül-Baytar'ın da talebesi ola-
rak görülen Usaybi'a'dır.

Usaybi'a daha sonra hatırladıklarını şöyle anlatır:

«İbn-ül-Baytar ile ilk karşılaşmamız 1230 senesinde
—hicretin 633 üncü yılında— Şam'da vukubuldu. Onun
idaresi altında, üniversite tahsiline devam ve yaptığı nebâ-
tâta ait inceleme gezilerinde de kendisine refâkat ediyor-

dum. Küçük Asya'daki araştırmaları esnasında, öğrendiği doğru ve noksansız Yunancadan faydalanarak, Dioskurides'in bu münasebetle söylediklerini zikretmeğe itina gösteriyordu. Her ilâcın karakteristik husûsiyetleriyle özel tesirlerine ait görünüşü yazarken Dioskurides'i belirtiyor, daha sonra Galen'in bu hususta söylediklerine işaret ediyor, nihayet, çağdaş doktorların beyanlarıyla nerede birbirlerinden ayrıldıklarını, nerede hatâ, tereddütler bulunduğunu teker teker anlatıyordu. Eve her dönüşümde onun atıfta bulunduğu hususları kitaplarda araştırıyor, bunların daima doğru olduklarını görüyordum.

«Hepsinden daha dikkate şayan bulunanı da her ilâcın Dioskurides ve Galen ile diğerlerinde, hangi kısım ve münâsebet içinde mevzubahis edildiğini belirtmeğe itina göstermesiydi.» Bu arada «Arap Farmokolojisi» tamamen başka yönden şayanı hayret bir himâyeye mazhar olmuştu. Yeni keşfolunan ilâçların bolluk ve önemi hayret verici idi.

Esasında bu şayanı hayret durum, muvaffakiyetsizliğe uğrayan ve kendi gâyesini yanlış seçen bir ilmin ikinci mâmulatıyla alâkalıydı.

Madenlerin eritilmesi sonunda, husûle gelen mucizevi değişikliğin öğrenilmesinden itibaren, değersiz madenleri altına tahvil için sihirli taşı bulmak, esas cevheri, yani ikisiri elde etmek, sıhhat ve uzun bir hayat teminini başarmak, eski çağlarda insanlığın bir rüyâsı idi. Bunu ne Mısırlılar, Yunanlılar ve İranlılar, ne de henüz Araplarla Batılı simyâcıların harâretli gayretleri gerçekleştirmişti.

Bununla beraber tamamen hayâli bir mâhiyet arzeden bu nazariye ve faraziyeyi, temkinli Araplar, metodlu ve pratik bir faaliyet haline çevirdiler. Esasen her şeye yalnız Allah'ın kaadir bulunduğuna dair «İslâm Akideleri», mukaddesata aykırı mahiyette gördüğü bu nevi bâtil inançlara düşmandı. Buna rağmen, İslâm Dünyasında da ilm-i simyâ, mistik ve son derece hayâli şeylerle uğraşan kafalarda, yarı münevver kitleler arasında, İbn-ül-Latif'in de

alay ettiği gibi: «Safdilleri üç yüz çeşit kandırmasını bilen» hilekâr iş adamlarının dilinde yerleşmişti.

Madenleri eritme ve esas cevheri ayırma husûsunda plânlı araştırmalar yapmak, maddeleri tahlil, tefrik ve tayin etmek, laboratuarlarda bazı şeyleri bulmak, yani tecrübi kimya, fikren yüksek tabakaya mensup münevver Araplardan başka kimsenin aklına gelmemiştir.

Yunanlıların tefekkürü seven yaradılışları ve tecrübi bilgiyi felsefi düşünüş yoluyla mânâlandırmağa çalışmaları, nazari bir kimya ile bir tabii felsefe vücûda getirmişti.

Helenizmin (*) daha ziyade oriyantalizm içinde, bu sebeple de pratiğe çevrili olarak müşahedede bulunduğu tecrübeyi şuurlu bir şekilde toplayıp düzenlediği yerde, tabii ilim de meydana çıkmıştı. Ancak, her zaman mâhirane bir şekilde tekrarlayıp değiştirerek, kontrol etmek suretiyle plânlı müşahedelerde bulunma metodunu ilk defa müslümanlar vücûda getirdiler. Böylece ilmi mânâda tecrübi kimyayı meydana getirdiler. İngiliz tarihçisi Custom'un belirttiği üzere (**):

«Araplar, tecrübi kimyayı, modern organik ve anorganik kimyanın keşifleri için lüzumlu bulunan seviyeye yükselttiler.»

Daha 9. yüzyılın başlarında, sadece müstear adını tanıdığımız Er-Râzî'nin bir çağdaşı sayesinde Arap kimyasının çok parlak ve liberal cenahlarından sayılan ve İsmâiliye fırkasının şeflerinden biri olarak, aktif ve politik bir şahsiyete sahipti. Politik bir ajan sıfatıyla ve Câbir ismi altında, hayrete şayan bir istiklâlle felsefi ve ilmi kıyafetlere bürünmüş risâleler içinde propaganda eserleri yazdı. Arap düşmanı bir muhalifi, onun için derki: «Her ne kadar Arapsa da, hiç şüphesiz büyük bir bilgindi.»

Madenlerin o zamana kadar bilinen basit eritilme metodları yerine Câbir, bizzat istihsal ettiği nitrik asit, sülfü-

(*) *Helenizm*: Elen devletinin son yıllarına doğru gelişen Yunan edebiyat ve güzel sanatları.

(**) Custom; History of Medicines. s. 371.

rik asit ve altın eritme suyunun yardımıyla eritme metodlarını geliştirdi. Bu Câbir ile haleflerine sayısız terkipleri, bu meyanda civa oksit, zincifre, arsenik, amonyak, gümüş nitrat, şap, göztaşı, kireçli potas, südkostik mahsûlü, yakıcı potas ile birçok diğer maddeleri elde etme ve istihsal imkânını verdi.

Onlar, asitlerle kaleviler arasındaki farkları belirttiler. Oksitlenme ile kükürtlenmenin metallerin ağırlıklarında meydana getirdiği artışı incelediler. Havanın tükenmesi halinde ateşin söneceğini ilk defa onlar farkettiler. Tebahhur ettirme, kireç haline getirme, süblimleme, kristallendirme, filtre ve imbikten geçirme gibi kimyevi ameliyelerin esaslarını geliştirdiler. Bu münasebetle, doğrudan taktır (= damıtma) ile tedricen soğutma ve ısıtmayı birbirlerinden ayırdılar.

Arap kimyagerleri ayrıca Mısır ve Suriyeli camcılarının fevkalâde mamûllerine hizmet ettiler. Her şeyden önce Haleb'in cam mamûlleri, değerli bir Arap ihraç maddesi olarak kendilerini gösterdiler; bu meyanda boynuzlu imbik ve deney kaplariyle, cam borular, laboratuvarlara girdiler.

Bunların üst ve alt kısımlarının adları Avrupa dillerinde hâlâ «Alambik» ve «Aludel» olarak Arapça şekillerini muhafaza etmektedir.

Ebû'l-Kaasım, taktir (= damıtma)'de yakıtı otomatik olarak tamamlayan husûsî bir soba kullandı. Birbiri içine itilen cam takımlarını keten bantlı bir sargı ile sıkıştırdı.

«İmbik» sayesinde sirke «tasfiye» olundu, şarap «taktır» edildi, hurma şarabından «rakı» istihsal olundu, saf olmayan su tasfiye sonunda bir ticaret mevzuu haline geldi ve ilâçların emrine âmade kılındı. Bu suretle ilk defa Er-Râzî hakiki «sülfürik asit»i üretebildi, nişasta veya şekerli tahammur etmiş mayilerden «saf alkolü», bilâhare göz doktorlarının kullandıkları, menşe itibariyle ince «antimuan tozu»nu imâl etti. Bundan sonra bu tozun göz tabâbetinde kullanılmasında evvelâ El-Kehhâl lâkabiyle meşhur göz doktoru Ali ibni İsâ rehberlik yaptı.

Arapların kimya sâhasındaki büyük başarılarına, Arapçanın kelime hazinesinden bütün milletlerin dillerine geçmiş bulunan, yalnız Avrupalı her kimyagerin değil, yer-yüzündeki her evkâdının da ağzında devamlı kullanılan, Chemie (kimya), Alchemie (simya), Alambik (imbik), Alaun (şap), Aldehyd (aldehid), Alhandal, Alizarin (elicerin), Alkali, Alkahol (alkol), Aludel, Amalgam (malgam), Anilin, Antimon, Arrak (rakı), Azurblan (gök mavisi), Benzin, Benzol (cavi), Bezoar (panzehir taşı), Borax (boraks), Droge (ilâç), Drogerie (eczane), Elixir (iksir), Kali (potas), Kalium (potasyum), Lack (vernîk), Lasurstein (lâcivert taşı), Markasit (beyaz pirit), Natrium (sodyum), Natron (soda), Realgar (radyalgar), Schellack (Çin verniği), Soda (soda) ve Talkum (talk) ile sair kelimelerde olduğu gibi menşei Arapça sayısız mesleki tabirler bugün bile şahâdet ederler.

Kimyagerlerin denemeleri, ayrıca birçok ilâçların bulunmasına pay çıkarıyordu. Kimyayı, şuurlu bir şekilde tıbbın hizmetine ilk defa Er-Râzî vazetti. Batı'da ise bu, ancak Paracelsus'da meydana geldi.

Er-Râzî, tabii maddelerin sunî şekil değiştirme ve tasfiyeleri suretiyle, bunlardan tabiatıta mevcut olmayan ilâçlar elde olunabileceğini biliyordu. Bu surette o, tıbbî kimyayı nebatî ilâçların yanında eşit seviyeye yükseltti. Bununla beraber Er-Râzî, sentetik yollarla elde ettiği cevherleri tabâbette kullanmadan önce, hayvanlar üzerinde denedi. Böylece civa terkipleri ilâç olarak geliştirildiler. Hayvanlar üzerinde tecrübe, anestezi için afyon ve haşhaş farmokolojisini mükemmelleştirdi.

Râzî'nin geliştirdiği ilâçlardan biri Fransa'da «Blanc Rhasis» (*) ismini aldı. Halk Etimolojisi bunu «Blanc Raisin» (= beyaz üzüm) yaptı. Nihayet tıb, bir seri ilâç formlarını, bu meyanda büyük rolünü, kudret helvası veya şeker ile nebat hülâsalarının imbiklenmesi neticesinde oynadı.

(*) RHASIS: Batı'da Er-Râzî'ye verilen isim.

mağa başlayan şurubu, şuruba nazaran daha az kaynatılmış fakat daha koyu, ferahlatıcı ve serinletici tatlı bir ilâç olan «Julep»i, bal veya şeker içinde kaynatılmış «meyve şekerlemelerini» veya Arap şekerinden yapılmış nebat şekerlemelerini Arap kimyasına medyundur.

Râzi'nin «Stef» adını verdiği pastil şeklindeki göz ilâcı, meyve usârelerinin buğuda pişirilme suretiyle elde olunan, yolda beraber taşınıp kolaylıkla alınabilen hap şeklindeki «Roob»da, İslâm kimyasının tıbbı hediyeledir.

Er-Râzi, bazı hassas hastaların ilâç almaktan hoşlanmamalarını yenebilmeyi de düşünmüştü. Fena lezzetli «Roob»u bugünkü haplara benzer şekilde şekerli veya kaygan maddelerle kapladı. Meyve usâreleri, bal, şeker veya diğer ilâvelerle birlikte, iplik haline gelinceye kadar bir mermer masa üzerine dökülerek, soğutuyor, kesilerek akide şekeri şeklinde işleniyordu. Kalbi ve deveranı tenbih edici ilâç olarak, altın ve gümüş tertip edilirken, bugün hâlâ alışılmış bir itiyat halinde, İbni Sinâ'nın altın ve gümüş yaldızlı haplarına geri dönülmekte, haplar bu şekilde kullanılmaktadır.

Araplar, bolluk ve çeşitlilikler içinde flaster, pansuman, pomat, sargı ve pudralarını da gözler önüne serdiler. Araplar bilindiği üzere henüz o tarihte Penisilin ve Aspergillus'a temel teşkil eden antibiyotikleri, az önce gösterdiğimiz gibi Penisilin ve Aspergillus ile aynı değerde şarabı, kan çıbanları ile diğer çıbanların olgunlaştırılma ve açılmasından, çeşitli cilt hastalıklarıyla yaraların tedâvisinden başka, ağrıların teskininde ve yara cerahatlarının önlenme ve giderilmesinde kullandılar.

Kezâ ilâç olarak çok kullanılan fazla kavrulmuş kahveyi Batı'ya, bir Alman kimyager, Araplardan alıp beraberinde getirmişti. Bizzat kimyagerin söylediği üzere, daha otuz yıl önce Araplar, bu pişmiş kahve ile ona hayat bahşetmişlerdi. Kimyagerin, Almanya'ya getirdiği bu harikulâde ilâç, sayısız had ve müzmin iltihabi hastalıklarda başarı ile tatbik olundu. Araplar, flaster gibi kurutarak tesbit

ettikleri yapışkan melhemler de vücuda getirdiler. Böylesi-
ne çeşitli gelişmiş bir ilâç hazinesi ve bu ilâçların münâsib
laboratuvarında imâli ile bir eczacının yalnız başa çıkama-
yacağı açıktı. Tertib olunan ilâcın imâli, özel bilgi ve ma-
haretî, bunun için de mesuliyet yüklemeyi gerektiriyordu.

Araplar ilâçların hazırlanmasına ait faaliyet safhası-
nı reçete safhasından ayırdılar. Tahsili ve özel mesuliyeti
ile ilk çağlardaki ilâç satıcılarının çok üstünde bir itibara
kavuşan eczacıyı Araplar meydana getirdiler.

Araplar, ilk resmi eczahaneleri daha sekizinci asrın
sekseninci yılında, El-Mansûr'un hükümdarlığı zamanında
kurdular. Bunu tâkiben hastahaneyi tam bir eczahâne,
Gundişapur'da da mevcut olduğu üzere bir tesisle donattı-
lar. Sahra hastahâneleriyle beraber taşınan husûsi sahra
eczahânelerini vücuda getirdiler.

9 uncu asırda El-Me'mûn devrinden itibaren, askeri
sağlık işlerine ait olanları da dâhil bütün eczahâneler, res-
mi murakabeye tâbi bulunuyordu. Nasıl doktorların bir şe-
fi varsa, her şehirde yeni eczacıları imtihan eden ve onla-
ra lisans veren, eczacıların da bir şefi vardı. İbn-ül-Baytar,
uzun zaman Kahire'de eczacıların şefi olmuştu. Halefi El-
Kuhin-ül-Attâr, bugün hâlâ Doğu'da faydalanılmakta olan
eczacılığa dair bir kitabın müellifiydi.

Eczahâneler, bizzat sağlık zabıtası memurları tarafın-
dan muntâzam şekilde teftiş olunurlardı. Bunlardan başka,
yiyecek maddelerinden zehirlenme ile salgın hastalıkları
önlemek için gıda maddelerinin murakabe mahallerini,
mevcut değirmen, süthane ve yiyecek mağazalarını ve bu-
lundukları yerlerle kablalarının temizliğini, emvâlin kalite-
sini, ölçü ve tartıların doğruluğunu kontrol, kasap dük-
kânlarıyla şehirlerin dışında kâin mezbahalardaki eti mu-
ayene de sağlık zabıtasına aitti (*).

Eczacılar, ilâçların izhârında resmi tâlimatlara riayete

(*) Müellifenin işaret ettiği bu sâha, İslâm Âmme Hukukunda «İhti-
sâb», «Muhtesib» yahut «Hisbe» diye anılan konudur (Nâsir).

itina gösterirlerdi. Onlar resmen denenmiş ve yayınlanmış imâl talimatlarına, «Mâseveyh, Sâbir ibni Sehl, El-Antarî, İbn-üt-Telmîs» ile diğerlerinin «Gabadin» veya «Antidotarium» adı verilen bir kodeksine göre çalışıyorlardı.

Arap sağlık teşkilâtı, doğrudan doğruya Batı'ya örnek oldu: Batı'da bu bakımdan daha ciddi ve daha başarılı ilhamlar, Papa tarafından Rûh-ül-Kudûs Tarikatının hastahaneler tesisine memur edilmesi sayesinde benimsendi. Bundan sonra, doktor ve eczacılara ait işlerin resmen tanzimi ile ilgili Arap örneği, hastaların ihtiyaçlarını teminde azimli, Arap muktesabatının faydalarını direkt kavriyan, peşin dini hükümlerden ayrılmış insanların eline geçti. Arap eczacılığı ile tam ve kesin karşılaşma ve onu aynen benimseme Sicilya adasında vukua geldi. Arapların burada 250 senelik hâkimiyetleri esnasında «Arap Teşkilâtı ve Mevzuatı», Sicilya'da bir örf ve âdet hukuku şeklinde yerleşmişti. Bir zamanlar, «Böylece memleketimizdeki tebea, tecrübesiz doktorların elinde tehlikeye maruz kalmamalıdır.» diyen Halife El-Muktedir gibi, Norman Kralı II nci Roger de 1140 senesinde çıkardığı bir «Kanun» ile, doktorları imtihana tâbi tutarken, sadece kendisinden önce mevcut ve hazır bulunan kaideyi tasdik ediyordu.

Her çeşit ilâç ve hastalıklar hakkında geniş bir bilgi sahibi olduğu söylenen Kayzer II nci Fredrik, Arapların tıp ve eczacılık ile ilgili bütün nizamlarını, iki Sicilya krallığı için tamamen kendi mevzuatı olarak 1231 ve 1240'da onaylayıp, mer'iyete soktu.

Salerno Mektebi, doktorların imtihana tâbi tutulmasına dair «Roger Tâlimatlarının» bazı kısımlarını kelime kelime aynen almak suretiyle bu mevzûda yeniledi. Tıp tahsili, sekiz yıla çıkarılmak ve aprobasyon'u kralın veya mümessilinin huzurunda icra suretiyle de güçleştirdi. Arap Devletinde olduğu gibi Sicilya'da da doktor ile eczacı birbirlerinden tamamen ayrı iki mesleğin mensuplarıydılar. Eczâhanelerin resmî kontrolü, ilâçların hazırlanması ve

reçete safhası da eczacılara ait resmi bir formül kitaba göre cereyan etmekteydi.

Kanun, bu şekilde direktifler ihtiva eden bir kitapla, ilâçların ihzar gayesiyle mütenâsip bir eczacılar sınıfının ve eczacıların artık içinde faaliyet gösterecekleri resmi eczahânelerin vücuda gelmesini zımnen istemekteydi. Bu nevi hükümler, Batı'nın diğer kısımlarında işitilmemiş şeylerdi. Sicilya'da bütün sağlık işlerini kilise değil, bizzat devlet sıkı idaresi altına almıştı.

Şahsen Kayzer de, İslâm Halifesi ve Sultanları gibi, tebeasının umûmî sağlığını korumanın vazifesi olduğunu şuurlu şekilde biliyor, doktorluğa kabul için, yeteri derecede ehliyet kadar, dürüst ve vicdanlı hareketi lüzumlu görüyordu. Eczacılar gibi, doktorlar da bu hususta and içmek mecburiyetindeydiler. Eczahâne açmak imtiyazını Hükümet verir ve Hükümet eczahaneleri kontrol ederdi. Ruhban sınıfının tek kelime söz hakkı yoktu. Bu bir meydan okumaydı. Papa IX uncu Gregor, bu fena hareketinden (*) vazgeçmesi için Kayzere alenen ihtarda bulunma lüzumunu hissetti.

Bununla beraber «Kayzer II nci Fredrik'in mevzuâtı» daha sonra Batı'daki tıbbî nizamların esasları oldular. Bunlar, Avrupa'da uzun müddet devam eden karanlık Orta Çağın yanında Yeni Çağa doğru Batı toprağında atılan ilk adımlardı. Bu esaslar, bugün bize sadece Yeni Çağa ait yeni ve modern mevzuat gibi görünürler. Hakikatte bunlar, sekizinci ve dokuzuncu asırlarda Arapların Sicilya'da kurdukları köprü başından Yeni Çağa atlarlar.

Zira umûmî eczahânelerin tesisi ve Arapların anladığı modern manada bir eczacılar sınıfının teşekkülü hususunda, Alplerin Şimal bölgesi bir müddet daha bekledi.

Çok eski belgelerdeki «apotheca» (**) kelimesi, Batı'da

(*) Fena hareket. Kilisenin nazarında bu, fena bir hareketti.

(**) Apotheca: Eczane.

nasıl umûmiyetle bir bakkal dükkânını hatırlatırsa, bu kelime, ilk defa ancak aradan uzun bir zaman geçtikten sonra yalnız ilâçlara müteallik bir çalışma yerini ifade etti.

Kısmen 17. yüzyılda bile eczacıların ilâçlarını hazırladıkları resmi ilâçlar külliyyatı ile, kodekslerdeki iyi düşünülmüş ilâç bilgisi de Arap kaynağından alınmıştı.

Arapların kullandıkları ilâç maddeleri, her şeyden ziyade Venedik üzerindeki ticaret yolu ile uzun zamandan beri Batı'ya akmakta idi.

Arap hakimiyeti altındaki Sicilya'nın yakınlığı, ayrıca Afrikalı Konstantin sayesinde Arap tabâbetinin tercümele-ri, ilâç kaidelerine yeni ilhamlar vermişti. Bu ilhamlar, Ren nehrinin sahillerine kadar yayılır ve Bingen'li Hildergard'ın eserlerine nüfuz ederler.

Konstantin'in ölümünden kısa bir zaman sonra, Salerno Mektebinin müdürü Nicolaus Praepositus, bir diğer Salerno'lunun çok kullanılan «Circa instans» isimli «antidotarium»u gibi, müstakbel eczacılar neslinin iş yeri kitabı olan kodeksini yazdı.

Arap Farmakolojisinin çok kuvvetli tesirleri altında kaleme alınan Simeon Seth ve Nicolaus Myrepsos'un eserleri, Bizans üzerinden Batılı eczacıların kütüphânelerine yürüyünce, Arap medeniyeti batıda ilâç izharına da nüfuz etti.

Yukarı İtalya'daki doktorların eserlerine, meslek dünyasında kolay bir kabul temini için Bağdadlı gençlerden Mâseveyh isimli bir Arap, çok meşhur İbni Sînâ'nın sözde talebelerinden biri olarak, müellif sıfatıyla uyduracakları derecede Araplara has isimler, Batı ilminde yüksek bir re-vaç görmekteydi.

«Antidotarium»larını «Gabardin Mesnes Jüngerren» şeklinde, tamamen Lâtinceleştirilmiş hoşâ giden bir isimle süslüyorlar ve böylece eserlerine, arzu olunan dikkat ve alâkayı kayıtsız şartsız sağlayacaklarından emin bulunu-

yorlardı. Arap farmakolojisine tam sahip çıkmanın pek çok delillerinden biri de budur.

Arapların kendisine «Kimyanın Hipokrati» adını verdikleri Câbir de, Batıda dikkati çekmiş, ismi Geber şeklinde Lâtinceleştirilmişti. 13. yüzyılda hakiki ismini saklı tutan Batılı bir kimyager, Câbir'in şöhretinden faydalanmak üzere Câbir ismi altında yazdığı ayrıca bütün Arap meslekî literatürünü içine alan kıymetli eserleriyle üstün bir mistifikasyonu (*) başardı.

Araplara böylesine saygı duyulduğu bir devirde, Râzi ve İbni Sinâ'nın isimleri istismar edildi. İbni Sinâ, açıkça ilm-i simyâ'ya düşmandı. Fakat, onun adı kullanılarak, simya şarlatanlığına adam kazanılıyordu.

Batı farmakolojisine bugünkü mânâda ilk kodeksi, bir Arap ismi altında Salerno'da ders vermekte olan bir İtalyan doktor sundu. Saladin adını alan Salernolu doktor, üçte ikisi Arap eserlerinden müteşekkil, eczacılığa müteallik ideal bir kütüphânenin propagandasını yaptığını, kanaatince her eczacının büyük bir kütüphâneye sahip bulunması gerektiğini söylüyor ve bunu ilmin büyük geliştiricilerine karşı, sevgi ve saygısını ifâ maksadıyla eserlerinin her ilk sayfasında belirtiyordu.

Tabii ilimler sahasında Orta Çağ'ın beş büyüğü, Fransız Vincent de Beauvais (Ö. 1264), Müslümanları Hristiyanlığa celb ve dâvet için Şarka kadar giden İspanyol Raimundus Lullus (1232-1316), İspanyol Villaneuva'lı Arnold (1235-1311), Albertus Magnus ismiyle anılan Ballstad'lı Alman Kont Albert (1193-1280) ve Paris Üniversitesinde Arap büyüklerinin eserlerini yayınlayan Albertus Magnus'un rakibi, Roger Bacon (1214-1292) tamamen Arapların omuzlarına dayanıyorlardı.

Mâdenleri altına tahvil edici sihirli taşın kudretine ilm-i simyânın inancı ve bunun bütün hayat boyunca de-

(*) Mistifikasyon (mystification): Yalan söyleyerek aldatma.

vamlı tesiri, gerçi bu beş büyüğün hepsini şaşırtıyordu. Bununla beraber, Araplar, onların sözlerine güvenilir, selâhiyetli, mütemed adamlarıydı. Aslâ başka türlü de olamazdı.

Onlar, simyâcı ve kimyacılar sıfatıyla, mistik inziva, bilhassa Ramon Lull (Raimondus Lullus) gibi tamamen mübalâğalı nazariye içinde veya Albert gibi yalnız serbest araştırmacı hüviyetinde görünmelerine rağmen, yeni ve müstakil hiçbir netice elde edemediler. Kendisini sadece tercüman olarak hisseden, iskolastik ilim adamına ait kültür kudretinin kaderinde, çok defa büyük Arap ilimlerini tasdik ve teyid gayreti mevcuttur.

Bunlar arasında yalnız ikisi, ilmi istikbal ve serbest araştırmadan vazgeçmemişlerdi. Sadece ikisi, Arap farma koloji ve kimyasını tecrübenin akışına bağlı tabii bir ilim olarak kabul ediyor, tecrübi karakterini kurtarmaya çalışıyorlardı.

Bu iki hür düşünceli âlim, yani İngiliz Roger Bacon. İspanyol Villaneuva'lı Arnold, çıplak tecrübeyi tabii ilmin temeli olarak kabulde Râzî'ye benzemekteydiler. Şüphesiz, kendine has tecrübi kimyası ile bizzat Roger Bacon da muasır meslekdaşlarının pek üstünde sayılmazdı. O da Araplardan tecrübi düşünceyi, daha ziyade teoride, müstakil ilme, tecrübi araştırmanın istikametini gösteren bir kılavuz olarak teslim aldı.

Buna rağmen Roger Bacon ve Arnold, Ortaçağ'ın karanlığından, etrafa parlak şuâlar saçan kendi devirlerinde iki ışık noktasıydılar. Batı dünyasındaki bir zekâdan tamamen ayrı düşünen, Arap dünyasındaki diğer bir zekâ, tabib ve şair Gırnatalı İbn-ül-Hatib, bunu şu sözleriyle ortaya koyuyordu:

«Bu netice, eğer bir teamülden çekip çıkarılmaktaysa, bu takdirde bizim esas prensibimiz olmalıdır. Eğer o, bedahatin tamamen aksine, sadece hislerimize dayanıyorsa, bir değişikliğe tahammül gösterilmelidir.»

Müslümanların Batı farmakolojisi üzerindeki direkt tesirleri, Hümanizm ve Rönesansı da aşarak 19. yüzyılın

içerlerine kadar devam etti. İbn-ül-Baytar'ın Farmakolojisi, 1758'de yeniden fakat bu sefer kısım kısım yayınlandı. Arap kaynakları, 1830 yılında bile hâlâ Avrupa kodekslerine temel teşkil ediyorlardı. Ermeni asıllı Mechithar'a ait 12 nci asır menşeli, Arapça-Farsça müşterek el yazmasının yeni bir nüshası da 1832 yılında neşrolundu.

Bu tarihten sonra, konu ile ilgili yazılı vesika ve kitaplarla olan bağlar yâni Literatür ilişkileri artık koparlar. Lâkin bugün bütün teşkilâtı ile her hastahâne, her kimya laboratuvarı, her eczahâne ve ilâç imal edilen her yer, Arap dehâsının elle tutulan birer âbidesi, her şekerlenmiş veya yalnız kaplı hap, Arapların iki büyük doktorunun ve Batı'nın hocalarının gözle görülebilen küçük fakat ebedî birer hatıralarıdır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

FIKRİN KILIÇLARI

«Bilgiyi aramak için yurdunu ve ocağını terkeden, Allah'a giden yolun yolcusudur.»

«Bilgiye tâlip olanın mürekkebi, din uğrunda şehit düşenlerin kanından daha mübarektir.»

Hz. Muhammed

Arap Mucizesi

Milâdın 1000. yılında yılındayız; bu yılın içinde Bağdad'da kitapçı İbn-ün-Nedîm, ilimlerin Kataloğu (El-Fihris) adlı eserini yayınlamaktadır. On ciltlik bu kitap Arap Dili ile yayınlanan felsefe, astronomi, matematik, fizik, kimya ve tıbbâ ait bütün eserlerin isimlerini ihtiva etmektedir.

Kurtuba ise, yirmi dört yaşında ölen, devrinin en bilgin şahsiyetlerinden Halife II nci El-Hakem'in düzinelerle satın alıcıları sayesinde toplayıp büyük bir kısmına kenar notlar, haşiyeler eklediği yarım milyon ciltlik kütüphânesinin şöhretiyle, Doğu Ülkeleri'nden başka bizzat Batı'dan öğrencileri kendine çekmektedir.

Kahire'de yüzlerce memur tarafından dikkat ve ihtimamla korunan, iki Halifenin yanyana kurup genişlettikle-

ri kütüphanelerde iki milyon yüz cilt tutarındaki eserler, eski İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitap mevcudunun yirmi mislini karşılamaktadır.

Hazreti İsa'nın doğumundan sonra bininci yıla girileceği sırada papalık tahtına çıkan Aurillac'lı Gerbert (*):

«Roma'da bekçilik yapabilmeye yeter derecede bile bilgi sahibi bir kimse bulunmadığı herkesçe malumdur.

Bizzat hiç bir şey öğrenmemiş olan kimse, hangi yüzle öğretmeye cesaret edebilir?»

diyerek bu geri durumdan inlercesine şikâyetle bulunmaktadır.

Halbuki yine bu yılın içinde, Arap Dünyası'nda Ebu'l-Kaasım, asırlar boyunca cerrahinin muteber standart bir kitabını teşkil eden değerli eserini yazar, Arapların üniversal fikirli Aristo'su, büyük bilgin El-Birûni, Dünyanın Güneş etrafındaki dönüşünü müzâkere ve münakaşa mevkiine koyar, İbn-ül-Heysem, görme kanunlarını keşfeder, küresel, üstüvânevî ve mahrûti aynalar, adese ve karanlık odalarla fizik tecrübeleri yapar. Bu yılda Arap Dünyası, kendi altın devrinin en yüksek noktasına hızla yükselmektedir.

Batı ise, endişe ve korku içinde, dünyanın sonu geldiğine inanmaktadır. O kadar ki, yirmi yaşında bir delikanlı olan Kayzer III üncü Otto bile: «İşte İsa, ateşli dünyayı düzeltmeye geliyor» sayhasını basarak işlenmiş günahların kefareti ve sevab için Aziz Romuald'ın (**) çetin kaide ve tavsiyelerine uygun tarzda, Roma şehrinden Garganus dağına doğru, yalın ayak bir tavaf yürüyüşüne çıkmaktadır.

Otto ile aynı yaştaki genç İbni Sinâ ise (980-1037), gelecekteki muhteşem şöhretini temine hazırlanmaktadır.

Çöl çocuklarının hemen hemen bu yoktan başlayan hayrete şayan ve ani kültürel yükselişi, dünya tarihinin

(*) Aurillac'lı Gerbert: Papa II nci Silvester ünvanıyla 999-1003 yılları arasında papalık tahtında bulundu (Mütercim).

(**) Romuald: 956 da Ravenne'de doğdu. 1027 de ölen Romuald, 1012'de «Gamaldule» tarikatını kurmuştur (Mütercim).

en dikkate şayan hâdiselerinden biridir. Onları, eskiden takdire değer bir kültüre sahip bütün milletlerin üstüne yükselten, her türlü mukayesenin dışında kalacak derecede emsalsiz, baş döndürücü «Arap Mucize»sinin önünde, bir müddet duracağız. Bir fikri koro halinde sesini yükseltmek şöyle dursun, aslâ ne politik ne de kültürel rol oynamamış olan bir milletin, son derece kısa bir süre içinde Yunanlılarla boy ölçüşmeğe cesaret etmesi nasıl oldu? Birçok milletler, daha müsâit mukaddem şartlara mâlik oldukları halde bunu neden yapamadılar?

Bütün Yunan Kültüründen başka, Eski Şarkın da zengin vârisi Bizans, ayrıca Yunanca'yı devletin resmî dili olarak kabul ettiği halde, verimsiz kalmıştı.

Aynı bilgi hazinesi, Araplardan daha önce, Yunanlıların hakiki talebeleri olan Suriyelilerin de eline geçmişti. Onlar, kendi mahalli dillerine çevrilmiş Yunan tercümeleleri sâyesinde, üstün bir ders malzemesiyle en iyi öğretim müesseselerine sahip bulunmalarına rağmen teslim aldıklarını geliştiremediler.

«Çin, Hint ve Yunan ilimlerinin» toplandığı İran toprağında da sadece bir ümit belirmiş, fakat bir inkişaf vukua gelmemişti. İktisadi verimliliği sebebiyle, ilmi teşvik ve öğrenim müesseseleri kurabilen bu memleket, kuvvetli bir gelişme için en müsâit bir iklime sâhipti. Buna mukabil İran Medeniyeti, dünya fikir tarihi bakımından daima başka bir zihni iklimin, tamamen ayrı bir kültürel kalıbın içinde müessir ve yaratıcı olmuştur.

Ne Bizanslılar, ne Suriyeliler, ne de İranlılar, «Doğu - Batı yüksek kültürünün» halefleri olamadılar.

Diğer milletlerin aksine, hemen hemen ilk defa çölden fıskıran bir millet, sür'atle tırmandığı kültür bakımından dünyaya hâkim mevkiini itirazsız sekiz yüz yıl boyunca elinde tuttu; böylece Yunanlılara nazaran da çok daha uzun bir müddet kültürü geliştirdi.

Bir millet, böyle bir başarıya nasıl muktedir olur? Han-

gi tarihi, sosyal, fikri ve ruhi kontellasyonların bir araya gelmesi Arap mucizesini meydana getirir?

Araplar dünyaya adımlarını emsalsiz bir zafer alayı içinde atmışlardı. Onlar, ezelden beri çöl kenarlarından münbit sahillere doğru yayılmakta olan kavimler akımının en kudretli son dalgasını teşkil ettiler.

542 senesinde Ma'rib Barajı'nın yıkılması, Cenûbi Arabistan'daki sulama tesislerinin bozulması kabileleri harekete getirmişti. İlk önce daha yukarılara çıkan bu dalga, birbirleriyle çekişme halinde bulunan İran ve Şarki Roma devletlerinin gittikçe daha kuvvetli tazyiki karşısında kendisini bu sefer muazzam bir savletle kıt'anın üzerine atmıştı.

Ancak artık İslâmı temsil eden bu yeni hareket, din yönünden kendilerine hasım bulunan Arapları küçük düşürmek maksadiyle hasmâne tarih yazımının onlara lâayık gördüğü şey, «soyguncu ve kundakçılar sürüsü» şeklinde olmadı.

Otlak yerleri için birbiriyle savaşıyan, aileler arasındaki rekabetlerle yekdiğerine taarruz eden bu bedevi kabilelerinden birkaç yıl içinde bir «İslâm İmânı» ile kaynaşıyan ve birleşen, bütün mü'minler arasında yaygın karşılıklı yardım kaideleri ile kardeş haline gelen, çetin dini ve ahlâki vazifeler sayesinde disiplinli, Âhirette mücahide vadettiği mükâfatın ölümü hiçe saydıran yenilmez kuvvetiyle meşbû, «Müttehit bir millet» vücuda geldi. Böyle bir manevi kuvvetle coşan Arap orduları, merkezîyetçi bir hükûmette devamlı bir şekilde vazife ve mes'uliyet yükletilmek suretiyle Hz. Peygamber tarafından iyi yetiştirilmiş, yüksek seviyeli kumandanların idaresi altında, silâhlarının son derece kifayetsiz oluşuna bakmaksızın düşmanlarının üzerine çekinmeden atıldılar.

Onlara ilk defa 732'de Batı'nın içerlerinde Karl Martel karşı koyar. Muharebe Tours ve Poitiers (Puvaty) de vukua gelir. Müslümanlar, gözden düşen kumandanlarıyla birlikte geceleyin çekilerek, Narbonne'da mevzi alırlar.

Hız. Muhammed'in vefat ettiği 632 yılında Arabistan, politik bakımdan artık tamamen birleşmişti. Daha 635 senesinde Bizans ordusu mağlup, sadece iki yıl sonra 637'de de İran Devleti, bir muharebede parça parça edilir. 638'de Filistin, Arapların eline geçer. 642'de Mısır fetholunur. Fakat «Büyük Başkumandan Hız. Ömer»in vefatiyle, bir duraklama vücuda gelir. Harp tarihi, bir müddet kararsız bir hal alır. Asrın sonlarına doğru tekrar gelişmeğe başlayan Arap Devleti'nin hudutları Atlantige doğru uzar. İslâm sancağı 711 yılında Doğuda İndüs nehrinin yukarılarına doğru taşınırken, İspanya'da, Batı Got Devleti de sayı yönünden üstün askeri kuvvetine rağmen, tamamen olgunlaşmış kurt yenikli bir meyve gibi «Arap mücahitlerin» kucağına düşer. Taht gâsıbı Roderich'e ihanet, son derece müteassıp Kilise mensuplarından nefret, Romalılar devrinden beri devam eden köleleştirmeye karşı kızgınlık, Müslümanlara bütün kapıları açar. Hemen hemen muharebesiz, Araplar 720'de Narbonne, 725'de Carcassonne ile Nîmes'i işgal ederler. Rhone'un yakınlarına ve Bordeaux'ya doğru ilerlerler.

Beş ve yedi yıl sonra Karl Martel, onlarla Avignon ve Nîmes'de savaşı yeniler. Fakat, bu arada kat'î şekilde memleketinden atamaz. Araplar tam yüz yıl Batı Alpleri ile Aquitania'da yerleşirler. Bu sebeple Arap Kültürünün daldırmaları, ilk defa burada kök tutarlar. 10. yüzyılın ortalarında bile Langobard Kralı Hugo'nun daveti üzerine Engadin'e nüfuz ederler. Onların yaptıkları köprü, Pontresine «Pons Saracena» (= Arap Köprüsü) bugüne kadar ayakta kalan harikulâde eserlerden biridir.

Araplar, 200 yıl başarı ile İtalya'yı tazyik ederler. Bitap düşen Roma, İspanya'nın dahili alçaklıklarla dolu kaderini paylaşacakmış gibi görünür. Araplar Sicilya'yı işgalden sonra, Napoli'yi, Benevent Kontluğu ile bütün Apulia ve Kalabriya'yı da ele geçirirler. Roma ile kuvvetli Venedik'i tehdide başlarlar. Onlar, 915 senesine kadar Cenubi İtal-

ya'nın yeni efendileri oldular. Bu arada bütün Batı Akdeniz adaları, Arap hakimiyeti altına girdi. Akdeniz doğuda Bizans'a kadar onların hak iddia ettikleri bir «Arap Denizi» idi. Şarki Roma Devleti (= Bizans), ancak gövdesini muhafaza ediyordu. Bununla beraber kıymetli Mısır ve Suriye eyâletleri elinden alınmıştı. Şarki Roma, hasta ve yorgun bir adam gibiydi.

Ancak Pers Kralı Kurus'a kadar, tarihte benzeri mevcut olmayan ve tamamen sürpriz teşkil eden bir şey vukua geldi:

«Galip Araplar, tahripçi ve müteassıp bir sıfat içinde görünmediler. Onlara isnat edilen taassup, hudutsuz vahşet isnadında olduğu gibi, tamamen korkutucu gaye güden bir masal, Arapların mağlûplara karşı gösterdikleri tolerans ve insanî muamelelerin bir misli fazla delilleriyle nakz olunan bir düşman propagandasıdır. Dünya tarihinde hasmına ve din düşmanına, bu derece anlayış ve bu derece insanî muamelelerde bulunan pek az millet mevcuttu. Hâkimiyetleri altına aldıkları milletler üzerindeki derin tesir ve Roma'nın tevârüse çalıştığı, gözleri kamaştıran parlak ve cilâlı Helenizme nazaran, onların daha esaslı ve devamlı kültürel nüfuzu, neticede bu tuma dayanır.

Gerçi, bu muazzam Devlet, çarçabuk münferit ülkelere bölünmüştü. Bununla beraber İspanya, Mısır ve Irak gibi halk ve tarih bakımından birbirinden tamamen farklı topraklarda, bir «Arap Mûcizesi» şeklinde dikkate şayan müttehit kültür gelişti. Bir zamanlar, kültür itibariyle ilerlemiş bulunan kuvvetli milletler, artık ihtiyarlamışlardı. Hristiyanlığın zuhûru ile yeni bir devre girildiği sırada bu çöküntü önüne geçilemeyecek bir haldeydi. Bu milletlerin üçüncü veya dördüncü asırlardan itibaren meydana koyucu kuvvetleri tamamen tükenmişti.

Hristiyan teolog ve rahiplerin putlara tapılan «Antik» devirlerdeki bilgiye karşı duydukları nefret, «Eski Kül-

türün geriye kalan kıvılcımlarını da söndürmekteydi. Eğer «çöl çocukları», bitip tükenen bu kor'u en kısa zamanda yeniden tutuşturmamış olsalardı, «Eski Kültürün» kıvılcımları sönerdi.

Sönmüş külü yeniden tutuşturamayan, bilâkis gittikçe daha derin bir karanlığa dalan Şimalî Akdeniz'de bu böyle olmamış mıydı?

Uyuklayan Batı

Anibal Devrinden itibaren Roma Devleti'nin kültürü, ölüme mahkûm olmuştu. Sâdece, imparatorluğun beliren inkırâzının önlenmesine çalışılıyordu. Helenizmin ödünç alınan nişânesi de bol kesilmiş bir palto gibi bu çok yaşlı devletin üzerinden düşmüyordu. Bir iç gerileme ve tefessüh probleminden başka, devlet ve öğretimi idare eden kuvvetler gittikçe zayıflıyor. Cermen akınları da yapının çökmesini çabuklaştırmış oldu.

Yüksek içtimai tabaka, dinî tahsil dışında pek az şeye ilgi gösteriyordu. Hristiyanlığın düşünceye verdiği yeni istikâmet, esasen Roma'da hakikî bir yurda sahip olmayan ilim ve araştırmayı itibardan düşürmüştü. Kültürel çevrelerdeki bilgi sükûtu, sonsuz bir boşluğa doğru yol almıştı. Düşünülmesi bile korkunç olmasına rağmen Akdeniz Medeniyetleri eğer genç, kabiliyetli ve öğrenme aşkına sahip bir millet olmasaydı, tıpkı Maha ve İnka uygarlıkları gibi ortadan kalkabilirdi.

Batı, Müslümanlardan 200 sene önce, harabeler üzerinde yeniden inşaatta bulunma imkânını ele geçirmişti.

İlk defa Büyük Teodorik'in akıllı ve âdil idaresi altında, durdurulamaz gibi görünen çöküntü, bir yükselmeğe çevrilir. Kültürel değerler, birden bire revaç bulmağa başlarlar. Âlimler, yeniden hürmet ve resmen himaye görürler. İmparator Sarayında öksüz kalan mektepler, tekrar canlanmışlar, bunların genişletilmelerine lüzum duyulur. Herkese açık bulunan derslerde, Hipokrat ve Galen'in eserleri öğretilir. Doktor sıfatıyla ortaya çıkan Got'lar fizik ve

astronomi ile de uğraşırlar. Kral'ın ölümünden sonra da, bu fikri canlılık devam eder. Kralın torunu **Athalarich**, «artistleri besledikten sonra, öğretmenleri de beslemek lâzımdır» diyerek ilme tesahübünü müdafaa eder.

Böylesine ümitle dolu hamle, henüz gonca halinde iken akim kalmayıp kaderin bir cilvesi olarak, Bizanslıların gönderdiği Yunan orduları tarafından yok edilmeseydi, bir müddet için beliren iyileşme ve gelişme bir istikbâl vade-debilirdi. Bu kısa ve mes'ut devre, ince ve cılız bir sürgün gibi daha fazla yaşayamadan söner gider.

Baş nâzır **Cassidor** tarafından **Sen Benuva** tarikatı rahiplerine, manastırlarda itina göstermeleri temenni olunan bu rüşeym, kök salmak ve gelişebilmek için, oralandaki kumlu toprakta, bir besi kırpıntısı bulamadı. **Teodorik**'in mes'ut devri, asırlarca süren bir sefaletin arifesinde, parlak bir ışıktı.

Filhakika bu da, yalnız başına kalmamıştı. **Vandallar** da, **Romalıların** yanında belagat ve gramer okullarını doldurmuşlardı. Kontları **Sigisteus**, şiir sanatının bir hâmisî, Lâtince şiir yazan **Frank Kralı Chilperich** gibi bir şairdi ve **Batı Got grallarından Wamba, Sisebuth, Cindaswinth** ve **Chinthila** gibi onun «Virgli» ve «Çiçere»sunu okuyordu. **Frenklerde** olduğu gibi **Batı Got'larında** da **Hükûmet direleriyle** bilhassa tüccar sınıfında, iyi ve laik bir zihniyetle yetişmiş, okuma yazma, hesap yapma ve hukuk bilen kimseler vardı. Vaktiyle **Batı ilminde** mühim bir rol oynayan ve **Kilise mensuplarının tazyikinden** ilk defa kendilerini kurtaran **Langobard'lar** arasında da gittikçe artan bir nisbette, devre uygun, kuvvetli bir ilmi gayret kendini gösteriyordu. Hepsinden önce **Teodorik'in** denediği, daha sonra **Arap Halifelerinin** hemen yaptıkları şekilde **Cermen kraları** da putperest antik tefekkürü, **Roma İmparatorluğu** nun her tarafında yeniden canlandırmaya çalışmışlardır.

Fakat **Roma İmparatorluğu**, uzun zamandan beri bir **Hristiyan İmparatorluğu** halini almıştı. **Augustin**, ruhani kudretin mutlak hâkimiyetini ilân etmişti. **Roma misyoner-**

l rini gönderdiği her yere, bundan böyle ruhani istikâmet veriyordu. Roma'lı hav rilerin ayak basmalarından sonra, Galya ve Britanya'da Elen kültürü ile Yunan dili soldu. Ruhani Roma ,daha evvel kabul edilmiş bulunan «putperest-antik» unsurları da tamamen ortadan kaldırmağa çalışıyordu. Yunan tefekkürünü, beşeriyet için bir küfür sayan Aziz Hyronomus, Homer ve Vilgil'i kafalardan çıkarmak için İncil'i Lâtinceye tercüme etti. «Hıristiyanlığın Dini anlayışı» Yunan zihniyetinden tamamen ayrı fakat kendi varlığına uygun hedeflere yönelmek tamamen ayrı fakat kendi varlığına uygun hedeflere yönelmek mecburiyetinde idi. «Bu anlayışa» göre insanı akıl tenvir edemez. Buna ancak vahy-i ilâhi muktedirdir. Vahyedilmiş bir dinin akideleri yerine, tabiat araştırmalarıyla bu araştırmaların neticelerine teveccüh, akli melekeleri boş yere harcamak, onları kötüye kullanmak demekti. Ancak parmaklarıyla hesap yapabilen Kilise  ğretmeni Lacantius: «Eğer tabiat araştırmalarıyla hakikati bulmak mümkün olsaydı, şimdiye kadar bulunmuş olmalıydı. Hakikatı araştırmak için, bu kadar zaman ve emek harcandığı halde, görülüyor ki, hakikat bulunamamıştır. Tabiatta bir hikmetin ademi mevcudiyeti aşık rdır» diyordu.

Antik yapıların sütün ve merdivenleriyle, şimdi nasıl Hıristiyan kiliseleri yapılıyorsa, Antik felsefe ve ilmin döküntülerinden de dini gayretler için lüzumlu görülenler alınıyordu. Buna mukabil insanı, Tanrının ebedi saadetine ulaştıran yolun yanında, vahy-i il hiden başka bir yerde hakikati aramak, dünyevi şeylerle zihin yormak, Allah'a küfür mahiyetinde hatâlı bir yol sayılıyordu. Tertullian, bunu açıkça şöyle ifade etmişti:

«İncil'in tebliğinden sonra, tabiatı araştırmaya alâka göstermek, İş 'nın kanaatine, bizim vazifemiz değildir.»

Hıristiyan gayretkeşlerin imha faaliyetlerine, Yunan şiir, edebiyat, felsefe ve târihinin yerlerine başkalarını ik -

me imkânı bulunmayan değerleriyle, Elenist ilmin kurban gittiği sırada, Nil Deltası'nın ilim merkezi İskenderiye'nin üzerinde semâ kızıla boyanır. Üstündeki duman ve ateş sütunlarından daha dramatik ve daha göze çarpıcı olan Hristiyanlığın bu zihniyeti, şimdi Hristiyan Kilisesi'nin merkezi Roma'nın yanında yüzlerce seneden beri Yunan Bilgisi'nin melce'i olan İskenderiye'de hiçbir şeyin vücuda gelmesine imkân bırakmaz.

Henüz Milât'dan 48 yıl önce, Jül Sezar'ın muhasarası esnasında meşhur Museion Kütüphanesi'nin mühim bir kısmı yanmış, Kleopatra, Bergama Kütüphanesi sayesinde, kayıplarını bir dereceye kadar telâfi etmişti. Lâkin, üçüncü yüzyılda, plânlı imhâ hareketlerine girişilir. Bir Hristiyan patrik, Museion Kütüphanesi'ni kapar, âlimlerini de kovar, 336 yılında, Bizans İmparatoru Valens devrinde, «Ca-sareum» bir kilise haline çevrilir; kütüphânesi yakılarak imhâ olunurken, filozofları sihir ve büyücülük ithâmıyle takip edilirler. 391 senesinde de Patrik Teofilos, İmparator Teodosiyus'dan Antik Dünya'nın büyük ziyaretgâhı, son ve o sırada en büyük akademisi «Serapeion», onun değerli kütüphânesi, böylece fikir târihinin en büyük trajedisi içinde ebediyen kaybolup gider. Müteassıp Hristiyanların tahribatı bunlarla da bitmez. O devrin dinî kuvvetleri, bir çılgın gibi imhâ faaliyetlerine girişirler. Antakya Patriği Severus'un arkadaşı, 5. yüzyılda İskenderiye'de iki genç olarak, mensubu bulundukları faal «Hristiyanlar Birliği»nin nasıl putperest âlimlerle savaştığını, ibadet mahallerini yıktığını ve mabutlarını parçaladığını, utanmadan itiraf eder. Helenist bilginin melcei, süregelen bu hareketlerle ortadan kalkar. 529'da Atina'da son Felsefe Okulu da kapatılır. 600 yılında Ogüst'ün Romada kurduğu «Saray Kütüphânesi» yakılır; klâsik lektürlerin okutulması, bilhassa matematik tahsili yasaklanır. Antik yapıların bakiyelerini tahrip, ke-yif ve arzuya terkedilir.

Araplar, 642 yılında İskenderiye'ye çıktıkları zaman, orada artık uzun zamandan beri büyük ve umûmî bî-

tüphâneler kalmamıştı. Arapların barbarca imhâ teşebbüslerine bir misal olmak üzere, büyük İskenderiye kütüphânesini ateşe verdiği şeklinde, «Başkumandan Amr»a beş yüz sene sonra âdeta zevk duyarcasına yapılan isnadın defalarca ve son derece itina ile yapılan araştırmalar sonunda tamamen çirkin bir iftiradan ibaret bulunduğu bugün anlaşılmıştır. Hakikatte bu «İskenderiye Fâtihî», her tarafta şehirlerin tahrip ve soyulmasını meneder. Şarkın bu eski bilgi merkezi için Hristiyanların tamamen yabancıları bulundukları bazı şeyleri icra suretiyle kendi zafer alayında hakikî İslâm toleransının örneğini sunar. Amr, zaptolunan memleket halkına, evvelce mensup bulundukları dinlerini muhafaza ve ibadetlerini serbestçe icra edebilecekler ihususunda teminat verir.

İslâm sulh anlaşmalarının sadece bir örneği olan bu anlaşmanın münderecatı şöyledir:

«Bu anlaşma, Bütün Hristiyan tebea, râhip, papaz rahibelere şâmilidir. Anlaşma onlara, bulunmak istedikleri her yerde emniyet ve himâye bahşeder. Bu himâye, ayrıca onların kilise, ikametgâh, tavaf ve hac mahallerine, bunları ziyarete gelen, Gürcü, Habeş, Yakubî ve Nestûrîlerle İsâ'yı tanıyan herkese râcîdir. Hepsî buna hak kazanmışlardır. Çünkü daha evvel Peygamber Muhammed, bizzat mühürlediği bir emirnâmesinde bize, onlara karşı merhametli olmamızı ve onların emniyetini temin etmemizi buyurmak suretiyle onlara lütufta bulunmuştur.»

Bunlar asla boş bir vaadden ibaret kalmadılar.

Zaferin Damgası

«İman'da zorlama olamayacağı, Allah'ın Mukaddes Kitabı Kur'an'da yazılı bulunmaktadır. Onun için Araplar, hakimiyetleri altına aldıkları milletleri, İslâmiyeti kabul etmemeyi düşünmezler. Hristiyanlar, Sâbi'iler, Zerdüştiler (= Mecûsi'ler), Müseviler, kayıtsız şartsız ibadet-

lerini yaparlar, ibadethânelerini, manastırlarını, başpiskoposlarını, dihan ve hahamlarını muhafaza ederler.

Olur şey değildi bu! Tarihte bunun bir benzeri asla görülmemiştir.

Sert Bizans tazyikinden, İspanya'da tamamen yerleşen zulüm ve buna muvazi şekilde Müseviler aleyhinde yapılan takibatlardan sonra, rahatça nefes almayı kim istemezdi?

Yeni Müslüman Hükümdarlar ve Devletin münessilleri, asla onların iç meselelerine karışmazlar; 9 uncu asırda Kudüs Patriği, İstanbul Patriğine gönderdiği bir mektupta şunları yazar:

«Onlar âdildirler. Bize haksızlık ve herhangi bir zorlayıcı hareket yapmamaktadırlar.»

Cizyelerini ödedikleri ve hükümdarlarına saygı gösterdikleri müddetçe Araplar, devletin diğer dinlere mensup tebea'sına, bütün dinî, hukukî ve medenî hürriyetleri verirler. Çünkü onlar, din değiştirmeye ve kendilerine müsavi kılmağa değil, hükmetmeye gelmişlerdir. Gayri müslimlerin ödemeğe mecbur bulundukları vergi tahsilâtının eksilmemesi için bu galipler, ihtidâyı âdeta güçleştirirler. Halbuki zaptolunan memleketler halkı, onlarla müsavi olmayı ister (*). Arapların memnun kalmayacağı kadar çok insan içtimai ve dinî bazı menfaatler mülâhazasıyla, hemen Hz. Muhammed'in dinine girerler.

Böylece İslâm olmayan dinlerin mensupları, bir inanç

(*) Bugün Batıda yaygın bu müşahade yeniden gözden geçirilmek mecburiyetindedir. İki tebea kümesi arasında gerçekte iktisadî müsavatsızlık mevzubahis olamaz. Çünkü meselâ a) Müslim tebea da çok çeşitli konularda gayri müslimlerin ödemediği «zekât», «öşr», «hums», «sadaka» adını taşıyan bir vergi öder. b) Gayri Müslimler, Müslüman tebeanın icra edemeyeceği bir çok meslek ve ticareti icra etme hakkına sahiptir. Faizcilik, alkollü içkiler, domuz besleme vs. c) Gayri Müslim tebeanın askerlik mükellefiyeti yoktur. (Nâşir)

zorlamasına maruz kalmadan, Güneşe dayanamayan karlar gibi eriyip giderler.

Din bakımından bir Babil kulesine benzeyen Müslüman devletinde İslâmlığı yaymak arzusu ve başka dinlere karşı düşmanlık çok sonraları doğdu.

Böyle bir taassup, gerçek İslâm Medeniyetinden uzaktır.

Böylece Arapların âdeta darbimesel haline gelen «toleransı», Forum'da her menşeden ilâhlar için bir meydancık tesis eden Hristiyanlıktan önceki Roma'lıların dini kayıtsızlıklarından tamamen başkadır.

Düşmanına ve kendisinden başka türlü düşünene karşı İslâm müsamahakârlığının, İslâm asâletinin kökleri, eski Arapların kader ve nasibine, İslâmiyetten önceki «Centilmen - İdeal»inde vardı. Daha o zamanda, misafire en yakın bir akraba gibi, hiç bir mülâhaza ve ihtirazi kayıt tanımaksızın ölünceye kadar tam bir özveri ile itibar edilirdi. Ailenin düşmanı olması mümkün bir misafirin zuhûru halinde, her gün artan en samimi dostlarla çevrili bir muhitin büyük insaniyetperverliği onu sarar, belki de barışılamayacak bir hasım olması vârit iken, kan rabıtası ile bağlı kimselere karşı ifâsı gereken vazifeler ona da gösterilirdi.

Hz. Muhammed'den itibaren, akraba ve aile yakınlığından doğan «himâye» yerine, müminlerin büyük birlik ve tesanüdü kaim oldu. Arap asâletinden bir zamanlar nasıl bir misafirperverlik fışkırdı ise, şimdi de Hz. Muhammed ile birlikte, dünya çapında, hudutsuz bir insaniyete müntehi olan bir «iman birliği» fışkırır.

Bu «Arap Nezaketi», «Cermen Nezâketi»ne doğrudan doğruya hitap ve ona derin şekilde tesir etti. Gâlip gelince, kılıcını fırlatıp atmaya tercih eden, bütün milli ve dini engellerin üzerinden cesur hasmına elini uzatan «Asil Kâfir» Feirefiz'in şahsında, Wolfram von Eschebach, «İslâm Ne-

zaketi»'nin elle tutulan emsalsiz bir âbidesini kurdu (*).

İslâm Akıncılığının (= Şövalyeliğinin) son derece geniş insâniyet ve toleransı içinde bu kadar çeşitli milletler ve dinler, şayanı hayret bir birlik içinde beraber yaşamış ve birden bire inkişafa başlamışlardır.

Kilise Devletinin şiddetli tazyikine maruz kalan Hristiyan Mezhepler, bu arada Nestûriler ve Monofizitler, ilk defa ruhani ve resmi boyunduruktan kurtulup nefes alma ve engelsiz gelişme imkânı bulurlar. Kendilerini geliştiren işığa, nebatların yönelmeleri gibi hâkimiyet altına alınanlar da dinî inançlarına saygı gösteren yeni efendilerinin hayat seviyelerine yükselebilmek için onlara teveccühe çalışırlar. Lisanlarını alırlar. Çocuklarına Arap isimler verirler. Zamanla bütün Arap tavır ve hareketlerini benimserler. Giydikleri Arap elbiseleri içinde Baalbek'li doktor, Musul'lu tacir, Gırnata'lı hukukçu olarak, âdeta bir milletin insanları gibi, Kahire'nin çarşı ve pazarlarında karşılaşır- lar. Bu aynı şekil içindeki topluluğu, dünya zaferinin yolunu açmağa, yukarıdan aşağıya doğru bir tazyik değil, bil'akis içten gelen bir arzu sevkeder.

Hakiki bir Arap ismi taşımak, mümkünse yalnız din- daşlarının mâlûm ismi yanında, resmen Abdullah ve Muhammed adını almak, her Hristiyan, Müsevi ve Mecûsi için bir şeref ve bir ıftihar mevzûu idi. 10. yüzyıldan itibaren genel âdet haline gelen, mukaddes isimlerin tahrifine bile Müslümanlar, herhangi bir hassasiyet göstermediler.

Berberi'lerle İspanya'lılar da dahil mağlûp milletler, üstün bir kültürel ve medenî an'aneye dayandıkları halde,

(*) Wolfram von Eschenbach: 1170'de aşağı Bavyera'da doğdu. 1220'de öldü. Ortaçağın en büyük destan şaridir. Asillere ve kahramanlara ait aşk şiirleri ile bu şöhretini yaptı. Wilhelm ve Titürel'inden ziyade, 1204'de yazdığı Parzival (Perce-ge vol) adlı destanı ile şöhreti dünyaya yayıldı. Nezaket ve asaleti öğretmek istediği bu eserinde, din itibariyle hasmı bulunan Parzival'e yardım elini uzatan «Asil Kâfir», *Feirefiz*, İslâm asalet ve nezaketini temsil eder (Mü- tercim).

bilgili ve mağrur İranlılar hariç, ekserisinin nazarında gâlip Arap Ordusu katiyyen sonradan görme değildi. Bir Müslümanın tabii kibarlığı ve câzip zerâfeti onları büyülüyordu. Onun imanından doğan bu asâleti, hâkimiyetleri altına aldıkları milletlerin onu örnek olarak kabul etmeleri, onun gibi olmağa, sosyal seviyesine yükselmeğe çalışmaları, kısacası bir «Müslüman» olmaları için yeter bir tazyikti. Ayrıca, başkalarının dini inançlarına tamamen hürmet gösterme hususundaki bir müslümanın ciddiyet ve samimiyeti, başka bir propagandanın yapabileceğinden daha câzip şekilde tesir eder. İslâm Dinine yığın yığın yeni müntesipler kazandırır.

İslâmiyeti kabul eden kimse, Allah'ın kelâmını ibâdetlerinde vahyedildiği Arapça dilinde yani «Kur'ân Diliyle» okumaya mecburdu. Bu İslâmî bir dildi. İlk fatihlerin peşi sıra, asırlarca çöllerden bedevi dalgaları halinde harekete geçen Araplar, bunların yollarında yürürler. Yeni dalgalar halinde durmaksızın birbirlerini tâkibederler. Şimalî Afrika üzerinden, Sicilya ve İspanya'ya geçerler. Çiftçi, san'atkar, esnaf, memur, öğretmen ve âlim olarak, kendilerini yabancı milletlere kabul ettirirler. Onları Araplaştırır ve onlara zaferin damgasını vururlar.

Arapça, evveliyetle idare, hukuk, diplomasi, resmi muamele, ticaret, nakliyat ve sosyete dili olur. Ondan kim müstağni kalabilirdi? Onun güzelliği, ahengi emsalsiz tatlılığı, kimi tesir altında bırakmaz?

İspanya'lı başpiskopos'ların acı acı şikâyet ettikleri, bizzat Batı'lı komşuları, onun câzibesine kendilerini kaptırırlar. Gayri Müslim tebe'adan kaçî kendisini yukarıda belirtilen hususlardan tamamen çekebilir! «Kopt» (Mısır'da konuşulan eski dil) tamamen ortadan kalkar, İsa'nın dili «âramice», Muhammed'in dili karşısında mütemadiyen geriler.

Henüz 9 uncu asırda, Endülüs'te Hıristiyan ekalliyet Lâtinceyi artık bilmediğinden onlar için Papalık buyruqlarıyla konsil kararları, Arapçaya tercüme olunur. İspan-

ya'nın geri alınmasından sonra Kilise, buradaki Hristiyanlar için İncil'in Arapçaya tercümesine zaruret duyar.

Böylece bir kabile dilinden, yüz sene içinde bir «Dünya Dili» meydana geldi.

Lâkin lisan, keyif ve arzuya göre değişen bir anlaşma vasıtasından ibaret değildir. O, şekil ve kalıbını, bir topluluktan alır; aynı zamanda topluluğu şekil ve kalıbına sokar. Nasıl topluluğun düşünce, mefhum ve değer âlemini şekillendirirse, maddi ve manevi hayata da kalıbını basar. Üç kıt'anın birbirlerine benzemeyen insanlarına tek çehre verir. Bizzat yabancı hükümdarlar, Türkler, Selçukîler, Memlûkler ve Tatarlar bile Arap Dili'nin üstünlüğünü kabul ederler. «İslâm kültür ve dili ile hayat ve tefekkür tarzının» canu gönülden tâbileri olurlar. Bu «yeni fikir dünyası»nın şekil verme kudreti muazzamdır. Hiçbir Arap şairi, «Arap varlığına» ve «Arap aşk duygusuna», ırk itibarıyla Batı Got'larına mensup İslâm filozofu ve aşk şiiri nazariyatçısı İbni Hazm'dan daha tipik bir ifade verememiştir. Ancak bir Arabın yazabileceği orijinal Arapça ile kaleme alınan on iki düzine kitap da İran doğumlu bir âlimin İslâm literatürüne hediyeleridir.

«Bu Fikir Dünyasının», ihya ve verim kudreti de emsalsizdir. Hristiyanların hâkimiyeti esnâsında kabuklarına çekilen Suriye Manastırları, mes'ut devirlerini, İslâm Devleti'nde idrak ederler. Kormesin'de doğan İbni Sinâ'yı, Horasan civarında Rey'de dünyaya gözlerini açan Râzî'yi, İran Kültürü yetiştirmedir. Bu harikulâde insanları, İslâm Kültürü meydana getirdi.

Bütün din ve mezheplerin âlimleri, artık beraber çalışmaya ve Arap İlmini ileri götürmeye başladılar. Arap âlimlerinin eserleri gibi, Hristiyan, Müsevî ve Sabîilerin de eserleri, Arapların Kütüphânelerinde beraberce yan yana dururlar. Aynı tolerans, bir Hristiyan öğretmen olarak kabulü hor görmez, Müslüman, diğer dinlerin mensuplarıyla birlikte aynı mektebe gitmeye, «Hint ve Yunan Hikmetinin» muazzam kaynağından faydalanmağa hazırdır.

Bunda da Peygamberlerinin göstermiş olduğu yoldan ayrılmamışlardır.

«İlim için çalışan, Allah'a ibâdet eder.»

Hz. Muhammed, ilim için gayret sarfetmeği, «kadın ve erkek her müslümana», doğrudan doğruya bir dini vazife olarak yüklemişti. «İlim için çalışan, Allah'a ibadet ettiğinden», «Beşikten mezara kaçar ilmi ara!» demişti. O, mensuplarına mütemadiyen bu yolu göstermiş, «İlim tahsili oruç, ilmi öğretmenin ise bir ibâdet değerinde olduğunu» tekrarlamıştı. Onun nazarında, hilkati ve bunun ihtişamlarını bir Müslüman'ın idrak etmesi, Yaratana karşı derin hürmet ve tâzimini derinleştirmesi, bu suretle mümkündü. Hz. Muhammed'e göre ilim, imanın yollarını aydınlatmaktaydı, hattâ:

«İlim Çin'de bile olsa...»:

Bizzat Peygamber, mensuplarının nazarlarını Devlet hudutlarının ötesine çevirmeğe çalıştı. Çünkü ilim, Allah'ın şerefine hizmet eder. Bütün Hikmet ondan gelir ve tekrar ona döner. «Onun için hangi kaynaktan gelirse gelsin onu iktisab ediniz!» Evet, Allah aşkına, «İlmi, bir kâfirin dudaklarından da olsa alınız!»

Buna mukabil Havari Paulus, «Tanrı, hikmeti aptallığından mı dünyaya açıklamadı?» diye soruyor ve şöyle devam ediyordu: «Şu sözler yazılı olarak mevcuttur: «Ben âlimlerin hikmetini boşa çıkarmak ve akıllıların akıllarını karıştırmak istiyorum.» «Dünyadaki budalaca her şeyi Tanrı, âlimleri utandırmak için tertiplemiştir.»

Ateş ve su gibi birbirinden farklı iki dünyanın iki zıt anlayışı.

Bunlar iki dinin, dolayısıyla Doğu ve Batı Tefekkürünün, birbirine zıt yollarını belirtmektedirler.

Bunlar yüzünden, yüksek Arap kültürü ile aynı tarihteki Hristiyan Batı'nın medeniyet seviyesi arasında mevcut uçurum genişler.

Hristiyanlığa göre, Allah muvacehesinde kâinatın bü-

tün hikmetinin ne kıymeti vardır! Allah'ı idrak ideali, diğer hedeflere ve hakikati araştırmaya yönelmekten tamamen ayrı, onlara nazaran çok daha önemli ve çok daha muhteşemdir. «Allah'ı ve Varlığı idrak etmek istiyorum» diyen Augustin die Pole, bütün idraki şöyle bitirmişti: «Hakiki idrak, Tanrı'yı idrak etmektir. Bu ise dış yardıma ihtiyaç göstermez.»

«Hıristiyan nazarında, ilâhi hakikatin biricik menbaı ilham veya vahiydir. İncil'de mevcut hakikat târihi, semâ, dünya ve beşer nev'ine ait bütün mâlûmatı veriyordu. Augustin: «Zira «Mukaddes kitap», Hz. Âdem devrinde, vahiy, ilham dışında ilâhi hakikati arayan bir nesilden bahsetmemektedir.» diyerek; böyle aslâ mevcut olmayan antipot'ları (*) hal ve fasla çalışıyordu.

Dünyanın bir küre şeklinde olabileceğine dair «Antik-Putperest Nazariye» Batı'da şimdi tel'in ediliyordu. Kilise öğretmeni Eacatantius şöyle soruyordu:

«Ekin ve ağaçların, dünyanın diğer tarafında baş aşağı asılı bulundukları, insanların başlarına nazaran daha yukarıda ayaklara sahip olduklarını belirten bu derece manâsız şeylere insanların inanmaları mümkün olur mu?»

Kilise öğretmenlerinden birine göre, güneş ile Batı arasında devrettiğinden, dünya bir tepe şeklindeydi. Hrabanus Maurus'a göre de «çember şeklinde bir kurs, Okyanus'u yakalamaktaydı.»

Bu surette asırların mahsulü olan, beşeriyetin fikri yükselişi ortadan silinmiş, safdil dünya görüşü ile sihirli kuvvetlere inanılan tefekkür tarzının devirleri geri dönmüştü. Tabii hadiselerde bir sebep-netice zarureti, şimdi gittikçe artan bir şiddetle tel'in ediliyor, bir yıldızın doğuşunu, bir feyezanı, bir hatâlı doğumu, ilâhi cezalara, kırılan bir bacağın iyileşmesini fevkalbeşer mucizelere bağla-

(*) ANTİPOT: (Antipode) = Zıt, bir şeyin taban tabana zıddı; Mütakabil-ül-kadem; Semtikadem'de sâkin adam (Mutercim).

ma yerine, tabii sebeplerle izaha çalışma, Allah'a hakaret sayılıyordu.

Ruhani kuvvetler, Tanrı'yı tanıma ve idrak hususunda ki yüce hedefe tam bir teslimiyet içinde varılmasını, her şey üstüne gerili bir teoloji çatısı altında ona destek vazifesi gören kuvvetli bir felsefi bilgi yapısı temini istiyor, böylece Kilise kuleleri gibi semâya yükselen bu strüktürün zulmetinde, dünyaya ve dünyevi şeylere ait bütün bilgi sâhalarındaki fikri seviyeyi ortadan kaldırıyor.

Kilise, bilgiyi, «Yunan Logosunun» kar gibi berraklığından çekip sihirli ve bâtil şeylere inanmanın gittikçe genişleyerek gözleri kör ettiğini gördüğümüz karanlık çukuruna itti. Öğrenimin bu umûmi geri dönüşü, hükmünü yalnız ruhban sınıfı üzerinde icra etmiyordu. Kilise mensuplarının dışında kalan laiklerin pek böyle şeylere karıştıkları yoktu. Laik sınıf için Yunan romanlarıyla «Eski Şark» masallarının bir araya getirilmesi suretiyle mucizelere inanmanın kuvvetle gelişmesine müsait ve bu maksatla, mukaddes efsaneler hazırlanıyordu.

Kilise ve kiliseye ait bütün faaliyetler, dünyevi sâhada kültürü kurtarmaya çalışacakları yerde, bilâkis onu fazlasiyle gerilettiler. Halbuki muhteşem «Antik Mirası» alıp onu ileriye götürmek hususunda Araplara nazaran çok daha iyi imkânlara sahiptiler. Antik metinler, müslümanlarla mukayese edilemeyecek bir zenginlik içinde onların emirlerine âmâde bulunuyordu. Batı'da 6 ncı asra kadar, Yunancaya kuvvetle vâkıf kimseler vardı. İlk asırlarda Roma'lı münevverlerden seçilen ruhban sınıfı, Antik Medeniyetin eserlerini tercüme ve işleme bakımından «Bağdat Halifesi»nin ilk mütercimlerinden daha aşağı seviyede de gildiler. Fakat Yunan tefekkür tarzı, onların zihniyetine yabancı idi. Milâdın 300 üncü yılında Caesarea Başpiskoposu kilise öğretmeni Eusebius, İskenderiye ve Bergama'lı tabiat araştırmacılarını şu sözlerle muaheze ediyordu: «Onlar için değerli olan, hakikatte kıymetsiz şeylere ve onların faydasız faaliyetlerine aslâ önem vermiyor, bilâkis ruhla-

rınızı daha faydalı şeylerle iştigale yöneltiyoruz.»

Bu görüş 13 üncü asırda «En yüce şeylere ait en küçük bilgi edinme arzusu, âdi şeylerin kesin bilgisine nazaran daha temenniye şayandır.» diyen, Thomas d'Aquin'in nazârında da değışmeden devam eder.

Şimdi Yunan tefekkür tarzı, Hıristiyanlar için o derece lânete değer görülüyor ki, sadece ona girmemekle kalmamışlar, insanlığın büyük bir kısmının onunla alâkasını kestirmek istiyorlardı.

Batı'da bu işe evvelâ, Antik Medeniyet ile Elen Medeniyeti'nin daha yüksek bir mükemmeliyete ulaştığı yerlerde başladı. Manastırlarda kötü şekilde yapılan kopyalar sayesinde kalabilmiş olan eserler de pek zavallı bir okuyucu kitlesinin zevkine göre hazırlanmış halk kitaplarından başka bir şey değildi, müteassıpların ateşe atıkları o ruhtan iz bile yoktu bunlarda.

Bunlardan başka papaz ve rahipler için yazılmış, ehemmiyetsiz şeyleri muhtevî lektürlerin de men'i, yüksek dinî makamlarca lüzumlu görüldü.

1209'da Paris'de toplanan Sinod, tabii ilimlere ait eserlerin okunmasını «günah» sayarak papazları bundan ötürü azarladı.

Böylece dinî tazyik, vücûda getirici dehayı daha başlangıcında boğuyor, her şahsî başarıyı önlüyor, odun yığınları üzerinde yakılma ve müsâdere, «Kilise Dogması»na uygun düşmeyen her fikrî faaliyeti engelliyordu.

İslâm medeniyetinden 2-3 asır kadar önce tam bir gelişme imkânını elde ettiği halde, Batı'nın yavaş yavaş inkişafa başlayabilmesi için İslâmiyeti takiben aradan bin yıl geçmesinin sebebi, aksi takdirde anlaşılmaz.

Yunan medeniyetinin inkiraz bulduğu devirde, Helen medeniyetindeki son zayıf ilmi kıpırdama hareketini ifâde mânâsında, Hegel'in, «Minerva Baykuşları alaca karanlıkta uçmağa başlarlar» sözü, Batı ilminin bin senelik kuluçka devresi için vârittir. Arap Dünyasında ilim, «Kültür Ağacında geç kalmış meyve değildir.»

İslâm Dünyasında ilim, İslâmiyetin ilk fetih asrı ile Kur'an'ın teolojik işlenmesini takiben birden bire gelişir ve aynı ilim, bir kış kuraklığından sonra topraktan bir çiçek denizi gibi fışkırır, en kısa zamanda dünya çapında bir şöhret kazanır. Genç, serâzâd ve dik kafalı İslâmiyet, derhal her tarafta diğer dinlerle mücâdeleye girer. Bir tarafta Sünnî'ler, hür düşünceli mezheplerle mücadeleye hazırlanırken, diğer taraftan fikirler arasındaki ihtilâflar inançlarda taassubu parçalar. Değişik ekoller meydana gelir. Bu öldürücü neticelere de müncer olabiliirdi. Fakat ergin dinler ve felsefi inançlara tartışma ve hesaplasmadan genç İslâmiyet gâlip çıkar. Bu ona bir mümtaziyet ve üstünlük verir.

Halbuki, Allah ile insan arasında vasıta kabul etmeyen İslâmiyet, Hristiyanlığa nazaran başka bir durumdaydı. Zira ister talihliliği, isterse talihsizliği deyiniz, kat'i mücadele devirlerinde Hristiyan Dininde olduğu gibi, sağlam şekilde yerleşmiş bir teşkilât olarak her şeye muktedir, her şeyi kontrolü altında tutan bir ruhban sınıfına da sahip değildi.

Dini ve dünyevi otoriteleri temsil eden Halifelerin, Sünni temayülleri desteklemelerine, El-Mansûr'dan El-Me'mûn'a kadar mevcut Abbasi Halifelerine nazaran diğer Halifelerin daha az açık fikirli olmalarına rağmen umûmiyetle İslâm Dünyasında hür fikir sâhası, Hristiyan Dünya-sından daha büyük, küfürle itham sâhası daha küçüktür.

Şurası da açıktır ki, nerede taassub, dini toleransa galip gelirse, bilâhare İslâm Dünyasında da olduğu gibi, ilim derhal durur. Şarkta Moğolların ve Garpte İspanyolların yüksek fikri tabakaları ortadan kaldırılmalarından sonra kuru taassubun yalnız başına hâkimiyeti Arap kültürünün o korkunç çöküşünün esas sebebidir.

İctihad çekişmeleri, İslâm Dünyasında aksine durmadan fikrî bir hareket ve cevvaliyet meydana getirirler. İslâmiyetin donup kalmasını önlerler. Onu ilimle silâhlan-

maya, aslâ hatıra gelmeyen, uyuklayan zihni kuvvetlerini geliştirmeye zorlarlar.

Böylece günlük hayat gibi dinî vazifeler, birçok şeyleri meydana getirirler. Araplar, hastaları tedâviye, büyük şehirlerdeki milyonlarca nüfusu salgın hastalıklardan korumağa, yeni ve daha iyi ilâçları denemeye, bunlar için nebatlar ve hayvanlar âlemine nüfuz etmeğe, şurada toprakları sulamağa, burada araziyi ölçmeğe, yıldızların hareketlerini hesaplamağa, seyahatta cihet tâyinine, zaman ve mahal tesbitine koyulurlar.

Araplar, öğrenmelerine yarayan, faydalı görünen, buldukları herşeyi endişesiz ve kendilerinden emin şekilde alırlar. Hind, Çin ve İran'ın yanında, Yunan ve İskenderiye Mirasından arta kalan kırıntıların üzerlerine durmadan atılırlar.

Fakat hazır buldukları onlara kâfi gelmez. Öğrenme arzuları bir kere uyandıktan sonra sahip olunması mümkün herşeyi ele geçirmek isterler. Nev'i şahsına mahsus bir değer ve hazine araştırma hareketi başlar. Bu, Halifelerin efsanevi servetlerle donattıkları hey'etlerin hedefi olur ve dış politikanın yollarını gösterir.

Dünya Tarihi Çapında Bir Eser Kurtarma Faâliyeti

Kitap, politikanın istikâmetini tâyin eder. İlim, sulha götüren bir elçi vazifesi görür. Evvelce ve sonra, bunun bir benzeri nerede görülmüştür? Kitaplara Araplar nasıl bir sevgi ile bağlı olmalı! Hem de tıp, astronomi ve felsefenin dışındaki geometri ve matematik gibi kuru mevzulu kitaplarda bile.

Gâlib bir devletin sulh anlaşması şartı olarak, silâh ve harp gemilerinin teslimini istemeğe itina göstermesi gibi, Hârûn-ür-Reşid de, Amoria ve Ankara'nın fethinden sonra aynı itina ve titizlikle eski Yunan el yazmalarını ister.

Bugünkü günde mağlûptan, mâden kuyuları, harp bakımından önemli sınaî tesisler, mahvedici yeni silâhların imâl plânlarıyla birlikte mücitleri istenirken, İslâm dünyasında El-Me'mûn, Bizans Kralı III. Michael'e karşı ka-

zandığı zaferden sonra, tazminat olarak antik filozofların henüz Arapçaya çevrilmemiş eserlerini, gerçek bir barış tesisine yarayan fikrin silâhlarını ister.

Arap Hükümdarları, buruşmuş, eskimiş papirüs ve parşömenlere, hakikaten bütün kalbleriyle âşık idiler. Öyle ise onların dostluklarını, kendilerine birkaç tozlu kitap göndermekten daha iyi ne sağlayabilirdi? Hattâ Müslüman hükümdarlardan birinin, diğer bir Müslüman hükümdarının aleyhine yardım ve tesirlerinden faydalanmak bile Bizans'ta düşünülür; Dioskürides'in Farmakolojisi ile birlik te bir bavul dolusu elyazmaları III. Abdurrahman'a sunulmak üzere Endülüs'e gönderilir.

Putperest tefekkürün alışverişi, sonuna kadar bütün hızıyla yürütülür. Araplar, bu uğurda hiç bir masraftan çekinmezler. Özel elçiler, geniş yetki ve dolgun para torbalarıyla Bağdat'tan Bizans ve Hindistan'a doğru yola çıkarlar. Somurtkan ve neşesiz «Bizans» yerine, fikir ve ilim fışkıran muhteşem «Abbasi Sarayında» ikâmeti tercih eden Şarki Roma'lı Photius gibi Bizans ve Hint âlimleri bu kitap alışverişinde simsarlık yaparlar.

Henüz Arapçaya çevrilmemiş yazmaların ele geçirilmesi, kralların esas meşgalesi olur. Âlimlerden müteşekkil komisyon veya münferit ajanlar vasıtasıyla bütün Yunanistan ve küçük Asya ile Helenlerin ayak bastıkları yerlerde, eserlerin büyük imhâsından kurtulabilenleri arayıp bulabilmek için fevkalâde meblâğlar harcarlar.

En dikkate şayan yerlerde, bu nevi hazinelerin meydana çıkarılması mümkün olur. İskenderiye'de, farelerle büyük böceklerin yaşadıkları karanlık bir mähzende, üst üste konmuş iki taşın arasında, harp tekniğine ait bir eser bulunur. Bir Süryani manastırının temel duvarları arasına yerleştirilen kapalı bir çekmecede, bir diğeri ele geçirilir. Muhammed ibni İshâk, Küçük Asya'da İstanbul'dan üç günlük bir mesafedeki seyahatinde, demirden çift kanatlı son derece büyük kapılı eski bir tapınakda, kocaman bir kütüphâne keşfeder. Yunanlılar bu tapınağı yıldız ve mâ-

butlara taptıkları devirlerde inşa etmiş, içinde ilâhlara kurbanlar adanmışlardı. Bir İslâm elçisi sıfatiyle Bizans Sarayındaki büyük gayretleriyle sağladığı başarısını, Muhammed şöyle anlatır:

«Bir gün, Şarkî Roma İmparatoru ricam üzerine tapınağı bana açıp göstermeyi kabul etti. Fakat, Şarkî Romalıların Hristiyanlığı kabullerinden itibaren burası kapalı kaldığından, daha sonra İmparator tereddüt göstermeğe başladı. Ancak ben peşini bırakmadım. Önce yazılı, diğer bir gün de katıldığım bir divan toplantısında sözlü olarak ricâda bulundum. Nihayet bunun üzerine tapınağı açtırdı. Muhteşem mermer taşlardan yapılmış olan bu yapının duvarlarında, yazılar ve şimdiye kadar daha güzellerini görmediğim boyalı figürler vardı. Tapınak birçok deveye yük teşkil edecek miktarda eski elyazmalarıyla doluydu. Hemen hemen bin eser denebilirdi. Bir kısmı parçalanmış, bir kısmını da kurtlar yemişti.»

Bu, dünya tarihi çapında bir eser kurtarması olur. Bir medeniyet inkıraz bulmuş, tamamen ortadan silinmişti. Kaybolup giden bu medeniyetin eski sâhipleri gözlerini şimdi başka bir hedefe çevirmişlerdi.

Böylece daha sonraki nesiller, eski eserlerden elde olunanların büyük bir kısmını Araplara ve onların bu husustaki araştırmalarına borçludurlar. Sâdece pek az miktarda yenileri, daha sonra Bizans'tan temin olunur. Buna rağmen bütün bunlar, bir artıktan başka bir şey değildir. Eski çağlara ait eserlerin tam şümûlünü bilmiyoruz. Ansiklopedilerle başka eserlerden faydalanılarak yazılmış kitaplar, antik eserlerden büyük bir kısmının kaybolduğunu ortaya koymaktadırlar.

Kültür Faaliyeti Olarak Tercüme

Büyük kurtarma faaliyetleri neticesinde Arapların çekip çıkardıkları eserler sadece muhafaza olunmaz ve fazla ışık ve havadan mahrum müzelere kapatılmazlar. Yeni ve eski mahallerinden hayata iâde olunurlar; herkesin el-

de edebileceği bir hâle getirilirler. Kısacası tercüme olunurlar.

Bunlar, katı ve halka yabancı, ancak vâkıf bulunanların anlayabileceği, 8 inci asırdan itibaren Batı'daki Lâtince gibi bir dile değil, Kur'ân'ın canlı diline çevrilirler. Kur'ân dili «Arap kültür çiçeğinin» ikinci köküdür. Her Müslüman Kur'ânı Arapça okumak zorundadır. Her Müslüman Arapça öğrenir ve bilir. Yalnız halktan tecerrüt etmiş bir çevre değil, devletin her teb'ası, artık gün ışığına çıkan «hikmet»in mucizelerini öğrenir.

687 yılında, Batı'da Charles Martel'in babası Pipin von Heristall, nâzırlıktan Fransa krallığına yükselirken, Doğuda da Emeviler Devrinde, tercüme faaliyeti başlar. Şam'da kendisine intikal eden Halife tahtından, zor karşısında vazgeçmenin üzüntüsü; genç Emevi Prensi Hâlid ibni Yezid'i ilmin kucağına iter. O, arkadaşlarının kitapları yorumlama tarzını beğenmeyerek, mevzu ile basit ve geçici bir tarzda devamlı ve büyük ölçüde meşgul olur.

Tercüme faaliyeti, başarı itibariyle metinlerin toplanması faaliyetinden geri kalmaz. Hârûn-ür-Reşid, âlimleri ve dil mütehassıslarını sarayına celbeder. Toplanan eski eserlerin tâmir olunarak, tebaasının istifadesine sunulabilmesi için kendilerine Yahya ibni Mâseveyh'in idaresi altında, kitapların değerlendirilmesi ve tamir masraflarının tesbiti görevini verir.

El-Me'mûn, hakiki bir «Tercüme Akademisi» kurar. Halefleri, bu mevzuda onu kendilerine örnek alırlar. Astronom Şâkir ibni Mûsâ'nın üç oğlu, muazzam servetlerini kendi eser toplama ve tercüme ettirme faaliyetlerine harcarlar. Böylece onlar, Baalbek'li tabib Qosta ibni Luqa için olduğu kadar diğerleri için de bir örnek olurlar.

Antik tefekkürün değerlerini yeniden canlandırma hususundaki ceht ve gayretlerde bir isim sembol hâline gelir. Bu, Suriye istikâmetinden gelip Fırat kıyısındaki eski ticaret merkezi ile eski hükûmet merkezi Hire'de çadırlarını kuran, evvelce Hristiyan iken bilâhare Müslümanlığı

kabul eden İbâd Kabilesinden bir eczacının oğlu Huneyn ibni İshâk'dır.

Bu aynı zamanda, muzaffer Müslüman topluluğuna nazaran İran fikri üstünlüğünün İbâd'ın bu mağrur çocuğunda uyandırdığı mahcûbiyet ile genç İslâm Medeniyetinin, fikri iktidarı ele geçirmesi ile aldığı öcün hikâyesidir bu.. El-Hîre ile Bağdad arasında, sadece 90 km.den biraz fazla bir mesâfe mevcuttur. Huneyn, yüzlerce kervan dizisinden, rüyalarının şehri Dicle'ye nasıl varabileceğini sorar. Hepsini onu, şimâle doğru yürüyüp bir gece Fırat'da geceleme-
sinin buna kâfi geleceğini söylerler.

Huneyn, Hârûn-ür-Reşid'in vefat yılı olan 809'da El-Hîre'de doğdu. Babasının laboratuvarındaki çanak ve âletler, çocukluk çağındaki kafacığında kendi yaşındaki arkadaşları gibi tüccar olmak yerine, başka alâkalar uyandırırılar. Nihayet bir gün, müsait fırsat doğar. Yaşlı arkadaşı kervan şefi Mubeys, eczacı İshâk'ın oğlu Huneyn'i bir miktar kâfuru belsemi karşılığında, devletin başşehri Bağdad'a götürmeyi kabul etti.

Gundişapur şehrinde doğan, Hârûn-ür-Reşid ve El-Me'mûn devirlerinde doktorlarla mütercimlerin şefi bulunan İran'lı büyük doktor Yahya ibni Mâseveyh'in evi, bu sırada Bağdad'daki güzide ilim adamlarının buluşma yeridir. Doktor olmak isteyen Huneyn, on beş yaşının bütün gayret ve ilim merâkiyle hayranlık duyulan ve çok sevilen hocasının derslerine devam eder. Şu kadar ki o, rahat duran bir öğrenci değildir. Sualleri iğne gibi batmakta, üstadının sözlerindeki insicamı bozmaktadırlar. Şehirdeki her çeşit vak'aya dair nükteleriyle şöhrat yapan Yahya ibni Mâseveyh, aynı zamanda keskin dili yüzünden de bednâmdır. Bir gün öğrenmeye hevesli talebesinin ardı arkası gelmeyen suallerine kızan Yahya ibni Mâseveyh, kendine hâkim olamayarak Huneyn'e:

•Defol! Nereden geldi isen oraya git! Bence sen, Hîre'deki hemşehrilerin gibi ancak sarraf olabilirsin! Tıb tah-

silini terket! Bu, bir İbadi'nin mesleği değildir!» diyerek bağırır.

Huneyn acı acı ağlayarak konaktan ayrılır. Yahya ibni Mâseveyh'in hakareti, kamçı darbelerinin izleri gibi içini dağlar. O gün hiddetinden titreyerek, evvelce beğendiği Yahya ibni Mâseveyh gibi değil, kendisini böylesine yaralayan insanı mahcup bırakacak seviyede bir doktor olmaya karar verir.

Bu kararla Rum diyârına seyhâhat eder. Rûhuna vâkıf olacak derecede, küçük Asya'da Yunanca öğrenir. Büyük Yunan doktorlarının eserlerini, ilk metinlerinden okuyup anlayabilecek seviyeye gelir. İran Körfezi'ndeki Basra'da, en iyi hocanın yanında Arapçasını mükemmelleştirir. Farsca da öğrenir. Daha çocukluğunda Ârâmiceyi biliyordu.

Bağdad'ın altın kapılarını, Hire'li genç Arabın terkettiği günden itibaren, şimdi aradan iki yıl geçmiş bulunmaktadır. İşte bu günlerde bir akşam, Yahya ibni Mâseveyh'in derslerini dinleyenler meyânında yaşlı bir seminerçi olan Halil ibni Abdullah, bir dostunu ziyarete gider. Etrafına bakmayan, dalga dalga siyah sakallı yabancı bir genç, bir koyun postunda ayakları üzerine çömelmiş vaziyette oturmaktadır. Halil, bu şahsa Bağdad caddelerinde rastladığını hatırlamaz. Halil, susan genç misafirle artık ilgilenmeden arkadaşıyla konuşmağa devam eder. Birden bire bir ses yükselir. Genç misafir terennüm etmektedir. Yunanca mısralar! Homer'in şiirleri! Odise'den parçalar! Halil, artık onu iyice tanır. Sakallı başını renkli çinilerle süslü duvara dayayarak, «Çok Gezen Kahramanın» (*) şarkılarını söyleyen bu genç, bir zamanlar eski arkadaşı olan Huneyn ibni İshâk'tır. Huneyn, ürkek bir sesle, «misyonu henüz bitmediğinden sırrının açıklanmamasını» Halil'den rica eder. Bu hâdiseden kısa bir zaman sonra Halil, ikinci defa arkadaşıyla o sırada «Bağdad Etibba Odası»nın şefi

(*) Çok gezen kahraman: Homer, şiirlerini şehir şehir gezerek söylediğinden, ona verilen isim (Mütercim).

Cebrâil ibni Bahtîşû'nun evinde karşılaşır. Bu sefer de onu hayrette bırakan bir şey husûle gelir.

Gundişapur'lu eski bir doktor ailesine mensup, mümtaz bir şahsa gösterilen şekilde o sırada henüz 17 yaşındaki Huneyn'e saygı ve itibarla muamelede bulunmakta, ona, «Üstâdım Huneyn» demektedir, en mümtaz bir misafir gibi onu gözetmektedir. Hitab tarzına hâlâ inanamayan Halil, merakını yenemeyerek; «sana üstâd mı dedi?» sualini sorar.

Huneyn, doktorların bu şefi için yaptığı tercüme meydana çıkarır. Artık hesaplama zamanının geldiğini hisseder: «Bu kâğıtları al! Bir zamanlar beni sınıfından kovan Yahya ibni Mâseveyh'e götür ve şimdi Cebrâil ibni Bahtîşû'nun evinde görüp işittiklerini tekrarla!» der.

Yahya ibni Mâseveyh, getirilen kâğıtları okuyunca, yüksek sesle:

«Rûh-ül-Kudüs'ün ilhamı olmaksızın kimse böylesine mükemmel bir tercüme meydana getiremez. Eğer beni arkadaş olarak çağırmayı lütfederse, kendimi bahtiyar sayacağım, O'na söyle!» diyerek, tavassutunu ister.

Huneyn artık Bağdad'da tıp dersleri vermeğe başlar. Âlim Cebrâil ibni Bahtîşû bile derslere devamla, genç dostundan yeni şeyler öğrenmek lüzumunu duyar. Huneyn dinleyicileri arasında bazen eski hocasını da görür. Fakat o, Yahya ibni Mâseveyh'i çok geride bırakan esas şöhretini şaheser tercümeleri ile yapar. «Mûsâ'nın üç oğlu» kendilerinden geçmiş gibidirler.

Huneyn'in tercümeleri, bir azim ve güven örneğidirler. Onlar, Yunancanın kelime kelime birer değiştirmeleri de değildirler. Bu tercümeler Yunancanın tam mânasiyle yeni bir dile, zarif ve berrak Arapçaya dökülüştür. Genç İbâdî'yi, herkesten ziyade Muhammed ibni Mûsâ, bütün kalbiyle sevdi. Muhammed o'nu evine kabul eder; kendisi ile kardeşleri tarafından temin olunan eserleri Arapçaya çevirmesi için o'na yüksek bir maaş bağlar.

Huneyn asistanları ve bütün takviye grupları ile birlikte işe koyulur. Bizzat onun tarafından esaslı şekilde iş-

lenip, düzeltilmemiş bulunan hiçbir kitap müesseseyi terk edemez. Eline geçen her kitap, en çok sevdiği yazar Galen'in eserlerinden faydalandığı şekilde, ilk önce gayet itina ile düzenlenir, fasıl ve satır başlarına ayrılır. Bu münasebetle bir mütercimın çevirdiği her bir esere, hangi kudretlerin tesir ettikleri, sempati ve antipatisine, şahsî anlayış ve nüfuz sahasına göre benimsediği eserlerin kültürün yolunu çizdikleri bir kere daha anlaşılmaktadır.

Huneyn'in Galen'e karşı sevgisi, Bergamalı'yı evvelâ Arap, sonra bu yolla da Batı tabâbetinin tahtına oturttu. Fakat bu Arap tabib ve mütercimın fevkalâde aktivitesini, sadece Galen, Hipokrat, Oribasius, Dioskurides ve Aegina'lı Paul'un tıbbâ ait eserleriyle dizginlemek mümkün olmaz. O, Aristo ve Eflâtun'un eserleriyle Yunanca Tevrat'ı, yâni «Septuaginta»yı tercüme eder, kendini edebiyat, felsefe ve matematiğe ait eserlere de verir. Daha sonraki Lâtince mütercimlerin aksine Huneyn, bütün ilim sâhalarında derin bir bilgi sahibidir. O, tercümelerinin mevzuuna, anlaşılması güç noktaları aydınlatabilecek, çevirdiği bütün eserleri mevzuları ile ilgili mukaddeme ve komanterlerle süsleyecek derecede hâkimdir. Bizzat belirttiği üzere, metinleri mukayese, bozuk ve noksan kısımlar varsa iyi bir şekilde eski hâle getirebilmek için mevzubahis eserin imkân nisbetinde en az üç yazmasını temine çalışmak suretiyle tercümelerine itina gösterirdi.

İlk ve Ortaçağ'da Araplardan başka nerede bir nâşirin vazifeleri bu derece yüksek seviyede idrak edilmiş, bir müellife karşı bu derece mes'uliyet duyulmuş, fikrî haklarına saygı gösterilmişti?

Böyle bir zihniyetin bugünkü günde methi düşünülürse, bunu tamamen «modern» kelimesi ile belirtmek gerekir. Galen'e ait bir eser kendisinde noksan ve o sırada nâdir bulunan kitaplardan ise, temin edebilmek için Huneyn bizzat aramaya çıkardı. Bu hususta ne büyük gayretler sarfettiğini o'nun şu sözleri gayet güzel canlandırır:

«Bu kitaba kat'i surette ihtiyacım vardı. Bunun için Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Mısır'a kadar seyahat ederek İskenderiye'ye vardım. Şam'da bulduğum yarı cildinden başka hiçbir yerde onu bulamadım.» Huneyn, orijinali kaybolan bu eserin cildi ile birlikte Bağdad'a kıymetli birçok eserler getirir.

Bu sırada El-Me'mûn'un halefi El-Mütevekkil, onu özel doktorluğu ile yeni kurulan «Hilâfet Mütercimler Okulu»nun Müdürlüğüne tâyin eder.

Arap âlimleri, yaptıkları tercümeler sayesinde müstakbel nesillerin, Araplar olmaksızın aslâ öğrenemeyecekleri birçok antik eserlerin tamamen ziyana uğramasını önlerler. Heron, Philo ve Menelaos'un «matematigi», Ptolemaeus'un «Optigi», Öklid'in «muvazeneye», Arşimed'in «su saatleri ile yüzen cisimlere ait birer eseri» bunlar arasındadır. Apollonius'un üç eserini, Sâbit ibni Kurrâ ve Huneyn'in yetiştirdiği doksandan fazla talebe arasında en meşhuru bulunan, on sene usta olarak pratik tercümanlık yapan yeğeni ve Huneyn'in oğlu, beraber Arapçaya çevirerek kurutarır. Huneyn'in öldüğü sırada, klâsiklerin büyük bir kısmının tercümeleri tamamlanmış bulunuyordu. Artık onları satın alma ve benimseme safhası başlayabilir.

Kitaplara karşı büyük alâka

İkinci Cihan Harbi'nden sonraki neslin, otomobil, buz dolabı ve televizyona karşı gösterdikleri iptilâya benzeyen bir kitap iptilâsı, İslâm dünyasının her tarafına, bir salgın hastalık gibi süratle yayılır. Bu önüne geçilemeyecek şekilde herkesi sarar. Târihte ilk defa ancak Yeni Çağ'da kendisine üstün gelinebilen bir şiddet ve genişlikte, Arap memleketleri halkına nüfûz eder.

Bugünkü insanın iktisadi, sosyal ve fikri seviyesi nasıl, emvali, otomobilinin büyüklüğü ve televizyonu ile ölçülüyorsa, bir Arabın da bu yönlerden seviyesi, 9 uncu asırla 13 üncü asırlar arasında, sahib bulunduğu kitaplarla ölçülüyordu. Halife Hârûn-ür-Reşid, «Asya'nın Eski Dalayı

Laması» Bermeki'ler gelen Vezirinin teşvikiyle, Bağdad'da «Hikmet Evi» (= Beyt-ül-Hikme) isimli bir kütüphâne kurunca, duyulmakta olan mühim bir ihtiyacı karşılar. Bunu tâkiben kütüphâneler, topraktan fışkıran mantarlar gibi birden bire gelişir ve çoğalırlar. Bir seyyah, 891 yılında Dicle kenarındaki başşehirde yüzden fazla umûmî kütüphâne sayar. Artık her şehir, her Ali ve Veli'nin, âriyet kitaplar alabilip okuma salonlarında bilgisini derinleştirebildiği, içinde mütercim ve musanniflerin çalışmalarıyla müzâkere ve sohbetler için salonları bulunan bugünkü «İngiliz kulüplerine» mümâsil, kendi kütüphânesini inşâya başlar.

10 uncu asırda Batı manastırları, nâdiren sahib bulundukları birer düzine kitabı, zincirlerle tesbit ve muhafaza çalışırken, Irak'ın Necef gibi küçücük bir kasabası 40.000 ciltlik bir hütüphâneye sahip bulunmakla iftihar eder. Rey şehir kütüphanesinin mevcudunu tesbit için on büyük kataloğa ihtiyaç duyulur. Her câmiin bir kütüphânesi vardır. Her hastahâne ziyaretçiyi, geniş kitap dolapları bulunan büyük salonunda kabul eder ve talebelerin ders malzemesi, hastahane doktorlarında müracaat kitabı olarak faydalanmaları için bütün tıbbi yeni neşriyatı satın alır. Mağara'daki rasathanesi için Nâsirüddin-et-Tûsi, 400 bin ciltlik bir kolleksiyon vücûda getirir. Bağdad'da Halifelerin yaptıklarını, Devletin en uzak köşelerindeki küçük prensler de taklide çalışırlar. Cenubi Arabistan'da yüksek kültürlü bir emir, 100.000 ciltlik bir kütüphâne kurar.

İbni Sinâ, daha on sekiz yaşını doldurmamışken, hasta olan Buhara Sultanı Muhammed El-Mansûr'u —onun özel hekiminin isteği üzerine— muayene ve tedâviye gittiği zaman, bu hizmetine karşılık emirin sarayının kütüphânesinden, kendi çalışmalarına yarayacak kitapları seçip almasına izin verilmişti. Bu kütüphânedeki kitapların durumunu İbni Sinâ şöyle belirtir: «Orada ne daha evvel, ne de daha sonra, aslâ benzerlerini görmediğim ve ekserisinin müelliflerini tanımadığım kitaplar gördüm.»

İbni Sinâ'nın, «Sultan Sarayını» terk etmesinden kısa

bir zaman sonra değerli kolleksiyon alevlere kurban gider. Bunu fırsat bilen düşmanları «Orada mevcut bilginin yalnız kendi tasarrufunda bulunmasını istediğinden daha sonra şahsi malı olarak yayımlayabilmek için İbni Sinâ kütüphâneyi yaktı» şeklinde bir şâyia çıkarırlar.

Kitaplara karşı iptilâ bakımından hiç kimse, hattâ kütüphânesini tamamlayabilmek için bütün Şark'da ajanları bulunan Kurtuba Halifesi bile, Kahire'de Halife El-Aziz ile mukayese edilemez. 6.500'ü matematik, 18.000'i felsefi mevzulara taalluk eden eserlerle birlikte 1.600.000 ciltlik «Fâtîmî Kütüphânesi», bütün kütüphânelerin en güzeli ve en mükemmelidir. İktidara gelince oğlu tarafından bu kütüphânenin yanında inşa ettirilen onsekiz salonlu ikinci muazzam kütüphânenin kitapları buna dahil değildir.

Vezirlerle saray memurları, bu mevzuda yüce hükümdarlarının seviyesine yükselmek isterlerken acaba ikballelerinden endişe etmiyorlar mıydı? İslâm Dünyasında böyle bir şey vârit değildi. 963 yılında ölürken geride 117.000 ciltlik bir koleksiyon bırakan Vezir El-Muhallebî, bir istisnâ teşkil etmiyordu. Genç meslekdaşı İbni Abbâd, 206.000 cilt kitaba sahib olmakla şöhret yapmıştı. Bir hâkimin 1.050.000 ciltlik bir kolleksiyonu vardı. Bu nevi yekûnlara fazlasiyle varılıp da, kitaplar tasnif ve «İslâmî san'at üslûbunda» ciltlenince artık en sevindirici bir mes'ele olarak iftiharla yalnız bundan bahsedilirdi. Onlar, kendilerini bu sevince o derece şiddetle kaptırmışlardı ki bir vezir, beraberinde otuz deve yükü kitap olmadan aslâ seyahate çıkmamasıyla ünlüydü. Birçok bakımlardan bir Arap öğrencisi sayılan İmparator II. Fredrik'e bütün seferlerinde refakat eden deve sırtlarındaki kütüphânelerin asıl örnek ve menşelerini nerelerde aramak lâzım geldiği artık bir soru mevzuu olmalıdır.

Sultan Selâhaddin'in özel doktoru İbn-ül-Mutran, meşhur Farmakolog İbn-üt-Talmis veya tarihçi El-Kiftî'nin bir araya getirdikleri şekilde 20 ilâ 30 bin ciltlik kütüphâneler bugün kimde vardır? Bugünkü gibi rotatiflerle basılmayan

kitapların, el ile yazılması aylar veya yıllarca sürüyordu. Şimdiki gibi ucuz da değildiler. Optiğin kurucusu İbni Heysem, Öklid'in bir cildini 75 dirheme satın alır. Bu para ile o, altı ay yaşayabilirdi. Seyahate meraklı Kayruan'lı İbn-ül-Cessâr, bizzat yazdığı, 12.000 kilo ağırlığında ceylân derileri bırakır. On ton ağırlığındaki kütüphânesiyle diğer eşyalarını, yeni ikametgâhına nakledebilmek için 400 deveye ihtiyacı bulunduğundan Buhârâ Sultanının Sarayına gitme dâvetini, bir doktorun red mecburiyetinde kaldığı şâyi olunca, diğer doktorlar buna şaşırmışlardı. Ölen bir âlimin evinden bütün ilim dallarına ait çeşitli kitaplarla dolu her biri birkaç insan tarafından güçlkle taşınabilen 600 sandık dışarı çıkarıldığını duyunca bunu kimse yadırgamaz.

Mesleki literatüre, şüphesiz halkın ancak bir kısmının ihtiyacı vardı. Bu bütün devirlerde de böyledir. Fakat Arap her sınıf halkın arasında kitap sevenler mevcuttu.

Onlarda kitap sevgisi âlimlere münhasır değildi. Büyük devlet adamından kömürcüye, şehrin kadısından müezzine varıncaya kadar, tahsil gören her şahıs, kitapçının devamlı müşterisiydi. 10. yüzyılda, özel bir kişinin kitaplığında ortalama bulunan kitap sayısı, o zamanki Batının bütün kütüphânelerinde bulunanların yekûnundan fazlaydı. Nâdir ve değerli kitaplardan müteşekkil bir koleksiyona sahip bulunmayan bir kimseyi zengin saymak yakışık almamaktaydı. Bir İslâm tarihçisi, bu mevzuda başından geçen komik bir vak'ayı şöyle anlatır:

«Kurtuba'da bulunduğum sırada, ihtiyacım bulunan bir kitabı araştırmak için sık sık kitapçılar çarşısına gidiyordum. Nihayet bir gün kitabı buldum. Pey sürmeğe başladım. Fakat her defasında bir şahıs benî geçti. Ona dedim ki: «Allah, öğrenci efendinin ömrünü uzun etsin. Eğer bu kitap kendileri için herhangi bir bakımdan çok lüzumluysa ben vazgeçerim, çünkü fiyat çok fazla yükseldi.» Rakibim: «Ben öğrenci değilim; kitabın muhtevasını da bilmiyorum, halk arasında biraz itibarımı arttırmak için bir kütüphâne tesis ettim. Kütüphânemde bu kitabın tam dolduracağı boş

bir yer var; ayrıca yazısı ve cildi de çok güzel olduğundan kitap hoşuma gitti. Bu sebeple ödeyeceğim paranın miktarına önem vermiyorum. Çok şükür kudretim müsaittir.» şeklinde cevap verdi. Ben de ona: «Bu kitabı almak için, senin gibi bir insanın gerekli paraya sahip bulunması, cevizi olup da onu yiyebilmek için dişleri bulunmayan bir kimseye benzer» dedim.»

Ama, Araplar arasında «dişi olanlar» ordular kadardı. Arap Dünyası, entellektüellerinin fazlalığı yanında yüksek iktisadi konjonktürünü de sadece birkaç sene boyunca değil, asırlarca muhafaza eder. Kitaplara karşı gösterilen büyük ölçüdeki düşkünlükte Arap iktisadi hayatı mühim bir rol oynar. Her sene kitaplara, milyarlar yatırılır. Yalnız Bağdad'daki meşhur «Nizamiye Medresesi (*) kütüphanesi»nin yıllık bütçesine, yeni kitap ve yazmalar temini için ilâve olarak bir buçuk milyon altın frank tutarında bir tahsisat konur.

Kitaplara karşı Arapların gösterdikleri bu büyük ilgi sayesinde, yüzbinlerce insan iş ve ekmek temin eder. Müstensihler ve hattatlar, meslekte hakiki san'atkârlardı. Her kütüphaneye ve kitapçı, kendilerini bu sâhada ketiştirmek isteyen kimselerden müteşekkil bir kadro çalıştırır. Aynı şekilde Semerkand, Bağdad, Şam, Suriye, Trablus, Filistin, Tiberya ve Endülüs'de Valansiya civarındaki Fativa'da bulunan kâğıt fabrikalarında mütehassıs kâğıt imalâtçıları vardı.

Yine aynı sebeple kitapları, bugün bizim yaptığımız gibi «Çin Tarzında» iki, dört, onaltı misli; mansûrî yani (foliya) suls yani (oktav) boyutlarında kıvrıp ciltleyen mücellitler, san'atkârane şekilde süslenmiş kitap kapakları hazırlayan deri işçileri vardı.

Her sene muazzam miktarda kâğıt, mürekkep, Arap zamkı imâl edilip harcanmakta, genç ceylân ve keçi deri-

(*) Nizâmiye Medresesi: Bağdat'taki yüksek okullardan biri (Mütercim).

leri, ipekli yumuşak parşömenlere ve nefis maroken ciltlere harcanmaktaydılar.

Onun için, eczacı gibi, kitapçı da bir Arap icâdıdır. Tarihte kültür aracısı olarak kitapçı, kültür merkezi olarak da kitabevi, ilk defa ve uzun zaman yalnız Arap Dünyasında mevcuttu. «Kitapçılarda» tâbiri Bağdad'ın Basra kapısında içinde yüzden fazla kitapçı dükkânı bulunan çarşının dörtte birini ifade ederdi. Orası, Bağdad'ın bilginler dünyası, her taraftan devamlı şekilde gelen âlimlerin buluştukları devletin kalb ve dimağıydı. Burada filozof, şair ve astronomun yanında yeni neşriyatı baştan aşağı gözden geçirir; doktor, târihçi ve koleksiyoncu, eski eserleri ele geçirmeğe çalışır. Münakaşalar yapılır, yüksek sesle kitap okunurdu. Burası bilginin mübâdele merkezidir. 1000inci yılda yayınlanan «Fikir Mübâdelesi (= Muhadarât)» isimli bir eser, kısmen bir filozofun evinde kısmen de kitapçılar çarşısında geçen konuşmaları gayet güzel bir şekilde açıklamaktadır.

Bilginler isim ve sırasında bizzat yer alan Bağdad kitapçılarından İbn-ün-Nedim, o tarihe kadar Arapça yayınlanan bütün tercüme ve orijinal eserlerin müelliflerine ait biyografileri belirten, «İlimlerin Kataloğu» (= El-Fihris) adlı eserini aynı yıl bilgin müşterilerine sunar. Âlim kitapçı eserine, her kitabın yazarına ait biyografik notlardan başka kısmen şahsi bilgisini de ekler. İbn-ün-Nedim'in bu şahesere koyduğu aşağıdaki Önsöz, onun kısa ve nükteli konuşan bir şahıs olduğunu açıkladığı kadar, bütün devirlere ait kitapçılarla editörlerin de fikirlerini belirtir:

«Mütefekkirler, önsözlere değil neticelere iştiaak duyarlar. Dört gözle bekledikleri bu hedefe uzun sürmeyen mukaddemelerle varmak isterler .Bu sebeple sadece bu kitabı yazma husûsundaki kararımı bildirmek için şu birkaç kelimeyle yetiniyorum.»

İbn-ün-Nedim, birçok meslekdaşları gibi esaslı bir ilmi eğitim görmüştü. Devrindeki en mühim filozofların

derslerine devam ederek evlerinde bulunmuş, 10 uncu asırda, her tarafta açılan ilmi kongrelere katılmıştı. Orta Çağ'ın «En Büyük Göz Doktoru» Ali İbni İsâ'nın ve sabahlara kadar kendileriyle ilmi münakaşalar yaptığı diğer âlimlerin yakın dostuydu. Kendini insanların istifadesine sunan bu geniş bilgili ve fevkalâde okumuş «Kitapçı», meslekdaşları arasında bir istisnâ teşkil etmiyordu.

Bunların arasında, kitap meraklıları için değerli ve nâdir kitapların alım satımında, onlara izâhat verip yardımında bulunan antik kitap mütehassısları nâşirin mümessiline baş vurmaksızın doğrudan doğruya şehirleri gezerek yeni neşriyatı araştırıp bunları depolarına dolduranlar vardı.

Bu neviden gezgin Irak'lı bir kitapçı, tabib İbn-ür-Rıdvân'ın en iyi talebelerini, zengin tabib Efrayim bin Es-Safi'nin, devamlı şekilde müstensihler çalıştırdığını, çalışma yeri için tıb ve diğer mevzulara ait eserlerden müteşekkil kıymetli bir hazîne vücûda getirdiğini duymuş ve bir gün kalkıp Mısır'a gelmişti. Dostların tavsiyeleri ile meydana gelen tanışma, bunu tâkibeden sabırlı ve gecelerce süren konuşmaların doğurduğu ahabplık, artık mevzua girme imkânını hazırlamıştı. Kitapçı, doktora mukni bir teklif yaptı. Tabib Efrayim de kütüphânesinden on bin cilt kitabı, ona satmağa karar verdi. Bu olay, Mısır'ın idaresine hâkim devlet adamlarından biri olan Vezir El-Afdal'ın kulağına gitti. Plâtonik bir şekilde ilme âşık bulunan bu kudretli «Adam», vatanperverâne bir hoşnutsuzluk gösterdi. Mısır'da vücûda getirilen, Mısır'da kalmalıydı. Böyle bir şeref, Irak'a devrolunamazdı. Efrayim bin Es-Sûfi'yi yanına çağırtan Vezir El-Afdal, bir devlet adamına yakışan vazife ciddiyetiyle bu nevi hazinelerin memleketinde kalması lüzumuna onu inandırır. Irak'lı ile anlaştığı meblâğı, ona cebinden verir.

Aynı gün halk, birçok kitap sandığının vatanperver Vezirin evine taşınmakta olduğunu görür. Irak'lı'nın sabır, güzel söz ve daha iyi drahmiye dayanan teklifleri boşa gitmiştir.

Yüz sene sonra, «Efrayim'in isminden başka ayrıca El-Afdal'ın da aile adını taşıyan tıbbî ve diğer mevzulara ait sayısız kitaplarla karşılaştım» diyen Usaybi'a bu olaya işarettir eder.

Kendini tamamen ilim ve san'ata veren, hararetli şekilde astronomi ile meşgul olan, kardeşi ile bir kavgayı şiir şeklinde belirten, El-Afdal seviyesinde üstün bir devlet adamı Arap Dünyasında aslâ istisnâ değildir. O asırların Arabı, hâli hazır insanının «futbol merakı»na benzer şekilde zihni alâka ve meraklara sahipti. Zihni alâkalara sahip olmayan kimse ise kâmil bir insan sayılmazdı.

İşte Frenklerin tabâbetinden tüyler ürpertici örnekler veren Emir Usâme ibni Munkiz! Haçlıların gemi batırma ve yağmalamalarıyla, bir gün o bütün emvalini kaybetmişti. Bu Arap, tevekkülü ile kaderin bu darbesine tahammül gösterdi. Hayatının hâtıraları arasında şunları da belirtir:

«Çocuklarımın, dostlarımın çocuklarıyla kadınlarımızın sıhhatli bulunmaları, servetimin tamamen kaybını bana unutturdu. Beni, yalnız kitaplarımın kaybı üzüyordu. Onların kaybı, bütün hayatım boyunca benim için bir ıstırap kaynağı oldu.»

Bunlar, bir âlimin sözleri değildir. Bunları, daha çocukluk çağından itibaren büyük bir kısmı okuma-yazma bilen bir milletin arasında sadece bir politikacı ve mücâhit yazmaktadır.

Bir Millet Okula Gidiyor

9, 10, 11, 12 nci asırlarda Orta Avrupa'nın en az %95'i'nin okuma yazma bilmediğini yeniden hatırlatmağa acaba lüzum var mıdır? Büyük Karl'ın ilerlemiş yaşına rağmen, güç ve pek az kimsenin bildiği bu san'atı elde edebilmek için kendini eziyet ve zahmete soktuğu, yüzlerce sene sonra hâlâ Batı'lı asilzâdelerin yazı bilmedikleri halde iftiharla göğüs kabarttıkları, manastırlarda ancak birkaç papazın kalem kullanmasını bildiği, St. Gallen Manastırı'nın Rûhânî Meclisi'nde 1291 yılında bir tek okuma ve yaz-

ma bilen papazın bulunmadığı sırada, Arap Dünyası'nın köy ve şehirlerindeki bin'ler ve binlerce mektebde, 6 ilâ 11 yaş arasındaki Arap erkek ve kız çocukları, küçük seccâdelerinin üzerlerine çömelmişler, kahverengi siyah karışımı mürekkepleriyle muntazam yazı tahtalarına markalarını boyuyorlar, koro halinde Kur'ân'ın sûrelerini söyleyebilecek hâle gelinceye kadar heceliyorlar, gramerin esaslarına adım adım nüfuz ediyorlardı. İslâmiyeti kabulden sonra gerçek bir Müslüman olabilmek arzusu, bu mekteplerin esasını teşkil eder. Bunlar kendiliklerinden vücûda gelmiştir. Tesisleri için kimse emir vermemiştir. Zira her Müslümanın Kur'ân-ı Kerim'i okuması mecbûridir, farzdır. Doğu ile Batı arasındaki uçurum burada yeniden açılmaktadır. Hristiyanlığın «Mukaddes Kitabı»na yalnız râhip yanaşabilmektedir. Lâik kimselere lektür kapalıdır (*). Onu sadece ruhbân sınıfı okur. Vahyedilmiş sözlerin mânâsını, yalnız ruhbân sınıfı bilir. Halk, milâdın 800 yılından itibaren Lâtince vaazları artık anlayamadığından Tours'da toplanan Sinod, halka köylü lehçesi ile hitap etme emrini verir.

Karolenj Rönesansının kifâyetsiz Lâtince öğretimi de sadece cüz'i bir ruhbân tabakasının inhisârı altındadır. Bu asırların Hristiyan halkı için, Lâtince konuşma ve yazına öğrenmeye lüzum bulunmadığı gibi, bir halk eğitimi de aslâ arzu edilmez.

İslâm memleketlerinde durum tamamen değişiktir. Arap Devleti, halk eğitimine mutlak bir alâka gösterir. Tebea, koşup oynamak sureti ile büyümek. Devlet hemen maaşını kendi işi yapar. Her sınıfa mensup çocuklar, herkes için kolaylıkla ödenebilen bir ücret karşılığında ilk okullara devam ederler. Kendiliğinden vücûda gelen bu okullara, devletin bilâhare resmî öğretmenler tâyinine başlamasından sonra, fakir ve orta halliler parasız alınırlar. Bazı mahallerde, meselâ İspanya'da her sınıf halk için parasız okul

(*) Burada «lâik», din adamı yahut kilise mensûbu olmayan alelâde halk adamı mânâsınadır (Nâşir).

sistemi hâkim bulunmaktadır. Kurtuba'daki seksen resmi okula ilâve olarak 965 yılında II. El-Hakem, fakir çocuklar için yirmiyedi okul daha inşâ eder. Kahire'de El-Mansûr Kalavûn, Mansûri Hastahanesinin pavyonları arasında bir yetimler okulu tesis, her çocuğa günde bir tayın ekmek ile yazlık ve kışlık birer kat elbise tahsis eder. Gezici öğretmenler, bedevilere kadar uzanırlar. İslâm milletlerinin üzerine gerilen bu sık ağın artık neresinde gedik vardır ki...

Bununla beraber Arapların eğitimi bu derece elemanter bir seviyede kalmaz. Bu seviyeyi yükseltmek, politik bir vazife haline gelir. Muhâlefet ve Hükûmet partileri arasındaki rekabet, umûmî tahsil ve terbiye seviyesinde halk lehine mühim bir yükseliş sağlar. İlk teşebbüs 10 uncu asırda sol cenah partilerinden gelir. Sol cenah partileri, Sünnilere karşı programlarını daha müessir kılabilmek için bütün halkın geniş ve esaslı öğretimini programlarına alırlar. Bugünkü lise veya daha önceki İngiliz Kolejleri tarzında daha yüksek mektepler kurarlar. Dersler, şüphesiz parasızdır. Bu tek taraflı propagandaya karşı bir muvâzene tesisi için devlet hemen gereken ilhâmı alır. Daha büyük bütün şehirlerde daha yüksek okullar böylece meydana gelirler.

Lise öğrencileri, binanın üst katında ikâmet ederler. Parasız yatar ve iâşe olunurlar. Kendilerine ayrıca küçük bir cep harçlığı da verilir. Bodrum katındaki odalarda, mutbaklar, erzak depoları ve hamamları bulunur. Zemin katında sütunlarla süslü gölgeli yolun arkasında, ders odaları, iç avludaki şadırvanın etrafında kütüphâne odaları sıralanırlar. Burada yükselmeğe gayret eden genç, Kur'ân, Hadis, gramer, filoloji, retorik, edebiyat, tarih, coğrafya, mantık, matematik ve astronomi öğrenir. Çok şeyler isteyen bir ders programı. Yardımcı öğretmen ve tekrarlayıcılar, ilerlenen derslerle geçmiş yılların ders mevzularını öğrencilere tekrarlarlar. Bu parasız yatılı öğrenciler, «hikmetin balını» binlerce çiçekten mutlaka almağa çalışan son derece vızılı arı kovanları gibidirler. Dini ve politik idâ-

reci sınıf, bu mekteplerde yetişirler. Bir yatılı mektebin profesörü, devletin diğer bir vilâyetinde yaptığı resmi seyahat sonunda vermiş olduğu raporunda: «İçindeki mühim memuriyetlerden birine, talebelerinden birinin tâyin edilmiş bulunduğu herhangi bir şehir ve kasabaya rastlamadığını» bildirir.

Bazen Arap köylüsü, oğluna bir şeyler öğreterek onu ümitbahş bir devlet memuru namzedinin formasyonuna getirmek va'diyle şehirde bir öğretmene, pansiyon bedeli karşılığı para veya yiyecek maddeleri vermek suretiyle tevdi eder. Bir kadılık vazifesinin veya belki de bir saray memurluğunun ümit verici namzedi, öğretmeninin ev idaresine faydalı olmağa çalışır, pazarda alış veriş yapmağa itina gösterir, üstadı, bir hamamveya camii ziyarete giderken, arkasından özel talebesi veya bir nevi mevhibi sıfatiyle azametle yürür. Öğretmen ise, hastalanınca kendisine bakan, ilâç bedelini ödeyebilmek maksadiyle biricik eşeğini bile satan, nekahat devresinde sıcak banyolara kendisini sırtında taşımış bulunan talebesine minnettardır.

Bazı babalar da çocuklarını özel öğretmenler vasıtasıyla yetiştirirlerdi.

Henüz on yaşındayken, Kur'ân ve daha birçok felsefi kitabı ezbere bilen İbni Sinâ gibi harika bir çocuk, arkasından hukuk ilmini özel bir öğretmenden, hesabı da bir kömürcüden öğrenir. Bundan sonra babası, tanınmış filozof Ebu Abdillâh-en-Nasibî'yi evine çağırır. En-Nasibî işe Porphirus'un «Mukaddemesi» ile başlar. Lâkin talebe, hocasından daha iyi cevap veriyordu. En-Nasibî, özel mantika geçince bunun inceliklerini talebesinin henüz anlayamamakta olduğunu görür. İbni Sinâ, bir komanterin yardımıyla etüdlerine devam eder. Hocası kendisine 5 veya 6 figür açıklayınca, Öklid'i de tamamlayıp Almagest'e gelir. Onun da mukaddemesini bitirip geometrik figürlere başlayınca hocası ona: «Bu kitabı oku, sonra bana anlat! Gerekirse ben de tashihler yaparım» der. Aradan fazla zaman geçmeden En-Nasibî, Buhârâ'dan ayrılır. İbni Sinâ, büyük bir

gayretle fizik ve metafiziğe döner. Sonra, İsa ibni Yahya'nın nezareti altında tıbbâ geçerek en güç kitapları okur. Bu defa da kısa bir zamanda öğrendiği tıbbın fazla güç olmadığını söylerken, henüz onaltı yaşındaydı. İbni Sinâ, hayatının bir buçuk yılını daha ilme nüfuz etmek, bilhassa mantık ile felsefinin diğer dallarını tekrarlamak için harcar. Bu sırada yaşlı bir doktorun tavsiyesi üzerine saraya celbolunan İbni Sinâ, «Buhârâ Sultanı»nı tedâvi ederken, bilgisini saray kütüphânesi ile hastahânelerde tamamlar. 18 yaşını doldururken bütün etüdlerini de bitirir.

Bu, harikulâde zekânın harikulâde bir yükselişidir. Muayyen bir öğrenime devamın, bizzat öğrenmek istemeyen bir öğrenime devamın, bizzat öğrenmek istemenin bir yolu da câmilere varır. İslâm Dünyası'nda câmiler, sadece ibâdet yerleri değildirler. Peygamber'in sözlerine göre, kör taassubun çok üstünde taht kuran ilim, câmilerin de kıymetli misafiridir.

Bilhassa Peygamber Hz. Muhammed, Roma'da onu dinsizlikle suçlamaya kâfi gelebilecek, şu sözleri söylememiş miydi?

«Bilgiye tâlip olanın mürekkebi, din uğrunda şehit düşenlerin kanlarından daha mübârektir.»

Câmilerdeki mevzun sütunların tabanlarına oturan profesörler, etraflarına dizilen dinleyicilerine, kapılar herkese açık bir vaziyette derslerini verirlerdi. Kadın veya erkek, kim olursa olsun herkes bu derslere iştirak edebilir, hocalara sualler sorarak, sözlerini kesebilir veya itirazlarını söyleyebilirlerdi. Bu, öğretmenlerin esash bir şekilde hazırlanmaları için faydalı, zorlayıcı bir usûldü.

Gerçi kendinde yeterli bilgi olduğunu sanan herkes ders vermekte serbest idi; ama en iyilere alışmış olan dinleyicilerin her an hazır olan tenkitleri henüz tam yetişmemiş veya bilgisiz olanların ortaya çıkmalarını önlerdi.

Câmilerin sütunlu avlularında talebe, Arap Dünyası'nın en uzak köşelerinden gelen tanınmış misafir profesörlerin derslerini daimi surette dinleme imkânına malikti.

Dini bir vazife şeklinde her müslümana yüklenen Mekke'ye yapılacak hac farızası dolayısıyla âlimler, sâdece o civarda fikri hayatın herhangi mühim bir merkezine uğramıyor, aynı zamanda ilmi araştırmalar yapan târihçiler, coğrafyacı ve nebatatçılar, Hadis veya eski eser toplayıcıları olarak Atlantik ile Hazer Denizi arasındaki memleketleri baştan aşağı dolaşıyorlar, her fırsattan faydalanıp bu arada Şam ve Bağdad'da en meşhur öğretmenleri ziyaret imkânını buluyor veya doçentler olarak Kahire'de El-Ezher, Fas'da Kayruan, Tunus'da Zeytûne Camiinde karşılaşıyorlardı. Çok uzaklara seyahatler yapan bu şahısların dudaklarından çıkan yeni bilgiler, dört tarafa esen rüzgârların içine tamamen doluyor, Toledo ve Rey'de düşünülen şeyleri, Basra'dan; Fas veya Kurtuba'ya kadar uzayan çevre içindeki âlimlere kısa şekilde bildirmek için hiç bir «mesleki mecmuâ»ya ihtiyaç bırakmıyordu.

Bir tez, bu tarzda ağızdan ağıza geçerken kolaylıkla intihal olunabilir, bir keşif alınıp götürülebilirdi. Fakat İslâm Dünyası'nda, fikrin ilk sahibine büyük bir saygı gösterilmekte ve bu, itinalı bir sadakatla belirtilmekteydi. İşte bir örnek:

«Şeyh Sâid ibni Yâkût'un umûmî bir toplantıda nasıl açıkladığını, Ebû Bekir El-Bağdadi'den işiten Yahya ibni İsâ bana anlattı. »

Araplar başkalarının fikirleriyle kendi ağzını yakmaz. Başkasının kitabını dersine temel yapmak isteyen, müelliflerinin önceden yazılı müsaadesini almağa mecburdur (icâzet). Hiç kimse, hocasının yazılı muvafakatı elinde bulunmadıkça onun sözlü açıklamalarını da nakledemez.

Yine hiç kimse, İslâmiyetten önce de âdet olduğu üzere, bir şâirin mısralarını, ondan bizzat söyleme veya yayma müsaadesi almadıkça, «râvi»si veya «talebe»si sıfatıyla söyleyip nakledemez. Orada, fikri başarı ve mülkiyete karşı saygı bu derece derin, bu derece samimi yerleşmişti.

Her müellif, te'lif hukukunun bu himâyesinden faydalanır. Ölümünden sonra da fikri servetlerine yalnız miras-

cıları tasarruf ederler. O, bunları mirasçıları arasında sadece oğullarına veya oğullarını da hâriç tutarak yalnız en iyi talebesine vasiyet edebilir. İcâzet tevziinde cömert bir profesörün ölümü üzerine talebeleri: «O, toprağı, dinlenen şeylere dair belgeler ve öğretim icâzetleriyle donattı» demişlerdi.

Zira okutulan veya söylenilen şeylerin yayınlanmasına her müsaade, talebe için aynı zamanda bir ehliyetnâme mahiyetindeydi. İcâzet alan, onunla umûmi ders verme hakkını, «Dersiâmlığı»da sağlardı. Böylece Arap yüksek mekteplerinin teşkilâtı ile birlikte «Arap Telif Hukuku», Batı üniversitelerine intikal eder. Muhtemelen bakaloryanın menşei de Arap Hukukunda başkasına lise seviyesinde ders verme yetkisi kazandıran alelâde bir «icâzet»tir.

9. yüzyıldan itibaren gelişen, Gerbert devrinden beri Pirene'lerin öte tarafından az fakat gittikçe çoğalan öğrencileri gizlice kendilerine çeken üniversiteleriyle Araplar, dünyevi meslek ve ilimlere ait öğretim müesseselerinin bir örneğini Batı'nın gözleri önüne serdiler. Onlar akademik pâyve ve derecelerin tevcihi, fakültelerin tertibi ve ders verme metodları yönünden de Batı'ya nümüne oldular.

Ancak Araplar, Batı'ya kâseyi boş değil, dolu verdiler.

Batı'ya Hediyeler

Bu nasıl bir ders malzemesidir? Tabiatiyle Yunan ders malzemesi, müstakbel nesle antik felsefi ve ilmi eserleri Arapların naklettikleri, bin defa kabul ve tasdik olunmuştur. Batı'nın tarih yazma tarzı, Batı ilminin temeline Arapların kendilerine mahsus müstakil iştiraklerini tamamen görmemezlikten gelerek sadece yukarıda medihkâr sayılacak sözlerle bugüne kadar zahmetli ve külfetli bir takdir borcundan yakasını kurtardı. Batı'nın bu tarih yazma tarzı, Araplara aracılık izâfesi sûretiyle onların omuzlarını okşar, onları korur gibi görünürken haddi zatında görmemezlikten geldikleriyle onlara karşı apaçık bir haksızlıkta bulunmaktadır. Mesele sâdece aracılıktan ibaretse, aracı

yalnız Araplar mıydı? Yunanlılarla Hintliler de onlar gibi aracıydılar. Tales ve Pisagor, matematik ve astronomiye dair bilgilerini, Mısırlılarla Babillilere borçludurlar. Onlar, Mısırlıların Babillilerin buldukları kaideleri devraldılar. Nasıl Araplar, Yunanlılarla Şark'lı cedlerinin, Batı ise, Arap Medeniyeti ile Antik Medeniyetin mirasçıları iseler, Tales ve Pisagor, «Eski Şark Medeniyeti»nin mirasçıları ve bilgisinin aracılarıdır.

Her devir, mevcut bilgi malzemesini ele geçirir. Bu malzeme keşfedici ellere geçtiği takdirde, bu eller aldıklarını kendi kanûniyetlerine göre değiştirirler. Tales umûmi prensipleri Mısırlıların geometri kaidelerinin içinden çekip çıkarmıştır. Yunan tefekkürü, her tarafta kendi yaradılışlarına uygun olarak, husûsiyetten umûmiyete bir gerçekler dünyasının tecrübeye dayanan tozlu yollarının üzerinden hemen idenin saf zihni telâkkisine sıçrar. Bu onun husûsiyetini, fevkalâde başarı ve mükemmeliyetini meydana getirir. Arap ve Batı zihni kültürleri gibi Mısır, Babil ve Yunan zihni kültürleri de ayrı ayrı birer varlık, yaratıcılarının kendilerine has değişmeyen ifadesidirler. Arapları, onlardan birine ait ölçü ile ölçmeğe kalkışmak, Araplara karşı haksızlık olur. Yunan tefekkürünün esas temâyülü, eşyanın varlığını ve mevcûdiyeti, dâhiyâne bir sezgi (intuition) içinde tetkik ve inceleme olunca o, binbir zahmetle yalınayak yürüyen tecrübeden çekinir. Esirlerin yaptığı zahmetli tarla işini, hür bir insana lâıyk görmeyerek hemen kestirme bir uçuşla kanûniyet ve idelerin Ölyp'ine varır; böylece kendi yücelik ve ebediliğini tamamlar. Bu sebeple onda, isabetli bir müşâhede ve tecrübi metod tarzının noksanlığı daima tenkid edilmiştir.

Şüphesiz Yunanlılar da müşahedeler ve şurada buradada denemeler yaptılar. Bilhassa Aristo, kendisini münferit bilgilere de verdi. Fakat bütün bunlarla Yunan ilminin stürüktürü değişmedi. Yunan Tıp, Fizik, Simya, Zooloji ve Botanığı, bu sebeple felsefi, böylece de ısrarla Yunanlılara has olarak kalırlar. Elen dehâsı, Batı ile Araplardan tama-

men ayrı yollarda yürüdü. Keza şimdiye kadar olduğu gibi Arapları Yunan tefekkürüne uygun bir ölçü ile mütalâa ve kıymetlendirmeye kalkmak, onlara felsefi bir dünya izahının noksanlığını izâfe etmek yanlışdır. Arap ilmini, Yunan ilminin papağanvari bir taklidi saymak da aynı şekilde yakışık almaz. Mısır ve Babillilere ait bilgilerin taklid ve tekrarında, Tales ve Pisagor'un sonuna kadar ısrar etmeleri gibi, Arapların da Yunan mirasını reçete gibi alıp aynen devir suretiyle vakit geçirmiş oldukları oldukları iddiası da yanlışdır. Araplar, Yunanlılardan aldıkları ilim malzemesini son derece genişlettiler. Onlar tam mânasiyle tecrübenin bulucuları, tecrübi araştırmanın gerçek kurucularıdır.

Büyük bir kısmı Yunan menşeli olmayıp, Şark menşeli bulunan Helen Medeniyetinin bilginleri arasında, doğru araştırma ve münferit müşahede fikri teorileştirmeye boyun eğdiği, ona tâbi bulunduğu sürece itibar görür. Halbuki münferit vak'alar, ilk defa Araplarda bütün araştırmaların çıkış noktası olurlar. Tek'den tüme doğru sabırlı ve itinalı yükseliş, sabırlı ve itinalı tümevarım, ilk defa Arap Dünyası'nda ilmi bir metod olur. Yorulmak bilmeyen müşahede, inceleme, ölçme ve biçmeler içinde, teori ve faraziyeler iyice denenir ve doğrulanırlar veya tam bir düşünce ve araştırma serbestisinin sonunda, doğrulamayanların yerini orada Batı'ya nazaran sekiz yüz yıl önce söylenen şu sözler alır:

«İlmin ilk şartı şüphedir.»

Roger Bacon, Albertus Magnus, Vitello, Leonardo da Vinci ve Galile'de görülen Batı tefekkürüne ait ilk hür kânadın metoduna doğrudan doğruya tesir eden Arap tabii ilimlerinin devir açıcı başarıları, bu hür müşahede ve tecrübeye dayanır. Araplar, Yunan mirasını sadece batma ve unutulup yok olmadan kurtarmakla yetinmediler. Onu sistematik bir şekilde düzenledikten sonra Batı'ya devrettiler.

Onlar, bugünkü mânâda cebir, aritmetik, küresel trigonometri, jeoloji ve sosyoloji ile tecrübi kimya ve fiziğin kurucuları oldular. Umûmiyetle intihali bir kenara iten ve diğer müelliflerin üstüne çıkan bütün tecrübi ilimlerdeki sayısız keşif ve buluşların yanında onlar, müstakbil nesle belki en değerli hediye olarak, sonunda Batı Tabiat Bilgisinin muhteşem inkişafına ve tabiata hâkimiyetine yol açan kendilerine has «tabiatı araştırma metodları»nı verdiler.

Arap Medeniyet ve ruhu ile canlı bir şekilde kaynaşan, kendisini çekinmeden ona veren ve onunla birleşenlerden biri de Batı'nın büyük şahsiyetlerinden biri bulunan Sicilya'da Alman Kayzerler sülâlesinden II nci Fredrik (Friedrich) idi.

ALTINCI BÖLÜM

DOĞU İLE BATININ BİRLEŞTİRİCİLERİ (SİCİLYA'DA ARAP MEDENİYETİ)

Gitsinler, taşkın sevinçleriyle coşkunkluklarının şükranını, Tanrının huzûrunda ve o'na olan imanlarında izhâr etsinler. Çünkü uzun zamandan beri küre üzerindeki kudret sahiplerinden hiçbirine nasip olmamış bulunan o eseri tamamlamak sadetine erişilmiş ise, bunu cesarettен ziyade bir mücizeye borçluyuz.

1229'da Kudüs'de II nci Frederik'in Manifestinden (*)

NORMAN DEVLETİ:

İslâm ve Hıristiyan Dünyaları Arasındaki Hükümdarlık:

Alman hükümdarlar neslinden Kayzer VI ncı Hein-

(*) *Manifest*: Bir hakan, parti lideri veya bir araya gelmiş yüksek şahsiyetlerden mürekkep bir hey'etin yaptığı bir beyandır. Bu beyanla, geçmişteki hareketlerin izahı yapıldığı gibi, yapılacak hareketlerin de ne olacağı belirtilir. Beyan ve beyanname kelimeleri, bu geniş ve muayyen mânayı vermedikleri için manifest kelimesini olduğu gibi alıyoruz (Mütercim).

rich, İtalya dönüşünde beraberinde getirdiği hârikulâde birkaç parça elbiseyi, Alman İmparatorlarının taç giyme merasiminde giydikleri elbiselerin arasına katmıştı. II nci Fredrik de, bir seri Batılı Kayzer ve Kralların büyük oğlu sıfatıyla ilk defa bu elbiseler içinde taç giymişti.

Mukaddes Roma Devleti'nin kudret ve pâyeye alâmetlerine nazaran dikkate şayan husûsiyetler taşıyan bu nâdir şeylerin en değerlisi ve en güzeli, imparator pelerini idi.

Erguvan kırmızısı hükümdar pelerininin üzerinde, altın renkli meyveleriyle bir hurma ağacı, pelerini âdeta ikiye bölmüş, sanki bir aynadan iki tarafa ters aksetmiş gibi kudretli bir arslan, sert pençesiyle yere düşmüş bir deveye vurmakta. Kırmızı ve altın renklerle karışık savaş yerine, koyu kahverenkli kordonlar ve çift dizili canlı incilerden müteşekkil bir tezyinat teksif edilmiş. Pelerinin kenarlarını bastıran geniş yazılı şeritde altın işleyici, san'atının bu harikulâde eserini nerede, markasında da ne zaman işlediğini şöyle açıklamaktadır:

Saadet ve şeref, başarı ve mükemmeliyet, liyakat ve şöhretle dolu «Kraliyet Atölyesi»nde, Sicilya şehri, 528.

Bu Teodorik devrine ait bir pelerin olmasın? Ama aslâ!

Kenar şeridindeki yazı Arap harfleriyle işlenmişti. Sicilya'daki paralarda da hicri tarih esas alındığından. Hz. Muhammed'in Mekke'den Hicret için ayrıldığı kameri takvime başlangıcına göre hesap yapmağa alışık Arap altın işleyici, pelerindeki tarihi, bu şekilde belirtmekte bir mahzur görmemiştir.

Altın işleyici, çöl hayvanları olan arslan ve deve ile süslediği bu erguvanı pelerini kimin için işlemiştir?

«Kameri Arap Takviminde», 528 yılı, Milâdi 1133 senesine tekabül etmektedir. İtalya'nın cenup ucundaki 250 yıla yakın bir Arap hâkimiyetinden bu adayı çekip alan Norman Kontu I nci Roger'in oğlu II nci Roger, kısa bir zaman

önce «Sicilya Şehri» Palermo'da kudretli bir «Şark» hükümdarının efsanevî ihtişamı içinde tahta çıkmıştı.

Kont I nci Roger'in ölümü ile dul kalan ve akıllı eşi Kontes Adelasia, Palermo'yu Norman Devletinin merkezi yapmıştı. Böylece genç Devletin siklet merkezini Yunan ve Bizans kültürünün Şimal ucu Messina'dan, Arap Kültürünün merkezine çevirerek, «Arap Unsuruna» dayaması, Devletin bundan sonraki yolunu tayin etmişti. Oğlu II nci Roger, Cenubi İtalya'yı da, kendi sülâlesinin devletine ekledikten sonra, Roma'da taç giyme hakkını sağlamaya muvaffak oldu.

Müslüman altın işleyicisi Abdullah, «Her iki Sicilya Kralı» II nci Roger için bu pelerini işlemiş, üzerine İmparatorluğun sembolünü çizmişti. Norman Hükümdarlar ailesinin arması olan arslan ayrıca bir deveyi ayakları altına almıştı. Abdullah'a sorulsaydı, insana ezâ veren bu zâlimce manzaraya kendi hesabına bir mânâ veremezdi.

Abdullah'ın cedleri, Afrika Fatihi Sidi Ukba devrinden beri eski hükümet merkezi Tunus'taki Kayruan'dan 200 sene önce Sicilya'ya yelken açmışlardı. Çeşme ve su çarklarıyla onlar, kuraklıktan çatlayan ve uzun süren harbler boyunca ayaklar altında kalan tarlaları sulamış, Sicilya topraklarını, her tarafından sular akan çiçekli bahçeler haline çevirmişlerdi. Memleketlerinden hurmalar ve dışbudak ağaçları getirtmiş, portakal fidanları dikmiş, fıstıklarla mürrisafilelerini, muz ağaçlarıyla safranların yanına yerleştirmişlerdi. Sefaletle maruz bırakılan harabeler içindeki memleketi, pamuk ve şeker kamışı tarlaları ile yeniden zenginliğe kavuşturmuş, onu harikulâde bir câmi ve saraylar çelengi ile süslemişlerdi. Coğrafyacı İbni Havkal, 970 senesinde yalnız Palermo'da 300 cami saydığını söyler. Bu saray ve câmilerden birçok zâkir ve hatibin sesleri akseder, filozof, doktor ve tabiat araştırmacılarıyla matematikçiler, bilgilerini yayarlardı. Sicilya'da âlimler, not ve kitaplarını, İspanya'dan daha çok önce kıtanın diğer kısımlarına

gelmiş bulunan, şimdi Sicilya'ya da varan beyaz ve zarif kâğıtlara ilk defa yazıyorlardı.

Şâirler, Elen, Lâtin ve Cermen kültürünü çok çok geride bırakan, değerli mısralar yazdılar.

Bu ada, onların saadet, başarı ve şereflerinin vatani olmuştı.

«Norman Arslanı» adanın üzerine pençesini atınca, Araplardan bir çoğu, merhametsiz Hristiyanların boyunduruğuna tahammül edilemeyeceğini, güneş şualarının nebatlara sevgi ile hayat verdiği, havaları güzel kokularla dolu vecd içinde bir teneffüsün bütün ısırapları alıp götürdüğü, tesadüfen toprağa düşen her daneciğin sevinç duyduğu bu Cennet kadar güzel topraklardan bir sürgün gibi uzaklarda kalınca artık vatan hasretinden helâk olacaklarını sanmışlardı.

Azgın kurtlar gibi şurada burada,
Geziyorlar, yakılan kül olan ormanlarda.
Şimdi yalnız felâketler yaşamakda,
Tarlaları artık kuruyan Sicilya'da .

Adanın elden çıkması karşısında buna dayanamayarak Sevil'e göç etmiş olan şâir İbni Hamdis, yeni rejim karşısında duyduğu üzüntüyü şöyle belirtmişti:

Benden bir cenneti ayırmaktasın ey deniz öte sahilinde;
Bilmezdim dert nedir, şimdi o uzak vatanımda.
Sabah güneşleri ne kadar da parlaktı, ben orada ya-
şarken;
Şimdi uzaklardan hüznle görüyorum, onu yarı ba-
tarken.

Ah! Koşup ona gitmeme deniz imkân vermiyor;
Bu biricik arzuma yalnız o engel oluyor.
Bu sefer hilâl kayıkla gözlüyorum, Sicilya sâhilini;
Gömüyorum bağrıma, karşıda kalan vatanın güneşini.
Bütün bu şiddetli hasretine rağmen o, yabancı hâki-
miyeti altına düşen vatanına dönmek istemez.

**Bir vatan ki, benden olanların kemikleriyle ruhlarını
taşır bağrında;
Düşünürüm daima gözyaşlariyle, kalmışlar ayaklar al-
tında.**

Bu Ada'nın kaybiyle meydana gelen yaralarla, gözyaşları kurudular. Gâlipler, mağlûpların son derece yüksek kültürlerinin sadece talebeleri değil, ayrıca onların yeni tebeası oldular.

Şimalden gelenler, burada kendilerini çeviren aslâ ummadıkları bir hayat zerafeti ve güzelliği, o zamana kadar eşi görülmemiş bir mimari, zevk ve mâna dolu lisanları kadar, büyüleyen bir şiir san'atı ve râmedici hakiki bir ilim üstünlüğü ile karşılaşır; bu bambaşka harikulâde dünyanın kendiliğinden esiri olurlar.

Araplarla temasa gelir gelmez râm olan diğer din ve ırkların mensupları gibi onların bu çekici kuvvetleri, Normanlara da neden tesir etmesin? Bilhassa Kudüs'de Hristiyan şövalyeler, hepsinden önce kralları I inci Balduin, bütün ikazları bir kenara itip para basmadan tutunuz da Müslümanların temiz mutfağından kovulan domuz etine varıncaya kadar din düşmanlarının örf ve âdetlerini, Kur'ândan istihraç olunan bazı hükümleri benimsemediler mi?

Tanrı düşmanlarına silâhlı ellerini kaldırarak mücadeleyi terk etmeyi o derece benimsemişlerdi ki, harp muhabirleri, «Kutsal Savaş»ın müftehir vatani Kudüs'ten: «Batılı iken şimdi Şarklı olduk» şeklinde haber bildirebiliyorlardı.

Papalık ile yaptıkları taht anlaşmasında, Kilise programına dürüstlükle riayeti taahhüt ettikleri halde Sicilya'nın yeni hükümdarları, pek çabuk Arap emirlerinin ayak izlerine uyarlar... Onlar sadece hâkimiyetleri altına aldıklarının rüyalara giren saraylarına yerleşmezler, ayrıca selefleri gibi, gözleri kamaştıran güzel bahçelerin ortasında, etraflarını çeşme ve san'at dolu eserler çeviren Arap tezyinat, stalaktit ve kemer kubbeleriyle süslü yeni saraylar

inşa ederler. Bunlara Arapça isimler vermekten ve onları Allah adına tekrimden çekinmezler:

Bağışlayıcı ve esirgeyici Allah adına!
Sessizce dur ve bak!
Bir muhteşem eser göreceksin!
O, dünya krallarının en mükemmeli
II nci Wilhelm'e aittir.

Yün mintanları omuzlarını yakıp kaşıtınca, Norman Baronları ile eşleri, yumuşak, zarif, açık ve havadar ipek elbiseler giyecekleri yerde, kapalı ve münzevi bir hayatı tercih ederler. Gelince mevcut buldukları kültür dünyasına onların kendilerini böylesine kaptırmış olmaları kolaylıkla anlaşılabilir. Ama, kendilerini din düşmanlarına karşı haklı bir harbin içinde sayan Batı ile Kudüs ve Dimyat'da bu uğurda akıttıkları kanlar sayesinde dolaşan «Haçlılar» için bu tamamen anlaşılamayan bir şeydir.

Hristiyan dünyasının tarihinde ilk defa Normanlar diğer din mensuplarına karşı «İslâm Tolerans ve Nezaketine» eş bir seviyede görününce bu, onları diğer Hristiyan fâtihlerin üstüne yükseltir. Devletlerinin Batı'da, kendine has harikulâde inkişafa kavuşmasının istikbalde çok geniş sahalarda meyvelerini vermesinin kesin sebebi budur.

Onların yakıp yıkmamaları, mağlûp Müslümanları kılıçtan geçirmemeleri, sadece politik bir sebebe mi dayanıyordu?

Ordularının korkunç yürüyüşü esnasında Avrupa'yı görülmemiş bir dehşet içinde bırakan Şimal adamlarını bu itidâle acaba hangi şartlar zorladı? Yoksa onlara bizzat Arap Nezaketinin örnekleri mi tesir etti? Acaba bu bir hayranlık ve saygının mı neticesiydi?

Kendileriyle aynı seviyedeki hayran kalınan düşmana karşı, ruhlarında mevcut «Cermen Şeref Duygusu» bir yankı uyandırıyor. Müslüman tebeaya diğer Batı'lıların Haçlı Şövalyeleriyle İspanyalı Rekonquistadorların tamamen yabancı bulundukları bir müsamaha gösteriyorlardı.

Dük Robert Guiskard, Palermo kapılarının önünde mahsur Müslümanlara, «dinlerinin icaplarını serbestçe icra, hayat ve mallarının emniyeti» hususunda garanti verdikten sonra bu vaadlerini de yerine getirince, vaktiyle İskenderiyelilerin teslim olmaları üzerine Başkumandan Amr'ın söylediği sözleri yeniden işittiklerini sanırlar. Robert Guiskard'ın kardeşi Kont Roger, fethedilen hükümet merkezinin idaresini mağlûp Arap emirine hemen bırakınca, âdeta «Arap Âlicenaplığına» şahit olurlar.

I inci Roger, Hristiyan olmayan tebaasına, eskiden sahip bulundukları dinî ve medenî hürriyetlerini aynen bahşedince, diğer dinlere mensup tebaasına kendi din ve kanunlarına göre yaşama müsaadesi veren galip Araplara ait devrin tekrar geri geldiği görülür.

Bununla beraber eski ile yeni arasında küçük fakat dikkate değer bir fark vardır. Burada mağlûplar, gâliplerin hayat tarzına uymağa çalışmazlar. Bilâkis şimdi gâlipler, mağlûpların hayat, örf ve yaşayışlarıyla kültürlerine yönelmektedirler. Müslümanları din değiştirmeye maddî ve manevî yoldan zorlamayı, Norman Kontu Roger'in yasaklaması, «kimsenin arzusu dışında herhangi bir din ve inanca zorlanamayacağına dair» İslâm zihniyetine olduğu kadar hür fikirli Cermen Kralı Teodorik'in görüşüne de uygun düşer. «Capua» duvarları önünde, kahve renkli Müslüman çadırlarına girerek Norman Devletine ait Müslüman askerlerini misyonerleştirmeyi deneyen İngiliz Piskoposu Anselm, Norman Kralının öfkesini farkederek. Anselm'in muhâbiri bunu üzerine şu sözleri yazar:

«Sicilya Kontu Roger'in hangi sebepler tahtında herhangi bir Müslümanın Hristiyanlığa geçmesine müsamaha göstermediğini araştırmak istemiyorum. Tanrı onu yola getirecek.»

Kral II nci Roger'in altın işleyicisi Abdullah, hemşherilerinin omuzlarına «Norman Arslanının» ağır bir tazyik yapmadığını çok geçmeden öğrenir. Araplar rahat bir şe-

kilde mektep, câmi, hamam ve pazarlarına giderler. Kral onlara itimat eder. Fevkalâde yetişmiş memurlarını, müziç ve itaatsiz baronlara karşı devamlı mücadelelerde kullanılmak üzere kurduğu bir askeri birliğin erlerini, onlardan seçer.

Genç devletin organizasyon ve kuvvetlendirilmesi için Arapların yardımına o'nun kat'î ihtiyacı vardı. En yüksek mülki ve askeri makamlarla saray memuriyetlerine bile onları getirir.

Böylece bir Arap târihçinin yazdığı şekilde:

«Müslüman Kralların âdetlerini kabul ve sarayında Frenk an'anelerine yabancı, evvelce bilmedikleri yeni memuriyetler ihdas eder, amirallik gibi.»

Adanın ele geçirilmesinden sonra, müdafaası için Müslümanların sahip bulundukları tarzda daima harekete hazır bir filoya ihtiyaç vardır. Mühim bir deniz harp kuvvetinin seçme bir kıt'asını teşkil eder. Palermo emiri de, bu sebeple deniz kuvvetlerinin kumandanı, «Emir-ür-rahl» yani Amiral olur.

Amiral, II nci Roger devrinde Devletin yüksek bir seviyeye çıkması sebebiyle kralın itimadını kazanır. Menşe itibariyle bir Arap memuriyeti olan amiralliğin netice olarak ilk mümessili de Norman ejder gemilerinin denizcilikte tecrübeli kumandanlarından biri değildir.

Hristiyan denizciliğinin ilk amirali, Yunan - katolik ismi Hristodulos ile birlikte, Abdurrahman-en-Nasrâni adında bir Arap dönmesidir.

Daha Roger'in annesinin devrinde bu amiral (emir-ür-rahl), deniz ve kara harp kuvvetlerine kumanda eder. Lâkin II nci Roger, daha da ileri gider. Onu baş hâkimi, baş noteri ve bizzat kendisinin isimlendirdiği «Sâdık bendesi» yapar.

Ölümüyle onun yerine geçen ve daha büyük bir itibar ve mevki sahibi olan, Norman Devletinin ikinci amirali de bir Araptır.

Organizasyon ve maliye ilminde fevkalâde bir kabili-

yete sahip bulunan Antakya'lı Georg, bir Hristiyan olmasına rağmen gençlik yıllarında, Tunus civarındaki Mehdiyye'de Siriden hükümdarının baş vezirliğini yapmıştı. Kralının ölümü üzerine, yerine geçen yeni hükümdarın bedbahtlığından kurtulmak için kendisini «Norman Sarayı»nın hizmetine arzeder. Sonuna kadar Hristiyan olarak kalan, binlerce teşebbüse girişmeğe hevesli bu Arap, tam Roger'in istediği adamdı.

Mehdiyye'de, Saray mensuplarıyla halkın büyük camii'deki cuma namazında Allah'ın tâzimlerini sundukları sırada Maliye nazırı, arkadaşlarıyla birlikte, bir elçiyi hükümdara itimatnamesini takdim için Palermo'dan getiren Norman, kurye gemisine gizlice biner. Daha genç yaşında kendisini yukarılara fırlatan başarı dalgaları, onu daha da yükseltilere çıkarmak için şimdi yeniden yakalarlar. Bütün yetkilere sahip bulunan **Amiral Hristodulos**, genç dâhi maliyeciyeye vergi işlerini tevdi eder. Murahhas sıfatıyla nezdine gönderildiği Mısır Sultanı ile bir meseleyi muvaffakiyetle neticelendirmesi, onun politik ve ticari kabiliyetini ortaya koyar. Georg, donanmada, bir komutanlığa getirildi. Mutad süratiyle merdivenleri tırmanarak bütün şeflerinin üstüne çıkar. Bu Arap, kısmen deniz, kısmen de kara ordularının kumandanları, baba-oğul **Amiral Eugenios** ve **Johannes**'in de üstüne yükselir. Nihayet «amirallerin amirali» mertebesine çıkan Antakya'lı Georg'un idaresi ve fevkalâde kabiliyeti sayesinde Sicilya filosu, bir gün Şimali Afrika sahillerine doğru rotasını çevirecek ve müstakbel nüfuz sahalarının fethinde ilk hamledeki mücadeleyi kazanacak şekilde Arap örneğine göre teşkil ve kuvvetli silâhlarla teçhiz olunur.

Bu derece hayati ve mühim bir vasıtayı Norman Devletine hediye eden bu kabiliyetli Arap, yalnız kralın hizmet ve icraat arzularını yerine getirmez, aynı zamanda kralını en yakınında bulundur.

Hizmetçisinin kırkıncı yaşında dürüstlüğü, lekesiz karakteri, vazife şuuru ve rüşvete tenezzül etmeyişi sebebiy-

le Roger, sarayında bir ikinci şahsa nasip olmayacak şekilde ona saygı göstermişti. Daha 1132 tarihindeki bir fermanında o, büyük amiralini «Bütün krallığın birinci derecedeki şahsı» olarak belirtir.

Kralın ondan daha fazla kendisini medyun hissettiği başka bir şahıs mevcut değildi. Yirmi yıl süren başarılı ve son derece faydalı bir hizmetten sonra gözlerini hayata kapayınca, bilhassa haşımlarından biri, şu sözleri itirafa mecbur kalır:

«Sicilya Kralı, onun yerine bir başkasını ikame edememişti.»

Bu derece mükemmel insanlarla dostluk Kral Roger'de Müslümanlara karşı daha samimi bir yaklaşma hissi uyandırır. Müslümanlar, kendileriyle sohbet eden Kral'ın yanına teklifsiz girip çıkarlar ve kral, onlardan bir çok dersler ve ilhamlar alır.

Sarayın Arap âlim ve şâirlerini celbeder ve onları korur. Arap eserleriyle İslâm-Yunan eserlerinin Arapçadan tercümelerini onlardan ister. Bu faaliyetle Amiral Eugenios da ilgilenir. Kral, Hristiyanların alın kırıştırmalarına ehemmiyet vermeyerek çok defa Arapların tarafını tutar. Arap tarihçisi İbn-ül-Atîr, bu hususu şöyle belirtir;

«O Müslümanları gözetiyor, onlara itibar ve itimat gösteriyor, frenklere karşı onları koruyordu. Müslümanlar da bunun için kralı tutuyorlardı.»

O'nu şarkılarında efsaneleştiren Araplar, ölümü üzerine, kendi ismini taşıyan oğullarının en kabiliyetlisi olan ilkinde acıklı mersiyeler yazmışlardı. Sonuncu oğlu ölünce, seçkin Arap ailelerine mensup kadınlar, mâtem elbiseleri giyerek saçları karma karışık vaziyette sarayının etrafını çevirip feryatlarıyla havayı çınlatmışlar, hizmetçileri üzüntüden şehrin caddelerinde şuraya buraya koşuşurlarken mâtem şiirleriyle enstrümanlarının akisleri kendilerine refakat etmişlerdi. Araplar, eserlerinde müstakbel neslin hâfızasına, onu bir Ortaçağ hükümdarının madalya tarzında

gayri şahsi modeli olarak değil, Devlet kuran, kanunlar koyan bir devlet adamının matematik, astronomi ve coğrafya ile ilgilenen bir tabiat araştırmacısının ve nihayet onun emsalsiz şahsiyetinde, rikkat ve şefkatle dolu sevimli portresi şeklinde nakşettiler.

Avrupa'nın bu en genç kralı II nci Roger; aynı zamanda Batı'nın en zengin hükümdarı olmasını da Araplara borçludur. Zira o, nasıl Arapların idari teşkilâtıyla kanunlarını alırsa, onların araziye sulama hususundaki bilgilerini, san'atlarıyla örnek teşkil edecek mahiyetteki maliye ve vergi sistemini de alır.

Filosunun kurucusu «Amirallerin Amirali» Georg'un, süratli ve cesur bir hamle ile Sicilya hakimiyetine kattığı Şimali Afrika sahillerindeki gayri menkullerin gelirleri, II nci Roger'in kendine has bir toleransla, mahalli bütçelerinin tanziminde onları serbest bırakmasına rağmen Sicilya Devleti'nin bir efsanevi zenginliğini devamlı şekilde besleyen geniş bir kaynak olur. Nihayet o, geniş devletinin şuurlu gururu içinde, «Sicilya, İtalya ve Afrika Kralı» ismiyle anılmasını da Araplara medyundur.

O, hâkimiyeti altına almak istediği dünyayı kuş bakışı ihâta etmeliydi.

Evvelce yalnız Doğu'da olduğu gibi şimdi de o'nun hatırlan gelen bir düşünce.

Hükümdarın emri üzerine, Bağdad'da El-Me'mûn'un 70 coğrafyacısının hazırladığı şekilde, onun için de bir dünya haritasını bir Araptan başka kim çizebilirdi?

«Sicilya, İtalya ve Afrika Kralı», devrinin en değerli coğrafyacısı Ceuta'lı İdrisi'yi davetle bu vazifeyi o'na verir.

Bunu İdrisi'nin kendisinden dinleyelim:

«İtalya ülkeleri Krala itaat edip halkı da hükümdarlığını benimseyince Kral, Devletin hal ve şartlarını tesbite karar vermişti. O, hudutları, nehirleri, yolları, her vilâyetin iklim durumunu, oralandaki deniz ve körfezleri, aynı şekilde diğer memleketlerin durumlarını öğrenmek istiyordu. Ahâlinin kültüründen başka şehir ve arazilerin, dağ ve

ovaların, denizlerle vâdilerin tam izâhını kapsayan bir kitap yazılmasını emretti. Bu kitap, ayrıca her memlekette yetişen hububat, meyve ve nebatların cinsleriyle özelliklerini, bu memleketlerdeki san'at ve meslekleri, bunlarda çalışanların miktarlarını, her memleketin ithalât ve ihracatını, halkının iktisadî ve içtimâî durumunu, mizacını, örf-âdet ve giyimleriyle din ve dillerini etraflıca belirtmeliydi.»

İdrisi, Kurtuba'da etüdlerini bitirince, Asya ve İngiltere'nin Batı sahilleriyle Cenupta zencilerle meskûn bölgelerin içerilerine kadar uzayan, dünyanın geniş parçaları arasında uzun seyahatlara girişti. 15 sene durmadan yaptığı haritaların müsveddeleriyle müşahedelerinin notlarını, Palermo'ya getirdi. Coğrafya sual ve meseleleriyle fazlaca meşgul olan ilme düşkün Kral, İdrisi'nin çalışmaları na hararetle bir şekilde katılır. Yabancı misafir ve elçiler, tüccar ve seyyahlar, memleketleriyle seyahatlarına ve başarılarından geçen vak'alara dair sorulan sualleri tamamen cevaplandırmadıkça krallığı ziyaret edemezler. Kral, şayanı itimat Arap kadastro memurlarına, devletin her tarafındaki mühim şehir, nehir ve râkımları ölçme emri verir.

Muhteşem eser, 1145 yılının başlarında tamamlanır. «Arap Ptolomeus'u», ölümü yakın görünen siparişçisine, birçok noksanlıkları bulunmasına rağmen doğruluk, görüş sahasının şümül ve vüs'ati itibariyle «Büyük Mısırlı» (Ptolomeus'un) nın meşhur «dünya haritası»nı geride bırakan tam 70 harita sunar. Bunların içinde en meşhuru, dünya haritasıdır. Bu harita, iki insan ağırlığında ve iki metre enindeki gümüşten bir levhanın üzerine çizilmiştir.

İdrisi, atlasına açıklama mahiyetinde «Coğrafyasını» ekler. Okuyanı, dünyada eğlenceli bir tarzda gezdiren bu eseri, İslâm Dünyası'nda, «Kitab-ür-Rudşonî» yani «Roger'in Kitabı» ismiyle tanınır.

Emsalleri arasında İdrisi'nin nasıl büyük bir deha olduğu şüpheden vârestedir.

Marko Polo'dan 400 yıl daha önce, Tüccar Süleyman'ın Çin'e ve diğer denizlerin bütün Cenubi ve Şarkî Asya'ya

yaptıkları seyahatlerden itibaren Arap Coğrafyası parlak bir şekilde gelişmiştir. Araplar seyahati seven insanlardı. Onlar, fevkalâde genişleyen Arap Devletinin her tarafında, dil ve fikir arkadaşlarıyla kendilerini misafir edecek kim-selere güvenebiliyorlar, yeni bilgiler toplama, meşhur öğ-retmenleri ziyâret ve bütün bölgeleri dolaşan bir insan sı-fatiyle meşhur olma arzusu, onları devamlı şekilde seyahat yollarında bulunmağa zorluyordu.

Karalarla denizlerden yapılan hac ve ticaret seyahat-larının yanında, tamamen ilim merakıyla yapılan yolculuk-lar sonunda, geniş İslâm Dünyası'nın izahları gittikçe da-ha doğru bir şekil almış, dünyanın en uzak bölgelerinden gelen kısmen hayali, kısmen gerçek bilgilerin de ilâvesiyle artık tasviri bir coğrafya meydana gelmişti.

Bir coğrafya kitabının eskilere ait etüdleri, nazari hü-küm ve akli istidlâlleri, Batı manastırlarının duvarları için-de saklanmakta olduğu bir sırada, Makdisi gibi bir araştı-rıcı, bilgi toplamak için hayatın bütün dalgaları arasında çabalayıp duruyordu.

O, onuncu yüzyılda, yalnız kendi müşahedeleriyle ba-şından geçen vak'alara dayanarak bir coğrafya ve etnolo-ji kitabı yazar. O'nun bu bilgileri elde edebilmek için na-sıl çırpındığını ve nelere katlandığını şu cümleleri gayet güzel belirtir:

«Genel bilgi ve ahlâk kaideleri öğrettim. Vâiz olarak göründüm, camilerin minarelerinde ezan okudum. Âlimle-rin toplantılarında ve dini mübaheselerde bulundum. Süfi-lerle çorba içtim, keşişlerle lapa, tayfalarla gemici yemeği yedim. Göçmenlerle beraber dolaştım, sonra yeniden kral sarayında yaşadım. Krallarla birlikte savaşlar yaptım. Esir edildim, casus sıfatiyle zindana atıldım. Muktedir hüküm-dar ve vezirler dinledim. Soyguncu çetesine karıştım. Kü-çük tâcir olarak pazar yerlerinde oturdum.»

Herşeyden ziyade doğduğu Tanca şehrinin kapılarını bir gezinti için terkettiği tarihten tam yirmi dört yıl son-ra ancak memleketine dönen İbni Batûta'nın büyük dünya

seyyahı stili, Hazer Denizi'nin diğer denizlerle irtibatı gibi ciddi coğrafi meselelerle uğraşan, Aral gölünden Zengibar'a, Çin'den İspanya'ya kadar uzayan Dünya bölgelerini baştan aşağı dolaşan Bağdad'lı El-Mesûdî'nin araştırmacı tîpi, coğrafya bilgisini hatırı sayılır derecede genişletip yanlış neticeleri doğrulayarak hatâları ayıkladılar.

Sırf tasviri bir coğrafyanın yanı sıra El-Battânî, İbni Yûnus, El-Birûnî ve İdrîsî'nin çağdaşı Yâkûb'un astronomik coğrafyaları, eski bilgi ve neticelerin üzerine yükselecek büyük gelişmeler kaydına arz ve tûl derecelerine göre arzu edilen bir yerin coğrafi mevkiini hayrete şayan bir doğrulukla tesbite muvaffak oldular.

Hesaba düşkün Araplar, tabiatıyla kendilerini bu nevi coğrafya cetvellerinin hazırlanmasına tamamen verdiler. Ptolomeus'un ölçmelerideki hatâları, evvelâ birkaç, daha sonra bir dereceye indirip nihayet iki dakikalık gerçek değere ulaştılar. İdrîsî, tersimi ve matematik-astronomik coğrafyasıyla her iki istikameti bağladı.

Bu sırada İbni Sinâ ve El-Birûnî, coğrafyanın diğer bir dalını, fiziki coğrafya veya jeoloji'yi meydana getirdiler. Onu misâl olarak dağların ve taş tabakalarının teşekkülüne dair İbni Sinâ'nın izahatı gibi değerli ve tamamen doğru bilgilerle zenginleştirdiler.

1000. yılda Avicenna, dağların teşekkülünü şöyle izah ediyordu:

Dağların teşekkülü, iki ayrı sebebe dayanabilir. Dağlar yâ şiddetli zelzeleler neticesi, arz kısrında buruşukluklar hâsıl olması veya kendisine yeni bir yol bulmak üzere vâdileri açan nehirlerin tesiriyle meydana gelir. Taş tabakalarının da neveleri değişiktir. Bazıları yumuşak, bazıları serttir. Aşınma ve dağılmanın ilk sebepleri, sular ve rüzgârlardır. Bu nevi etkilerin başlıca sebebinin su olduğunu, birçok dağlarda suda yaşayan hayvanların fosil döküntüleri ispat etmektedir.»

Arap ilminin 10 uncu asırdaki gibi 14. asırda, İsfahan'da olduğu gibi Endülüs'te de aynı şekilde mevcut, değiş-

meyen bâriz husûsiyetini belirtmede İbni Sinâ'nın «Jeoloji»si bir misal teşkil eder.

Arap ilminin 10 uncu asırdaki gibi 14. asırda da, İsfahan'da olduğu gibi Endülüs'te de aynı şekilde mevcut, değişmeyen bâriz iki husûsiyetini belirtmede İbni Sinâ'nın «Jeoloji»si bir misal teşkil eder.

Hayatın bütün tezahürlerini, ilâhi yaratmanın bir akışı olarak kabul eden, tamamen hareketli, başından sonuna kadar dinamik bir dünya anlayışı, gerçeği izaha ve sebeplere dayanmağa çalışma, bunları reddedilmez delillerle doğrulamayı arzulama, bir meteorun düşüşünde olduğu gibi veya daima bir avukatın yaptığı gibi, güvenilebilen görgü şahitleriyle ispat etmek. Böylece tabiatteki vak'aları kavrama isteği yönünden millerce mesafe uzakta bulunmaktadır.

Arap Dünyası'nda «Müşahede ettim» sözü bu dünyanın her bölgesinde «bizzat gördüm» anlamına gelir.

İbni Sinâ izahatına devam ediyor:

«Kil bazen kurur. Önce kil, taş arasında bir şekil alır, yani yumuşak bir taş olur. Daha sonra da hakiki bir taş haline gelir. Çocukluğumda Amu Deryâ sahilinde, halkın baş yıkamada kullandığı bu kil damarlarına rastlamıştım. Hemen hemen 23 senelik bir zaman fasılasından sonra bu damarların yumuşak taş haline geldiklerini gördüm.»

İbni Sinâ'nın özel müşahedelere ve devrinin görüşlerine uygun düşmeyen mütalâaları, Batılı Ortaçağ mütercimini ve onun da kabul ettiği üzere, Batılı okuyucu dünyasını ilgilendirmez. Tabiat hâdiselerinde, izleri takibeden araştırmacıya her bilgi neler açıklar, güvenilebilir hâle koyar? Bizim Lâtin yazar veya mütercimimiz, bu faslı gayet lâkayt şekilde bir kenara iter; İbni Sinâ'nın aksine, yalnız onun çocukluk hâtıralarıyla baş yıkama olayını kısa ve verimsiz tarzda «Scimus quoque quod in terra illa» cümlesiyle belirtir.

Avrupa, daha uzun müddet tecrübe ve görgüye dayanan bir coğrafya bilgisinden uzak kalır.

Dünyayı bir küre şeklinde kabûl eden, imkân nisbetinde özel veya diğer şahısların tecrübeleriyle matematik hesaplamalara dayanan «İdrisi'nin Atlas'ı», nihayet Batı'da bazı manastırların salonlarındaki İncil'e göre çizilmiş, ortasında «Cennet» bulunan, etrafı ise «Kâinat Denizi» ile çevrili bir dünya kursundan ibâret atlasları kenara iterek onlarla yer değiştirir

Böylece Batı'nın öğretmeni, hakikatte Ptolomeus değil, bilâkis «Sicilya Kral Sarayının Arap Coğrafyacısı» olur.

«İdrisi'nin Atlas'ı», üç asır boyunca boşluğu doldurur ve ilk hakiki denemelerde model vazifesi görür. Avicenna'nın minerallere dair eseri, 18 inci yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da Jeolojinin başlıca kaynağı olur.

İdrisi, eserini meydana getirdiği memleketten şu şekilde bahseder:

Biz zenginlik ve güzelliği ile Sicilya'nın asrın incisi, nüfusunun kesafeti, eski kültürü ve toprağının verimliliği ile dünyanın önde gelen memleketlerinden biri olduğunu söylüyoruz. Her taraftan seyyah ve tüccarlar oraya akarlar. Hepsi Sicilya'nın yüksek değerini medh ve emsalsiz güzelliğini takdir ederler. Tamamen mutabık bulundukları çeşitli üstünlükleriyle, bütün memleketlerin insanlarını kendine çeken servetlerini anlatırlar. Deniz kenarında kâin, etrafı dağlarla çevrili, güneşli Palermo, zarif, san'at dolu mimârisi, kuleli sarayları, câmi, dükkân ve hamamlarıyla çok uzaklardan gelen seyyahları kendine hayran bırakır. Merkez Câmiinde karşılaşılan çok san'atkârane bir tarzda yapılmış dekorasyonlar, tamamen başka ve yabancı hususiyetler taşıyan işçilik, benzerleri görülmemiş taş oyma ve işlemecilik, altından ve renkli tezyinat, tasvir edilemeyecek kadar öylesine güzeldir. Her tarafından fışkıran suların beslediği kanallar, Palermo'nun etrafındaki araziye tamamen sular. Palermo, meyve bakımından da çok zengindir. Teshir edici ihtişamı içinde büyük binaları ve süslü villâla-

rı anlatılamaz. Kısaca bu şehir seyratını biliyüler.

Altın varaklı Palermo'nun cazibesine, 1185 senesinde kendini kaptıran seyyahlardan biri de Arap coğrafya yazarı Gırnata'lı İbni Cubeyr'dir.

İdrisi'nin methiyesinden otuz yıl sonra, İbni Cubeyr'in kaleminden de Palermo'ya dair geniş bir bilgi edinebilmekteyiz.

II nci Roger, İdrisi'nin eserini tamamlayıp kendisine sunduğu, onun da «deniz gibi tükenmeyen, yağmur gibi bereket getiren» bu âtiyeyi İdrisi'nin elinden aldığı yılın içinde ölmüştü. Oğlu I inci Wilhelm'in kısa süren hükümdarlık devresinden sonra tahta çıkan torunu II nci Wilhelm; bu sırada Sicilya'yı idare etmektedir.

Şimdi «Norman Aslanı»nın Sicilya'ya hakimiyetinden itibaren aradan tam bir asır geçmiş bulunmaktadır. «Norman Sarayı» ile Arap tebeası arasındaki münasebetler, tahmin ve tasavvur olunamayacak derecede samimi bir şekil almıştır. Gırnata'lı şahsın gözlerine bu açıkça çarpar. O, Frenklerin idare ettiği bir memleketle karşılaşacağını sanmıştı. Tamamen hayret ve açık bir memnuniyetle bilhassa Kralın itimadına mazhar olmuş Müslümanların arasına geldiğini görür.

Kral II nci Wilhelm de doktor ve astrologlarını Müslümanlardan seçer; en mühim işlerde onlara güvenir. Mutfağının şefi bir Müslüman olduğu gibi, hassa alayı da bir Müslümanın kumandası altında tamamen Müslüman askerlerden müteşekkildir. Devletin destekleri Araplardır. Kral, devlet ve sarayının yüksek dereceli memurlarıyla vezir ve mabeyincilerini de onların arasından tayin eder.

İdrisi'den sonra şimdi durumu biraz da İbni Cubeyr'in kaleminden dinleyelim:

«Sadece Müslümanların dış görünüşleri, kıyafetleriyle hayat tarzları, devletin ihtişamını anlamağa yeter. Zira onlar, giyinip kuşandıkları kıymetli elbiseler içinde sert başlı atlarını oraya buraya koşturmaktadırlar. Bunlardan her biri ya Kralın maiyet askeri, ya hizmetçisi veya taraf-

tarıdır. Kral Wilhelm'in bilhassa Palermo'da muhteşem sarayları ve şahâne bahçeleri vardır. O, saray eğlencelerinde olduğu kadar, mevzuatta, hükümet tarzıyla tebaasının sınıflandırılmasında, Krallığın iç ve dış debdebesinde de İslâm hükümdarlarını taklid eder.

Kral Arapça okur ve yazar. En şayanı itimad hizmetçilerinden birinin anlattığına göre o, daima Allah'a hamd ve senâda bulunmağı kendisine düstür edinmişti. Sarayındaki kız ve câriyelerin hepsi Müslümandı. Kralın elbiselelerini işleyen bir altın işleyicisinin oğlu ve Kralın güzide hizmetçilerinden biri olan Yahyâ'dan, biraz da hayreti mucip şekilde, bu Müslüman kız ve câriyelerin saraydaki diğer Hristiyan Frenk kadınlarını ihtida ettirdiklerini öğrendik. yine Yahyâ'nın bize anlattığına göre, bir gün Ada'da vukua gelen zelzelede Kral, sarayında korku içinde sallanırken erkek ve kadın hizmetçilerinin de Allah ve Peygamberlerinden istimdatta bulunduklarını işitir. Müslüman hizmetçiler, bu istimdatlarını Kralın duyduğunu anlayınca endişeye kapılırlar. Kral ise onlara «herkes inandığı Tanrı'sından yardım dileyebilir; Tanrı'ya inananın kalbi rahattır.» der.

İbni Cubeyr, anlatmağa devam ediyor:

«Palermo kadınları, «Arap dili ve İslâmî tarzın» zarafeti içinde tamamen Müslüman kadınların âdetlerine göre örtünür ve mantolarını giyerler. Yılbaşı şenliklerinde, altın renkli, ipekten elbiseler giyinirler. Tamamen Müslüman kadınların modasına uygun olarak, sık mantolar ve renkli peçelerle süslü, ayaklarında altın yaldızlı ayakkabılar, boyunlarında gerdanlıklarla boya ve güzel kokular sürünmüş vaziyette tam bir debdebe ve ihtişam içinde kiliselerine girerler .

Palermo'lu Müslümanlar, umûmiyetle camilerine iyi bakarlar. Müezzinin daveti üzerine hemen namaza koşarlar. Tamamen Hristiyanlara ayrılmış mahallerde aileleriyle birlikte ikamet suretiyle o kısımları da işgalleri altında bulundururlar. Pazar yerleri onlar tarafından kontrol ve

teftiş edilir. Palermo'da Müslümanların dâvasına bakan bir kadı, namaz için toplanılan bir «Merkez Camii» vardır. Mübarek Ramazan ayında bilhassa bu camide toplanırlar. Daha küçük camilerin miktarı sayılamayacak kadar çoktur. Bunların ekserisi, Kur'ân öğretmenlerine mektep vazifesi görürler.»

İspanya'da Endülüs mimarisinin emsalsiz hazinelerini hayran gözlerle «eski ve zarif, muhteşem ve nefis» bulan İbni Cubeyr, Palermo'yu şu şekilde metheder:

«İnsanı büyüleyen manzarası ile Palermo, sanki tek bahçe teşkil eden mevki ve arazilerinin arasında ihtişamla belirir. Büyük bulvarlar ve geniş caddelerle süslü Palermo, hârikulâde güzelliği ile gözleri kamaştırır. İçindeki bir kaynaktan akan sular, ona hayat verir. Etrafından fışkıran dört kaynak ise taç vazifesi görür. Allah, felâketten korusun, başlı başına bir dünya teşkil eden bu şehri Kral, kendi Hristiyan devletinin hükümet merkezi yapar.

Sarayları, güzel bir kızın boynundaki inci gerdanlık gibi, şehrin etrafına dizilmişlerdir. Böylece Kral isterse bir bahçeden diğer bir bahçe ve saraya gezinerek geçer.»

İşte bu Sicilya'da, onun saray ve parklarında, Palermo'daki Arap mahallesinin geniş bulvar ve caddelerinde, II nci Roger ile aynı zamanda Kayzer I. Barbarossa'nın torunu olan Frederik Roger, ebeveynsiz ve kendi haline terk olunmuş vaziyette büyüdü.

O, Norman kuzeni Kral II nci Wilhelm ve Alman olan babası VI ncı Hanri'den sonra Sicilya Krallığı tahtına çıktı. Birbirlerinin kanını dökmek üzere savaşırlarken, onun vasıtasıyla barıştırılan İslâm ve Hristiyan dünyaları arasında, yeni bir devir açmak üzere, münferit ve çok tenkid edilen, fakat o nisbette de hayranlık uyandıran kendi yolunda, «Mukaddes Roma Devleti'nin İmparatoru» sıfatıyla yürüdü.

Ayrı milletlerin gönül birliğine doğru

Yafa'daki karargâhta fısıltının sonu bir türlü gelmiyor.

Kayzer'in Müslümanlarla müzakereler yapmakta olduğuna dair bir şayia, İtalya'ya kadar yayılıyor. Bu dedikodu, Fredrik'in topraklarına ayak bastığı eylül ayından beri devam edip gitmektedir. Gerçi, kınından çekilen kılıcın boş durduğu görülmemiştir. Ama o, bunun yerine Alman askerleriyle kumandanları kendisine bağlı İngiliz, Piza ve Cenova askerlerinin eline, tahkimatta çalışmak suretiyle can sıkıntılarını unutmaları için kürek sıkıştırır. Cephedeki bu sükûnete mukabil, Yafa ile Sultan El-Kâmil'in karar-gâhı arasında esrarengiz elçiler gidip gelmektedir. Bu sırada «Hristiyanların Kumandanı» da çadırında fevkalâde şık ve kibar bir Arabın karşısında oturmakta, onunla bitip tükenmeyen samimi sohbetlerini, bizzat Arapça konuşarak yapmaktadır. Bu çadırın altında nelerin pişirilip kotarıldığını şimdilik kimse öğrenemez.

Yiyecek maddeleri nakliyatı, fırtınalar arasında kalınca, ordusunu nasıl besleyeceğini onun bilemeyişi gibi Ordugâhtaki otoritesi ve düşman nazarındaki itibarı, Roma tarafından her türlü propaganda vasıtalarıyla tahribe çalışır. Papa o'nun öldüğünü açıklar, tebeasını yemininden caydırır, papalık merkezindeki askerlerini onun krallığına saldırtır; burada da Suriye ruhban sınıfı ve baronlar, o'na karşı açıkça direnirlerken yine kimse yüce hükümdarının geniş alnının arkasında neler cereyan ettiğini bilemez.

Fredrik, daha sonra bunu şöyle anlatır:

«Fakat biz, bitip tükenmeyen, bizi kemiren ıstırabımızı, neş'eli bir çehrenin arkasında gizledik. Böylece düşmanlarımız muvaffak olamadılar.»

O'nu en fazla bunaltan endişeleri, sâdık adamlarından Alman tarikat reisi Hermann von Salza ile Langobard'lı Kont Thomas d'Aquin'den başka sadece bir şahıs biliyordu. Bu Mısır Sultanı'nın elçisi sıfatiyle o'na Apulya'daki merkezi Foggia'da senelerce evvel Kudüs'ün teslimine ait bir anlaşma teklif eden, güzide şahsiyeti, kültürü ve ince zekâsıyla «Hristiyan Kayzeri»nin sevgisini kazanan Fred-

rik'in kalbini kendisine endişesiz ve güvenle açabildiği Arap asilzadesi Fahreddin'dir.

Bütün bu talihsizliklere ilâveten, Sultan El-Kâmil'in evvelce vâki teklifine müessir olan şartlar, şimdi tamamen ortadan kalkmıştı. Fredrik'in müzaheretini ricaya Kâmil'in artık ihtiyacı yoktur. O, Kudüs'ü yardımsız işgal etmişti. Böylece Kâmil'in Fredrik'e karşı samimiyet göstermesine de bir sebep kalmamış demektir.

Batı'nın hükümdarı Arap hükümdarına, kâtibi vasıtasıyla şunları hatırlatır:

«Memleketimizi ele geçirmek için değil, bilâkis anlaşmamıza göre mukaddes yerleri devir ve teslim almak için denizden hareket ettik. Zira biz, dünyanın herhangi bir hükümdarından daha fazla topraklara sahibiz. Hristiyanlar karşısında huzursuzluk duymamalı, tebeanızın kanını, bize karşı dökmeğe kendinizi zorlanmış saymamalısınız.»

Sultan tarafından Kralın kâtibi, büyük bir hürmet ve bir şey olmamış gibi son derece nezaketle kabul edilir.

Beraberlerinde El-Kâmil'in çok iyi yetiştirilmiş Arap atlarıyla, fil, maymun, şahin, doğan, kıymetli taş ve parlak ipek kumaşlarını, hediye olarak Kayzer'e götüren elçilerin gidiş-gelişi, daha samimi bir dostluk arzusunun sadece izharına hizmet etmez. Bu arada Fredrik de El-Kâmil'in fikir adamlarıyla çevresine sunduğu güç matematik, felsefe ve tabii ilimlere ait meselelerle, İslâm Dünyası'na karşı duyduğu takdir ve saygıyı belirtir. Anlaşma, artık endişe ve söz konusu değildir.

Fredrik ve taraftarları, yalnız anlaşmanın süratle icrası ve Kudüs'ün ele geçirilmesi suretiyle güçlüklerin meş'um yumağını çözebileceklerini sanmışlardı.

Bu ise ileride görüleceği üzere, Papanın can düşmanlığını ferasetsizce değerlendiremeyen sâfiyane bir düşünce idi.

Papalık, «İmparatorluğa» ait her teşebbüsün başarıya ulaşmaması için çalışacak, bu uğurda elinden geleni yapacaktı. Zira papalık, Roma tahtının basamakları önünde mu-

zaffer bir kral değil, muvaffakiyetsizlikleri sebebiyle daima başı eğik bir şahıs görmeyi istiyordu. Sultan Kâmil'e yazılıp yolda ele geçirilen, mukaddes mahalleri teslim etmezse, Arap hükümdarının bu hareketinden memnun kalınacağını bildiren mektuplar, bunu tamamen ortaya koyuyordu.

İlzamî bir mâhiyeti bulunmayan sualli - cevaplı oyun, her iki hükümdar'a duyurduğu manevi zevkin yanında, ayrıca diğer güzel bir fayda daha sağlar.

Sultan El-Kâmil'in emini, zeki ve tecrübeli Fahreddin, Mühim ilmi çözümlerin listesini getiren bir şahıs sıfatıyla Kayzer'in karargâhına vardıktan sonra Fredrik, yalnız çadırını değil, düşüncelerini de bu Arap dostu ile paylaşır.

Her ikisinin de nefret ettikleri harp ve şiddet, neden Fredrik ile Sultan arasında hüküm sürsün? Tefekkürü seven her ikisi, neden birbirlerine ellerini uzatmasınlar? Bu kadar çok kan döküldükten sonra, Şark ile Garbı barıştırmak doğru olur muydu? Fahreddin, hassas Fredrik'in fikirlerine, bütün kalbiyle iştirak eder. Böylece Fredrik, o anda ilk düğümü çözmeğe muvaffak olur.

Fredrik, Sultan'ı bembeyaz kesilecek derecede kızdıran, kaba ve inatçı saray kâtibi yerine Sicilya'dan Filistin'e, yalnız Arapçayı değil, bir Müslüman gibi İslâm örf ve âdetlerini de bildiği için getirilen «Aquin'li Kont'a (= Thomas d'Aquin)» müzakereleri tevdi zorunda kalır.

Fikrin isâbetli bulunduğu, zamanın uygun seçildiği görülmektedir. Fredrik, elçisi sayesinde Batı'nın nazarındaki nâzik durumunu gözden geçirtmeyi bilir. Kayzer ile Roma'da Papa arasında cereyan eden hâdiseleri teferruatına kadar öğrenen Sultan'ın da, kulakları sağır değildir. Fahreddin şahsen hükümdarına Fredrik'in fikirlerini ulaştırıp ona verdiği sözü hatırlatırken, Suriye'de askeri durumun hiç bir suretle memnuniyet verici bulunmadığını ve yeni bir muahede hazırlanması lüzumunu açıklar .

Batı ile Doğu, 18.2.1229 da, resmî bir yeminle birbirlerine ellerini uzatırlar.

Alman Tarikat Reisi Hermann von Salza ile Acerra Kontu Thomas d'Aquin'in önünde, «Müminlerin Hükümdarı» (= Emir'ül-Müminin) Sultan El-Kâmil: «Allah ve O'nun yârânı namına, temiz kalb ve iyi niyetle, elinin altındaki vesikada yazılı bulunan hususları, aralıksız ve hüsnüniyetle yerine getireceğine» yemin eder.

«Hiristiyânlığın dini lideri» Kayzer II nci Fredrik de aynı anda Yafa'daki ordu karargâhında yeminini yapar. Sulh anlaşmasını Emir Fahreddin'in eline verirken, Arap âdetlerine uyarak, yeminini bozduğu takdirde sol tarafındaki etlerini yiyip bitireceğini söylemek suretiyle yeminini tamamlar.

Böylece muazzam bir sulh mukavelesi; «muharebesiz ve harp vasıtalarına baş vurmadan» yalnız müzakerelerle akdölünür.

Sicilya Kralı II nci Wilhelm'in yeğeni Fredrik, kendi devletinde Arapları tanımayıp gereken hürmeti onlara göstermeseydi, bu tarzda sıcak bir atmosfer şahsi ve tamamen samimi bir dostluk mevcut olmasaydı, bu eser başarılamazdı. Böylece II nci Fredrik, kendisinden önce kimsenin muvaffak olamadığı büyük bir başarı kazandı.

O, Hermann von Salza vasıtasıyla ordusuna bildiriyordu ki:

«Gitsinler, taşkın sevinçleriyle coşkunluklarının şükranını, Tanrı'nın huzurunda izhar etsinler! Çünkü Tanrı şimdi artık mahdut sayıda insanlara, «Olduğu» gibi ve bütün kudretiyle görünmekle, insan evlâdları hakkında nasıl plânlar hazırladığını, zamanların içinde dilediği değişiklikleri yapıp birbirlerinden ayrı milletlerin kalblerini kendi irâdesine tâbi kılarak, yekpare bir bütün hâline getirdiğini, diğer milletlerin de görüp anlamalarını, hayret ve hayranlık duymalarını istiyordu. Zira uzun zamandan beri, Küre üzerindeki kudret sahiplerinden hiç birine nasib olmamış bulunan o eseri tamamlamak saadetine erişilmiş ise, bunu cesareten bir mucizeye borçluyuz.»

Böylece bütün haçlı seferlerinin hedefi kan dökülmeden

tahakkuk eder. Hristiyanlığın mukaddes şehirleri Kudüs, Beyt-ül-lahm ve Nâsıra ile ayrıca sahiliden başlayarak, kaleleriyle birlikte Halil-ür-Rahmân - Sayda - Kayseriye - Yafa ve Akkâ'dan geçen Hristiyan Hac yolu artık serbesttir. Bu şehirlerin arasında yalnız Kudüs'te Müslümanlara ait mukaddes mahaller vardı. Bu sebeple Kudüs, her iki dinin nazarında mukaddes bir şehir sayılmaktaydı.

Müslümanların da mukaddes şehri!

Nitekim Selâhaddin de Arslan Yürekli Rışar'a şunları hatırlatmıştı:

«Kudüs, sizden daha fazla bizim mukaddes şehrimizdir. Zira Peygamber geceleyin semâya urucunu oradan yaptı ve melekler orada toplandılar.»

Onun için Kubbet-üs-sahrâ Camii ile Harem-i şerif'deki Mescid-ül-Aksâ; ihtirazi bir kayıt olmaksızın Müslümanlara bırakırlar. Müslümanlar, Hristiyanlara ait Beyt-ül-lahm'da ibadetlerini yapabilecekleri gibi, Hristiyan hacılar da Müslümanlara bırakılan yerlerde ibadetlerini yapabilirler. Her iki dinin hacıları, kendi usûllerine göre, Tanrı'ya ibadette eşit haklara sahip oldukları gibi, birbirlerine saygı göstermek zorundadırlar.

Arap Medeniyetine karşı bu derece itimat ve anlayış gösteren bir zihniyet, şüpheşiz Batı bakımından yeni bir devri ifade eder. İnancılar müteallik mevzularda zorlamanın ve Müslümanları imhâya çalışmanın aleyhinde, orada burada Wolfram von Eschenbach, Roger Bacon, Arap dostu Kral X. Alfons ve başarı ihtimali az bile olsa, El-Kâmil'in sarayında Allah'ın kelâmına göre va'za hazırlanan Franziskus von Assisi'nin ağzından gece bekçilerinin duyduklarına benzeyen o sırada münferit bazı sesler yükselir. Fredrik'i «Batı'nın Zeki Doktoru» ismiyle kutlayan aşk şiirlerinde fiiline karşı gönülden bir muvafakat duyulur.

Buna mukabil, hâlâ daha evvelki Haçlı Seferlerinin zihniyetinden kurtulamayan Kilise, dinlerin bu tarzda yan yana ve müsavi haklara sahip bulunmasıyla alay etmeyi bir vazife sayar.

Papa'nın ithamına karşı Kayzer'in elçisinin daha sonra Lyon'daki cevabını, halbuki daha evvel Fredrik Kudüs'te dünyanın gözleri önünde ispat etmiş, uzağı gören politikası onu haklı çıkarmış, «Arap Hükümdarlarıyla dostluğu, Hristiyan kanının lüzumsuz yere akmasını önlemişti.»

Kayzer'in Müslümanlarla umûmi muhasebeye girmesi —**Gottfried von Bouillon**— ile Papalık Musalehi Pelagius'un da onlarla müzakerelerde bulunmalarına rağmen ve Kudüs'te ibadetlerini yapmalarına müsaade etmesi, Kilisenin onu, hâin, din düşmanı, şeytanın oğlu, anti Hristiyan gibi en ürpertici ve korkunç renklerle tersimine kâfi sebeplerdir.

Ruhban sınıfının akamete uğratma teşebbüsleri Müslümanları, Haçlı ordularının Filistin topraklarına çıkmalarından daha çok kızdırır ve haysiyetlerini rencide eder.

Papa IX uncu Gregor'un casusları olan mâbet ve imârethânelerin tarikat reisleri, El-Kâmil'e gönderdikleri bir haberde az bir refâkat muhafızı ile Kudüs'ten muayyen saatte hareketle Ürdün'ün sol sâhilindeki tavaf mahallini ziyarete gidecek olan Fredrik'i yakalatıp öldürtmesini bildirirler.

Papalık tarikat şövalyelerinin bu alçakça ihânetleri karşısında ürperen Sultan, üzerinde mâbetler tarikat reisinin mührü bulunan kâğıt parçasını Fredrik'e gönderir ve Hristiyanlığın bu nevi birden fazla yaklaşma tekliflerine karşı, amcası Selâhaddin gibi, onları ciddi, mert ve samimi nezaketiyle mahcup düşürdüğünü yazar.

Kilise, Fredrik'i başarısızlığa uğratmak için elinden gelen hiç bir şeyi noksan bırakmaz.

Kudüs'ün Yafa kapısında, şehrin anahtarlarını Sultan'ın gönderdiği mümessilin elinden Fredrik'in aldığı, Alman askerlerinin Müslümanlardan boşalan caddeleri işgal ettikleri sırada, Kayzeriye Baş Piskopos'u «Mukaddes Şehre» bu girişi aforozla yasaklar. Kiliselerde âyin yapılmaz. Kili-se mensupları takdis merasimlerinden imtina, râhipler de

orduyu isyana teşvik ederler. Gemiye binerken, Kayzer ile Şövalyelerinin üzerine çamur atılır.

Fredrik, Doğu Arap Dünyası ile Batı'yı karşılıklı saygı ve eşit haklara dayanan bir dostluk ve barış içinde yaşatmağa, sadece kısa süren bir beşeri saat boyunca muvaffak olabildi. Kilise ise, uygun gördüğü bütün vasıtalarla buna karşı koydu.

İlk Haçlı şövalyelerinin Kudüs sâkinlerine hazırladığı korkunç katliamdan sonra, İslâm Dünyası da Hristiyanlarla böyle bir anlaşma yapmağa müsait değildi. Bu sebeple pakta karşı, orada da üzüntü ve muahezeler izhar olunur. El-Kâmil'in hareketi bir ihanet şeklinde belirtilir.

İslâm ve Hristiyan Dünyalarının ve bu iki Dünyaya mensup insanların gönül birliğini sağlamak husûsundaki, politik gerçeğe uzlaşmayan arzusunu, Devlet ve zihniyete maletmek, böylece Batı'ya yeni başka bir yol hazırlamak vazifesi yine Fredrik'e kalır.

Lucera Sultanı

«Tahtta İlk Modern İnsan»:

Jacob Burckhardt bu sözü ile Fredrik'i, târih sahnesinde ilk defa beliren hür ve an'anelere dayanmayan zihniyeti içinde, Rönesans hükümdarlarının öncüsü, onların ceddi olarak kabul eder.

Fredrik'in bütün husûsiyetleri, teker teker göz önüne getirilince, bu yorum tarzının tereddüt uyandırıcı bir mahiyette bulunduğu görülür.

Fredrik, Rönesans hükümdarlarının herhangi birinden ziyade, büyük İslâm Hükümdarlarına, meselâ bir El-Me'mun'a veya bir El-Kâmil'e benzer.

Mısır Sultanı ile Sicilya Kralı, müşterek birçok temâyül, hayat tarzı, insanlarla münasebet ve hür dünya görüşünde olduğu gibi âlim, mâliye sâhasında büyük idareci ve her biri birer yüksek okulun kurucusu olarak da, bir ağacın yaprakları gibi birbirlerine benzerler. Fredrik, Avrupa'nın çehresini temelinden değiştirmek için târihe müessir olmak husûsunda, büyük gayretler gösterdi. Halbuki Rö-

nesansta ve Rönesanstan Yeni Çağa geçilirken bu uğurda onun kadar gayret gösteren devlet adamı pek azdır.

Bununla beraber O, «Modern bir insan» değildir. Hele dinsiz anlamında bir özgür düşünceli hiç değildi. Ancak o, Papalık sandalyasında kuzu postuna bürünüp, fakat hakikatte ihtilâflarla beslenen dünyanın huzura kavuşmasını istemeyen, keyif ve arzuya göre insanları hapse attırıp cezalandıran veya salıverdiren, Hristiyan mü'minlere para cezaları tertipleyen, servet ve refah içinde yüzmelerine rağmen bununla yetinmeyerek zenginlikte bütün Hristiyanları geçmeyi arzulayan Kilise mensuplarının yanında kendisini onlardan daha mü'min bir Hristiyan sayıyordu.

Ayrı bir kültür dünyasında yetiştiği halde, Orta Çağ'da kök salmış bulunan Fredrik, şüphesiz bir Batı'lı münevverden tamamen farklı idi. Ama, bugün bizim bu adamda modern bulduğumuz, hoşumuza giden şeyler, Arap örnek ve idelerinin mahsulüdür. Bu sebeple onun muazzam şahsiyetinin bu âna kadar tamamen belirtilmiş olduğu söylenemez. Ayrıca O'nun Norman cedlerinin Arap temelleri üzerinde sükûnetle devlet kurmaları ve Sicilya'daki vatanında, Arap Kültürünün mühim tesirleri de nazara alınmadan şahsiyetinin tamamen anlaşılması mümkün değildir.

Ebü'l-Fidâ'nın aşağıdaki anlattıkları, bu yönden enteresandır.

«El-Melik'in İmparatora gönderdiği elçi sıfatiyle bu memleketlere seyahat ettim ve oraları gördüm. Bir Frank Kralı olan İmparator, felsefe, mantık ve tıp etüdlerinde geniş ve büyük gayretler gösteriyor, halkının büyük bir kısmı Müslüman olan Sicilya Adası'nda tahsil ve terbiye görerek yetişmiş bulunan İmparator, Müslümanları seviyordu..»

Amcası Filip, ayaklanan İtalya'yı o kadar acele terketmeyip, üç yaşındaki çocuğu, ölen babasının arzusu üzerine Almanya'ya götürseydi, muhakkak ki, küçük Fredrik, tamamen başka bir terbiye görmüş olurdu. Müstakbel bir hükümdara yakışır tarzda bir papaz bu kral çocuğunu

aristokratik bir yaşayışa tahrik eder ;o'na okuma yazma, basit hesap ve belki de biraz Lâtince öğretilirdi. Şüphesiz Fredrik'in emsalsiz zekâsı, burada tamamen kendine göre, fakat başka yollarda faaliyet mevzuları bulurdu. Alman şatolarında itina ile ona bir saray terbiyesi verilir, alıştırıldığı bu muhitin çarkları içinde dönerken, şimdi on üç yaşına varmış bulunan bu çocuğun nezâket dışı herhangi bir hareketine kimse sebebiyet vermezdi.

Lâkin on üç yaşına henüz yükselen bu yarı çocuğun nezâretsiz kalması sebebiyle, sokak ve liman meyhânelelerinde kavga çıkaracağından endişe edilirken onun kendisini tamamen öğrenmeğe vermesi, cami, pazar ve iskelelerde, Palermo'nun rengârenk halkının arasına karışması, içini kemiren yalnızlığı, av koruluklarındaki kuşlar arasında gidermesi, içlerine karıştığı bu insanlar meyanında sadece bir defa görmekle hoşuna giden ve kendisini çekenleri dostları olarak ziyârete gitmesi gibi, tamamen başka şeyler beklenebilir miydi?

Onu beraberinde Almanya'ya götürmek isteyen babası ölmüş, amcası da kardeşinin bu arzusunun yerine getirememiştir. Bu sebeple «Küçük Fredrik», Arap san'atkârların zarif «arabesk» ve parlak mozaiklerle süsledikleri, Kral Roger'in gözleri kamaştıran saraylarında ve Arap hizmetçilerin çevresinde büyür. Ruhunu cezbeden harikulâde başkallığı içinde, «Arap Hayatı»nın aslâ unutulmayan tabloları, onun ilk çocukluk hâtıralarının kenarında yer alırlar. Kraliyet Sarayının uçları kıvrık kemer direklerinin arasında, fıskiyelerin çağlayan berrak suları, Arap san'atlarının şarkılarıyla karışarak onun rüyalarına doğru eser. Camilerin minârelerinden yükselen müezzin sesleri, günlerinin ritmini teşkil ederler.

Kral II nci Roger'in ölümünden sonra dünyaya gelen kızı ve Fredrik'in annesi Norman asıllı Konstanza da kocasının vefatını takiben, kısa bir zaman içinde hayata gözlerini kapar. Artık, menfur bir tasma çocuğun boynuna geçmeğe başlar ve o, tam bir felâketle karşı karşıya gelir.

Nâipleri tarafından kötü idare olunan krallığın bütün serveti de israf olunur.

Aşıkâr zaruret, henüz altı yaşındayken o'nu, Tunus'ta biri bir hafta, diğeri bir ay müddetle, böylece yedi yaşına kadar besleyen Arap burjuvalarının misafirperverliğini kabûle sevketmişti.

Ya talim ve terbiyesi?

Genç Fredrik'in elini bizzat hayat tutar.

Palermo'nun meydanlariyle kilise, havra, dükkân, pazar ve caddelerinde birbirine karışmış vaziyette yaşayan halkının, bütün dillerini, âdet ve dinlerini öğrenir, birbirleriyle mukayese eder.

Dokuz dil bilir, Arapçayı ana dili gibi konuşur. Arap rakamlariyle hesap yapar, Arap tâcirlerin yanında pratiğini ilerletir. İmamlarla, Tanrı ve kâinata dair, zarif bir üslûp içinde müzâkere ve münâkaşalara girişir. Palermo'da yaşayan Müslümanların dâvalarına bakan kadısı, ilme düşkün Fredrik'e, «İslâm diyalektik ve felsefesi»ni öğretir. Eline ilim ve bilgi arzusunu giderici kitaplar verir. Nüktelerle dolu Arap konuşma tarzı içinde fikirlerini açıklarken, öte yandan bilgi ve ilmin kendisine neş'e veren kokularını teneffüs eder.

Üstad Wilhelm Franciscus'dan, sadece mesleki sayılabilecek elemanter dersler alan bu fevkalâde kabiliyetli «Çocuk Kral», mütad olmayan yollarla babasının tasavvurlarından ayrı şekilde bir bilgi edinince, 13 yaşındaki Fredrik hakkında muhâbir, hayretle şunları bildirir:

«O her vasiden resmî işlerle fazlaca meşgul olmasına müsaade edilmesini, bunu önlememelerini istiyordu. Yaşına nazaran ehliyet ve kabiliyeti o kadar çabuk gelişmişti ki, henüz çocukluk çağında bulunmasına rağmen, tamamen bilgi ile dolu olup ekseriya uzun yılların cereyanı ile kazanılabilen bir anlayışa mâlikti. Onun yüzünden yaş senelerinin miktarını hesaplamayın! Zamanın olgunlaştıra-

çağı ilk çağı beklemeyin! O, daha şimdiden bilgi bakımından olgun bir insan, kral olarak bir majestedir.»

O'nun çocukluk çağındaki ruhuna, gençlik intibalarının silinmeyen izleri tamamen yerleşirler. Böylece içinde yaşadığı çevrenin bütün hayatına istikamet verdiğini hâdiseler teyid eder. Aynı istikameti ona Norman cedlerinin izleri de gösterir. Birçok kültürlere gelişme hakkı tanıyan bu Devletle, yabancı din ve âdetlere tam bir anlayışla hürmet gösterilmesi de buradan neş'et eder. (Dini akidelerinde dalâlete sapanlar, onun nazarında umûmi nizâmı bozduklarından bunlara karşı gösterilecek müsamaha aynı mânâyâ gelmez.)

Şarkın ruh ve fikir dünyasına Fredrik'in böylesine uyabilmesi, kültürünün esasları, onu devrinin üzerine yükselten ve o'na bütün renklerini veren dünya görüşü, hep cedlerinin Sicilya'daki hareket tarzlarına dayanır. «Arap rantabilitesine istinad eden ihata kabiliyeti, Araplara ve Arap medeniyetiyle Araplara ait her şeye karşı ,sevgi dolu temâyülü» de buradan doğar.

Şüphesiz bu sevgiye de üzücü bazı hâdiseler karışır. Normanların Sicilya Adası'nı ele geçirdikleri, daha sonra Arapların tâkibata uğradıkları sırada mukavemet grupları, Sicilya'nın iç kısımlarındaki sarp, dağlık bölgeye çekilmiş, yabancı hâkimiyetini kabul etmemeğe kat'i karar vermişlerdi. Mütemadiyen adayı iz'âç ediyor, huzurunu bozuyorlardı. Bu, hürriyetlerine son derece düşkün, inatçı ve mücadeleci mücâhitler, Fredrik'e büyük güçlükler çıkardılar. Genç Kral, devamlı şekilde tüten bu huzursuzluk ocağını temizlemek için bulundukları bölgeyi iyice tahkim etmiş olan mukavemetçilerle senelerce süren çetin mücadeleler yapmak zorunda kaldı. Onları, savaşlar değil sadece açlık boyun eğmeğe mecbur kılıyordu.

Buna rağmen 25 000 Arap, her türlü kötü âkıbeti göze alıyor, esir kamplarında verilecek cezayı, yani ölümü bek-

liyorlardı. Fakat bu Kral, âsilerin kılıçtan geçirilmesi yerine onların beklemediklerini yaptı.

II nci **Fredrik**, Arapları tanıyordu. Bu muharebelerin cereyanı sırasında, astırdığı Arap emirlerinden başka, her zafer saatinde intikamcılar kazanmayı, mağlûplara fena muamelelerde bulunmayıp bilâkis sadece gâlip sıfatiyle kalarak, mukabeleyi bilmisil yerine müsâmaha göstermeyi öğrendi.

Gâlib'in, dizleri üstüne çöken, boyun eğer Arab'a karşı, Tanrı'nın isteğine uygun bir merhamet göstermesi, Araplarda taassub derecesine yükselen bir sadâkat doğurur.

Nitekim böyle oldu.

Fredrik hükümdarlığının eski düşmanlarını, ikamet etmeyi çok sevdiği Şimalî Apulya'daki hükümet merkezi Foggia'nın yakınına yerleştirdi. Onlara ibâdetlerini serbestçe yapabilme müsaadesi verdi. Böylece krallığının Şimaldeki en hassas ve stratejik noktasında, Arap askeri kolonileri Girofalco ile sonradan İtalya'nın en fazla nüfuslu şehirlerinden biri haline gelen Lucera vücut buldu. Lucera'da hemen 30.000, arkasından 50.000 e yükselen Arap âileler, kendi aralarında ve kendi şeflerinin idaresi altında, günde beş defa müezzinlerin ezan okuduğu camileri, pek çok hastahâne, mektep, kütüphâne ve hamamları ve **Fredrik**'in bağışladığı büyük hayvan parkıyla, Doğu'nun hür, tamamen organize bütün şehirlerinden farksız şekilde yaşamaya başladılar. Bu, **Fredrik**'in insanları tanıma husûsundaki fevkalâde bilgisini, devlet adamı olarak uzağı görme kabiliyetini yüz misli teyid eden bir eserdir.

Lucera Arapları, hayatlarını bağışlamış olmasının minnetiyle ona hayatları boyunca sâdık kalmaya yeminli bir ekip olur. **Fredrik**, savaşa alışmış bulunan bu Arapların arasından devamlı bir muhafız teşkilâtı teşkil eder. Papanın nüfuz ve müessir sözlerinin tesirlerinden âzade, kendisine körü körüne bağlı otuz bin insandan mürekkep bu askeri birlik, **Fredrik**'in düşmanlarına karşı yaptığı bütün

seferlere katılır. Evlerinde durmazlar. O vakte kadar Tri-
efels'te muhafaza olunan Devlet hazinesiyle imparatorla-
rın taç giyme merasiminde giydikleri elbise ve taktıkları
nişanları da Kayzer, Lucera'daki sâdık Araplara emanet
eder.

Fredrik, kraliyet odalarının bütün şahsi servetleriyle,
sarayının idaresini onlara bıraktığı gibi kraliyet idaresinin
ihtiyaçlarını karşılayan imalâthâne ve atölyeleri de yine
onlara teslim eder. Buralarda, ok, oluklu ve zembrekli
yaylar, pullu zırhtan gömlekler, mancınıklar, fırlatma ma-
kineleri, hayvan başlıkları, at ve develerle sair yük hay-
vanlarına mahsus eğerler, çadır ve halılarla perdeler, du-
var kaplamaları, altın işlemeli yastıklarla ipek döşekler
imâl olunur. Lucera ve Mesina ile diğer mahallerdeki altın
işleyiciler, kıymetli elbiselerini, Kayzer'in adını kötüye çı-
kartan, fakat nâmuslu harem ağalarının gözetlediği kızlar-
dan müteşekkil dokumacılar, dikişçiler, yün, pamuk ve
ipek örücüleri, mâhir parmaklariyle kraliyet ahırına ait at
ve develerin lüks velense, örtü ve kulaklıklarını imâl eder-
ler.

Fredrik, imparatorluğunun ihtişamını belirten bütün
alâmet ve nişanlarını takınmış olarak, Arapların kendisi-
ne hediye ettiği beyaz atının üstünde ilerlerken renkli el-
biseler giymiş Araplarla, siyah ciltli zencilerin gözettikleri
süslü fil, katır, maymun ve parsar, kitaplarının bir kıs-
mını daima onunla taşıyan sessiz adımlı develer arkasın-
dan yürür, bunları takiben Şimali Afrikalı tirendazlar, ya-
bancı memleketlerden getirilmiş erkek ve peçeli kadın hiz-
metçiler görünürlerdi. En kuru hayâlleri bile besleyebilen
bu şâhâne manzara, hayretler uyandıran bir imparatorluk
hareminin mevcudiyetini de ortaya koyar. Yoksa Papa, ha-
rem husûsundaki muahezeleriyle, Konsile ağlayarak sun-
duğu çift mânâlı ithamlarında bir parça olsun haklı mıy-
dı? Nitekim daha sonra Liyon'da Fredrik'in elçisi, «Kilise
Yüksek Meclisine» bunu Kayzer'den başka kimsenin ispat

edemeyeceğini hatırlatırken, diğer yandan bunu doğruluyordu.

«Sicilya Sarayında», kabiliyetli her Arap çocuğu, doğrudan doğruya Kralın huzuruna çıkan giriş yerinin anah-tarını cebinde taşır. Peşin hükümlerden daima uzak bulunan Fredrik'in nazarında halkın menşei, sınıfı, renk ve di-ni, yüksek mevkilere tayinde aslâ rol oynamaz. O, genç hiz-metçileri arasında biraz temayüz edene, kabiliyetiyle müte-nasip bir tâlim ve terbiye verdirtir. Divanında servis ya-pan Abdullah'a, Arapça okuma-yazma dersleri veren Üs-tad Johachim'e, muayyen miktarda bir maaşı, divanına ödettirir. Yüksek kademedен verilen emirlerin ilânını, zen-ci çocukları Marsuch ve Musca, bilhassa kendileri için imal olunan gümüş boruları çalmayı öğrenirler. Majeste ile sa-rayı arasında hizmet ulaklığı yapan, geniş yüzündeki par-lak gözleriyle küçük bir Arap çocuğu, her şeyden önce dik-kati çeker. Şimali Afrikalı bir köle kadın, bir Mağrib'li ve-ya Fas dağlarında yaşayan daha kabiliyetli ve becerik-li ise, o beğenilip diğerlerine tercih edilir.

Kayzer'in nazarında, en aşağı sınıfa mensup böyle bir çocuk, en yüksek devlet memuriyetinin dik merdivenine tırmanmakta olan bir namzettir.

İl Mora lâkabiyle Giovanni der Maure (belgelere göre Johannes Morus), saray muhitindeki insanlarla düşüp kal-karken, kaşla göz arasında birkaç lisan öğrenir. İl nci Fred-rik, şahsî odasındaki ilim ve san'at eserlerinin muhafızlı-ğını ona verir: İl nci Roger'in Antakya'lı Jorj'u gibi o da, Johannes Morus'u teklifsiz, şenli benli dostu yapar; ona bir baronluk ile zengin araziler tevcih eder. Kral Konrad dev-rinde, krala ait bütün mabeyincilerin şefliğine, doğum şeh-ri Luccera'nın kumandanlığıyla nihayet Sicilya Devletinin Baş mabeyinciliğine tayin olunur. Bir Arab'ın en alt taba-kadan roketvari bu yükselişi, âni bir düşüşle nihayet bu-lur. Kral Manfred'in, Araplar arasında şahsen en çok sev-diği Johannes Morus, imparatorluğa ait bazı sırları Papa'-ya bildirince puta tapan hâimleri olarak isimlendirdikleri

Alman imparatorları neslinden gelme krallara karşı sadakatlarını ölünceye kadar devam ettiren diğer Arap hemşehrileri tarafından öldürülür.

Lâkin bu seviyede de kalınmaz; bunların da üstüne çıkar. Cermence **Richard** ismiyle anılan Sicilyalı bir Arap, Devlet içinde **Johannes Morus**'a nazaran daha yüksek bir nüfuz kazanır. Şüphesiz münevver bir insan, ayrıca eski bir kadı olan **Richard**, bir Hristiyan devlette, devletin yalnız baş mabeyinciliğine getirilmez, bilâkis yirmi yıl fiilen imparatorluğun başvekillik vazifesini görür (*).

Henüz 1212 yılında, bu zeki ve itimada şayan Arap, baba mirasını ele geçirmeğe muvaffak olması için on sekiz yaşındaki **Fredrik**'in yanında mevki alır. Genç kralı ile birlikte Almanya'ya gider. O tarihten itibaren de bütün seyahat ve seferlerinde daima onun refiki olur. Daha o sırada, o'nun **Fredrik**'e karşı sadâkatı öğrenilmişti. 1216 senesinde Papa III üncü **Honorius**, sevgili oğlu **Frederik**'ten bir hâmilik tavsiyesinde bulunmak isteyince, Roma'da, imparatorun en fazla güven ve itimadını kazanmış kimse olarak bilinen **Ruchard**'a bir mektupla başvurur, böylece **Fredrik**'e bağlı sâdık refikin müzaheretini, methedici sözlerle sağlayacağına inanır.

Fredrik'in çocukluk çağında nâip bulunan, fakat harîçte ikameti tercih eden haris ve kararsız **Walter Pagliara**'dan itibaren baş vekillik münhal kalmıştı. Bu sebeple Kayzer'in Almanya'dan avdetinden sonra Arap **Richard**, 1220 yılında «Sicilya Krallığının Baş Vekilliği»ne tayin olunur. O, Baş Vekâlet işlerinden başka, ayrıca Baş Mabeyincilik ile Maliye Nazırlığı vazifelerini de deruhte eder. Hükümdarı tarafından ona geniş emlak ve araziler tevcih olunur. Vefat ettiği 1239 yılına kadar, bu çift yüksek memuri-

(*) Bu ve sonraki paragraflarda «*Johannes Morus*», «*Richard*» gibi adlarla zikredilen bazı Sicilyalı Müslümanların mürted Müslümanlar mı oldukları, yoksa sadece Avrupa kaynaklarında Cermen veya Lâtin adlarıyla anılan gerçek Müslümanlar mı oldukları araştırılmaya muhtaç bir konudur (Nâşir).

yet makamlarında kalır. Saray Baş Hakimleri Petrus von Vinca ve Thaddaus von Suessa ile Şimali İtalya Hukuk mekteplerinin hukuk anlayışı saraya tam bir unsur olarak ön plânda girer. Başvekâlet kaleminin müdürleri sıfatıyla her iki hukukçu, Arap Richard'dan açılan başvekillik ile Johannes Morus'un katlinden sonra şimdiye kadar boş kalan mabeyinciliğe tayin olunurlar.

Sâdık Richard, Haçlı Seferinde de Fredrik'e refakat etmişti. Bu sefer münasebetiyle Kayzer'e refakat edenler arasında tek kimse o olmadığı halde, haçlı vâizinin nazarında, onun Kudüs üzerindeki hakimiyeti yüzünden, Kudüs'teki yerler telvis olunmuştur.

İmparatorun eski diyalektik hocası İbn-ül-Şûsi'den başka kimsenin Arapçanın hakkından daha kolay gelemeyeceğini ileri sürerek O'nu Araplarla müzakereler için tercüman olarak kullanması masaldan başka bir şey olamaz. Çünkü, İmparator Arapçayı ana dili gibi biliyordu.

Akkâ'da karaya çıkan Fredrik'in ordusundaki Luce-ra'lı Müslüman-Arap askerlerden müteşekkil kıt'a, oklarını Sultan El-Kâmil'e atarlarsa, ancak bu Frenk Kralının maksadını ve aynı zamanda Müslümanların hakiki dostluğunu mümkün kılabilir. Neden o, böylece bir Şimali Afrika'lı Müslüman gibi ortaya çıkmasın? Evet, Doğu ile müzakerelerde bir Doğu'lu çevre ile sarılı bulunmak, Sultanlar arasında Sultan oyunu oynamak, son derece kurnazca düşünülmüş, diplomatik bir manevra idi.

Bununla beraber oyun yalnız soğukkanlılıkla hazırlanmış, aynı zamanda muhakkak ki, maharetle de sahneye konulmuştu. Bir zamanlar Aachen de de medhedilen bu seferi Kayzer, şüphesiz dinî sebeplerle yapmadı. Arap dostlarına riyâ ve yapmacıksız itiraf ettiği gibi, bu sefer onun için şimdi politik yönden son derece önemli idi. Lâkin bu sefer, bilhassa onun şahsı bakımından derin bir mânâ taşıyordu.

Esasında, üstünlüğünü kabul ettiği, derin bir hürmet içinde hayranlık ve minnet hisleriyle tamamen bağlı bu-

lunduğu bu hârikulâde Dünya'ya aidiyetini duymak, böylece kendi benzerleri arasında bulunmak gibi derûnî bir arzu söz konusuydu.

Fredrik, giyiş ve hediyeler teatisinde, fikri rekabetle şövalyevârî düşünüşte Araplarla boy ölçüşmeğe kalktığına göre, bu seferin hedefi yalnız politik değildi. İnce ruhlu Sultan Kâmil, Kayzer'in Kudüs'te bulunduğu sırada, misafirin dinî duygularına hürmeten müezzinlerin minarelere çıkmamalarını ve yüksek sesle ezan okumamalarını emretmişti. İmparatora, Kudüs'teki ikameti süresince Sultan Kâmil tarafından mihmandar tayin olunan kadı Şemsü'd-din, şanlı misafire sabah ziyaretini yaparken aralarında şu muhavere cereyan eder :

«— Kadı! Müezzinler neden ezan okumadılar?»

«— Kralların Şahı! Bildiğime göre, ziyâretiniz dolayısıyla.»

«— Benim yüzümden âdetlerinizi değiştirmekle haksızlık ediyorsunuz. Eğer benim memleketimde ikamet etseydiniz, buna ihtiyaç olmadığını anlardınız. Kaldı ki ben, geceleyin müezzin sesini severim.»

Böylece, çocukluk çağında edinilen bir âdet ve bu terbiye ile yetişme tarzı fiilen açığa vurulmuş olur.

Başkaları için harikulâde bir memlekette seyahat ne ise, İmparator için de kendisini meydana getiren zihniyetin kaynaklarında tevakkuf aynıdır. Bu tevakkuf, şimdi onun göz ve kulaklarına, daha sonra memleketindeki fiil ve hareketlerinde tesirleri görülecek olan yeni örnekler nakşeder.

Fredrik, Kudüs'te sadece iki gün kalır. Bununla beraber o, büyük bir gayretle şurada ve buradaki bir kiliseyi, kale ve müdafaa tesislerini, ilgili bir mütehassıs gibi teftiş ve tetkik eden büyük babası II nci Roger'e benzer şekilde, Mekke'deki Kâbe'den sonra Müslümanların bir büyük mukaddes mahalli olan Kubbet-üs-Sahrâ Camiini inceler. Kayzer'e tefrik olunan mihmandar onun bu ziyaretini şöyle anlatır:

O, her şeyi tamamen gördü. Sonra bir kere de câminin dış görünüşünü uzaktan inceledi. Edindiği fevkalâde intibai hayranlıkla anlattı. Daha sonra kayalar üzerindeki kârgir inşaatı gözden geçirdi. Yalnız minber konstrüksiyonunun değil, onun gibi yapının da fevkalâde olduğunu açıkladı. Her şeyi tetkik edebilmek için kubbeye kadar tırmandı. Aşağı inerken de samimi bir şekilde koluma girdi.»

Kubbet-üs-Sahrâ Camiine yaptığı ziyaretin Kayzer'deki hâtırası, hükümdarlığının en muhteşem taşlardan müteşekkil kalıntısının sekiz köşeli tesisi Castel de Monte'de yaşamağa devam eder

Şark seferinin hâtıraları ise, hayatı boyunca II nci Fredrik'in ruhunda akisler uyandırırılar. Bu hâtıralar Norman Hükümdarlarından devraldığı manevi mirasla, Sicilya'daki gençliğinin tayin ettikleri istikameti daha da kuvvetlendirirler.

Arap temelleri üzerine İnşâ

İnşaatçı II nci Fredrik'in Sicilya Krallığı dahilinde sayılamayacak kadar çok büyük yapılarından hayranlıkla bahsolunur. Bunlar meyânında hepsinden önce ikiyüzden fazla hisar ve müstahkem mevkiye ait tesislerle bunların kısmen yeni kısmen de kat ilâveleri, bilhassa söz konusu yapılır. Zira bunlar, devletin bütün kuvvetlerine dayanarak muhteşem bir birlik vücuda getirme arzusunun ifadesidirler. Bu yapılardaki antik kapı cepheleri, kapı ve pencerelerin üzerlerindeki mevcut tezyinat ve oymalar gözleri kendilerine çeker.

Bizans mozaikleri parıldır, kemer kenarlarındaki kâbartmalar, yukarıya doğru uzanırlar, gotik rozas ve pencereler ziyayı keserler. Ancak bu şato ve hisarların plânları muhteşem, eşi ve emsali bulunmayan müdafaa tesislerinin yapı sistemi «Arap Tarzındadır». Bütün Indo-Germen Bölgesinde ise hisarlar, umûmiyetle yuvarlak şekilli olup, etraflarını ikamet mahalleri çevirir. Tesisin orta kısmındaki büyük çatı ve kenarlardaki hisarlar ile iç kısımlarda-

ki mukaddes mahaller arasında mevcut irtibat takviye olunmuştur.

Aynı inşâ düşüncesi, Orta Çağ'ın ilk devirlerindeki şövalyelere ait müdafa tesislerinin de temelini teşkil eder. Şüphesiz artık bu eski şatolar, yalnız şövalyelerle ailelerine ikamet mahalleri olarak hizmet görürler. Memleketin geniş bölgelerini nezaret altında bulunduran bu şatoların ikamet kuleleri, yüksek tepelerle kubbemsi dağların üzerinde semaya yükselir. Merkezden muhite doğru genişleyen daireler şeklinde uzaklaşan odundan setler, çukur ve siperler, şatoların etrafını çevirirler.

Arap hisar ve şatoları ise bambaşkadır. Daha İlk Çağ'dan Orta Çağ'a geçildiği sırada, Cenubi Arabistan'da gelişen yeni bir şövalye hayat tarzı ile birlikte, yüksek seviyede bir şato tekniği de ilerledi. Eritilmiş kızgın mâden cevherleriyle birbirine eklenen büyük, sert taş blokların vücuda getirdiği bu muazzam müdafa tesisleri, asırlarca sağlamlıklarını muhafaza ediyorlardı. Bu inşâ tekniğinde, merkezden muhite doğru genişleyen daire sistemi câri değildir. Arap yarımadasında görülen yapı sisteminde tamamen zaviye ve kare hâkimdir. Yemen ve Hadramut Hükümdarları, yirminci kattan kırmızı çöl kumuna kadar uzayan yükseklikte, duvarları devasa taşlardan örülmüş beş metre kareli hisarlar yaptılar. Hisarların her dört köşesi, dört yassı fakat kuvvetli kulelerle muhafaza ve kırmızı renkli muazzam cephe duvarlarının kapılarla kesilen kısımları ise, daha küçük kulelerle ihata ve takviye olunmuşlardır. Harp vukuunda bütün kabileler, deve ve koyunları ile birlikte bu hisarlara sığınıyorlardı.

Cenubi Arabistan'ın tamamen simetrik, matematik olarak güç bu hisar tipi, 4. asırda Arabistan Yarımadasının üzerinden Bizans'a doğru yürür. Beşinci asırda Suriye'de, cepheleri yetmiş metre uzunluğunda, dik açılı dört köşesi ile dört kapısındaki kuleleri duvarlardan daha yüksek, «Kasr-ül-Hayr» isimli küçük bir şato tipi doğar. 728'de Emevi Halifesi Hişâm, bu Suriye şatolarının asıl modellerine

tamamen sâdık kalmak sûretiyle, onların fevkalâde büyük tiplerini inşâ eder. Bu tip hisarlarda, dört muazzam köşe kulelerinin arasındaki duvarların yüksekliği yirmisekiz metredir. Duvarların her birinden yanları kulelerle takviyeli kapılar vasıtasıyla dışarı çıkılır. Yapıcısının hükümdarlığı esnasında, Arap Devletinin en Batı ucundaki orduları, Fransa'ya hücumla başlarlar. «Arap Hisar Tipi», bu orduların mâiyetinde İspanya ve Portekiz'e, buralardan da Batı'nın diğer kısımlarına yayılır. Resmi müdafaa tesisi olarak kârgir yapı, «Batı Hisarının» husûsi karakterini teşkil eden ahşap yapı ile onun sisteminin yerine geçer. Batılılar, hepsinden önce Fransız ve İngiliz şövalyeleri, «Arap Sistemi» yalnız İspanya Araplarından değil, Filistin ve Suriye'de bizzat görmek suretiyle de öğrenirler. En meşhurlarını «Şövalyeler Kayası» isimli şato teşkil eden ve kendilerine «Haçlı Hisarları» ismi verilen şatolar ise, Haçlı seferlerinden çok eskidirler. Bunlar bizim tarihçilerimizin hemen kabul ettikleri gibi aslâ yalnız «Batı Şövalyeliğinin kendine has şekil verme kudretiyle» gelişmiş değildirler.

Sark'tan memleketlerine dönen Fransız ve İngilizler gibi **Fredrik** de, Arap mimarisini, aynı şekilde kendi devletin kalelerine yerleştirir. O, aşağı yukarı yirmi yıl içinde, Sicilya'daki Araplardan kalma harap müdafaa tesisleriyle, Norman Cedlerinin yeni yaptıkları tahkim ve Arap mimarisini, Syrakus ile Catania'daki kendi yapılarına tatbik eder. Kudüs'ten döner dönmez memleketinin müdafaa-sı kadar, devletin de idaresine hizmet edecek, bütün krallığını tamamen kaplayan sık bir hisarlar ağının on yıllık inşâ programını çizer. Bari, Trani, Brendizi ve diğer sayısız mahallerdeki hisarlar ve İspanya'da Coca, Fransa'da Bastille ve İngiltere'de Beaumaris, tamamen Arap asılları na olduğu kadar aynı zamanda birbirlerine benzerler.

Kesme taş veya tuğlalardan birinin ortası, diğerinin ucuna birleştirmek suretiyle vücuda getirilen kaba ve biçimsiz yapı sistemine, «Sivri Kemer Sistemiyle» birlikte sü-tun ve direklerin tatbiki; **Fredrik**'in yapılarında ayrıca gö-

rülen Araplara has süs formları, Arap Mimarisinin değişmeyen karakterini açığa vurdukları gibi, taş kesicilerin bu yapılardaki taşlara hâkettikleri Arapça isimler, en azından Arap elinin iştirakini ispat ederler.

Bu mimari tarzı, Cenübi İtalya'da Fredrik'in inşa ettirdiği şatolardan başka, Prusya Şövalye tarikatlerinin şatolarında yeni bir inkişafa kavuşmak üzere Şimali İtalya ile Almanya'ya sıçrar. Bu inkişaf, tesadüfi değildir. Alman Şövalye tarikatının kurucusu ve şefi **Hermann von Salza** ile şövalyeleri, Fredrik'in zihniyetini benimsemişlerdi. Bunlar, Fredrik'in devlet idare tarzına ait bazı fikirlerini bir ikinci Fredrik gibi kabul ve Almanya'ya naklederek, orada yayarlar.

Almanya'daki Cermen asıllı Kayzer'lerin «Devletin şan ve şerefi namına» bol bol imtiyazlar tevziini, Devlet kudretinin papazlar, prensler, şehir ve manastırlar gibi birçok tâli kuvvetler arasında feodal şekilde bölünmesini destekledikleri sırada Fredrik, Sicilya'daki Krallığında buna karşı koyarak tamamen aksini yaptı. Fredrik, husûsi hatlariyle Prusya Tarikat Devletinde, umûmi hatlariyle bütün Avrupa'da çığır açan muazzam bir denemeye kalktı. Lüzumsuz şeyleri çekinmeden kıyasıya tasfiye etti. Devleti sade ve sağlam bir hâle getirerek merkezileştirdi. Neticede, bütün kudretleri hükümdarın elinde toplayan, iradesini artık, tâbi bir hale gelen vatandaşa, memurlar hiyerarşisi vasıtasıyla ulaştıran bir memur devleti vücûda gelir. Böylece Orta Çağ'ın feodal devlet şekli inkıraz bulur, istikbâlin monarşik, merkeziyetçi memur devlet tipi ortaya çıkar.

Bu hâdise, dünya târihinde ilk defa ortaya çıkmıyordu. Örneklerini ise uzaklarda aramağa ihtiyaç yoktur. Bu devlet tipi, Bizans ve Roma'da da görülür. Acaba bu hususta Arapların da söz hakkı yok mudur? Roma ve Bizans sütunlariyle direklerine de varan Fredrik'in hisarlarındaki yeni yapının plânları, esasen «Arap İnşaat Plânı ve Kârgir İnşaatını» değiştirmeden olduğu gibi alan Norman Dev-

leti'nin temellerinde de aynı nisbette ilerlemişti. Böylece bunların üzerinde de yeni inşaata devam edilebilirdi.

Fredrik, böylesine gayri mütecânis ve otuz seneden beri disiplini bozulmuş bir halk üzerinde hâkimiyet kurabilmek için devletin dayandığı memuriyet cihâzını azami derecede takviyeye mecburdu. O, mutlak bir hâkimiyetin tatbikatını Sultan **El-Kâmil**'in Devleti'nde görmüştü. **Dostu Fahreddin** ile geceleri yaptığı konuşmalarda, yalnız felsefi yüceliklere tırmanmamış, ayrıca sağlam bir zemine dayanan Arap Devleti'nin teşkilâtı ile idâri tedbirlerini de gözden geçirmişti.

Fredrik, organizasyon bakımından fevkalâde kabiliyetli Arapların devletlerinde örnek teşkil edecek bir idare cihazı kurmuş olduklarını bittecrûbe biliyordu. Bir zamanlar Sicilya'nın da hükümdarları olan Mısır'ın Fatîmî Sultanları, mâli idareleriyle şöhret yapmışlardı.

Kont I. Roger, Sicilya'yı ele geçirdikten sonra adada kurduğu Norman Devleti için Arapların hazine ve hesap nazırlıklarını, milli emlâk ve arazi idaresiyle gümrük ve bunlara benzer konularda onların vücûda getirdikleri çeşitli makamları fiilen muhafaza etti. Hattâ isimlerini ve bu dâirelerde çalışan Müslüman memurları bile değiştirmedii. Muhtelif vasıta ve vasitasız vergilerle beraber, Araplara has müterakki vergi sistemini aldı. Ayrıca, şikâyetlere mahal bırakmadan kolaylıkla tahsil imkânı veren, itinalı bir şekilde hazırlanmış vergi cetvelleriyle milli emlâk - arazi idâresinin mesâha sicillerini de aynen tatbik etti.

Evet, bilhassa o, Arap askerî sınıflarını, subay, kumandan ve amiralleriyle birlikte iktibas, Arap zabıta ve kontrol teşkilâtlarını ibka etti.

Fredrik'in asillerle savaşı, «Haçlı Seferi», daha sonra Papa ve Langobard şehirleriyle sürüp giden mücâdeleleri o'na çok pahalıya mal olur. Gittikçe artan masrafları karşılama imkânını yalnız «Arap Vergi Metodları» sağlarlar. Her türlü yolsuzluk ve haksızlıkları önlemek maksadı ile nasıl Arap devletlerinde tahsildarlarla vergi memurları

her sene arazileri, sâha ve vasıflarına göre müştereken değerlendirirlerse, şimdi Sicilya'da da vergi takdir komisyonları, arazi vergisini toprağın mahsûlüne göre tesbit ve mükelleflerin isim defterlerine geçirmek üzere yola çıkarlar. Müslüman memleketlerde, durum ve servetlerine göre Gayri Müslimlere tarholunan nüfus başına şahsi vergi (= cizye) Sicilya devletinde Müslümanlarla Musevilere uygulanır. Arapların, istihlâk ve lüks maddelerinden aldıkları vergiler, Sicilya'da hemen görünürler. Daha sonra Devlet monopollâriyle gümrük vergileri meydana çıkarlar.

Mâden ocuklarına ait gelirlerin Devlet reisine, ipek ve ya ev idâresinde yazın kullanılan buz gibi ticari maddeler üzerinde monopol tesisinin ise, Devlete aidiyeti onuncu asrın sonlarından itibaren «Arap Amme Hukukunun» esas kaidesi haline gelmişti. Mevzû'u, Şarktaki tevakkufu esnasında inceleyen Fredrik, dönüşünde tuz, maden cevherleri, zift, keten ve kenevir üzerindeki devlet monopolunu memleketine ithal eder; ipek ticareti ile ipek boyacılığını da devlet tekeline tâbi tutan Fredrik, Devletindeki buğday ticaretini tamamen kontrol altına alır.

Fredrik'in gümrük sistemi, nihayet Batı'ya da örnek olur. Normanların Araplardan aldıkları gümrük sistemini mükemmel bir organizasyona kavuşturan Fredrik, her kudretli kimsenin keyfe göre artırabildiği feodal devletleri delik deşik eden iç gümrükler yerine, sâdece resmi hudut vergileri tanır.

Fredrik «Haçlı Seferinden» dönünce, bütün liman şehirleriyle Şimal hudutlarındaki geçiş kapılarında, «Şarktaki» gibi kervan yollarıyla, limanlardaki yüzbinlerce tâcir ve seyyaha otel olarak da hizmet gören; Arap örneği «Funduk»a uygun olarak «fundachi» ismi verilen resmi antrepolar tesis eder. Bütün ihraç ve ithal malları, bu mağazalarda toplanır; imparatorluk mağaza ve gümrük memurlarının nezareti altında, resmi terazilerle tartılarak muamele görür ve gümrüklenirlerdi. Resmi «fundachi»lerde ayrıca birer para değiştirme yeri vardı. Fundachi (Arap-

ça funduk, Almanca Fondaco veya funduk) ler, aynı zamanda Avrupa topraklarındaki ilk hakiki otellerdir. Arap memleketlerinde olduğu gibi bunlar, yolcuya lüks banyo da takdim ederler.

Şarka ait tecrübelerini değerlendiren Venedik'le İtalya şehirleri, bunlardan hemen pratik olarak da faydalandılar. Böylece Arap iş ortaklarına ait iftihar ettikleri bazı âdetler meyanında bu nevi konfor, Alplerin öte tarafında şaşkınlık içinde kalan tüccar topluluğu üzerinde büyük tesir yaparlar. Sicilya'da ve Şimali İtalya limanlarında öğrenilenlerin şurada burada aynen inşasına başlanır. Arap menşeli antrepo ve oteller, gezginci tüccarlar ve muhtemelen «Alman Şövalye Tarikatleri» vasıtasıyla Alman Hans bölgesinde de hüsnükabul görürler. Fondace (funduk) ve mağazin (mağaza) da olduğu gibi, arsenal (tersane), aval (aval-ticarî senetlerde kefil), Duane (gümrük), Kabel (kablo), Mohatra (Muhatara), Risiko (riziko), Scheck (Çek), Sensal (sarraf, borsa simsarı), Sterling (sterling), tara (dara), tarif (tarife), trafik (trafik), gabelle (tuz vergisi) gibi birçok Arapça mefhum ve isimleri sair eşyalarla birlikte «Avrupa Ticaret Dünyası'na» göç ederler.

Sicilya üzerindeki Arap hâkimiyetinin Avrupalılara geçmesinden itibaren, aradan şimdi 150 sene hattâ daha fazla bir zaman geçmiş bulunmaktadır. Buna rağmen mâli idâre ile devletin en mühim imkânlarından biri, imparatorluğun vazgeçilmez bir dayanağı ve II nci Fredrik'in savaşlarında mühim rol oynayan büyük bir kudret hâlâ Araplara tevdi olunmaktadır.

Devletin en yüksek makamlarında, Araplar bulunurlar. Baş Mabeyinci Richard, aynı zamanda devletin Mâliye Nâzırı, Kralın Başvekilidir. Bütün devlet gelirleri, muazzam memur cihazının, subaylarla askerlerin, ordu tehiizat ve teslihatiyle, bütün devlet hizmetlerinin maaş ve masraflarını, elinde mevcut doğru liste ve hesaplara göre tevzi edilmek üzere onun yanında toplanırlar.

Sarayda olduğu gibi Sicilya Adası'nın mâliye idâresindeki yüksek memuriyetlerin ekserisi Arapların elindedir. Arapça, mâliye dairelerinin kalem dili olmaya devam etmekte, «Divane» veya «Duane» gibi kelimeler artık avam dilinde yerleşmiş bulunmaktadır. Orta ve aşağı seviyedeki memuriyetlerde bile Arapça hâkimdir. 1244 yılında istişari avukatı **Fernando Caracciolo**, daimi şekilde halkının kanını emmek suretiyle fakirleştirdiği eyaletten vergi tahsil edemeyince **Fredrik O'nu** memuriyetinden atarak Araplara baş vurur. Yerine ehliyetli bir Arabı geçirir.

Umûmiyetle **Obert Fallamonaca** adıyla anılan **Abdurrahman**'ın oğlu da Sicilya'daki en yüksek memurlar tabakasının arasında temayüz eder. **Palermo Vergiler Genel Müdürlüğü**nden Sicilya Yüksek Mali İşler Başkanlığı'na, böylece Sarayın gözü önünde bulunan bir makama terfiyen getirilir. Bu derece kabiliyetli ve mâhir bir memur, diplomaside de fevkalâde istihdam yeri bulur. İmparatorluğun elçisi sıfatıyla İspanya ve Fas'ta Müslümanların Hükümdarının (**Emir-ül-Mü'minin'in**) sarayına seyahat eder. Bir defasında da **Tunus Sultanı** ile yapılan iktisadi müzakerelerde bir delegasyon'a başkanlık yapar. Bu münasebetle şahsının **Tunus konsolosu Heinrich Abbas**'ın muhafız ve develeriyle delegasyonu **Tunus**'dan diğer bir mahalle getiren masrafları için peşin ödediği masraflar karşılığı devlet kasasından 43 3/4 ons (*) altın alır.

Alman asıllı bir Kayzerin Devletinde o, bütün mukavele ve belgeleri daima Arapça imza etmeye mezdur.

Sicilya Devlet organizasyonunun faaliyet sahası, sadece memur ve subaylarla ilgili mevzulara inhisar etmez; bu faaliyet sahası, kına, çivit ve şeker kamışı gibi tamamen Arap ülkelerinde üretilmiş bitkilerin dikim ve ekimine ait emniyet tedbir ve tâminleriyle köylünün geçimi mevzularına kadar genişleyip uzar. Devletin murâkabe uzuvları,

(*) Ons: İngiltere'de 28,35 gr. ağırlığında tartı birimi (Mütercim).

tüccarı, onun ölçü ve tartılarını, depolamasiyle mallarının durumunu nezaret altında tutar; yiyecek maddelerini ve her şeyden ziyâde Şark memleketlerinde zarûrî görüldüğü üzere şehir dışında bulunması gereken mezbahaları muayene, sanatkârlarla, bankacı ve sarrafları, bilhassa doktor ve eczacıları imtihan ederler.

Öğretimin gidişini adım adım izlerler ve tâlimatlara bağlarlar. İşte bunu canlandıran bir emir:

«Önceden biraz mantık bilmeden, tıp ilmi öğrenilemeyeceğinden en az üç yıl mantıkla meşgul olmayan kimse tıp tahsil edemez».

Cesetler üzerinde otopsi ile birlikte cerrahi ve anatomi de dahil —inanılmayacak derecede modern— beş yıllık tıp tahsilinden sonra müstakbel doktor, ehliyetini iki defa fakültede, İmparatorun veya mümessilinin önünde isbata ve beş staj yılını tamamlamağa mecburdur. Ancak bu takdirde müstakil pratik doktorluk yapabilir. Buna mukabil, taşıyacağı büyük mesuliyet sebebiyle cerrah olmak isteyenin ayrı özel bir imtihana tâbi tutulmasına ihtiyaç görülmüştür. Cerrah namzedi böyle bir imtihanda «İnsan vücudunun anatomisine vâkıf» bulunduğunu, tıbbın bu şubesinde tam bir bilgi sahibi olduğunu ispat etmelidir. Çünkü o, «bu bilgilere sahip bulunmadıkça, ne müsbet faydalı bir ameliyat yapabilir, ne de ameliyattan sonra hastayı iyileşinceye kadar tedavi edebilir». Müsbet, pratik bir ameliyat için Luca'lı Hugo'nun Araplardan öğrendiği uyku süngerlerine artık tatbikata sahip bulunmaktadır.

Doktorların günde kabul edebilecekleri ziyaretçi miktarı, doktor ücretlerinin âzami seviyesi, fakirlerin parasız tedâvisi ve bilhassa eczacıların durumuna dair istikbale muzaf önleyici mâhiyette kesin tâlimatlar vazederler. Zira eczacı ile doktorun durumu arasında bir fark yoktur. Arap Dünyası'nda olduğu gibi Sicilya'da da eczacı, yeminli sağlık zâbitası teşkilâtının daimi kontrolüne tâbidir.

Frenklerin tıp sâhasındaki mevcut geri durumuna na-

zaran, Sicilya'da yüksek bir zirveye doğru ne kadar hızla yükseliş!

Fredrik, bu hususta da ilhâmını büyük babası II nci Roger'i ilk tıbbî mevzuata teşvik eden «Arap Örneğinden» aldı. Roger'in Kanununu kendi mevzuatıyla zenginleştirip daha da sertleştirir; mantıki şekilde genişleterek Batı'ya sunar.

O, halk ekonomi ve sağlığını, Arapların devrinde olduğu ve kendisinin de Şark seferinde bizzat görüp öğrendiği şekilde, sanayi ve ticaret zâbitasına kontrol ettirir.

Arapların Sicilya Adası üzerindeki asırlarca süren hâkimiyetleri esnasında, bu yönden tahakkuk ettirdikleri müspet her şey, bilhassa sıhhi şartların iyileştirilmesine ait olanlar, 1231 tarihli bir imparatorluk emirnamesiyle İmparatorluğun Ada dışında kalan toprak parçalarına da tamim edilir. Eskiden olduğu gibi, mektep ve kütüphânelere benzer şekilde hamamlar da şehirlerin itirazsız umûma mahsus tesislerinden sayılırlar. Şüphesiz Lucera, Avrupa'nın en sıhhi ve en temiz şehri olur.

Akarsulu, sayısız banyo odalarını ihtiva şartıyla birçok saraylarını inşa ettiren «Lucera Sultanı»na yani Kayzer'e bu yüzden Batı'da kızılır. Günlük banyonun alışılmış lüksü, bilhassa Kilisenin bayram günlerinde bir skandal sayılır; vücutlarını çıplak takdimden korkarak ürperen çağdaşları üzerinde tamamen kötü bir tesir bırakır.

Dersini bizzat halktan alan bir kimse, halkın öğretimi ile candan meşgul olmak mecburiyetinde değil midir? Bu mevzuda da bir ön çalışma başarılmıştır. O, devletine müstakbel çehresini vermek üzere lâik münevverlere başvurur. Ancak bu suretle o, Ruhani Devletin bütün kudretinden müstakil, kendi hükümdarlık devrinin zihniyetini temsil edecek bir memur devletinin yapısını, ilk dünya devletini, kurabilir.

Bu sebeple o, memurlar sınıfının özel bir tâlim ve terbiye görmelerine ihtiyaç duyar. Birçok akıllı ve zeki kimseleri memuriyet sınıflarına celp, bilhassa hukuk tahsilin-

de gayret göstererek iyi yetişmiş bu nevi kimselere devletin idaresini endişesiz tevdi edebilmek için Napoli Üniversitesini kurar.

Batı'nın hakiki mânâda ilk dünyevî üniversitesi olan bu genel tahsil müessesesinde hukukî ilimlere ilâve olarak Salerno'da meşhur tedris mahallerine sâhip tıb'dan başka bütün ilimler öğretilir.

Sicilya Krallığının en lüks ve Batı'nın en üniversal şahsı, esasen Kayzer'in bizzat kendisidir.

Hudutlara dair karşılıklı sohbet

Elli altı yıl devam eden hayatı boyunca, bu derece çeşitli kaynaklarla beslenen Fredrik'e, en devamlı tesiri Arap kaynakları yaptılar. Bu kaynaklar, yalnız onun çocukluk çağındaki kabiliyetli zekâsına tesir etmediler; ayrıca onun özel kabiliyetleri, kendilerine uygun besiyi buldular. Bu fikrî iklim, o'na kabiliyetleriyle mütenasip gelişme imkânlarını da sağladı.

Arap Medeniyeti, bilhassa İspanya'dan olmak üzere kısmen çekingen bir hayranlık, kısmen şüphe içinde ve her halde passif davranan Avrupa'nın her tarafına yayılmağa başladı.

Avrupa, tehlikeli telâkki ettiği Arap Filozofu İbni Rüştün fikirlerini, daha Haçlı seferinden önce, Fredrik'in Sicilya'daki «Büyük Sarayına» İspanya'dan gelen bir âlim sayesinde öğrenmişti.

Bu âlim, Michael Scotus'dır. Scotus, tahsilini İspanya'da yapmıştı. Arapçaya vukufu, o'nun Toledo'daki Arapça - Lâtinçe tercüme faaliyetlerine iştirakini sağlamıştı. Bu ise Kayzer'in o'na kollarını açması için yeterli bir réferanstı. Misafir âlim, Sicilya'ya bütün ilim dallarına ait geniş bilgilerle gelir. Bununla beraber o, asıl hocasını Sicilya'da

bulur. «Bahtiyar Kayzer! Bu dünyada herhangi bir insan, ilmi sayesinde ölümden kurtulabilseydi, kanaatimce o insan ancak sen olabilirdin» diyen Scotus, bu sözleriyle Fredrik'e karşı duyduğu derin hayranlığı belirtir.

Scotus, «Yüce Hâmisî» için İbni Sinâ'nın «Hayvanların kitabı» adlı eseriyle otuz seneden beri gerek Sünnî Müslümanlar, gerekse Hristiyanlar üzerinde nâhoş tesir yapan İbni Rüşd'ün, Aristo'ya ait komanterlerini tercüme eder.

Batı'da Averroes adıyla anılan doktor, hâkim ve filozof İbni Rüşd, 1126'da Kurtuba'da doğar. Onun yetmiş iki yaşında, Fas Sultanı'nın Marakeş'deki sarayında öldüğü aynı yılın içinde dört yaşındaki II. Fredrik de, Palermo'da kral tahtına çıkma hakkını kazanır.

Biraz yakından yaptığı ilk incelemelerinde İbni Rüşd'ün eserleri, Fredrik'e söylendiği şekilde menfur görünmezler.

«Hareket ebedî ve devamlıdır. Her hareketin kendisine takaddüm eden bir sebebi vardır. Hareketsiz bir zaman mevcut değildir. Hareketin bir başlangıcı veya sonu bulunduğu biz tasavvur edemeyiz.»

Hareketi esas tutan bu düşüncüyle, Kurtuba'lı filozof, Aristo'ya körü körüne inanır. Onun nazarında Aristo, bütün felsefeyi kapsar. Böyle olunca, geriye onun yorumlamasından başka yapılacak bir şey kalmamaktadır. Hz. Peygamber'den bin yıl kadar önce Allah'ın kelâmının ilânından çok evvel, Hristiyanların anlayıp inandıkları şekilde bütün hikmetin inkârı nasyonundan (*) onun bahsetmesi de, büyük filozofa karşı saygı göstermeğe ve onun namına «dogma» münakaşaları yapmağa mâni değildir.

Bu modern Arap bilgini, hakikaten emsalsiz bir cesaretle Aristo İdolünün (**) tamamen dışına çıkar. İbni

(*) İnkarnasyon: Tanrı'nın insan şeklinde görünmesi, Hz. İsâ'nın tecessütü.

(**) İdol: Mabut, calî (sahte) mefkûre, tapınılan heykel, sanem.

Rüşd'e göre yoktan var etme, yaratma, bir mitostan (mytos) (*) başka bir şey değildir. Kâinat gerçekte bir oluş, Tanrı'nın devamlı bir yaratmasıdır. Tanrı, bizzat kanuniyet, nizam ve cihanşumûl akıllıdır. Bu ilâhi akıl, bilgiyi yaratarak insan ruhuna ışık tutar.

İşte bu fikirlerin sahibi, Hıristiyanların nazarında Allah'ı inkâr eden kâfir bir filozof sayılmıştı.

İbni Rüşd, imânın karşısında bir de bilgi olmak üzere «ikili hakikat» kabul ediyordu. Acaba bu düşünüş, ruhun ebediliğini inkâr sayılır mıydı? Ancak onun eserlerini okumayan böyle bir kanaate sahib olabilir. Böyle bir kanaat taşıyan, onun eserlerini okumamış demektir. Çünkü Averroes, ferdin bütün maddî ve bedeni tahavvülleri yanında, değişmeden, olduğu gibi kalan bir rûhî cevherin mevcut olduğunu öğretiyordu. Ona göre rûhun pasif kısmı vücudun geçici kısmıdır. Bu kısım vücutla birlikte ölür. Zira ferdi her şey geçicidir. Ruhun yalnız aktif kısmı ilâhi menşelidir. Bu kısmın ferdiyetle ilgisi bulunmadığından ebedidir. Bu kısım, her şeye ışık saçan güneş gibidir. Bununla beraber her yerde ve daima yalnız başına bulunur. Ebedi olan ve kâinat gibi ebedi bir oluş halinde bulunan onunla, biz Tanrı'ya katılır, Tanrı'ya iştirak ederiz.

İbni Rüşd'ü okumamak, «Arap Felsefesinin» menşe ve istiklâlini inkâr etmek demektir. «Hakikatte bu hür fikirli insan, Tanrı'nın maddî bir varlığı bulunmadığını, onun akıl vasıtasıyla idrak olunacağını» belirtmekteydi.

Bu fikirler, «Kayzer»in üzerinde derin bir tesir yaptılar. Zira bu, bizzat onun konuştuğu bir dildi. Bu fikirler, doğrudan doğruya onun hayatının başlangıcında sâhip bulunduğu dünyadan, Arap Dünyası'ndan geliyorlardı.

Fredrik'in saray muhitinde yetişen bir diğeri daha, istemeye istemeye İbni Rüşd'ün fikirlerinin tesiri altında kalır.

(*) Kitapta, gerçek İslâm inancına uymayan fikir ve izahların, eserin Müslüman olmayan yazarına ait olduğunu bir kere daha belirtiriz.

Fredrik'in, Sultan El-Kâmil nezdindeki elçisi ve Kudüs'teki mümessili, Acerra Kontu Thomas d'Aquin'in kendisiyle aynı ismi taşıyan bir torunu ve bir de yeğen oğlu vardı.

Torunu Thomas, Sicilya Baş Hukuk Müşaviri Adenulf'un oğluydu. Thomas, daha sonra şair kardeşi Jacob ile birlikte asilzâde sıfatıyla sarayda yetiştirildi. Kızı Margarethe ile evliliği sayesinde II nci Fredrik'e damat oldu.

Yeğen oğlu Thomas ise, Hukuk Müşaviri Landlof d'Aquin'in oğluydu. O da, kuzeni gibi Arap şarkıcıların ayaklarında şiirler söyleyerek dolaşan kardeşi Rainald ile beraber, genç asil çocuklarının yolunda evvelâ yürümüş-tü. Fakat o, rahip olmak istiyordu. O'nu bu yeni yolundan çevirmek için ebeveyni, Fredrik'e bile başvurdu. Rainald, Saray baş hâkimi Petrus de Pinca'nın yardımıyla kardeşini bu arzusundan vazgeçirmek için iknaya çalıştı. Fakat Thomas'ın kararı kat'iydi. Napoli Üniversitesine devamla, Teoloji tahsilini tamamlayarak neticede, Roma Kilisesi'nin en büyüklerinden biri, doktor Angelicus oldu.

Aristo ve fikirlerinin propagandacısı İbni Rüşt ile münakaşada Thomas, birçok şerhleriyle hasmı İbni Rüşt'ü istihlafdan kendini alıkoyamadı. Sayısız meselelerde, kendisiyle Müslüman âlim İbni Rüşt arasında tam bir mutabakat bulunduğunu yavaş yavaş bizzat kendi delilleri meydana çıkardılar. Böylece hür fikirli Kayzer'in havasından ilham alan, o'na sâdık ailenin oğlu, kendisini şakadan verdiği sanılan ve önlemeğe çalışılan sahada, Kilisenin üst mevkilerine yükseldi.

Thomas'ın sayesinde teveccüh gören Aristo, üstelik Averoes'u da isnat ve ithamlardan kurtulmuş vaziyette peşi sıra sürükledi. İbni Rüşt'ün tehlikeli sayılan fikirlerini, Paris Üniversitesi'nin benimsenmesinden sonra bu Arap Filozofu, tecrübi ilmin ortaya çıkmasına kadar Avrupai düşünceye tesir etti ve Batı tefekkürünün hür gelişimine yolu hazırladı.

İbni Rüşt'ün, Kayzer tarafından Avrupa Üniversitesi'ne gönderilen tercümelerini, Michael Scotus'un içinde ha-

zırladığı «Fredrik'in Sarayı» böylece Arap felsefesinin giriş kapısı oldu.

Evvelce bildirildiği gibi Fredrik'in sık sık misafiri ve Michael Scotus'un dostu olan Piza'lı Leonardo'nun eserlerindeki Arap matematiği ve Arap sayıları da Batı'ya buradan giriş yolu buldular.

Oğlu Manfred'in de adlandırdığı üzere, «devamlı araştırmacı Fredrik'in zekâsı» için İbni Rüşd'ün fikirleri, susuz bir toprağa yağan lüzumlu bir yağmura benziyorlardı. «İspanya - Arap İlmi» ile yetişen İskoçya'lı da, nihayet kendisi için müşkül meseleleri tevcih edebildiği bir arkadaşı olmuştu .

O, dünyadan sanki başka bir yıldıza yükselmiş gibi, Papalığın aşıkâr aforoz tehlikesi ile karşı karşıya, bu yıldızın üzerinden, her şeyi anlamak, her şeyi öğrenmek, her şeyi —doğru matematik ölçülerle tesbit ve tabii sebeplere dayanan kendi tarzında —kavramak isteyen bir seyyahın gözleriyle Orta Çağ'ın dünya tablosunu inceler.

Michael Scotus anlatıyor:

«En sâdik astronomu olarak beni yanına çağırdı. Uzun uzun düşündükten sonra, derin bir merak içinde, dünyanın esaslariyle dikkate şayan taraflarına ait müteakip sualleri sordu:

«— Kaç semâ vardır?»

«— Semâ derinlikleri ne kadardır?»

Bunları takiben, temkinli ve makul bir şekilde devam eder:

«— Bize dünyanın ölçüsünü, genişliğini, uzunluğunu, dünya ile semânın en yüksek noktası arasındaki mesafeyi, dünyadan aşağıya doğru derinliğin miktarını, bu derinlik tek olmayıp birçok derinlikler varsa, bunlardan biri ile diğeri arasındaki mesafeyi söyle?»

Burada II nci Roger'in bizzat sahip bulunduğu sayılara karşı düşkünlük, hakikatin çıplak incelenmesini zihni yolla da tamamlamak isteği aynen yaşar. Aynı düşkünlük,

Napoli şehir sularının çevresini bilmek isteyen büyük basını, geceleyin surları ölçmeğe zorlamıştı.

Şüphesiz ebediyet meselesi de Fredrik'i daima «derin bir merak» içinde tahrik eder. İkinci defa Kilisenin aforozuna rağmen o, Araplara baş vurur. Suallerini Mısır, Suriye, Irak, Küçük Asya, Yemen ve Fas'a gönderir. Almo hade Sultanı, bu sualleri Centa'daki genç filozof İbni Sabî'n'e tevdi eder. Frenklere karşı son derece küçük düşürücü düşüncelere sahip bulunan ve kendi üstünlüğüne mağrûrane inanan 20 yaşındaki bu «Arap filozofu», câhil ve kaba kimseler saydığı Hristiyanların Arap Hükümdarlarına sundukları suallere yukarıdan aşağıya doğru istihzalı cevaplar hazırlar. Kayzer, müstağni gencin nezaketsiz cevabını gülümseyerek, sabır ve metanetle karşılar. Ayrıca onun reddettiği bir hediye ile de ona teşekkürlerini bildirir.

Şüphesiz bu yara tek başına kalır; bir yenisi vukua gelmez. Arap Hükümdar ve âlimleri, bilgili ve zeki Frank Kralı Fredrik'in ferâsetle hazırladığı suallerini, esaslı bir surette cevaplandırmak için gayret sarfetmeyi şeref sayarlar. Bütün müstacel işlerine ve düşmanlariyle mücadelelerine rağmen, gayretlerinde en küçük bir azaltma tevlid etmeyen fakat onu târifi imkânsız şekilde zorlayan bu fikir mübâdelesi, şüphesiz Fredrik için sâdece zarif ve câzip, eğlendirici bir oyun değildir. Bu ayrıca bir Arap gibi Arapların görüşünü inceleme arzusundan da doğmaktadır.

«Batı ilmi», mahiyeti itibariyle şüpheyile karşıladığı, aklını kurcalayan mevdu suali cevapsız bırakır.

Fredrik, kendi tarzında meseleleri görüp araştırmak isteyen bir ortaklığın hasretini duymakta, hakikatte bu hususta kendisine en yakın olarak Arapları bulmaktadır. Fakat O'na gıda veren Arap Dünyası, onu aynı zamanda kendi benzerlerinden uzaklaştırmıştı. O, hiç bir dogmatik kayıtle darlaştırılmamış olan Arap Dünyasının billûr kadar berrak muhitinde arkadaşsız, kendi muasırları tarafından anlaşılmamış bir adam olarak yapayalnız kalmıştı.

Öyle ki, daha henüz Yafa'da bulunduğu sırada, Arap-

ların hürmet ve dostluklarına tâlip olur ve bunu ilmi sualler sormak suretiyle temine çalışırken, sanki kendine bir cemaat edinmek, kendi gibi düşünüp, hissedenleri araştırmak istiyordu. O, bunu öylesine hasretle yapıyordu ki, bu hasret, Hristiyan Dünyasının darlığı, dar kafalılığı ve temelsiz kendini beğenmişliği arttığı nisbette artıyordu. Halbuki o, doğum ve kaderi itibarıyla kendisini sıkıştıran, yaralayıp dışına atan bu Hristiyan Dünyasının bir mensûbu idi. Kaderin darbelerden ziyâde en mahrem mesai arkadaşlarının kendisini yarı yolda bırakmaları karşısında, âdeta bir vatan hasreti duyar gibi ruhunda «ebediyen Şarkta kalmak» düşünce ve arzusu duyuyordu.

Bu zatın kaleminden Arapça olarak Fahreddin'e dö-külen sözlere, şöyle böyle yahut az çok acıklı diyemeyiz. Bunun çok daha ötesinde bu mektuba, duyduğu ıstırabın tam bir ifadesi ve binaenaleyh kendi iç varlığını sarsan büyük bir acının vesikası nazariyle bakmak mecburiyetindeyiz.

Bu mektubu Fahreddin ile vedalaşıp ayrıldıktan sonra yazmıştı. Münasebetlerinde fazlaca çekingen olduğu halde o, şu taşkın itirafta bulunmaktadır:

«Şefik ve rahîm Allah'ın adiyle:

Yolculuğumuza rağmen demir attı kalblerimiz sağ-
lam zemine;

Bu kalbler cisimlerimizden tamamen çözülüp ayrıl-
sa bile,

Onlar artık dostluğumuzun icrasına verilmiş bulun-
yorlar;

Sonra oradan kanatlanıp kudretimizin içinde birleş-
iyorlar.

«Duyduğumuz hüzünden, bizleri ıstıraba bürüyen sev-giden, içimize kadar sızan ve içimizi acıtan kaderden Fahreddin'in sohbetinde bulduğumuz o insana ruh verici, zevk dolu hasretimizden bahsetmek niyetlisi değiliz.

Evet, bu girizgâhta fazla ileri gittiğimizin farkında-

yım. Ne yapayım ki, sizinle olan bu huzur verici sohbetlerimizden sonra, kendimizi birden bire yapayalnız kalmış bir insanın ruhi perişanlığı içinde hissetmekteyiz.»

Evet, öyle oldu:

O rûh küşayışının ve tatmin olunmuş arzuların peşi sıra, hüznle keder, o heyecan verici sohbetlerin ardı sıra da ümitsizlik çıka geldi.

Fredrik bundan sonra muhteşem teşrifatın teamülü sayılan «Siz» hitabını birden bire fırlatıp atmak suretiyle doğrudan doğruya ruhunu konuşturan sözlerine şu şekilde devam eder:

«Sen ayrılıp gidince, bana sanki hangisini tercih ediyorsun, uzak kalıp ayrılmaya mı, yoksa ölmeği mi sualini soruyorlarmış gibi geldi. İçimden haykırp şöyle cevap verdim:

«İnayet buyur ve hangisi lâzımsa onu yap!»

O, kendisini devrinin üzerine yükselten ve devrinden bu derece trajik uzaklaştırılan manevî vatanında, daima yeni baştan kendisiyle aynı fikri seviyede arkadaşlar arar. Kendisine hediye olarak, dönen semâvî cisimlerle birlikte altından bir planetaryum getiren Arap elçilerini coşkun bir sevinçle kabul eder. Bu sâdece bir âlim sıfatiyle onu ölçüsüz derecede bahtiyar eden bir hediyenin sevinci değildir. Bu aynı zamanda onun Şam âlimleriyle beraber en çok sevdiği yollarda bir gezinti yapabilmiş olmasının sevincidir. Fredrik, elçileri aylarca yanında alıkoyar. Artık onlardan ayrılmaya kesin karar verince, vedâlaşmadan önce onlarla birlikte hicreti kutlar ve onlara şimdiye kadar Batı'da benzeri görülmemiş muhteşem bir «Şark» ziyâfeti verir. Gerçi misafirlerini sarayında ebediyen tutamaz, fakat bu münasebetle başka köprüler kurar.

Bir kere de diğer cepheden Kayzer'in uzaktan görünen şeklini müşahade etmek, onu Arapların gözleriyle görmek, sorduğu suallerle onlar üzerinde uyandırdığı itibarı öğren-

mek, ayrıca Kayzer'in elçilerine Arap hükümdarlarının verdiği değeri ölçmek, çok ilgi çekicidir.

Kayzer'in elçilerinin Musul'da ders veren fevkalâde bilgili ve akıllı âlimin yanına nasıl geldiklerini bizzat Araplardan öğrenebiliyoruz .

Buna gözle şahit olmanın tamamen tâze intibai, sahneyi canlandırmakta, böyle bir rü'yet şahidine dayanarak Usaybi'a şunları bildirmektedir.

«Kemâleddin'in bir talebesi olan Kadı Celâleddin el-Bağdadi anlattı: Frenk Kralı Fredrik'in bütün ilim dallarında geniş bilgisi bulunan bir elçisi, astronomi ve diğer ilimlere ait meselelerle birlikte, Musul valisi Bedreddin Lulu'nun yanına çıkageldi. Bu meseleleri Kemâleddin ibni Yûnus'un çözmesini istiyordu.

«Bedreddin, bunun üzerine keyfiyetten Kemâleddin'i haberdar etti. Kemâleddin'in dünya işlerine aslâ önem vermediğini; daima eski elbiseler giydiğini bildiği için elbise ve durumunu da düzeltmesini istemişti. Kemâleddin, onun bu arzusunu müspet karşıladı. Frenk elçisinin medreseye yaklaşmakta olduğu kendisine bildirildiği zaman ben yanıdaydım. Bunun üzerine hukuk âlimlerinden birini, elçiye karşılamaya gönderdi. Şeyh Kemâleddin ibni Yûnus'un yanına elçinin geldiği sırada, zeminin en güzel ve kıymetli Yunan hahlariyle örtülü bulunduğunu, Kemâleddin'in etrafında bir miktar kölenin sıralandıklarını gördük. Şeyh, cevapları yazarak elçiye verdi. Elçinin ayrılıp gitmesiyle birlikte evvelce gözlerimizin önünde bulunan her şey de kayboldu.

Şeyh'e şöyle söyledim:

— Muhterem efendim! Biraz evvel gördüğümüz ihtişam ve debdebe ne şâhâneydi!

Gülümsedi ve şu cevabı verdi:

— Evet Bağdadi! Onlar da ilimle beraber gezmeğe gittiler.»

Musul'da diğer bir âlime mensup Kemâleddin'i kıskanan bir talebe, daha sonra vak'ayı sadece işitmek suretiyle

öğrenmişti. Fakat İmparator Fredrik'in Arap âlimlerine nefes aldirtmadan tam bir çığ gibi tevcih ettiği fevkalâde güç problemleri hafızasında tutmuştu.

O da şunları anlatmaktadır:

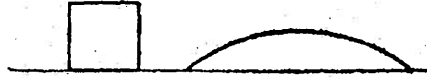
«Kemâleddin'den işittiğim en hayrete şayan husus şuydu:

Sultan El-Kâmil devrinde Frenkler, çözülmek üzere Suriye'ye meseleler göndermişlerdi. Bunlar arasında tıp, felsefe ve matematiğe ait olanlar da vardı. Suriye'li âlimler tıp ve felsefe ile ilgili olanlarını çözdüler. Halbuki Sultan El-Kâmil, bütün meselelerin hallini istiyordu. Bu sebeple o, geometrik suallerini Musul'da hocamız Mufaddal ibni Ömer-el-Ebkeri'ye gönderdi. Ancak geometri ilminde emsalsiz denecek kadar bilgi sahibi olan hocamıza, meselenin çözümü müşkül görünmüştü. Problemi Kemâleddin ibni Yûnus'a gösterdi. Kemâleddin ibni Yûnus biraz düşündükten sonra problemi çözdü.

«Problem şuydu:

«Bir yayın kirişini dışa doğru çekmek ve yayın üzerinde temdit suretiyle, bu kirişle yay parçasına müsavi satıhta bir kare nasıl vücûda getirilebilir?»

Problemin figürü şöyle idi:

Bu suretle isbat formülünü elde eden El-Mufaddal, bundan sonra bir risâle vücûda getirerek, onu Suriye'de Sultan El-Kâmil'e gönderdi. Suriye'ye geldiğim zaman en güzide âlimlerin risâleye hayran kaldıklarını, ispat şeklini methettiklerini gördüm. Problemin çözümüne ait bulunan formül hakikaten o devrin bir başarisıydı.

Batı'da sadece bir kimse (Fredrik), sezdiği en nazik ve çetin suallere tam isâbet kaydeden Araplara soruyor,

Araplar da Batı'da yalnız bu şahsın ilim ve fende kendilerine denk bulunduğunu biliyorlardı.

Avrupa'nın bu muhteşem tahtındaki hayranlık uyandıran insanın senelerce İslâm Hükümdarlarına gönderdiği sel halindeki meselelerden birkaçını hukuk âlimi Şihâbüddin el-Karâfi toplamıştı. Kahire'li «Büyük Hukukçu» ayrıca tabii ilimler ve bilhassa fiziki meselelerle de meşgul oluyordu. Hristiyanlarla Müsevilerin münakaşa etmeyi sevdikleri, azizlerin heykelleri ,göz yaşları ve memelerinden süt akması gibi çirkin suallere, münevver «İslâm Âlimi», tabii ilimlere ait izahlarla cevap vermişti. El-Karâfi, bu nevi saçma sualleri, bu derece derin bir hürmetle karşılamış, hakikaten ilme düşkün krallarını bu derece takdir etmişti.

İşte onun kanaatlarını belirten birkaç satır:

«Sicilya'da Frenklerin Kralı Fredrik, Sultan Kâmil'in devrinde Müslümanları denemek için yetmiş güç سوال sormuştu. Frenk Kralı, son derece bilgili ve akıllı bir şahıstı. O'na verilen cevaplardan birkaçını duydum. Fakat hepsini bilmiyorum. O sırada bu sualleri cevaplandırabilecek ve verilecek cevapları kontrol edebilecek sayısız zekî ve bilgili âlimler vardı.

Bizzat görgüye dayanarak öğrendiğim elli suali bu kitapta topladım.»

Şihabüddin El-Karâfi, bu elli mes'eleden optiğe taallük eden aşağıdaki üç سوالin ilk olarak bizzat Fredrik tarafından tertiplendiğini belirtir.

Sual 11:

«Kürek, mızrak ve diğer mümasil dik cisimlerin bir parçası suya dalınca, neden suyun üst yüzüne doğru yükselmiş görünürler. —Bu, İmparator Fredrik'in bizzat ortaya attığı büyük meselelerden biridir.—»

Sual 25:

«Süheyl doğarken en yüksek noktasındaki durumuna nazaran neden daha büyük görünür? Halbuki güneşin büyük görünmesini açıklamak için ileri sürüldüğü gibi gü-

neyde rutubet bulunmaz. Bütün güney memleketleri kurû çöllerdir.»

Sual 30:

«Hayalin dimağa yükseldiği sırada, gözün dışında hiç bir şey bulunmadığı ve tamamen sağlam bir göz mevzu-bahis olduğu halde, neden sanki gözün dışında sinek veya sivrisinekler uçuyormuş gibi göz perdesinde siyah iplikler görünmeğe başlar? Gözbebeğine yakın iken görünebilen bir cisim, gözbebeğine bitişince neden artık görünmemektedir?»

Bir «Hristiyan Hükümdarın» kendileri gibi sual sor-ması, kendileri gibi düşünmesi, evet, bilhassa Batı'da her şeyin üzerine gerili bulunan mucizelere inanmanın perde-sini çekip yırtacak durumda bulunması, O'na bütün İslâm devletlerinde büyük bir şöhrat sağladı. Bir Arabın, bir poli-tikacı olarak Fredrik hakkında söylediği sözler, bu mânâ-da da aynen vârittir.

«İskender devrinden bugüne kadar Hristiyan Dünya-sında böylesine bir «Hükümdar» elhak gelmemiştir.»

Bu şöhrat, Musul'da Kemâleddin ibni Yûnus'un yanında uzun zaman felsefe, matematik, astronomi tahsil ve Bağ-dad'ta tıbbî bilgiler iktisab eden Antakyalı Yâkub'u, bir Hristiyan olan bu güzide «Arap Âlimini» çarçabuk kendi-ne çeker. Ermeni Hükümdarının sarayında tanıştığı Fred-rik'in bir elçisiyle birlikte o, Kayzer'in Foggia'daki sarayı-na gelmişti. Piza'lı Leonardo'yu Kayzer'in kabulü sırasında üstad Theodor sıfatıyla karşıyoruz.

Saray filozofu ve «Batı İslâm Endülüs İlminin Mümes-sili» Michael Scotus, Kayzer ile birlikte yaptığı bir seya-hatte, 1235 yılında Almanya'da ölünce Kayzer, «Doğu Arap İlmine» vâkıf üstad Theodor'u, İskoçya'nın yerine tayin eder. En güzide filozofun bu makamında «Âlim Arap», hü-kümdarından sadece birkaç ay önce gözlerini hayata ka-padığı âna kadar canlı bir faaliyet gösterir. Kayzer'in en mübrem ve mutena ihtiyaçları için dâima kendi eliyle ilaç-lar ve şekerlenmiş kuvvetlendirici maddeler hazırlayan bu

çok bilgili adamın ölümünü, İmparatorun ölümüne bağlayan rivayetler çıkar ve onun yetkisiz elleriyle hazırladığı şekerli armutların, İmparatorun hastalığını nüksettirdiği ve onun ölümüne sebebiyet verdiği ileri sürülür.

Theodor, sahip bulunduğu geniş bilgilerini, aynı nisbette sarayın istifadesine sunar. Bu «Arap Âlimi», İmparatorla matematik ve astronomik problemlerini münakaşa eder, bir müneccim gibi onun tali'ine bakar; imparatorun bürosunda bilfiil çalışır.

Arap hükümdarlarıyla arasında mevcut muazzam muhaberatı idare eder. Politik misyon içinde Arap hükümdarlarının saraylarına seyahatler yapar. İmparatorluk namına ticari mukaveleler akdeder. İmparator özel baş hekimi sıfatıyla onun sağlığı bakımından en mübrem ve mütena ihtiyaçlarıyla ilgili zamanları düzenler; İmparator ile saray memurları için kendi eliyle şekerli meyveler hazırlar. Şuruplar, şekerleme ve menekşe şekerleri imâl eder. «Efen-disi Hükümdarı» için berrak ve parlak bir üslup içinde, örnek sayılacak derecede inceden inceye düşünülmüş mantıklı şekilde tertiplenmiş bir diyet kitabı yazar. Kitapta İmparator'a besin faaliyetinin tanzimi, gıdaların terkibi, ihzar ve baharatlanması, yemek zamanları ve içki ve şarap hadlerinin tayini, hava ve iklim değişikliklerinde hararet derecelerinin düzenlenmesi, hazım, uyku ve cinsi münasebetlerle ilgili usûl ve metodlar verir.

Bu kitap, Batı'da kendi tarzında bir şâheser, tıbbi etüd olarak o devrin çakıl taşları arasında bir pırlantadır.

Nihayet üstad Theodorus, İmparator Fredrik'in emri üzerine, bizzat İmparatorun kendi eliyle tashihlerinde zevk duyduğu tabii ilimlere ait bir eseri Arapçadan tercüme eder.

Mahsur Faenza şehrinin kapıları önündeki kış karargâhında İmparator, zamanını Theodor'un çevirdiği avcılığa dair bir eserin tashihi ile geçirir. Bu eserin Arapça yazarı da Fredrik'in en yakın çevresinde yaşar. Bu, Kuşçubaşısı, Şahincisi Mü'min'dir.

Onun İmparatorla şahin kuşlarına karşı sevgi ve şahinle avlanma sevgisinin doğurduğu ihtirasa nazaran daha fazla ,müşterek başka bir tarafı da vardı.

Yeni bir dünya görüşünün doğuşu

Bu iki şahıs, Cermen ile Arap, Batı'lı münevverde bulunmayan bir şeye sahiptiler:

Açık, keskin, hakiki bir tabiat görüşü. Bu iki şahıs, İmparator ile şahincisi, her halde İmparatorun oğulları Enzo ve Manfred ile atların tedâvisine dair bir eserin yazarı olan İmparatorun «İmrahoru», hakikate karşı gözlerini kapayanlar meyanında yegâne hakikati görenler, tabiatı, eşyayı anlayanlar, bizzat Fredrik'in isimlendirdiği üzere, kabili idrâk hakikati müşâhede, peşin hükümsüz kavrama ve araştırmada üstadlardır.

Fakat onlar gibi her insanın hakikati görmemesi, gerçekleri kavrayamaması acâyip ve oldukça garip değil midir? Gerçi bugün bu garip görünebilir. Maddî ve cismani tabiata ait hakikatleri Arap Dünyasının daha yüksek bir seviyeden müşâhede ve mütalâa etmesine karşılık, bu devrin Avrupalı zekâsı gerçek tabiata sadece Allah ve Ruh yönünden metafizik imâ, denestirme, hâdise ve daha ziyâde moral bir mebde olarak ehemmiyet verir. Fakat bu yönden bile o, bizzat serbest hareket edebilme imkânına malik değildir.

O derece ki, Orta Çağın çok sevilen ve okunan «PHYSIOLOGUS» adlı eseri, karıncaları yiyen daha büyük hayvanların mahiyetini bile son derece dinî ve ahlâkî esaslara dayanmak suretiyle şu şekilde izaha çalışıyordu:

«Karınca arslanı, (Ameisen löwe) karınca ile arslandan meydana gelir. Doğar doğmaz ölür. Çünkü besinini temin edemez. Gıda kifayetsizliği sonunda açlıktan ölür. Gerçeğin böyle olduğunu İncil de teyid eder. Bu hususta İncil şöyle der: «Karınca arslanı, gıda noksanlığı sebebiyle ölür.» Çünkü onun iki yaratılış ve husûsiyeti vardır. Et yemek isteyince, sadece tohum yiyen ve tohuma acıkan karınca karşı kor. Et yerine tohum yemek isteyince de sadece

et yiyen arslan yaradılışı mukavemet eder. Böylece ne et ve ne de tohum yiyecek halde olmadığından ölür İki efendiye, iki hükümdâra, Allah'a ve Şeytan'a hizmet etmek isteyenlerin vaziyeti böyledir. Allah'ın kendilerine sâfiyeti öğretmek istediği sırada şeytan da onları dalâlete sevke çalışır.»

Fredrik'in aşağıdaki sözleri, bönce bir hayâl ve kaba ve diyalektiğin bambaşka bir şekle soktuğu tabiatın gü-lünç, kansız suratına şimşek gibi çarpmaktadır.

«Niyetimiz, var olan şeyleri gerçek şekilleriyle ortaya koymaktır.»

Bu sözler ve bu sözleri kendisine mukaddeme yapan eser, Batı'nın dünya görüşü ile tabiat araştırmasında dönüş işaretleri sayılırlar.

Çok fazla kitap okuyan ve her mevzua şâmil bilgisinin mühim bir kısmını, daha çocukluğunda edinen bu fevkalâde bilgin ve kültürlü Kral, bununla beraber aslâ yazılanlarla yetinmez; her şeyi gözleri ile görmek ister. O'na göre, «kesinlik kulak yoluyla sağlanamaz.»

Malik bulunduğu hayvanat bahçesi, bu en iyi müşahe-decinin her şeyi yalnız gözleriyle değil, Arapların belirttik-leri gibi, hayvanların cins ve nevilerini, husûsiyet ve itiyat-larını, devamlı hususî müşâhedelerle tetkikine hizmet eder.

Fredrik, son derece san'atkârane bir şekilde kurulmuş bir kuş bahçesinde, âdeta bir yıldızın hareketini izleyen Arap astronomlarının fanatik titizliği ve sarsılmayan azmi ile, kuşlarını inceler. İslâm hekimlerinin hasta yatağında-ki müşâhedeler sayesinde edindikleri bilgi ve tasvirlerle benzeyen bir klinik kat'iyet ve vuzuhu içinde kuşların iti-yad ve uçuşlarını en ince teferruatına kadar izah eder.

Târifi imkânsız güçlülere rağmen, oğlunun teşviki üzerine, senelerce teker teker yaptığı müşahede ve incele-melerle işlediği «Şahinle avlanma san'atı» isimli seri, mez-kûr adına rağmen daha ziyade diğer mevzulardan bahse-

der. Böylece bu eser, tam bir ilmi ornitoloji (*), evet müellifinin bile tahayyül edemeyeceği şekilde, modern tabii ilimlere başlangıç olur. Bu kitaptaki her şey, ya **Fredrik**'in kendi tecrübelerine veya bizzat tecrübe imkânını bulamadığı hallerde başkalarının tecrübelerine dayanır. Bu takdirde de ya güvenilir özel şahıslar kullanır — «zira ilim mevzu-bahis olunca» onun nazarında mesafe ve masrafın aslâ bir ehemmiyeti yoktur— veya kendisi gibi araştırmaya düşkün ve böylece bir yüce oyunu beraber oynamaktan hususi bir zevk duyan Arap Hükümdarları vasıtasıyla Mısır ve diğer uzak ülkelerden mütehasşısalar getirir.

Fakat tekrar denenmeyen, bizzat gözle teyid ve takviye olunmayan veya tecrübe ile kesin şekilde isbat edilemeyen hazır hiçbir görüş kitaba konmaz.

Bu, eski ve modern müelliflerin, «Şahsi müşâhede ve tecrübelerimle dosdoğru olarak tesbit ettiklerimi kitabıma aldım; doğru bulmadıklarıyla gerçeğe aykırılıklarını bizzat tesbit ettiklerimi ise almadım» diyen Arap Nebatatçısı İbni Baytar'ın çalışmasındaki aynı kat'iyet ve aynı mes'uliyet şuuru ile yapılır.

Saray filozofu Michael Scotus, «Âlim İmparator» için, **Aristo**'nun «Zoolojisi» ile İbni Sînâ'nın «Şerh»ini Arapçadan tercüme etti. İmparator, bunlardan başka kendi şahincisi Arap Mümin'in risâlesiyle şahinlere, şahinlerle avcılığa dair Araplarla Avrupalıların şimdiye kadar yazdıkları küçük eserleride okudu. Böylece mesleki eserlerden de bazı fikir ve ilhamlar aldı. Fakat bu fikirlerle yetinmediği gibi bu eserler de onu iknâyâ aslâ kâfi gelmezler. **Aristo**, fazlaca itibar ve hürmet gösterdiği bir otorite olduğu halde onun hiç bir fikrini, kendi gözleriyle tabiatta görüp, doğruluğunu böylece anlamadıkça kabul etmez. **Fredrik**, bunun sebeplerini şöyle belirtir:

Gereken yerlerde **Aristo**'ya tâbi olduk. Ama bizim tecrübe ile öğrendiğimiz bilhassa muayyen kuşların yaratılı-

(*) Ornitoloji: Zoolojinin kuşlar ile ilgili kısmı (Mütercim).

şına ait husûslarda, **Aristo**'nun hakikatlerden uzaklaştığı görülür. Onun için «Filozofların Şâhı»na her hususta iltihak etmedik. Çünkü **Aristo**, umûmiyetle kuş avcılığı yapmamıştır. Halbuki biz, kuş avcılığını sevdik ve yaptık.

Bütün bunlar «Arap Mektebi»nin en mütekâmil düşünce tarzına muvafık sözlerdir. Bunlardan hiç biri, tasavvufun sis örtülerine başvurulmak suretiyle Batı'ca «muhterem ve mukaddes sayılan zulmetlere» daldırılmış değildir. Burada artık her şey, tam bir vuzuh ve serbesti içinde ifâde edilmiş ve nereden gelirse gelsin, müşahede ve tecrübe yoluyla öğrenilmek üzere, gün ışığı altında el ile tutulacak haldedir. Her şey bir usûl dairesinde tasnif edilmiştir. Her şeyin cevabı, titiz bir tarafsızlıkla ve hakikate ait husûsat karşısında gösterilmesi lâzım gelen hürmetle verilmiştir.

Bütün bunlar böyle olmakla beraber, İmparatorun gösterdiği bu sâlim düşünce tarzında, yine de mucizelere inanan bir taraf vardır. Zira, düpedüz tabiat hâdisesi telâkki edilmeleri lâzım gelen husûsatın, nasıl mucizemsi bir menşe'e ircaı gerektiğini ve bunlardaki tekevvünün de keza nasıl mucizemsi bir şekilde cereyan ettiğini pekâlâ tasdik etmektedir. Hem sonra, yine sâlim görünen bu düşünce tarzına nazaran, tabiat hâdiselerine dışarıdan müdâhale edebilen, mucizemsi kudretten sarfınazar ederek bunun yerine «sebep ile netice» kaidesini, bir kâdiri kül imiş gibi ikâme etmeğe kalkışmak epeyce büyük bir cür'et değil midir?

II. Fredrik, Arap Mektebinde talebelikten hoca'lığa yükseldi. Bir kere öğrendikten sonra, bütün koltuk değneklerini fırlatıp atarak artık kendi başına yürümeğe başlamasına mukabil, Rönesans ise yeni otoritelerin eteğine yapışır. Fredrik, Arap Mektebinden sadece bilgiyi almaz; bizzat ortaya koyucu olarak da modern tabii ilmin kurucusu olur. İskolâstik, Hümanizm ve Reformasyonun canla başla gayret sarfeden otoritelerinin dışında kalan **Albertus Magnus**, **Roger Bacon**, **Leonardo da Vinci**, **Fran-**

cis Bacon ve Galile gibi mütefekkirler sîlsîlesinin birinci halkasını teşkil eder. Başlangıç mı? Yoksa İslâm Fikir Dünyasından buraya uzanan zincirin bir halkası mı? Zira Albertus Magnus, Roger Bacon ve Leonardo dahi doğrudan doğruya Arapların omuzlarına dayanırlar. Arap ilmi ayrıca «Sicilya Sarayı»ndan bilhassa II nci Fredrik'ten de onlara ulaşır.

Fredrik'in fikren kendisine yakın bulunan Sen Dominik Râhipler Tarikatına mensup Suab'lı Kont Albert von Bollstadt'ın Köln'deki bahçesinde ziyaret ettiği söylenir. Fredrik Albert'in öğretmeni Köln'lü Heinrich ile sağlam şahsi münasebetler kurmuş ve ona İbni Sînâ ile İbni Rüşd'ün birer el yazmasını istinsah için ariyeten vermişti. Albert, yalnız hocasındaki bu el yazmalarından değil, yazı masasının üzerine hocasının koyduğu İmparatora ait «Şahinle Avlanma San'atı» adlı eserden de şüphesiz faydalandı.

Bu kitap, Fredrik'in çınlayan sesi olarak veya «Nebatat»ında:

«Buraya yazdıklarım, benim tamamen kendi tecrübe-
rimin veya kendi tecrübelerimle doğruluklarını teyid ettik-
lerimi bildiğim müelliflere ait mâlûmatların mahsûlüdür.
diyen, İbni Baytar'ın ağzından çıkmış gibi kulağına hoş ge-
lir ve ona huzur verir.

Albertus'un «Nebatat» ve «Hayvanlar»a dair eserleri, sadece yazı masasında meydana gelmediler. Albertus'la birlikte ilk araştırma odası açılır. Batı'da ilk defa bir âlim, bir araştırmacı, Arapların yaptığı ve İmparatorun da örneğini verdiği şekilde açık gözlerle tabiatın içine girer.

Her sâhada bilgi sahibi olan bu büyük âlim, tamamen İmparatorun zihniyeti içinde ve onun sözleriyle şöyle açık-lamaktadır:

«Tabii ilimlerin vazîfesi, başkalarının mâlûmatını ol-
duğu gibi bildirmek değil, bilâkis tezahürlerdeki müessir
sebepleri meydana çıkarmaktır.»

Tecrübeci olarak da Kayzer'in ayak izlerinde yürüyen

Büyük Albert (Albertus Magnus), bununla beraber tecrübeye kesin tâlip olmada Roger Bacon'a nazaran daha amatör sayılır.

Hayran kalınacak derecede geniş bilgi sahibi «Mucizevi İngiliz Âlimi» Doktor **Mirabilis'e** (*) doğrudan doğruya Şarktan gelen bilgilerin yanında, kısmen iki Anglo-Sakson âlimi Şark'a seyahatlar yapan Arap Matematiğinin Mütercimi Bath'lı **Atelhart**, Arap Optiğinin de Batı'daki hocası **Grosseteste**, kısmen kendisinin hocası, Haçlı muhاریplerinden olup Batı'ya Arapların, pusula ve mıknatısa dair tecrübelerini getiren Fransız **Petrus de Maricourt** da Arap Mektebinin metod ve bilgilerini ulaştırırlar. Ayrıca Sicilya Büyük Sarayı ile bizzat kendi hemşehrisi **Michael Scotus** da hi Anglosakson'a bu hususta geniş bir köprü olurlar.

Modern Batı, asırlarca Normanlar'la Alman imparatorlar neslinden gelme imparatorların hâkim bulunduğu işte bu Sicilya'da dünyaya geldi. Ebesi, «Arap Zekâsı»ydı. Hristiyan ve Arap Dünyaları arasındaki bu devlette, «Arap Dehâsı», II nci **Fredrik**'in şahsiyetiyle birleşip onunla elele verdi. Böylece daha onun dünyaya geldiği sırada, babası VI ncı **Heinrich'e**, **Gotfried von Viterbo**'nun söyledikleri tahakkuk etti.

İşte bu **Fredrik**, siyasi sahada sâdece kısa bir «altın saat» sürmesine mukabil, ilim sâhasında asırlarca Batı ile Doğu'nun barıştırıcı unsuru oldu.

Kayzer'in Doğu ile Batı arasında kurduğu bağlantıdan yeni bir lâik iklim, kritik ve tecrübi tabii ilimlerin mukabil tesirleri içinde yeni bir dünya görüşü vücûda geldi. Modern Devlet, esas temelini bu bağlantıya borçludur. Batı mimârisiyle mûsiki ve şiiri, sadece dekoratif uslûb unsurlarını değil, konstrüktif yapı fikirlerini de bu terkipten aldılar. Ancak bu, Arap Medeniyeti tesirlerinin Batı'ya artık

(*) Doktor **Mirabilis**: Ortaçağ'ın beş büyük simâsından biri olan **Roger Bacon** (1214-1292) a, Ortaçağ'ı hayran bırakan geniş bilgi karşısında, Ortaçağ'da verilen isimdir (Mütercim).

başka bir köprü üzerinden, İspanya'dan da ulaştıklarını gösterir.

Hıristiyanlıkla olan iç bağıını aslâ çözmediği halde, kendisine «Baş Zındık» lâkâbı lâayık görülen İmparator Fredrik'e, Zisterzien papazlarının beyaz entarisi (*) içinde papazlar tarafından günahlarının affı için âyin yapılır. Fredrik, 13 Kasım 1250 tarihinde, çok sevdiği Hükümet merkezi Foggia ile Arap şehri Lucera arasında, yol üzerinde bulunan bir kalede gözlerini hayata kapar. Ölümü ile çevresi dağılır. Cenazesi hareketli gençliğini içinde geçirdiği Norman caddeleri ile ebeveyninin medfun bulunduğu Palermo'ya getirilir.

İmparator, Palermo'da artık Zisterzien papazlarının beyaz entarisiyle değil, bilâkis yanında Arap üslûbundaki kılfı içinde kılıcı da bulunduğu halde, Dünya Hükümdarının kartal süslü urbasiyle ebedi istirahatgâhına çekilir: Vücudunu tamamen saran baştan aşağı son derece san'atkârane süslerle örtülü, eteklerinde altın yaldızlı kordelâlar bulunan bu elbiseyi, Arap eller, Müslümanların bu en büyük dostu, en kadirşinas talebesi için işlerler. Kollarında ise şu ithaf, işlemeyle belirtilir: «BU SULTAN'A BİR HEDİYEDİR.»

(*) Zisterzien Papazları: Sen Benua tarikatının 12 nci asırda Sen Bernard tarafından yeni bir şekle konmasından sonra, bu tarikata mensup papazlara Bernard'ın adı verilmişti. Daha sonra Zisterzien denmeğe başlandı. Lâtincesi Cictercium'dur (Mütercim).

YEDİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS ARABESKLERİ

Hız. Muhammed'in muvaffakiyetinde olduğu gibi, hakikat, her tarafa nur saçabilmelidir; tek ve eşsiz Allah mefhumunu aşlamakla o, bütün dünyayı yenmiştir.

Goethe, Westöstlicher Diwan

Almanya'da kadına «Gnädige Frau» diye hitap edişimizin kökü ve en eski örnekleri

Bu münâsebetle «Gnädige Frau» (son derece semahatli ve âtîfetli hanımefendimiz) gönderdiğimi lütfen kabul ediniz dememe müsaade buyurunuz;

«Sizin» saygılı bendeniz
Rainer Maria Rilke

Bu bir aşk mektubu olmamalıdır. Nitekim öyle oldu. Ben de başladığım gibi onu bitirmeğe mecburum:

Gnädiges Fräulein (muhterem ve semahatli küçük hanımefendiciğim) derin hürmetlerimden emin olarak dememe müsaade buyurunuz;

«Sizin» Sâdık köleniz
Fritz Frhr. von Liliencron

Hakiki pırlanta yahut yontulmuş billür gibi, kadına ayrıca lâayık görülüp ayağının ucuna hürmetkâr bir eğilişle bırakılan bu ziynet ona biz Almanların «Gnädige Frau»

(semahatli ve âtifetli hanımefendimiz) şeklinde hitap edişimiz, —bugün bile farkında değiliz ki— bizlere Doğu Arap Dünyasından intikal etmiş bir nezâket ve hürmet ifadesidir.

Bu ziynet eşyası (yani hitap tarzı), elden ele geçerek asırlar boyunca ifâde bakımından şekil değiştirmiş, neredede rastlanmış ise alınarak bir başka ifade zevkine göre yontulup işlenmiş ve o büyüğü pırıltısını aslâ kaybetmemiştir. Öyle ki, bugün yani yirminci asırda bile, kadından beklediği âtifeti elde etmek isteyen erkeğin baş vurduğu sihir-kâr bir tesire mâlik bulunmaktadır.

Sabahleyin mektubunuzu kaparken, «semahatli ve âtifetli hanımefendiye», doğrudan doğruya «sizin sâdık köleniz veya bendeniz» demiş iseniz, ona «derin saygı duyan» falanca şahıs olduğunuzu bildirecek, böylece bu formüllerle aynı zamanda Arap medeniyetine olan sadakatinizi de belirtmiş olacaksınız. Asırlardan beri her parkenin üstünde bir kadının elini öpmek üzere tâzimle eğilirken, bu münâsebetle Arap Medeniyetine de reveransta bulunmaktasınız (*). Evet, duygularınızın mâsum tesirine râm olup, bir sevgilinin önünde ona taparcasına diz çökerken, orada farkına varmadan «Arap Dünyası'ndaki kadın sevgisinin» silinmeyen, olduğu gibi duran ayak izlerine basmaktasınız.

Bu böylece daima tekrarlanır gider. Perestîşe lâyık görülen kadın önünde erkeğin ayağa kapanırcasına bizzat küçülmesinin bu dili, bu jesti ve bu teslimiyet hâli, menşe' itibariyle bize ait olmadıkları halde, bizim için ikinci bir tabiat haline gelmişlerdir. Havvâ'nın işlediği günâh uğruna, kadının kocasının hizmetçisi, kocanın da efendi olduğunu

(*) Bir ubûdiyet işareti olan el öpmenin, «Avrupa Feodalizmi» ile hiç bir ilişkisi yoktur. Bilâkis o, oriyantal yaşayış sâhasına aittir. Müslümanlarda ubûdiyet, perestîş ve hürmetin bir işareti olarak meydana çıkan el öpmeye, İbni Durayd'ın (vef. 1030) şu cümlesinde de görülür:

«Beni, seyahatin uzunluğu ile korkutmak istiyorsun. Halbuki sadece Âmiri'nin elini öpebilmek, böyle bir seyahati göze almaya değer.»

Americo Castro; adı geçen eser, s. 123

öğrenmiştik. Ama hayli acı gelen bir değişme ile de şimdi bunun aksini öğrenmek zorundayız. Bir tarafta kadının iradesine erkeğin boyun eğmesi, diğer tarafta erkeğin iradesine kadının boyun eğmesi.

İşte bunlar, Batı'da birbirlerine takaddüm için asırlar boyunca mücadele eden ve menşe' itibariyle bize tamamen yabancı bir hayat ve yaşayıştan gelen her iki cinsin münasebetlerine ışık tutucu istikametlerdir.

Zira, ister içtimai bakımdan herhangi bir taahhüt ifâde etmeksizin sadece timsali ve sembolik mânasiyle alınsın, ister erişilemeyecek kadar yükseklerde bulunan sevgili karşısında ne derece âciz olduğunu utanarak hissetmesinden ileri gelsin, isterse hattâ sevişenler sözlerini ve hareketlerini, tamamen alışılan ve şâirane sevişme tâbirleri haline gelen bu türlü kalıplara dökerek ifade etmektedirler.

İlâheler seviyesinde denecek kadar yüceleştirilmiş ve âtîfetlerde bulunan «semahatli ve âtîfetli hanımefendi» önünde, erkeğin böylesine mahviyetkâr ubûdiyet ve bu kölece sadâkat vaziyeti, biz Almanların aşk münasebetlerine aykırı sayılmak lâzımdır. Çünkü bizim sevişme tarzımızda bizdeki aşkın tezâhür ve teşekkülünde, erkek ile kadının iki müstakil, müsavi ve hür şahsiyet olması lâzımdır. Nasıl ki, hak yahut vazife bahsinde de tam bir mütekabiliyet esası şarttır.

Yabancı tesirlerin dışında kaldığı müddetçe, «Akdeniz Aşk Oyunu»nun içinde, bir taraftan âdeta tamâmen tezelzülünü değil, bilâkis her iki tarafın birbirinden dinlemek, hoşlanmak ve huzur duymak sûretiyle yücelmesini isteyen «Alman Aşkı»na verilecek hiç bir rol yoktur.

«Alman Aşkı», erkeği kadının efendisi şeklinde kabul ve bunun dışındaki her durumu, Kilise otoritesiyle bertaraf eden, böylece kadının bütün varlığı ile erkeğin hâkimiyetine tâbi olmasını Allah'ın arzuladığı bir cinsî nizam olarak isteyen İncil'in emrine de aykırı düşer.

Bununla beraber yukarıda belirtilen «Arap Örneği»

beklenmeyen ve gayri mümkün sanılan şeyi tamamen ölçülü bir şekilde meydana getirmeyi başardı.

Onun cebirsiz, yalnız câzip bir dünya ve hayât anlayışının silâhlariyle her şeyi peşi sıra çekip götürceği, gizli mukavemeti kırıp keşişvâri tabiat ve kadın düşmanlığını kökünden sökerek böylece bizim kültür sahamızda tabii bir yerleşme hakkı elde edeceği aslâ tahmin olunmamıştı.

Bütün devirlerin güzellik, asâlet ve zenginliklerini, onun asâlet ve zihniyetinden alacakları derecede o, bizim cânı gönülden bir parçamız oldu. Böylesine gönül kapan ve bize mal olan bu «Doğu Çocuğu», bizim sanatkârlarımız, şair ve şarkıcılarımızı son derece teshir etmemiş olsaydı. «Batı Şiir ve Edebiyatı»nın engin sahaları, şüphesiz bunların en sevimli ve en güzel kısımları, hüzün verici bir şekilde fakir ve metruk kalırlardı.

Fakat nasıl olur? Eskiden beri Arap kadınları, hürriyet ve her türlü haklardan tamamen mahrum, baskı altında yaşamıyorlar mı? Harem kafesinin içinde, kocanın dörde kadar kadını bir arada tuttuğu, onları kıskanarak gözetlediği bilinmiyor mu? Evlenmeden önce muvafakatları bile sorulmamış olan kadınları, evlendikten sonra da erkek, keyf ve arzûsuna göre ağzından çıkacak bir çift söz veya bir iki kelime ile boşayarak ailelerine gönderebildiğine nazaran, erkek hangi maksatlarla yine de Hz. Peygamber'in himâyesine nâil olmuştur? (*).

Esasen fiziki yönden hilkatın lütfuna mazhar bulunan erkeğin, eşeğine binerek, karısının yanında gayet neş'eli onu koştururken, pazara götürmekte olduğu yükün altında beli bükük fakat hiçbir şikâyetle bulunmadan inleyen

(*) Anlaşılan müellife sayın S. Hunke, elinizdeki bu eserinde ağırlık noktasını daha çok müsbet ilimler sahasına vermiştir. Kendisinin bu ve sonraki sahifelerde okuyucuya arzettiği İslâm Hukuku içtimâiyatı üzerindeki tetkiklerini genişletmesini «yüksek samâhat ve âtîfetinden» beklemek hakkımızdır. Tatbikattaki bazı aksaklıklar doktrin ve nizam olarak İslâm'ın kadına verdiği değere gölge düşürmez. (Nâşir)

her fellâh kadını, kadınlara karşı hürmet ve nezaketin en güzel ve romantik takdimleriyle tezat teşkil etmiyor mu?

«Arap kadını»nın titreye titreye haremi terketmesi, peçesini atması ve bin yıllık bir hor görülme devrinden sonra, insanlık vakariyle mütenasip bir varlık haline yücelmesi, ilk defa şimdi yani yirminci asırda başlamıyor mu?

Yanlış ve doğru! Bütün bunların karşısında hakiki vaziyet nedir?

«Asil ve mağrur Hârise ibni Evs'in topraklarında at ve develeriyle gezmekte olan Murre Kabilesinin kuvvetli reisi Hâris bin Avf, onun üç kızından biriyle evlenmek istedi. İki büyük kızı güzel olmadıklarından teklifi red ettiler. Fakat en gençleri bulunan Bâhise, şöyle cevap verdi:

«— Yüzüm güzeldir. El işlerinde mâhirim. Boy ve beden itibarıyla da gelişmiş bulunuyorum. Soy bakımından da asilim. Bunlara rağmen eğer o bir gün beni evinden kovmağa kalkarsa, Allah onu cezalandırsun!»

Bunun üzerine babası Bâhise'ye «Allah seni korusun» dedi.

Hâris, düğün hazırlıklarını başlatarak büyük bir çadır kurdurdu. Gelini kocasına teslim için artık her şey tamamlanmıştı. Bâhise'ye yaklaşmak isteyen Hâris'i o, şu sözlerle reddetti:

«— Nasıl? Burada babamın yanında evlenmek gibi bir hatâ mı işleyeceğim? Aslâ!»

«Hâris, çadırların sökülerek develere yüklenmesine emir verdi. At ve develere binerek Hârise'nin topraklarından uzaklaştılar. Hava kararmağa başlayınca Hâris, gecelemeğe üzere kâfileyi durdurdu. Tekrar genç eşine yaklaşmak isteyince Bâhise:

«— Nasıl? Bana satın alınmış bir câriye veya harp esiresine benzer muamelede mi bulunmak istiyorsun? Bütün Arap kabilelerinden dâvet olunan misafirlere yemek ziyafeti vermek üzere kesilecek deve ve koyunlarla birlikte senin kabilenin ortasında, düğün merasimi başlamadan Allah'ın nazarında yanıma gelemezsin!» diyerek yine onu reddetti.

«At ve develere yeniden binilerek Hâris'in kabilesine kadar geldiler. Misafirler dâvet olundu, deve ve koyunlar kesilerek düğün büyük bir yemek ziyafetiyle kutlandı. Bunun üzerine eşine yaklaşmak isteyen Hâris'i eşi yine şu sözlerle reddetti:

«— Dışarıda bütün Arapların kanı bir kavga içinde birbirlerini karşılıklı kırıp geçirdikleri, annemin kabilesinden Zubyan ile Ebs'in telef oldukları bir sırada, kadınla sohbe nasıl vakit buluyorsun? Acele git! Kabileleri barıştır! Ondan sonra evinde seni sevgi ile bekleyen eşine dön!»

«Hâris atına binerek yirmi seneden beri kan dâvası içinde birbirleri aleyhine köpüren hasım kabilelerin arasına gitti. Şahsen yaptığı büyük bir fedakârlık sayesinde kabileleri barıştırmaya muvaffak oldu. İki tarafın ölümlerini saydırdı. Daha fazla ölüsü bulunan kabileye, kan tazminatı olarak müteakip üç yıl içinde şahsen üç bin deve ödemeyi taahhüt etti. Böylece büyük cesâreti ve cömertliği ile barışı sağlayınca, tamamen mes'ut evine döndü. Eşi Bâhise kollarını açarak onu karşıladı; her yıl ona erkek ve kız çocuklar doğurdu.»

Sevdikleri tonda konuşan hikâyeci, Bâhise'nin hikâyesini bu şekilde bitirerek susunca, derinden içlerini çeken dinleyiciler de ona takdirlerini belirttiler.

Bâhise, daima Arapların gönlünde yaşayan ve arzu edilen bir kadının timsalidir.

Hız. Peygamber'in, diğer bir ismiyle Allah'ın Elçisi'nin, eskiye ait putları kırıp yok ederek, Allah'ın «tek ve eşsiz» olduğunu ilân etmesinden itibaren aradan dört beş nesil geçmiş bulunmaktadır.

Lâkin hâlâ «Şam'ın Neş'eli Cenneti» adı verilen Emevî Sarayında, erkeklerin kalbini kazanan, asil soydan, mağrur ve kibirli kadınlarla, savaş yönünden erkekleri kahramanlıklara teşvik eden kadın ve kızlara ait hikâyelerden, sevinç ve heyecan duyulmakta, onların ağzından çıkacak kelimelerle takdir olunmak, en büyük iltifat sayılmaktadır.

Yirmi yıllık evlilikleri esnasında altı çocuk (*) dünyaya getiren Peygamber Hz. Muhammed'in zevcesi Hz. Hatice, müstakil ve kendi başına ticaretle iştigal eden, umûmî hayatta mevki sahibi, zengin, dul bir tüccar kadındı. O, daima «Arap Aristokrasisi»nin arzu olunan, asil, şuurlu, hazır cevap ve zeki kadın örneğini temsil eder .

Peygamber'in arzuladığı ilim ve bilgiyi, İslâm Dünyası'nda kadın da, erkek gibi araştırır. Büyük hukuk âlimleri, kadınların hukuk ilmiyle meşgul olmalarını isterler. Camilerde alenî dersler veren ve kanunları yorumlayan kadın hukukçular görülür. Bunlar arasında «Kadın Hukukçuların Üstadı» adı verilen çok değerli bir kadın amme hukukçusu yetişir. Çeşitli ilim dallarında tahsilini tamamladıktan sonra ders verme müsaadesi alan âlim kadın, «Şeyha», «kadın profesör» ve «kadınların iftiharı» olarak ün salmıştı. Evvelce olduğu gibi, şimdi de kadın şâirler, erkek şâirlerle şiir müsabakaları yaparlar ve bunu kimse yadırgamaz .

Hayır, bu Müslüman kadınları hakikatte baskı altında değildirler. Ancak, «Arap-Emevi Aristokrasisi»nin hâkimiyeti, uzun müddet bu şekilde devam etmez ve kısa zamanda bu hal tamamen başka bir şekil alır. Bağdad'da «Abbâsî Sarayı»na diğer bir istikâmetten, Şimalden rüzgâr eser. Halifelerin evvelâ gözdeleri, sonra da dolayısıyla anneleri olan İran ve Yunan câriyeleriyle birlikte örtü ve harem, İran kadınının bu çok eski devirlere âit bulunan ve derin bir şekilde İran düalizmine dayanan esâreti, adım adım Arap cemiyetine yerleşirler (**).

Bu bir İslâmî kanuna aslâ dayanmamaktadır. Kur'ân-ı Kerim ve hadisler kadının tamamen örtünmesini ve efkârı umûmiyeden tecerrüdünü emretmemişti (***). Kur'ân-ı

(*) İki erkek, dördü kız (Nâşir).

(**) Sayın müellifinin müteakip paragraflardaki bu gibi görüşleri devizyona muhtaç gözükmektedir (Nâşir).

(***) Şöyle söylemek belki daha isâbetli olacaktır: «Örtünmesini emretmekle beraber cemiyet hayatına iştirakten tamâmen kaçınmasını âmir değildir.» (Nâşir).

Kerim, «mü'min kadınlar» ve «mü'min erkekler»den aynı şekilde «bakışlarını yere çevirmelerini ve ismetlerini korumalarını» istemişti. O, aynı titizlikle kadınlar için şöyle ilâve etmişti (bk. K., 24/30 - 31):

«Vücutlarının görünmesi kaçınılmaz bulunan kısımları hariç, tahrik edici ziynetlerini göstermesinler! Örtülerini göğüslerinin (kadının memeleri, boynu, sinesi) üstüne çeksinler. Namahrem karşısında tahrik edici taraflarını göstermesinler.» (K., 24/31).

Şimdi, kadının açık bulundurması lâzım gelen tahrik edici kısımlarının nereden başlamakta olduğunu tâyin bir mesele teşkil ediyordu.

Kur'ân-ı Kerim göğüsten bahsetmişti. Fakat bir kısım hukukçular, yüzün de menedilen tahrik edici kısımlardan sayılması lâzım geldiğine, «yalnız ellerin zaruri olarak görünebileceğine» cevaz verirler .

Bu derece saf ve berrak başlayan moda, dini tazyik altında, korkunç ve muzlim bir hâl alır. Çok eski Bizans âdetlerine dayanan «İran Modası»na göre, harem ağalarının sevk ve idaresi altında kadının hareme kapatılması, başlangıçta kibar, varlıklı ve biraz da şımarık kimselerin zerâfet modası iken Hz. Peygamber'in sâdece kendi eşlerini «evde kalmğa» dâvetinden sonra, kadınların umûni hayattan çekip çıkarılması son derece yaygınlaştı. «İslâm Kadın Dünyası»na bu öldürücü darbeyi, hakikatte iktidarsız görünen fakat kendisini iktidar kompleksine kaptıran dar görüşlü Halife El-Kadir'in sert emirnâmeleri indirdi. (Müellife hatâ içindedir. İslâm'da örtünme vardır ve haktır. Bu emir sadece Peygamber zevcelerine değil, bütün kadınlaradır. — Nâsir.)

Bilhassa bu mevzuda başlıca suç ortağı, Arâplarda eskiden beri mevcut birden fazla kadınla evlenme yeni taaddüdü zevcattır.

Taaddüdü zevzat, her şeyden evvel çok fazla fûrûlara sahip olma sayesinde itibar kazanmağa, mücâdele gücünü arttırıp, aile bağlarını kuvvetlendirmeğe, devamlı kan dâvaları içinde zâfiyet ve kan kaybına karşı tedbirli bulun-

mağa yarıyordu. İslâmlığın yayılmasıyla birlikte gâlip millet olarak, fetholunan memleketler halkı üzerinde hâkimiyeti devam ettirebilmek için bir kudret ve kan nisbetinin muhafazası gibi mücbir sebepler de ortaya çıktı.

Emeviler, Berberilere karşı yaptıkları bir muharebede fiilen on binden az olmayan aile fertleriyle mensuplarını toplayıp silâh altına almağa muvaffak oldular. El-Me'mûn devrinde Abbâsî hanedanı 33.000 kişilik aile efradından ibâret bir kuvvetle övünür.

İlk asırlarda bir lüzum ve zarûret olarak beliren taaddüdü zevcat, Arap Devletinin istikrarından sonra doğrudan doğruya eski Arap soy ve hanedanlarının hâkimiyetini temin zımnında istikamet değiştirir. Kadın idealinin süku-tu ve çeşitli kanların devamlı karışımı, muahhar inkıraz ve tereddinin sebeplerinden biridir.

Harem parmaklıklarının arkasındaki taaddüdü zevcat, hareket serbestisini hâiz, hür, şuurlu ve hemen hemen erkekle müsavi haklara sahip Arap kadınlarının mahvına sebep olur. Artık onlara, işinin ehli köle tüccarlarının Küfe'de, Bağdad'lı yüksek tabaka mensuplarıyla bu altın şehrin altın gençliğini, şehvete ve mali israfa alıştırmak için kurdukları çalgılı kahvelerde yetişen pırıl pırıl, câzibeli, erkekleri şaşkına çeviren, ahlâken düşük ve cinsî tecessüs uyan-dıran küçük ağızlı kadınlar tercih olunur.

Lâkin bu, sadece nazarları daima kendine çeken ve Av-rupalının muhayyilesini işgal eden, gayri şeffaf, ancak üzerine vuran ziyaları muhtelif renklerle yansıtan bir dış sa-tıhtır. İçtimâî tabakanın içine girildikçe bu manzara o nis-bette berraklaşır, İran tesirlerinden uzaklaşıldığı nisbette de «Arap Örneği» kendini gösterir.

Bedevi kadın, hiç bir zaman peçe taşımadığı gibi, ha-rem tecrithânesinde de yaşamadı. Mevcut çalışma tekniği ve iktisadî sebepler, basit bir şekilde yaşayan step ve çöl sâkinlerinin, göçebeler kadar köylülerin, böyle bir lüks ha-yat sürmelerine, bir lüks olmamakla beraber, Hz. Peygam-ber tarafından en fazla dört kadınla hudutlandırılan taad-

düdü zevcâtın diğer kayıt ve şartlarına müsâit değildi (Bk. K., 4/3).

Kur'ân-ı Kerim, «erkeğe, eşlerinden birine bakması nasıl yakışık alıyorsa diğerlerine de aynı şekilde bakmasını, bir, iki, üç ve dördüncü eşlerine adâlet ve müsavat daire-sinde muamelede bulunmasını, aksi takdirde haksızlıktan içtinab için en basit çare mahiyetinde, sadece bir kadınla evlenmesini, adâlet endişesinden ileri gelen bir şey olarak tahmil etmişti (K., 4/3; ayrıca bk. K., 4/126).

Böylece o, «adâlet uğruna» her erkeğin tek kadınla evlenmesi lâzım geldiğini ifade etmiş olmuyor muydu? Birçok Müslümanlar mes'eleyi bu tarzda vâzeder, bu şekilde sorarlar. Umûmiyetle zenginlerden başka kim birden fazla kadını durumu ile mütenasip beslemeyi, giydirip, onlara ayrı ikâmet odaları tahsis etmeği başarabilir? Bununla beraber bu, sadece iktisadî bir mes'ele değildir. Arap tarihçilerinden biri nitekim, hakikî Arab'ın sadece bir sevgilisi bulunduğunu, bu biricik sevgilisini ölünceye kadar bırakmayacağını, nazarındaki değerini daima aynen muhafaza edeceğini belirtir. (Nâsîr'in notu: İslâm'da teaddüd-i zevcat müsaadesi vardır Bu bir ruhsattır. Birçok erkeğin poligam oluşu, zâten biyolojik bir vâkıdır. Kaldı ki, sosyal, ekonomik birçok faktör de poligamiyi bazen zaruri kılmaktadır. Müellifenin görüşleri hatâlıdır.)

Bu sebeple, şehrin tesirlerine ne kadar az maruzsa, Arap kadının timsali, o derece mazinin mağrur ve şuurlu yaratığına yaklaşır. Onun için İslâmiyetin ilk asırlarındaki bedevî kadın, «Şam Sarayı»nın yüksek muhitindeki sosyete mensup kibar kadınlara nazaran şahsen daha hür, daha müstakil ve daha nüfûzludur. Böylece çölün engin, serâzad ve hür hayatına karşı duyulan şiddetli arzu ve hasrete, «Emevi Sarayındaki» bedevî kadının dayanamayıp râm olduğu çok defa görülen bir şeydir. Bir gün kadın dairesinden, zevcesi Maysûne'nin söylediği şu acıklı şarkı Muâviye'nin kulağına akseder:

İçinde mes'ut bulunduğum keçi kılından elbise;
Buradaki mutantan entarimden daha sevimliydi.

Bu büyük sarayın içinde ikâmet etmektense;
Rüzgârların estiği çöl çadırında yaşamak ne tatlıydı.
Azgın yürüyüşlü, bence bir yabanî deve;
Munis adımlı bir katırdan daha sevimlidir.
Orada misafire havlayan köpek ise;
Buradaki davuldan bence daha kıymetlidir.
Benim için, evet ,değerlidir, kabilemden çoban;
Burada etrafımdaki mağrur bütün yabancılardan.

Büyük bir hükümdar olduğu kadar, o nisbette de centilmen olan Muâviye, eşini azat etti.

Çölün kızı, atlas ve ipek içindeki bir hayata, üzüntüsüz sırtını çevirerek çölde hür ve mes'ut yaşayan, şimdiye kadar Emevi Sarayı'nda resmen ne kendisine, ne de başka bir kadına gösterilmeyen şekilde nezaket ve saygı ile muamele gören, sevinç ve neşe içinde etrafını çeviren kız kardeşlerine döndü.

Buna mukabil Endülüs, her sahada Doğu Araplarına takaddüm etmeliydi.

«Bütün dünya benim için inşa olunmuş bir câmi gibidir»

İspanya! O bir rüya, bir rüyanın gerçekleşmesi, Arap Medeniyetinin tâcıdır. Eğer bir yükselme meydana gelmişse, bu daha sonra İspanya'da Müslümanların ifâdesiyle Endülüs'te tamamlanmıştır. Bu, yalnız kadına karşı hürmet sâhasında değil, bilâkis Arap kültürünün bütün sâhalarında da böyledir. Endülüs Medeniyetinin yükseliş ve mükemmeliyeti, öylesine kendine has ve emsalsiz, öylesine dikkate şâyandır ki, Arap Kültür başarısını izah için kullanılan en üstün ve değerli kelimelerle ölçüler kâfi gelmez.

En verimli bir gelişmenin, en yüksek bir inkişafın tamamlandığı İspanya'da Araplar, önceden hazır olarak pek az da olsa bir şeyler bulmuşlar mıydı?

Mühim sayılacak bir kültür zemini hiç mi gelişmemişti?

Müslümanların geliştirmek üzere beraberlerinde getir-

dikleri, İspanya'da daha önce kök salmamıştı. Burası, ayrıca yüksek kültürlü bir halk kitlesinin mesai arkadaşlığı yaptığı Helen, Yunan, Pers ve Hint tesirlerinin Araplarla beraber rol oynadığı Sicilya, Mısır, Suriye ve Irak'ın Batı'daki tarih hamûleleriyle mukayese edildiğinde kupkuru, za'yıf ve fakir kalmıştı.

Berberi Mağrib ve İspanya'da Romalıların yağma ve esirleştirilmesini, Roma'nın ümitsiz bir şekilde inkırazını tákiben, Batı Got Devleti de yalnız hasta bir halde bulunmuyor, ayrıca bir ruhban sınıfına dayanıyordu. Burada her şey noksandı. Arabistan ve Suriye'den mütemadiyen itilecek buraya gelmekte olan yeni muhacirlere, halk biraz olsun yaklaşıydu onlardan muhakkak bir şeyler öğrenebilirlerdi.

İspanya topraklarındaki erişilmesi imkânsız gelişme; Arapları batıp giden Devletlerin sadece devamcıları kayıtsız şartsız intibaka ehil kabiliyetli mukallidleri, o zamana kadar yenip de hazmedilmemiş yemeklerin bir nevi yeni çiğneyicileri olarak sayan tezleri yalan söylemekle suçlar. Halbuki İspanya'da temessüle, öğrenmeğe, alıp kabûle, taklit ve devam ettirmeğe elverişli hiç bir şey mevcut değildir.

Endülüs, eşi ve emsali bulunmayan kültürünün kemâline ulaşan bu güzelliğini, şüphesiz ne «İran ve ne de Yunan tefekkürüne» borçludur. Bu herhangi başka bir yerden ziyade «Arap tefekkürü»nden fıskırmıştır. (*)

Bu tefekkür İspanya'da kaybolunca memleket sefalet

(*) Mısır'ın yerli ahâlisi, Yunanlılar ve İranlılar gibi, Berberi'lerle Garp Got'larının da fethettikleri yerlerdeki san'at politikasında, ilk Müslüman fâtihlere benzedikleri iddia olunamaz. Böyle bir iddianın, eser ve âbidelerle isbatı mümkün değildir. Daha sonra Mağrib'in bu san'at politikasına uyuşu, sayısız faydalar sağlar. Esasen bizzat Mağrib'te, hiçbir şeye ihtiyacı bulunmayan bir yerli an'ane vardı. Mağrib, Şarktaki merkezlerle birlikte, hattâ başkent daha Şam'da iken yeni bir yapı düşüncesi gerçekleştirilebilmiş, bu husustaki bütün manileri yenmişti.

ve bir ölü sükûtuna büründü. Daha acıklı olan cihet de cnun artık ortaya koyucu kuvvetini kaybetmesiydi.

Burada gözleri kamaştıran mucize, sekiz yüz senelik hâkimiyet esnasında, eski Arap soylarından gelme hükümdar sülâleleri tarafından vücûda getirildi.

Kurtuba'da Emeviler, Sevil'de Abbad oğulları, Gırnata'da Nâsriler, bu mucizenin meydana gelmesini sağladılar. Evvelce yalnız tahrip eden Berberilerle Hristiyanlar ise, bu sekiz yüz senelik devrede Müslüman olmadan, Arap tefekkürü içinde, Araplarla mesai arkadaşlığı yaptılar. Şark'ta Emevi hanedanının Abbasiler tarafından kılıçtan geçirilmesinden sonra, Arap Kültürünün şuurlu mümessilleri olmasalar bile, gittikçe artan nisbette gayri mütecanis unsurlar, idareci tabakanın içine nüfûz ettiler.

Tam sekiz yüz senelik tarihi dolduran bu devrede neler meydana geldi? Bu aşağı yukarı Leonidas'ın Termopyl'de ilk Müslümanlar karşısında vatani için ölümden başlayarak imparator Diocletian devrinde Hristiyanlar hakkındaki son tâkibata kadar geçen devreye müsâvi bir zamandır. Çağımızla mukayese edilmek istenirse, üzücü olduğu kadar hafızalardan da silinmemiş bulunan II nci **Heinrich Plantagenet** devrinden İngiltere Kraliçesi II nci **Elizabeth**'e daha doğru olarak Fransa Kralı II nci **Filip Ogüs**'ün tahta çıkışından general **De Gaulle**'ün »Beşinci Cumhuriyetine« ve Kayzer I inci **Fredrik Barbarossa**'dan Dr. **Konrad Adenauer**'in üçüncü yasama dönemine kadar geçen bir zaman olup tam 781 sene Arap Medeniyeti, Avrupa'nın bu yarımadasında gelişti.

Fakat Batı, bundan habersizdi. Pirene'lerin öte tarafındaki somurtkan, keyfi yerinde olmayan, neş'esiz komşu, iki, üç, hattâ dört asır, mimar, şarkıcı, şâir, âlim ve kadınların, bu etrafa ışıklar saçıp pırıl pırıl yanan, sesler aksettiren cennetinin yanında kör ve sağır yaşadı. Fransa, en koyu karanlık renkler içinde dört yüz sene, sihirbaz, büyücü ve falcıların yurdu olarak Peygamber Hz. Muhammed'in ka-

raladığı, bir alay şeytan tarafından muhafaza olunan altından putlar için insanların kurban edildiği bir memleket olarak kaldı.

Neden? Yoksa tehlikeli büyücünün hakikati bulabileceğinden mi korkuluyordu?

Bununla beraber o da, kulak ve gözlerini sonuna kadar kapayamamış, nihayet pek çok ilhamlar alarak, bu medeniyetin sihrine kendisini kaptırmıştı.

Endülüs Medeniyetinin yeni bir safhası başlarken Kurtuba civarında, Suriye'deki caddelerine ait bir çöl sarayının plânlarına göre inşa olunan sarayının bahçesinde bir Arap hükümdarı, Endülüs topraklarına ilk hurma ağacını dikmektedir. Böylece bu ağaç, Avrupa'daki bütün hurma ağaçlarının cediti oldu:

Sanki kız kardeşlerin gibi konuştun;
Güzel ağaç, sen uzaklaştığında.
Ben de dostlarımdan büsbütün ayrıldım;
Bu gövdemle yayılınca engin bir sahaya.
Ben tamamen garip, benimkilerden uzak;
Sen ise şimdi yabancı topraklarda.
Artık seninki gibidir benim de kaderim;
Sen de bu anda bir benzerimsin benim.
Söndür hararetini uçuşan bulutlarla;
Onlar semâyı tamamen dolaşmış bulunmakta.
Bu yağmur sularının sür'atli akıntısında;
Durma yıkan, gökteki bulutlarla.

Bu, duyduğu vatan hasretini, melânkolik şiirlerinin içine döken, Şam'da Emevîlerin son fûrûu ve fevkalâde şahsiyete sâhip hükümdarlarından biri olan genç Abdurrahmân'dır. Daha henüz yirmi yaşında iken Şam'da sülâlesinin kanlı şekilde imhâsı üzerine kaçarak, binlerce tehlike arasında beş yıl Afrika'da dolaştıktan sonra bu kimsesiz garip, cesareti, keskin zekâsı ve fevkalâde kurnazlığı sâyesinde, birbirlerini parçalayan Endülüs Araplarını sevilen

ve sayılan bir hükümdarları sıfatiyle sarsıntıdan kurtarmayı başarır.

Abdurrahmân, o ağaçla birlikte Arap San'atının bitkilerini de filizleri hudutların üzerinden Batı'ya gönderilmek üzere kuvvetle geliştikleri Endülüs topraklarına eker. Bunlar Arap mimarî, mûsikî, şiir ve sair edebî san'atlarıdır.

Huzursuzluk ve mücâdelelerle dolu bir hükümdarlığın otuz üç yılı içinde I inci Abdurrahmân, Orta Çağ'ın gördüğü en parlak gelişmiş bir devlet için lüzumlu temeli atar. Hükûmet merkezi Kurtuba'da I inci Abdurrahmân'ın inşasına başladığı camiin ikmâlini, iştiraklerinde görüldüğü gibi, fevkalâde kabiliyetli halefleri, onun takdire şâyân eserine ilâveler yaparak, en yüksek zirvesine ulaştırırlar.

I inci Abdurrahmân, sadece bir Katedral (*)'in satın alınması için yüzbin dinar öder. Bizim paramızla bu beş milyon Mark yapar. Herhalde bu oldukça büyük bir değerdir. Bu, hiçbir engel bulunmadığına göre bir mâbedi kül haline getirmek, kutsal heykelleri parçalamak veya bir İrmînsul (*)'u devirmek suretiyle, bir müddet kendisi için vakit geçirip oyalanma isteğinin çok ötesinde kalan bambaşka bir jesttir.

Filvâki fetih günlerinde Tarık, birçok kiliseyi girişilen harpler esnasında tahrip etmişti. Fakat Kurtuba Hristiyanları için, aziz Vinzens'in katedralini tâmir ve burada ibâdetlerini muntazaman yapmalarına müsaade olunmuş, bu kendileriyle aktedilen bir sulh muahedesi sayesinde temin edilmişti. Fatihler ise, kendileri için şehrin kenarında basit câmiler inşa ettiler.

Kendilerine mütemadiyen iltihak edenlerle birlikte, İslâmiyetin diyar diyar dolaşan mücâhit ve müdâfileri ve Suriye'den gelen yeni bir Arap dalgası, Kurtuba'nın Müslü-

(*) Piskoposluk merkezinde bulunan baş kilise.

(**) İRMİNSUL veya İRMİNO: Eski Saksonların ilâhıdır. Hollandalı Prötestan ilâhiyatçı Arminius'un gayretiyle Eresberg dağı üzerinde İrmînsul'un kendi adıyla bir heykeli dikilmiştir (Mütercim).

man nüfusunu fazlaca arttırdığından, hükümet merkezinde büyük bir câmi inşası zarurî bir hâl almıştı. Abdurrahmân yüzbin dinar karşılığında Katedrali Hristiyanlardan satın aldı. Bu para ile Hristiyanlar, harap olan diğer kiliselerini tekrar inşa etmeliydiler.

Şimdi Müslümanlar, haklı bir şekilde iktisap ettikleri yeni mülklerine taşınabilir veya inşaata alısmamış eski mücâhitlerin başlangıçta Kudüs ile Şam'daki Hristiyan mâbetlerinde giriştikleri gibi binayı ihtiyaçlarına göre değiştirebilirlerdi. Nitekim Abdurrahmân'ın büyük dedesi Halife Abdülmelik, Kudüs'ün mâbetler meydanındaki Jüstinen'in Marien Kilisesini değiştirmek sûretiyle El-Aksâ camii, oğlu Velid de Şam'da eski Jüpiter mâbedinin taş ve sütunlarından inşa olunan Johanis Kilisesi'ni tebdilen Büyük Cami'yi inşa etmişlerdi.

Şimdi şehirlerdeki yabancı ibâdethâneleri faydalı hâle getirmek mi, yoksa (Kahire'de İbni Tûlûn. Kayruanda Sidi-Uqbâ camilerinde olduğu gibi) icabında askeri birlikler için garnizon olarak kullanılmak üzere boş arsalarda muazzam camiler mi inşasının daha isabetli olacağı düşünülmektedir. Sahra, Kubbe ismiyle anılanlar hariç, daha sonraki türbe camilerden de sarfınazar olunursa, umûmiyetle bu büyük camiler aynı yapı tipini temine çalışırlar. Bu, ibâdete müteallik abdest almalar için çeşmelerle birlikte kare şeklinde açık avluları bulunan; etrafını tamamen muhkem çevre duvarları kuşatan, âdeta üstü kapalı bir halde, namaz istikametinde ilerlercesine gölgeli, sütun serileri derinleşen bir avlulu cami tipidir.

Emevî torununa göre, herhalde kilise ile cami, birbirleriyle birleştirilmelidirler. Abdurrahmân, kiliseleri tebdil sûretiyle camiler inşa etmez. Esasen buna artık ihtiyaç da yoktu. Tehlikeli sayılan ilk temas devri atlatılmıştı. Abdurrahmân, bu kadar çok para harcadığı kiliseyi tamâmen yıktırır ve sâdece eski sütunları kullanmak sûretiyle yeni bir yapı inşa ettirir.

Yabancı yapı şekline dayanma da geniş çapta berta-

raf edildi. Bu münasebetle alınan ve inşaatta beraber kullanılan yapı malzemesi, kendine has müstakil, başka bir yapı fikrine hizmette bulunur. Bu, başka bir ruhu ifade eden bir mimarının; bu evde, kendi mevkiine sahip olması gereken «Arap Mimarisi»nin içinde bir kaybolup gidiştir.

Siparişçiler, değişik mimar, duvarcı ve sanatkârlara dayanmakla beraber «Arap mimarisi» tatmin edici bir üslûp zarâfeti ve âşikâr bir husûsiyet kazanır. Bu mimaride, evvelâ İslâm ibâdetlerinden ileri gelen kendine has karakteristikler göze çarpar: Mihrap, niş, minber, kürsü ve minâre gibi Hemen hemen mevcut olmamakla beraber bir caminin çatısı eski bir kilisenin sütunlarına istinat etse bile, kilisenin aslâ câmi ile bir münasebeti yoktur. Kilise ile cami, daha yolun başlangıcında mü'minleri için tamamen değişik mânalar taşırlar.

Cami, din adamının aracılığı ile içinde mü'minin Allah'a yaklaştığı, takdis edilmiş bir Allah evi değildir. Halbuki Hristiyan Kilise yapısı, —mecazi olarak değil, kelimenin tam mânasiyle— İsa'nın içinde hüküm sürmekte olduğu semâlar beldesi, gökten yere inmiş olan lâhûti Orşelimin ta kendisidir. Muhtelif üslûp devirlerinde «Hristiyan Kilisesi»nin zahiri şekli ne kadar değişirse değişsin, iman etmiş bir Hristiyan için kilisenin mânası daima bu olagelmıştır. Dördüncü asırdan itibaren bu böyledir. O tarihte en eski Hristiyan bazilikası inşa olunmuş ve bu yapının içine, semâvattaki lâhûti Orşelimi, ilk çağın son devirlerindeki mimari şekillerine uygun olarak tanzir edebilecek ne varsa alınmıştı. Zafer takları, haşmeşli revaklar, imparator sarayı, taht odası gibi, daha sonraları «Romanik Üslûptaki» kilise yapılarında, büyük merkezi burçların yanında, kuleleri, kudretli duvarları, mazgalları ve şehir kapılarını andıran yapı aksamına rastlarız. Bunu tâkiben de «Gotik Katedraller» gelir. Bu yapıların içinden «Hristiyan Dini»nin mânası yükselir. Tıpkı, Sedlmair'in bu bahse dair olan ve bu mânâ üzerinde duran kitabında görüldüğü üzere. Sedlmair, şöyle diyor:

«Bu katedrallerin ağırlığı yok gibidir. Pencereleden süzülüp giren ışık, âyin esnasındaki şarkılara karışarak, öylesine derûnî bir hava peydâ etmektedir ki, sanki göklerdeki nûr beldesinden aşağılara, onun ve göklerin şa'sa'a ve haşmeti de inmiş ve Orşelim'le beraber yerleşmiş bulunmaktadır.»

Cami ise, bütün bunları ifâde etmez. O, bu nevî şâirane temsili mânalardan tamamen uzaktır. Daha mâkul ve daha hakiki bir mânâ ifâde eder ve böylece bir mâkûliyetin arkasında değer kazanır.

Peygamber Hz. Muhammed'e vahy edilen Kur'ân açıklıyor: »O'nun için nereye dönerseniz, daima orada bizzat Allah'ın vechi mevcuttur.« (K., 2/115 ve 177). Bu, çölün sonsuzluğu içinde görünmeyen varlığı, her yerde içine nüfûz edercesine mevcut hissetmek isteyen, eski hür dolaşan «Bedevî Rûhu»nun bir ifâdesidir. Onun ataları gibi böylece Müslüman da toprak parçasında hâzır ve nâzır Allah'ın muvacehesinde ibâdetini yapar. Şahsi ibâdeti için ona bir mâbet veya kiliseye mümâsil bir yeri ziyaret etmesi, yazılı şekilde önceden emr olunmuş değildir. İbâdetini icrâ edebilmesi de, bir mukaddes din adamına veya Allah'ın herhangi bir aracısına bağlı kılınmamıştır. İslâm dinine göre her insan, camide ibâdetlerini bizzat icraya ehildir. Allah ile Müslüman arasında herhangi bir aracı yoktur. Mü'minler, şahsi ibâdetlerinin dışında kalan sâdece müşterek ibâdetlerde bir araya toplanmak mecburiyetindedirler.

Müşterek ibâdetin yapıldığı «ev» bir camidir. Lâkin cami, dar mânâdaki dinî maksat yanında, dine bağlı çeşitli içtimai gayelere, müzâkere ve istişarelerle mahkeme duruşmalarına olduğu gibi, çocuklarla öğrencilere ders vermeğe hizmet edebilir. Müslümanların cuma günlerinde bir araya gelmek suretiyle meydana gelen büyük topluluğa izâfeten, toplandıkları yere de cami denmesinin sebebi budur.

Cami, kudsiyet sayesinde yüceleşen, bütün mahaller üzerinde açıkça yüksek mevkîe sahip, kilise gibi, profan

evlerin ve beşeri ikametgâhların üstünde, husûsî mukaddes bir mahal değildir. Bu sebeple cami, dışa doğru bir mânâ üzerine inşa olunmamıştır. Bir dikdörtgen veya küpün geometrik figürü gibi, caminin de şekli alâkayı çekmez ve mücerrettir. Silüeti tamamen ehemmiyetsizdir. Dış görünüşü ihmâl edilmiştir. Camiin düz ve süsten uzak duvarları, bu sebeple bir kale, bir kervansaray, bir imâlâthâne veya bir hükümdar sarayına ait olabilir. Onun yalnız iç kısmı süslenmiş, iç kısmının tezyinine ehemmiyet verilmiştir.

Husûsî bir kudsiyet sâyesinde, mü'minler kitlesi karşısında mevki alan husûsî bir sınıfın mevcûdiyetini nasıl İslâmiyet kabul etmezse, içinde mü'minin diz çöktüğü caminin ekseriya on beş veya daha fazla bölmelerindeki bir koruluğu andıran sütunları da yan, esas ve tâli bölmelerle mihrap gibi farklar tanımaz. Camide tam bir müsâvat hâkimdir. Cami mihrabı, kilise mihrabından tamamen ayrı olarak, âlim ile çöpçünün, amiral ile askerin yan yana bulunduğu bir yerdir. İmam da elbisesi içinde fakat aslâ yüksekte olmayıp kundura boyacıları ve hükümet adamları gibi, onlar seviyesinde diz çöküp ibâdet vazifesini tamamladığı camide sâdece namaz kılınmasına rahberlik eder .

Bu demokratik esas vasfa uygun olarak bir cami, başka diğer binâlar gibi, yukarıya doğru şakuli kat ilâvesi sûretiyle değil, bilâkis ufki şekilde birbirlerine eş bölme veya avluların yeniden eklenmesi sûretiyle büyütülür.

Mütedil bir konstrüksiyondan bile vazgeçen, umûmiyetle konstrüksiyonu ihmal eden Araplar buna mukabil bütün sevgi ve itinasını iç görünüşüne verirler.

Bununla beraber cami, mü'mini lâhuti temâşanın rûha huzûr veren saâdetindeki, en yüksek mertebeye doğru dan doğruya ulaştırabilmek için, ne mâbet danslarına, ne şarkılara ve resimlere, ne de buhur duman ve kokularıyla renkli debdebe ve gösterişlere baş vurmaz. Gotik Katedraller, tabiat kuvvetlerinin üstünde ve hassalarının dışında kalan, duyulup ele tutulamayan şeyleri cismanileştirmeğe çalışır. Bunun için o, bütün san'atlara baş vururken cami,

Müslümanı mücerrede, gayri cismânîliği ve matematiğe çeken, röliyef ve çıplaklığı ile tamamen çölün manzarasıdır. Aynı şeyin nâmütenâhi tekrarı, bu manzaranın monoton tema'sını teşkil eder. Buna mukabil çölün berrak havasında bu temanın kendine has bir derinliği yoktur. Buud sanki kaybolmuş gibidir. Bu ışık, mesâfeleri ortadan kaldırımağa, manzaraları birbirlerine karıştırmağa, yakını tâ ufka götürüp en uzağı yakına getirmeğe, bütün bunları son derece kudretli kılmağa kadirdir.

Camide cismani olmayan, hisler yolu ile intikal etmeyen hususlar, insanlara müessirdir. Evet camide, doğru- dan doğruya insanla irtibatlı olarak ve ona irca edilmesi mümkün hiç bir şey yoktur. Buna mukabil yine camide göze görünmeyen, her türlü zaman mefhumıyla insan vasıflarının dışında bir şey vardır ki, bütün fizikî mevcudatın ötesinde, kendi kendine bir tamamiyete mâliktir ve kimseye benzemeksizin ancak kendi kendine yani bizatihi mevcuttur.

İsminden de anlaşılacağı üzere tamamen bir Arap tarzı olan «Arabesk»in mânası da bundan farklı değildir. Bu mâna, en açık bir tarzda onun kendine mahsus matematik- abstrakt şekli içinde göze çarpar.

Merkezinin etrafında dâireler yapan, kendiliğinden gerisin geriye dönen ve kendisini bizzat tamamlayan bir şeklin içinde «İslâm Tezyinatı», «Girit Sütunbaşı Tezyinatı» veya «Yunan Sivri Köşeli Mimari Tezyinatı» gibi ileri doğru fırlayan, çift istikametli bir hareket değildir. Her yerde hâzır ve nâzır o Biricik Eşsiz gibi, aynı nizam ve aynı kanûniyet gibi bütün hilkatin temelini teşkil eder. Tabiatın bütün tezâhürleri kendini belirtir; böylece «Arabesk»in kat'i ritmi içinden nâmütenâhi bir miktara varır. Her yerde hâzır ve nâzır olduğu gibi, başlangıcı ve sonu yoktur. Sathın muntahaları ilerlemesine mâni' olamazlar. Her istikâmetten bir sonsuzluk ve pâyânsızlığın içine doğru hareketine devam eder. Bununla beraber kaba bir yayılma ve gelişme ile tumturaklı bir taşkınlıktan uzaktır. Her şeye kat'i bir

şekil, ritmik bir nizâm, billûr gibi bir berraklık verilmiştir.

Gothe, «Şark Fikir Dünyası»na kendini en içten bir şekilde kaptırmıştı. Onun «Arap Şiir Formu»na ithaf ettiği, derin mânâlar taşıyan şu sözleri, keza Arabesk için de aynı değeri haizdir. Neden? Zira Şark Dünyası'nın içine böylesine derinden bir nüfuz ve kendini kaptırma, onda Arap Ruhu'nun kanûniyetini dile getirmiştir:

Senin bir sonun yok, büyüklüğün burada!

Nasıl ki başlangıçlık, senin alın yazın!

Semâya kalkmış olan şarkıların, kubbelerinin
altında durmadan dönen yıldızlar gibi;

Senin başlangıcın sonundan, sonun
başlangıcından farksız.

Ya başlangıcın ile sonun arasında bizlere
hangi gerçeği getirmektesin?

Hiç şüphesiz olarak şunu:

Sonda bâki kalacak olan, başlangıçta
mevcut landı.

İşte bu sebeple İranlılarla Mısırlıların çiçek ve nebat tezyinatlarını, tabiatteki şekil ve cismaniyetlerinden tamamen soyup onları bunlardan tecrit etmek sûretiyle «Arap San'atı», kendi şekil ve tezyinat anlayışını ortaya koyarak «Arabesk»i vücûda getirmiştir.

Bu bize, zâhiren Cermenlerle Normanlarda mevcut olan bir tezyinat anlayışını hatırlatabilir. Zira Cermenlerle Normanlar, hayvan şekillerine dayanan bir tezyinat anlayışını benimsemişlerdir. Bunu yaparken onlar da bir nevi tecride gidip, tezyin unsuru olarak seçtikleri hayvanları, cismaniyetlerinden tecrit yoluna gitmişlerdir. Öyle ki, hayvanın vücûdu âdeta ortadan kalkmakta ve onun hareket hâlinde iken çezeceği hatlar, hem de canlı ve hamleli şekilde belirtmektedir. Sonra bu hatlar, tıpkı müzikteki «Contre-Point» kaidesinde olduğu gibi ayrı yerlerden hareket ettikleri halde bir bütünde toplanıp hayvanî cisim olarak değil, hareket olarak tersim edilmektedir.

Bu zâhîrî benzeyiş sebebiyledir ki, eski devirlerde sesi-ne iltifat göstermeyen Cermenlerin tahtı tesirinde olarak keza resimsiz bir hayat sürmeğe alışmış bulunan Batı, bir-den bire başka hayat telâkkilerine geçip, dinî akidesi dola-yisiyle bu küreye ait bulunmayan husûsatı da insanlaştır-mağa, resme almağa, resim yolu ile tecessüm ettirmeğe mecbur kalınca, karşısına birden bire çıkan «Arabesk San'-atı»nda kendisinin vaktiyle benimsemiş olduğu cisimlerden tecrit temâyülünü görür ve hatırlar gibi olmuş; büyük bir hasretle »Arabesk«e dört elle sarılarak, onu kendi tezyini san'atlarının içine sokmuştur. Böylece «Arabesk» Avrupai san'atın geniş sahasında husûsiyle «Rönesans Tezyinatın-da» büyük rolünü oynamaya başlar.

Zira herşeye hâkim olan Arabesk, yazıyı da ele geçir-miştir (*).

Kitabeler, Kur'ân'dan alınmış fıkra ve vecizeler, tezyi-nata şeritler şeklinde saray ve camilerin duvarlarıyla sü-tunlarına, dal-budak salarlar. Bu da tamamen «İslâmın rû-hu»na uygun, Doğuda aslâ yeni olmayan cismanilikten uzaklaşma temâyülünün bir delilidir.

Aslında kat'iyen mevcut olmayan «resim memnuiye-ti»ne dair Kur'ân'da hiçbir hüküm yoktu. Bu sebeple Pey-gamber de herhangi bir emir isdarına ihtiyaç görmemiş-ti (**). Sadece; «şüphesiz şarap, kumar ve bahis ile mâbût

(*) «Antik San'at, san'atın her mevzuunda, büyük heykeltraşlık ve mimarının prensiplerine göre hareket ederken İslâm San'atı, bir yapıyı bir mücevher kutusu veya kıymetli bir kumaş gibi işler.»

Herzfeld; Genesis.

«Gırnata'da Elhamra sarayında mevcut motifler, derhal kendile-rine has husûsiyetleriyle dikkati çekerler. Mozaiklerle el san'at-larının içinde yer alan bu husûsiyetleri, İspanya'daki dokumalar değil, bilâkis muhaceret meydana getirmiştir.»

Kühnel; adı geçen eser, s. 45.

(**) Bu konuda Türkçede neşredilmiş daha başka bazı eserler göz önü-ne alınmalıdır. Mesele tamamen İslâm hukukçularının selâhiyeti dâhilindedir. Bir sarayın duvar tezyinatında veya filân şâirin şi-irlerindeki ifâde ve motifler bu mevzûda kat'i ve nihâl delil ol-maktan uzak görülmelidir (Nâşir).

resimleri, menfur ve müstekrehdir» buyurmuşlar (K., 5/90, fakat canlı varlıkların resmini yapmama husûsunda Kur'-ân'da herhangi bir hükme dayanmadıkları gibi, herhangi bir imada da bulunmamışlardı. Daha sonra ilk defa müctehidler, canlı varlıkların resmini yapmağı «Hâlık»ın fiilini taklit mahiyetinde görerek, hoş karşılamazlar. Fakat figür resimlerini men' etme, hiçbir zaman bir imân mevzûu olmadı. Daha sonraki asırlarda olduğu gibi, İslâmiyetin ilk asırlarında da bu nevi resim, tamamen canlı ve çevik bir şekilde sarayların tavanlariyle duvarlarına sığar veya büyük ziyafetlerdeki yemeklerde sofrâ süsü olarak azametli adımlarla yürür, havuz kenarlarında arslan sıfatiyle diz çöker veya mermer havuzlara su püskürür. Kurtuba'da Es-Sahrâ sarayındaki yatak odasında, halife uyanınca yeşil havuzda sanki dans edercesine dizili, sâfi altından yapılma şu on iki hayvan gözlerine çarpar:

Arslan, ceylân, timsah, yılan, kartal, fil, güvercin, şahin, tavuk, horóz, atmaca, akbaba.

Sicilya'lı şâir İbni Hâmdis'in Bougie'de iken yazdığı şu şiir İslâmiyette resmin şumulünü belirtme bakımından mânidardır:

Başını kaldırıp tavana bakınca heyecanla;
Hemen seyredersin altından kırlangıçları hayranlıkla.
Görürsün çiçekli bahçeler gibi kubbenin süslendiğini;
Havada kırlangıçların kanat çırpıp, bir yuva yaptığını.
Bu şaheseri, belirtti san'atkârlar yaptıkları tabloda,
Her çeşit avlanmanın şeklinde görünür onda.
Mecburdular fırçalarını parlayan güneşe daldırmağa;
Yapraklarla dalları, böyle bir ihtişamla dile getirmeğe.

Resim ve oymalar, Arap saraylarını daima beraber süslerler. Bu resimler nebat ve hayvan şekillerine de inhisar etmez. İnsan resimleri de aynı nisbette bunlar arasında yer alırlar. Kral ve kraliçeler, avcı ve şâirler, güzel kadınlarla şövalyeler, duvar ve kapılarla, sütunlardan aşağıya doğru bakarlar. Hattâ İslâmiyetin mukaddes tasvirlerini de,

«Efes'in Yedi Uyuyanı» (Ashab-ı Kehf) ile «Nuh'un kargaları»na benzer şekilde bilhassa Kurtuba Camiine tersime tevessül ettiler. Bununla beraber her şey, arslan ve kartal gibi şekilleri daima bir zora baş eğercesine dekoratif üslûba, tecrit ve tezyinata doğru iter. Onun için tersimi (resimle ilgili) san'atlar, kendilerine pek az müsait bulunan zeminde tezyini (süslemeyle alâkalı) san'atların sağladıkları yüksek seviyeye ulaşamazlar.

Tavan, kemer, sütun, direk ve salon köşelerinin tezyini de yapının umûmî görünüşü üzerinde Arabesk ile aynı mânâda, cismanî yerine gayri cismanî ve gayri maddî bir tesir meydana getirir. Duvar san'at ve konstrüksiyonu, gözle farkedilemeyecek derecede san'atkârane kırılmış ve bükülmüş alçı kaplama ve stalaktitlere bürünür, duvar satıhları sütun kemerlerinin ritmi sayesinde ancak daha vâzıh belirirler.

«İran İlhamı», duvar satıhlarında beliren süs sevgisini, müsrifâne bir şekil zenginliğine sevketti. İran ilhamları birçok kemer tipleri meyanında «İslâm Mimarisinde» hâkim bir mevkiî bulunan, bilâhare «Batı Mimarisi» üzerinde mühim rol oynayan «Sivri kemer» tipinde yerleştiler.

«Sivri kemer», umûmiyetle sütunlarla direkler arasında, sadece bir süs ve kaplama olarak belirir. Bazen «Arabesk» tarzında sütunlarla direklerin arasını süsler veya yonca yaprakları, yelpaze ve avizeler şeklinde girintili çıkıntılı kavisler yapar; sert taş kullanan «Hint-İslâm Mimarisi»nde nâdiren ve ilk defa 789 yılında inşa olunan Ramle Sarnıcının kubbelerinde görüldüğü üzere konstrüksiyonda rol ve mes'uliyet alır.

Sivri kemer, ilk önce aradan üç asır geçtikten sonra İslâm San'atından Hristiyan san'atının içine yürür. Bu yürüyüşünde o, şu yolu takib eder:

Dicle'deki Hilâfet Sarayı olan Samarrâ'dan hareketle Kahire'de İbni Tûlûn Camiine, oradan da Fâtımiler vasıtasıyla Sicilya'ya gelir. Sicilya'yı Normanların işgali ile bir-

likte Normanlara yardım eden Pizalıların harp ganimeti arasında «Piza Romantiğine» girer.

Daha sonra Papa III üncü Viktor ismiyle Desiderius'un, Monte Cassino'da inşa ettiği Desiderius Kilisesi'nden «Burgund Romantiği»ne ve oradan da Gotik kiliselerinin avlularına yürür.

Desiderius'un Mısır'lı Arap mimar ve san'atkârlar vasıtasıyla Mısır'dan ithal ettiği «Sivri Kemer»i, Cluny Manastırı Başrahibi Hugo, muhteşem inşaatlarda dener. Fakat yalnız Büyük Hugo ve onun bilgili ve tecrübeli mütehasıslar sıfatıyla Cluny'ye getirttiği Kassine'li papazlar bu işi başarmış değillerdir.

«İlk Haçlı Seferinden» 1099 yılında geri dönen Burgund'lular, Araplar tarafından Hârûn-ür-Reşid devrinde «Kudüs Hac Yolu» üzerindeki Ramle'de inşâ olunan tesisin bâriz sivri kemerleriyle kubbe kemerlerine ait hâtıralarını da beraber getirirler.

Burgund ile İspanya arasındaki bağlar da çeşitlidir. Cluny'nin «mukaddes arazisi», İspanya'da Arapların idaresi altında bulunmayan kısımda Havari Sant-Lagos'un mezarına doğru giden yol üzerindedir (*). Paris'te başlayan büyük hac yolu ile Hristiyanlığın Avrupa'daki en mukaddes mahalline gitmek üzere her sene yola çıkan binlerce hacı, ekserisini İspanya krallarının tesis ve teberru ettikleri Cluny'nin muhteşem manastır ve kiliselerinde kahrılar. Evvelce Endülüslülerin işgali altında iken geri alınan top-

(*) «Havâri Aziz Yâkub'un Mezhebi, Hz. İsa'nın ikiz kardeşi sıfatıyla onun yerine kaim olarak Hristiyanlığı, Zeus'un oğlunun ayrılmaz arkadaşı Dioskuren olarak Yunan, «Beyaz Atlı Suvari» olarak Cermen Tanrısı Wotan'la, Cermen inançlarını birleştirir. Böylece o, İspanya'nın İslâm hâkimiyeti altında bulunan kısımlardaki diğer bir inanç taşımayı ifade eden İslâmiyete karşı mücâdelede muka-bil tedbir şeklinde kabul olunur.

Birçok bakımlardan «Mağrib Hayat Tarzı»nı gayri ihtiyari taklit eden Hristiyanlar, askeri maksatlar için dinî inançlardan faydalanmayı da, aynı şekilde düşmanlarından öğrenip aldılar.»

Castro; adı geçen eser, s. 140.

raklarda, 11 inci asırdan itibaren baş piskopos, râhip ve piskoposluk müşavirleri, Fransız Clunyst'leriydiler. Hristiyan İspanya bölgesinin hükümdarları ve bunlar meyanında Müslümanların fazlaca tesiri altında kalan, İslâm idaresindeki Toledo'nun bir zamanlar sâkini, sonra da fâtihi VI ncı Alfons, «Cluny Râhibi»ne karşı bağılıklarını yalnız yıllık mükellefiyetlerini altın olarak değil, buna Araplardan alınan harp ganimeti ile diğer hediyeleri de ayrıca eklemek sûretiyle gösterirler. Râhip Hugo, Alfons'un bu nevi yardım ve teberrularının yardımıyla muhteşem III üncü Cluny Kilisesini inşa ve bu yardım ve teberrularının hâtırasına izafeten muayyen bir mihrabda âyinler yaptırtmağı taahhüt eder.

«Sivri Kemer», Araplar nezdindeki tamamen dekoratif rolünü tamamlamış vaziyette Monte Cassino, Piza ve Cluny'ye yürür; nüfuz ettiği «Burgund Romantigi»nin dışına hemen hemen çıkmaz. «Sivri Kemer», Batı'da üstün rolünü ilk defa «Gotik»in konstrüktif elemanı olarak alır. O. bununla da yetinmez. «Gotik Katedrali»nde, «Romanik»deki Yuvarlak Kemerin aslâ ulaşamadığı emsalsiz bir san'at değeri elde eder.

«Sivri Kemer» Gotik'in içine sadece yalnız başına olduğu gibi girmez. Daha sonra Gotiğin dekoratif tezyinatı içinde yer alan hakiki veya sahte pencerelerdeki «Kabartma bölümlü, yonca yapraklı» kemerleri de beraberinde getirir.

Matematige mütemayıl Arapların sevdiği, sivri ve yonca kemerlerle meydana getirilen dış arkadların birbirlerine geçilme ve çaprazlanmaları, şimdi Batı'da Gotik duvarları süs şeklinde kaplayan ve üzerlerinde dağılan bir çizgiler şebekesi olur. «Sivri Kemer», pencerelerin çizgiler şebekesiyle birlikte «Sasani San'atından» alınan ilhamla gotiğin tipik yuvarlak penceresinin «tema»sını da meydana getirir.

Gotik kubbe konstrüksiyonunda mühim bir rol oynayan, sütun başlarının kenarlarındaki sütun demetlerinin kullanılması Arapların dokuzuncu asırda meydana getirdikleri bir yenilikten tevarus olunur.

Kahire'den İtalya'ya gelen süslü ve çentikli çatı kenarları, Gotik çatılara tırmanırılar.

Kare prizma şeklindeki esas yapılan sekiz kenarlı bir şekle, ondan da konik hâle doğru üst üste gelişen minâreler, Gotik çan kulelerine örnek olurlar.

Böylece Gotiğin mühim bir kısmı, Arap unsurlarından teşekkül etmiş olmuyor mu? Bu hususta bir hükme varmayı arzulayan kimse, san'at eserinin inşaatta kullanılan taşlarla değil, bilâkis ortaya koyucu zekânın taşlara vermiş olduğu nizâmla meydana geldiğini ilk bakışta farkedebilir. Hariçten alınan zihin mahsûllerini her bakımdan temsilen —ister dini veya dünyevi görüşlerin idelerine, isterse arşitektonik motiflere veya şâirane buluşlarla ilmi düşüncelere taalluk etsin— «Sivri Kemer», pek çok şeylere nazaran daha açık şekilde şunu öğretmeğe muvaffak oldu:

Ortaya koyuculuk ve yapıcılık, bir milletin aldığı içinde değil, bilâkis aldığı işleme tarzında ve ona verdiği mânâda meknuzdur. Böylece meydana getirilen şeyin hüsûsiyetini, kavranıp alınan şey sınırlar; beğenip seçme ise tayin ve tesbit eder. Ortaya koyucu dehâ, yabancı şeyleri rastgele, intihapsız değil, bilâkis kendi mâna ve ifâdesi hâline inkılâp etmek üzere, bunlardan sadece kendi anlayışıyla uyuşanı ve varlığının damgasını kabul edecek olanı alır.

Yabancı şeye karşı bu tarz muameleden hiç bir millet içtinap etmez. Bir milletin bu tarz tesâhüp ve temellükü de ayıp bir şey değildir. Yabancı şeyin içinde kendini tamamen kaybetmedikçe, böyle bir temas, bilâkis kendi ortaya koyucu kuvvetlerinin yeni bir kademe daha inkişafını sağlar.

Gotik ile Batı'nın, İslâm Medeniyeti ile karşılaştığı her yerde, Arap Medeniyetinin Gotik ile Batı üzerindeki tesirlerini kabul ve itiraf haklı olarak esirgenemez. Ama bugün hâlâ Batı ile Arapların Medeniyetinin kıymetlendirilmesinde —ilminde olduğu gibi, san'atta da— değişik ölçüler kullanılmaktadır. Bu değerlendirmede unsurların bir bütün içinde işlenmesi rolü Batı'ya verilmekte, Araplara ise sade-

ce unsurlar bırakılmaktadır. Hattâ «Batı San'atının unsurları» Antik medeniyetten neş'et etmiyor, münhasıran Müslümanlara ait bulunuyorsa, imkân nisbetinde bu unsurların bile üzerinde durulmamakta, meskût geçilmektedir.

Hakikatte bizim Gotiğimiz ne kadar az Arap husûsiyet ve temâyüllerini taşıyorsa, Romanığımız de o nisbette «Eski Şark - Küçük Asya San'at mirası'nın» özüdür. Yine nasıl Cermen hayvan tezyinatı bir Asyalı milletin san'atı değilse, İslâm mimarisi de o derece Babil, Irak ve Bizans yapı unsurlarının aslâ bütün ve toplamı değildir.

Bu esnada «Cluny Biriktirme Havuzu» üzerinden doğrudan doğruya İngiltere'ye bir «İslâm Cereyanı» akar. Arap menşesindeki şekli değiştirilmek suretiyle yeni bir «Cluny Kemerî», ondördüncü asırda hareli çizgiler şebekesi olarak pencere ve satıhlarda görünür.

Arap bölgesinden Cluny'ye, oradan da İngiltere'ye akan bu cereyan, tamamen kendine has bir «Britanya üslûb devri»ni besler. Bu, Kahire'de El-Ezher Camiinde örnekleri bulunan «Tudor ve Kiel Kemerler»le beraber «Sivri ve yelpaze kemerleri», stalaktit kubbelerle pencere süs san'atını ifade eden «Tudor Stili»dir Tudor Stili, İngiltere'den Birleşik Amerika'ya intikal eder ve orada üniversite binalarının tipik üslûbu olur.

Asırlarca kendisine âile ocağı olan Avrupa kıt'asındaki memleketlerde Arap mimarisinin tesirleri, tabiatıyla uzun müddet devam eder. Bugün hâlâ İspanya'da, mimar, duvarcı ve inşaat işçiliği ile ilgili birçok tâbirlerin Arap menşeli olmaları, İspanya'lı Hristiyan fâtihterin Endülüs'ü geri aldıktan sonra sâdece kilise ve saraylarını Arap ve san'atkârlara inşa ettirmekle yetinmediklerini gösterir. Daha 16 ncı ve 17 nci asırlarda bile «İspanya mimarisi», zengin Arap mirasıyla yaşar; Arap mimarisinden aldığı ilhamlarla meydana getirdiği Plateresk Stil (Platereque) ile Şurrijeresk (Churriguersque), Orta ve Cenubî Amerika'ya götürür. Bugün Meksika'daki kiliselerde olduğu gibi, Lâtin Amerika'da ikametgâhları ve Cenubî Amerika'nın

yeni «Meksika» ve yeni «İspanya tipi» evlerini süsleyen renkli Azulejo'lar, ana vatanları İspanya'dan oraya giden Arapların mâbetler ve profan binalarda kullandıkları emaylı fayanslardır.

Sicilya'da Normanlar devrinde Arap mimarisi, bütün İtalya'yı tesir sahası içine alan yeni bir gelişme kaydeder. İster Şimali Afrika'dan gelen Arapların işgaline maruz kalmaları sebebiyle buna katlanmak, isterse münhasıran ticaret yapmak suretiyle olsun her büyük İtalya liman şehrinin Araplarla aynı bir husûsi alâka ve münasebeti vardı. Yalnız Venedik değil, Piza gibi şehir de «Denizlerin Kraliçesi», «Toskana'nın İmparatoriçesi» gibi bir yükseliş ve inkişafa, Araplarla olan münasebeti sayesinde yükselir.

Piza, Ceneviz filosu ile birlikte Arapları Sardunya'dan çıkardıktan sonra, Arap işgali altındaki Sicilya'yı geri almak için Normanlarla ittifak akteder. Palermo'nun fethi neticesinde ganimet olarak getirdiği hazinelerle Piza şehri, 1063 de meşhur kilisesini inşaya başlar. Tahrip olunan câmilerin bazı parçaları, şimdi Piza kilisesinin vaftiz mahalli ile etrafı açık kulesinin duvarlarına girerek «Arap Ruhunu bâriz bir şekilde aksettirirler.

Kemer yuvarlaklarındaki siyah-beyaz mermer irtibatı, «Burgund Romaniki»nde de Arap örneklerini ele verir (*). Piza kilisesindeki gri-siyah pervazlar, dış duvarlardaki ufki şekilde ikiye kesilmiş mermerler, çatı kenarlarının süsü, Arapların mutad kemer şekilleriyle «Sivri Kemerin» yedi çeşit kullanılma tarzı, fazlaca renkli Arabesk kaplamalar, sütunlarla süslü kapı siperlerinin perspektif oyunları ve pek çok bunlara benzer diğer şeyler, Sicilya'da yerleşen

(*) Burgund Kiliselerinin yuvarlak kemer arkalarındaki kırmızı-beyaz renkli ve kama şeklindeki taşların *Vézelay Kilisesinde* görüldüğü üzere çok sık kullanılmasının doğrudan örneği *Tournus'da Saint-Philibert Kilise'sinde* mevcuttur. Bânileri Rahip I inci *Peter* (1060-1107). bu husustaki ilhamı, İspanya'ya yaptığı bir seyahatte *Kurtuba Camiinden* alıp getirmişti.

«Arap mimarisinden» aşikâr bir şekilde doğrudan doğruya alınmışlardır.

Batı'nın Doğu ticaret şehirleriyle devamlı teması, Araplara ait her şeye karşı temayülünü daha da arttırır. Böylece en güzel «İtalya-Romanik Stili» olan «Piza-Romantik Stil» meydana gelir. Bu stil yalnız Piza şehrine veçhe vermekle kalmaz, Toskana'nın her tarafına, oradan da harice yayılır.

Venedik, Bizans Medeniyetinin yanında, Şark'la olan kuvvetli irtibatları sayesinde Arap Medeniyetinden birçok şeyler aldı. Arap minareleri daha sonra İtalya'da Rönesans'ın yanları açık çan kuleleri ve kulelerle kubbeleri, Araplar ve İtalyanlar gibi, bâriz bir makûsiyet içinde kurmayı bilen büyük İngiliz mimari Wren'e, tesir ederler. Rönesanstaki sedef işlemeler de örneklerini İslâm camii ve minarelerinde mevcut sedeflerinden aldılar.

Şarktan memleketlerine dönen Haçlı şövalyeleri, Alman şehir duvarlarıyla Burgund hisarlarında olduğu gibi İngiliz saraylarıyla Fransız kalelerine giren, Arapların müdafaa tekniğine ait muktesebatının bir kısmını, beraberlerinde getirirler. Bu meyanda Araplardan alınan ivicacılı giriş kapıları, herhangi bir müstevlinin taarruz kudret ve hızını kestikleri gibi, müdafaa balkonları da bir yan ateşini mümkün kılarlar. Şüphe götürmez bir şekilde İslâmiyetten önceki devirlere ait hakiki bir Arap icadı olan dökme çıkıntılar, Batıda sevinçle hüsnü kabul görürler. Bu dökme çıkıntısı, küçük aralıklarla yan yana duvardan yükselen ve öne doğru fırlamış bir müdafaa siperi taşıyan kirişlerin bir tertibi, böylece açık zemindeki muhasaracıların başına kızgın yağ veya zift dökülmesini sağlayan bir nevi balkondur. On yıl içinde aynı zamanda dört Fransız ve İngiliz hisarı da Arap modeline göre inşa olunduktan sonra, hemen hemen bütün Avrupa'da yayılır.

Evvelce hisarların önünü çevreleyen odundan ateş mazgallarının yerine, ondördüncü asırdan itibaren bütün İspanya, Fransız ve İngiliz kaleleriyle İsviçre ve Alman hi-

sarlarının kapı ve kapı kuleleri, bir tezyinat gibi, pek çok dökme çıkıntılardan ibaret bir galeri taşırlar. Bunların üzerlerinde, kârgir mazgallarla bir çelengi andıran çentikler, uzayıp giderler. Sanki bir miğfer gibi Batı şatolarının teçhizatından sayılırlar. İskoçya ile İstanbul arasında herhangi bir müdafaa tesirindeki kulenin etrafını sadece süs maksadiyle çevirseler bile, kendilerinden aslâ vazgeçilemeyecek şekilde Batı hisarlarının alâmeti fârikası olurlar.

Bundan başka «Haçlılar», Belçika'da Laarne, Almanya'da Rudelsburg'da görüldüğü üzere, kuleleri taştan külâhlarla kaplama husûsundaki «Arap Âdeti»ni de Şark'tan beraber getirirler.

Bu nevi Şark'a has sivri çatı kulelerini Worms'lu Alman haçlıları, Şark'a ait hayranlıklarının ilk ve taze tesirleriyle bilhassa kendi St. Paul Kilisesinin çatılarına inşa ettiler ve Allah namına yaptıkları savaşın bir nişânesi olarak «Haçlı gemisi»ni kilisenin galerisine oyduklar. Bu sivri çatı kuleleri, Ren sahilinin ekseriya yağmurlu semâsının karşısında, Şark'taki gri kubbelerinde olduğu gibi, sivri çatıların uçlarına çömelir. Tamamen garip ve yabancı bir manzara arzederler. Ayrıca mikâptan daireye doğru sekiz köşe üzerinde de üst üste kademelenen bu «Arap Düşüncesi»nin taş miğferini, çağdaşları öylesine beğendiler ki, onu cereyanın devamı boyunca Dittelsheim, Alsheim, Guntersblum, evet, bilhassa Speyer, Wetzlar ve Amorbach'da inşa-ya devam ettiler.

Bizzat İspanya'da, muhteşem «Arap Mirası»nın doğrudan doğruya izlerinden pek azı kaybolmuştur. Mazideki büyük gelişmenin son âbideleri olarak eski yapıcılarının san'at azmini hatırlatan bazı şeyler devrimizde hâlâ semâya yükselmektedirler.

Komşusu bulunan eski yazlık saray «Generalife»in bakiyeleriyle birlikte Arapların değerli muhteşem yapıları meyanında, Endülüs Medeniyeti'nin en büyük mücevheri Gırnata'daki iddiaî «Sultan Sarayı El-Hamrà», Toledo'da El-Katriz harâbeleri, ata binebilmek için bir sathı mailden

faydalanmaya, bir süvârinin buna ihtiyaç duymasına benzer, şekilde, basamaklarına güçlkle tırmanılan vaktiyle astronomların rasat kulesi Sevil'deki Giralda.

Giralda'nın sivri, yonca ve nal kemerler içindeki süslü çift pencerelerle kaplı, renkli emaye cephesi, prensip itibariyle «Gotik» tezyini çizgiler şebekesini meydana getiren süs arkadlar için bir örnektir.

Yüksek Arap kültüründen pek az şeyler hatırlatan eserlerden biri de, I inci Abdurrahmân tarafından inşasına başlanan Kurtuba Camiidir. Bir zamanlar bin dört yüz sütünü ile alâka çeken, 19 tûlanî ve 33 arzani çatılı binasını ışığa bürünmek için zengin resimler işlenmiş sedir ağacından mâmûl tavanından, sütunların kemerlerine doğru dört bin yedi gümüş lâmba sarkan şimdiki bu kilise binası içinde yapılan inşaatla eski mimari değerini maalesef kaybeder.

İddiasız ve koyu dindar bir şahıs olan Abdurrahmân'ın ilk oğlu I inci Hişâm, babasının on bir bölmeli yapısını tamamlayıp, ona bir de minâre ekledi. Hür fikirli ve sadece yaşama neşesiyle coşan I inci Hakem, yapıda hiç bir değişiklik yapmayarak onu olduğu gibi bıraktı. Fakat san'attan anlayan ve yapılarla işsizliği gidermeğe çalışan II nci Abdurrahmân, iç bölmeleri temdid ve bu sebeple de ikinci bir mihrap inşa etti. Soğuk ve mütaassıp bir sofı olan oğlu I inci Muhammed, duvarlarla kapıları süsledi ve «Maksûre» adı verilen parmaklıkla çevrili bir mahal ile hükümdarın bulunduğu yeri cemaatten ayırdı.

Hasis ve dessâs bir tiran olan halefi Abdullah, caminin Batı yakınında kâin El-Katraz Sarayından bu maksûreye ulaşan kapalı bir giriş yolu inşa ettirdi. Emirliği Halife devleti haline getiren ve onu en yüksek inkişafına ulaştıran Endülüs - Emevî hükümdarlarının en mümtaz simalarından, Kral I inci Heinrich ile İmparator büyük Otto'nun çağdaşları Büyük III üncü Abdurrahmân ile II nci El-Hakem, Abdullah'a halef oldular. Bunlar da zelzeleden harap olan minâreyi yeniden yaptırdılar ve binayı hatırı sayılır derecede Cenuba doğru genişletip bu zaruretle de ye-

ni maksûre ve yeni bir mihrap inşâ ettiler. Henüz erginlik yaşına gelmemiş II nci Hişâm'a niyâbeten vazife gören El-Mansûr, nihayet sağ tarafa sekiz bölme ekledi. Bu münasebetle yıktırmağa mecbur kaldığı birkaç blok ev için sahip-lerine, Arap hükümdarlarına yakışır tarzda tazminat ödedi.

Böylece bu bina, ismi İspanya'nın en büyük inkişaf devriyle düğümlenen Emevi Hânedanı'nın yükselişine refakat eder.

Ancak Emevi Hânedanı, Endülüs'teki hâkimiyeti esnâsında sadece son derece canlı ve verimli bir inşâ faaliyeti ile iktifa etmez.

Müsikî de en rikkatli ve en zengin inkişafını bu hânedanın gayretlerine borçludur.

Müsiki, hayâta refâkat eder

Kendisini Cehta'dan Cebeli Tarık yoluyla getirmekte olan gemiyi 822 yılının Aralık ayında Algeciras (El-Cezire) da terkeden şahıs, beraber yolculuk yapanların takdir ve saygısını kazanmıştı. Yalnız kulaklariyle ensesini kapamayan, fakat yuvarlak kesilmiş saçlarından başka başını kir-piklerine kadar örten astragan şapkası, iyi bakılmış renkli hilâl sakalı, siyah boyalı göz kapaklarının altındaki parlak bakışları ile tecessüs ve alâkayı tamamen kendi üzerine çeken bu yabancı; güzel kokulu çiçekleri andıran beraberindeki cazip genç kadınlar ve neş'e içinde haykıran çocuklarla yürüyüp, limandan uzaklaşır.

İki ay sonra da Bağdad'ın bu büyük şarkıcısının ren-gârenk takım ve bakışlarla süslü katırlara binmiş bulunan neş'eli saray memurlariyle birlikte Kurtuba şehrine girdiği görülür.

Halbuki o, Şarktaki devlet merkezinden nesi varsa toplayıp kaybolmağa ihtiyaç duymamalıydı. Zira, Halife Hârûn-ür-Reşid'in teveccüh güneşi, bu sıralarda onun tepesinde yükselmeğe başlamış görünüyordu. Fakat rakipleri-nin bâriz haset ve kıskançlığı. Siryâb'ın bu şansını yok et-tiler.

Kâfi derecede ehliyeti olmadığı halde, kurduğu mûsikî okulu ile Küfe'deki çalgılı kahvelerin sahiplerine san'at öğretmeğe çalışan hocası İshak ibni Mevsili yalnız köle kadınları aşkta değil, bilâkis erkek ve kadın müstait mûsikîşinasları, mûsikide de yetiştirerek hükümdarın nazarında şeref kazanmayı ummuştı.

Musul'lu genç Kürt, Siryâb, âdâbı muaşerete fevkalâde vâkıf olduğu gibi, üstün bir nükte ve müsahabe kudretine sahipti. Fakat, tabasbusa alışmamış dilinin yanında biraz olsun fedakârlıkta bulunamadığı —mağrur bir muallimin hemen belirtmeğe itina gösterdiği gibi— kendine has fikirleri vardı. Şarkı söylemedeki kendi san'at değerini soran Halifeye şöyle cevap vermişti:

«— Ben de diğerleri gibi şarkı söyleyebilirim. Fakat ben, ayrıca diğerlerinin bilmediği başka şeyler de biliyorum. Benim husûsî san'atım, sadece senin gibi tecrübeli bir haşmetlinin ancak senin kadar anlayan bir kimsenin işitmediği bazı şarkıları söyleyeceğim.»

Yanında duran hocası, talebesine udunu uzattı. Siryâb, udu kirli bir çarık gibi muayene etti.

İbni Mevsili'nin yüzü kızarıırken Siryâb devamla:

«— Haşmetmeab! Bazı şarkıları üstadımın melodisiyle söylememi istersen onun udu ile söylerim. Eğer benim bulduğum melodiyi öğrenmek istiyorsan, bizzat inşâ ettiğim kendi udumla söylemek mecburiyetindeyim.»

Halifenin müsaadesi ile Siryâb, Emir-ül-Mü'minin'i medh için bestelediği kasideyi okudu. Halife hayran kalmıştı. Böyle bir değer, sarayında en güzel süs olacaktı.

Doğan yıldızın şimdiye kadar iyi gizlenen değeri hakkında hiç bir şey hissetmediğinden ötürü, İshak ibni Mevsili'nin heyecanı daha az değildi. Talebesi ile yalnız kalınca:

«— Gizli tutulmaması lâzım gelen şeyleri saklamakla, beni iğrenç şekilde aldattın. Bununla kifâyet etmedin. Beni Halifenin yanında fena bir vaziyete düşürdün. Buna mukabil buradan git ve senden artık tekrar konuşulduğunu aslâ duymayacağıma dair yemin et! İhtiyacın olan parayı

hemen vereceğim. Aksi takdirde servet ve hayatını kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıyasın!»

Siryâb'ı tekrar görmek isteyen Halifeye de şunları söyler:

«— O, cinnet alâmetleri göstermekteydi. Ruhlarla konuştuğunu, melodileri kendisine onların verdiğini söylüyordu. Dünyada bir benzeri bulunmayacak derecede bilgili olduğunu sanıyordu. Sen O'nu mükâfatlandırmadan o, hiddetle çekip gitti. Bu adamın defolup gitmesinden dolayı Allah'a ebediyyen şükret!»

Hârûn-ür-Reşid'in yanında muvaffak olan kimse, tâlihini neden Endülüste I inci El-Hakem'in yanında denemessin? Siryâb'ın vaziyeti Kurtuba'ya yazması üzerine El-Hakem, sarayının bahçelerinde Bağdad bülbülünün ötüşünü dinlemekten çok memnun kalacağını ona bildirmişti.

Şarkıcı, ayağını Endülüs toprağına atar atmaz I inci El-Hakem'in bu arada vefat ettiğini öğrendi. Çok üzgün bir vaziyette Afrika'ya dönmek istediği sırada, Emevî tahtına I inci El-Hakem'e halef olan II nci Abdurrahmân'ın elçisi gelerek Bağdad san'at âleminin yıldızını Abdurrahmân'ın sarayını aydınlatmağa davet etti. Hediye olarak gönderilen katırlar, san'atının bu memlekette takdir olunduğunu gösteriyordu.

Emir'in misâfirhânesinde Siryâb'ın üç gün dinlenmesinden ve şöhetinin bol bol methinden sonra, Abdurrahmân onu huzûruna getirtir. Hiçbir ard düşünceye mahal kalmayacak şekilde, bir centilmen gibi tediye de bulunur. Muntazaman vereceği hediyelerle arazi ve emlâkin aynı ve nakdi gelirlerinden başka kendisine ayda efsanevi bir yıldız maaşı ödeneceğini bildirir. İşin malî cephesinin tam bir anlaşma ile aydınlanmasından sonra Abdurrahmân, bir şarkı söylemesini ondan ister. Siryâb'ın takdim ettiği şarkı, lütfunun heder olmadığını Abdurrahmân'a isbat eder.

Daima kıymetli eser ve bilgiler ortaya koyan Siryâb, Abdurrahmân'ın çevresinde bulunmakla da yetinmez.

Harikulâde hafızasında tutabildiği on bin şarkının in-

şasıyle melodilerinin sevk ve idaresini, âzami bir vecd içinde başarıp dile getirmesini bilir. O, astronomi ve coğrafyada da yedi tûlâ sahibidir. Onun nazarında hiç bir şey, yabancı memleketlerle sâkinlerinin âdetlerine dair anlatılanları dinlemek kadar câzip değildir. Fakat o, çok geniş bilgisinden ziyade çevresine saçtığı esprileri, sahnedeki mahâret ve inceden en kalınna kadar çıkardığı zarif ses şekilleri sayesinde parlar; giyinişinin, tavır ve hareketlerinin teşvik edici zarafeti ile bu sevimli mûsikişinâs, âdâbı muâşeret ve kibar zevkin kayıtsız şartsız timsali olur.

Siryâb'ın her kreasyonu, binlerce defa taklid edilir. Kurtuba'da şimdiye kadar saçını başının üstünde ortadan ayırarak taşıyan erkek, şimdi başının etrafını da kestirir. Artık san'atı, modaya göre şık giyinmeği, mevsime ayak uydurmayı, ilkbaharda canlı, renkli hafif kumaşlar, yaz aylarında beyaz elbiseler, kışın da Bağdad'ın son kreasyonuna göre kürk manto ve kürk şapkalar giymeyi öğrenir.

Siryâb, sofra âdetlerinde de inkılâp yapar. Mûtena yemekler vücûda getirir ve İspanya'ya kuşkonmazı ithal eder. Bu sevimli ve kibar san'atkâr, bu zerâfet hakemi, kendi asıl mesleğinde itirazsız bir hâkimiyet sağlar. Emir'in üzerindeki nüfûzu herkesçe bilindiğinden, hükümdarın kulağına ulaşmaları istenilen ricalar ona tevdi olunur.

II nci Abdurrahmân, sarayının mûsikişinâsı için Kurtuba'da bir konservatuvar tesis eder.

Araplar, eski devirlerde bile mûsikiyi son derece seven bir millet idiler. Mûsiki, anne kucağından mezara kadar, onları tâkip ederdi. Kuvvetli his ve temâyüllerden herbiri, çalışmanın ritmi, oyun sevinci, aşkın saâdet ve elemi, mücadele hırsı, intikam hevesi, ölümün keder ve matem, onlarda mûsiki ile yaşanıyordu. Daha İslâmiyetten önce, erkek ve kadın şarkıcılara ait bir mesleki sınıf meydana gelmişti. Ev idaresinin tertip ve tanzimi bakımından 19 uncu asrın misâfir salonlarında piyano, 20 nci asrın ikâmet odalarındaki radyo gibi, her şarkıcının da şarkılarında kendisine refakat eden telli bir mûsiki âleti vardı.

Bu mûsikinin bize hoş gelmeyen bir monotonluğu yoktu. İlk defa monoton şarkı, Moğolların Bağdad'ı tahribinden sonra çeyrek ton sisteminin ithaliyle başladı.

Buna mukabil o sırada Arap âlemindeki melodiler, harikulâde san'at tezyinatıyla doluydular.

Araplar, muhtemelen Sâmmi kaynaklar vasıtasıyla İran ve Mısır'a intikal eden; bu yollarla da kendilerine gelen «Pitagor Gamı»nı kullandılar; bununla beraber İran ve Bizans'dan gelen bu «gam», mevcut mûsikinin yerine kaim olmadı; sadece kendine has karakteriyle bir «Arap köküne» aşılandı.

Filhakika bizim tasavvur ettiğimiz şekilde mûsikinin her tarzı ile mücavereti bulunmamakla berâber, Arap mûsikisinin karakteristik hattı bâriz bir ritm idi.

Tenâsübü, uzunluk ve kısalıklarla kuran Antik Şiir gibi, Antik Mûsiki de ritmik değil, sadece metrik bir şekilde düzenlenmişti. Orta Çağ'ın ilk eski «Kilise Mûsikisi» de, ne ritmik ve ne de metrik bir esasa dayanmaz. Müstakil, fakat tenâsüpten mahrum bir melodi bütünlüğünün kaidesi içinde vücûd bulur.

Hakiki ritmik strüktür Şark'a mahsustur. Ritm, usûl mûsikisinin tedrisini teşvik eder ve doğrudan doğruya usûle götürür.

Belki de Arapların Batı'ya bıraktıkları en mühim mûsiki mirası, 9 uncu asrın ortalarında Arap filozofu ve mûsiki nazariyatçısı El-Kindi'nin izah ettiği veçhile, ritmik bütünden usûle doğru gelişen mûsikidir. Seyyah şarkıcılar ve Endülüs'lü câriyeler sayesinde Batı, usûlî mûsikiyi 11 inci asırda tanır. İspanya-Arap eserlerindeki usûl teorisi de 12 nci ve 13 üncü asırlarda Lâtince mûsiki etüdlerine girer.

Batılı mûsikişinaslar bundan başka Araplardan ayrıca Arabesk tarzında bir tezyinata bürünen melodiye, miras olarak alırlar.

Mûsikinin şekillendirilmesinde Arap mûsikisi, melodik mûsikinin ufki prensibine sâdık kalır ve böylece onun kal-

binde şarkı müziği, enstrümantal müzikten daha fazla yer eder.

Bizans'ın «organon», «kitara» ve muhtemelen «harb»ı ona hediye etmesine mukabil Batı, mûsiki âletlerinin büyük bir kısmını Müslümanlara medyundur.

Bugün Bruckner veya Hindemith senfonilerinden birinin dirinajı, usûl değneğini kaldırırken Arap mûsiki âletlerinin doğrudan doğruya parçaları onun önünde yer alırlar. Fantezi ve zevkle imâl olunup denenen mütenevvi tiplerin gözle ihâta olunmayacak derecede bir bolluğu içinde, Arap mûsiki âletleri, ekserisi Arapça isimleriyle birlikte İspanya üzerinden Batı'ya gelirler:

Telli mûsiki âletleri olarak Lût, gitar, mandola, mandolin, pandora ve psalteriyon, yaylı mûsiki âleti olarak rebâb, rebek, nefesli mûsiki âleti olarak, flût, kaval, trompet, timbal ve boynuz boru, vurucu mûsiki âleti olarak Zimbel, tambur, davul, kastenyet ve naker, bunlar meyanındadır.

Aynı zamanda büyük bir müzik nazariyatçısı olan Fârâbî, 10 uncu asrın ilk yarısında rebâb ve bizim piyanomuzun öncüsü bulunan kanûn'u icad etti.

Arap mûsiki tarihini süsleyen birçok diğer mücitlerden başka, kendisini Kurtuba'daki hayatiyle başbaşa bıraktığımız Siryâb da, Arap mûsikisine diğer bir yenilik getirdi. İbni Mevsili'ye ait üd'u îade ve Halifenin kendi üd'u ile çalmasına müsaade buyurmasını ricasının sebebi bu yeniliktir. O, üd'una beşinci bir tel eklemiş, lirik şiirini bu beş telli üd'u ile bestelemiş, bu yüzden de Emir-ül-Mü'minin'in takdirini, hocasının ise kıskançlığını celbetmişti.

Batı'lı mûsikişinasların gitar ve harb'larını, kulaklarına götürmek suretiyle ayarladıkları sırada, Siryâb'ın mûsiki mektebinde talebeler ses perdelerinin yükseklikleri parmakla dokunulan basamaklar vasıtasıyla en sahih ölçülere göre tesbit olunan üdlariyle çalışıyor, pandora ve gitarlarındaki parmak basamaklariyle çalmağı öğreniyorlardı.

Arap mûsiki âletlerinin büyük bir kazancı da bilhassa üd'un Batı'da çok fazla sevilip, tercih olunmasıdır.

Batı'yı armoni ilmine de muhtemelen Arap mûsiki âletleri sevk etti. Belki kuvart, kuvint ve oktav akortlarda birçok tellerin aynı zamanda çekilme ve gerilmesi, her şeyde dikeye mütemayıl Avrupalıyı armonik müziğe teşvik, böylece kendi temayülüne uygun düşmeyen Arap Medeniyetinin bir tecrübesine sevketti.

Arap örnekleri, harem ağalarının seslerinde beliren «Tiz ses» de bilhassa tamamen Endülüs mûsikisinin san'at formları vasıtasıyla 8 inci asırdan 12 nci asra kadar Avrupa San'at ve Halk mûsikisini tesir sâhasına aldılar. Hepsinden fazla bilhassa Lâtin Mûsiki Teorisi, Arap mûsikisine ait husûsiyetleri âşikâr bir şekilde belirten pek çok ilhamları Müslümanlardan aldı. Araplar da bizzat «Yunanlıların spekülâtif Mûsikisine» istinat ettiler. Fakat doğuştan matematikçi ve fizikçiler olarak «Yunan Teorisini» kendi deneme ve tecrübelerine tâbi kıldılar. Seleflerinin isim ve şöhretlerinden çekinmeden, onların nazari bilgilerini tetkik ve incelediler. Lüzum gördükleri yerlerde bu nazari bilgileri, kendi tecrübeleriyle düzeltip hatâları ayıkladılar.

Artık söz sahibi Arap mûsiki âlimlerinin yekûnu büyük bir miktara bâliğ oldu. Maalesef eserlerinin sadece küçük bir kısmı, umûmiyetle gelişi güzel, keyfi bir seçime göre tercüme olundu. Gundusalvus, Vincent de Beauvais, Johannes Aegidius, Robert Kilwardby, Roger Bacon ve Adam von Fulda, esas ilhamlarını onlara medyündurlar. İngiliz Walter Odington'a göre, İbni Sînâ, hâlâ birinci sırada gelen bir mûsiki üstadıdır. El-Fârâbî'nin eserleri, 17 nci asrın ortalarına kadar mûsiki ilminin dikkatini fasılasız kendi üzerine çekti.

Batı, major gamda $5 \frac{2}{3} = 4$, minör gamda $6 = 5$ fasıla münasebetini, İbni Sînâ, ve El-Fârâbî'den öğrendi.

Araplar, major ve minör gamlardaki ses fasıllarının c zamana kadar karakterinde mevcut tenafur ve akordsuz-

luğu gidererek, kulağımızın alıştığı bugünkü âhenkdar ses vahdetini vücûda getirdiler.

Arap ilimlerinin perestişkârlarından biri olarak Suab'lı Kont Hermanus Kontractus, Reichenau'da El-Kindî'nin mûsiki nazariyatına ait eserleriyle meşgul olur ve «Arap Nota Yazısını» El-Kindî'nin eserlerinden alır.

Notaların adları olarak kullanılan do, re, mi, fa, sol, lâ, si hecelerinin İtalyan, Arazzo'lu Guido tarafından bulunduğu ve Havari Johannes için yazılmış ilâhînin ilk satırlarının baş hecelerinden alınmış olduğu iddia edilmişse de, bu ilâhînin daha sonra yazıldığı anlaşılmıştır. Bu hecelerinde, Arapların seslerin notalarında kullandıkları: dal, ra, mim, fâ, sâd, lâm, sin harflerinden alınmış olmaları çok muhtemeldir.

Siryâb, san'atsever hükümdarının sarayında büyük bir hürmet görmek suretiyle yaşıyordu. Bununla beraber o, aynı nisbette de kıskanılıyordu.

Mevzun vücût güzelliği sebebiyle kendisine El-Gazel (ceylân) adı verilen Yahya ibni Hakem, her bakımdan hayran kalınan mûsikisi, nüfûzu, ses san'atkârlarına yakışır giyiniş ve görünüşü ile hasımlarının gözlerinde bir diken-di. Hasımlarının başında Siryâb geliyordu. Şiir yazma kabiliyeti sebebiyle İ inci El-Hakem devrinde sarayda bir mevki kazanan bu değerli san'atkâr, Bağdad'dan kovulup buraya gelen yabancıya karşı her ne bahasına olursa olsun karşı koymak kararındaydı. Böylece her iki san'atkâr, biri diğerine nazaran daha güzel, diğeri ise daha kıskanç, birbirlerine karşı kavgaya hazır horozlar gibi duruyorlardı. Abdurrahmân, onları birbirinden ayırma lüzumunu duyar ve El-Gazel'i elçisi sıfatiyle İstanbul'a gönderir. Arap müsâhebe san'atının üstadı ve kadınlara karşı fazlaca mültefit olan Endülüs'ün bu güzel elçisi, bilhassa imparatoriçenin öylesine memnuniyetini uyandırır ki, daimi şekilde «Bizans Sarayında» kalması istenir. Bizans Elçiliğinden sonra o henüz Kurtuba'ya varır varmaz, başarılarıyla daha da

büyüdüğünden gelişmiş bir guguk kuşu gibi yuvasından uçuruldu.

Barışsever Abdurrahmân, mağlûbiyeti hazmederek, Sevil'i düşüren Normanlarla dostâne münâsebetler kurmak kararında idi. «Saray Şairini», Norman elçisinin refiki olarak Güzel Norman kraliçesinin önünde hisli aşk şarkılarıyla, ihtirasının yakıp kavuran şiddetli ateşini bir müddet unuttuğu jutland'a gönderdi.

Sevgiliye hasretin ıztırabıyla yüklü olan ey kalbim,
Sen, onun içindeki bir arslanı yenmeğe çalışıyorsun.
Bense, güzelliğinden müsaade almadan,
Güneşin batmadığı, bir Normanlıya âşıkım.

Diğer tencerelerin şen, şatır kaynadıkları, çorbanın taşmaması için ocağın devamlı şekilde artık ateşlenmediği bir sırada Kurtuba'ya dönen El-Gazel; rakiplerinin çorbasını çok fazla tuzlamağa koyulur. Fakat hicivli şiirler, Siryâb'ı gülünç mevkie düşürmeyip, El-Gazel'i mevkiinden ettiler. Abdurrahmân, onu sarayından kovdu. «Bağdad'lı şarkıcının» Kurtuba'da defneler devşirdiği sırada, Endülüslülerin fazla itibar görmedikleri Bağdad'da «Kurtuba'lı şâir», yeni hürmet ve şerefler kazanmağa muvaffak olur. Doğu ile Batı arasındaki uzlaşmaya, bundan daha faydalı başka ne gibi hizmet olabilir?

Dünyanın gözlerini kamaştıran süs

Araplar, Endülüs'ü düşünüp onun dünyada cenneti andıran saâdetini tahayyül edince, hemen Büyük Abdurrahmân'ın 912'den 961'e kadar devam eden saltanat devrini hatırlarlar. III üncü Abdurrahmân ile Endülüs'e, ideal bir Arap hükümdarı ünvanını kazanan bir başkan ihsan olunmuştu.

Parçalanan, din ve ırklarla birbirinden ayrılan bir halktan o, yekpâre bir millet vücûda getirdi. Ciddi bir devlet adamına yakışan, basiretli ve müsamahalı hükümdar-

lığının elli yılı içinde bu millet dünyanın en medenî milleti seviyesine ulaştı.

Şüphesiz memleketin siyasi ahvali de, o zamana kadar o derece mütehavvil ve memleket dâhilinde «serbest tefekkür mensupları ile» «Mutaassıp Sünniler» arasında parçalanmıştı. Fakat kültürünün sür'atle yukarıya doğru inkişafını kimse önleyememiş, hattâ yavaşlatamamıştı.

Kültürleri gibi sâkinlerinin iktisadî refahı da memleketin işlenme ve sulanması husûsundaki Arapların yorulmak bilmeyen aralıksız gayreti ve büyük tecrübeleri sayesinde mütemadiyen yükseldi.

Arapların tecrübeli gözleri, Endülüs topraklarına gösterilecek ciddi bir bakım ve itina sâyesinde kazanılacak hazineleri hemen farketmişti.

Derhal menbalar açıp oralara 20-30 metre kutrundaki kuvvetli çarkları ile su terfi vasıtalarını yerleştirdiler. Dağların sularını, beş kilometreye kadar çevreleri genişleyen toplama havuzlarının içinde biriktirdiler. Buralardaki suları, iyice tertiplenmiş ırvâ ve iskâ kanalları sayesinde tarlalara tevzi ettiler. Bu suları kurdukları büyük su tesisleriyle memleketin her tarafına akıttılar. Böylece en kuru ve iâmamen verimsiz görünen tepelerle dağ yamaçları taralandı, set şeklindeki evleklerle sulandı, plânlı bir tarzda işlendi. Bugün İspanya ihraç mallarının büyük bir kısmını meydana getiren ve Araplar tarafından memlekete o sırada henüz ithal edilmiş bulunan nar, şeftali, badem, kayısı, portakal, kestane, muz ve hurma ile kavun ve kuşkonmaz gibi meyve ve nebatların yetiştirilmesi, ekim ve bakımları, muntazaman kurslarla köylülere öğretildi.

Ziraat ve sulama tekniğine ait İspanyolcadaki tâbirler, bugün hâlâ Arapça kelimelerden fışkırırlar. Artık istifade edilmeyen bir arazi parçası kalmaz. Endülüs'lü yazar Mes'ûdî'nin «Altın Çayır lar» ında belirttiği gibi bir tarla diğ eriy le birleşiyor, rüzgârların dalgalandırdıkları tarlalar, fasılasız birbirlerini takip ediyorlardı.

III üncü Abdurrahmân devrinin entansif ziraati sayesinde, mes'ut İspanya semâlarının altındaki topraktan senede üç dört def'a hububat istihsal olundu. Eskiden deve ve at yetiştiren halk, ziraatı entansifleştirme tekniğini tabiatıyla hayvan yetiştirmeğe tatbik etti. Başarıları hakkınca hiç bir şey bilinmese bile, hür ve ileri görüşlü Arapların o devir için fevkalâde cesurâne bir düşünüş olan ve ilk def'a yirminci asırda Batı'da realize edilen «sun'i ilkah»ı, sadece ilk defa kavrayıp fiilen uygulamaları, takdir olunmaları için kâfidir (*).

Bu devirde maden ocakları açıldı ve bin seneden beri çalışmayan Fenikeliler tarafından tesis edilip her yıl muazzam miktarda demir, bakır ve cıva istihsal olunan maden galerileri işletildi. Batıda tasavvur olunamayan bir seviyede, çok cepheli ve üstün kapasiteli bir endüstri gelişti. Devamlı bir şekilde yükselen umûmî refah ve hayat seviyesi, her Endülüs'lünün yaya yürüme yerine katıra binmesine imkân vermeğe başladı. Bunlardan başka ucuz yiyecek, sebze ve meyve fiatları, fevkalâde yüksek işçi ücretleri, mütemadiyen yeni yeni Arap çiftçi, san'atkâr ve sanayici kitlelerini yarımadaya çekiyordu. Yalnız İslâm İspanyasının nüfusu 950 senesinde otuz milyona yükselmişti. Kurtuba'nın etrafındaki fevkalâde mâmur, son derece mahsuldâr arazinin üzerine, binlerce köy yan yana sıralanıp, serpilmişti.

Endülüs'ün Emeviler devrinde Bağdad'daki Halifelerden ayrılıp müstakil bir hale gelmesinden sonra vergi ve gümrükler, artık «Şark Devletinin» kasalarına akmadıklarından, bunlardan bizzat memleket faydalandı.

Büyük Abdurrahmân'ın anlayışlı, örnek teşkil edecek mükemmeliyetteki tertip ve tasarruflu idaresi altında, devlet gelirlerinin üçte biri devlet idaresinin carî masraflarıyla, Büyük Otto'nun elçisi râhip Johann von Görtz'ün bildir-

(*) «Alman Ziraatı» isimli külliyyatın 1934 tarihli nüshasının, hayvan yetiştirmeğe ait 38 ve 204. sayfelerindeki; Bönmer'in, «Dil kunstliche Besammung von Stuten» başlıklı yazısıyla karşılaştırınız.

diği gibi son derece disiplinli ve fevkalâde mücehhez ordusunun ihtiyaçlarına harcanıyordu. Bütçe gelirlerinin üçte biri harcanmadan alıkonmakta, son üçte biri de inşâ ettirmekte olduğu cami ve köprülerle sevkülceyi (asker sevki-ne mahsus) yollara, sulama kanalları ile —böylece sokaklardaki bütün işsizlere iş bulmuştu— bizzat kendisinin aşağıdaki şiirinde belirttiği üzere, «Yüce düşüncesinin» ve hükümdarlık zihniyetinin âbidelerini teşkil eden san'atla alâkalı projelerinin tatbikine harcanıyordu:

Şeref arzulayan bir hükümdar ölümünden sonra da,
Değerini belirtmelidir büyük yapılarda.
Görüyorsun, hâlâ ayakta duran bu binalarda,
Ne kadar çok kral medfun bulunmakta.
Sağlam bir zeminde tamamlanan her yapı,
Vezir yapıcısının büyük düşüncesi hakkında bilgi.

Parlak hükümdarlığının en fazla hayranlık uyandıran âbidesi, Kurtuba yakınındaki saf altın, mermer, kristal, abanoz ve hakiki mücevherlerle süslü son derece muhteşem sarayları ve şa'saalı bahçeleri ile rüyalara giren Es-Sahrâ şehri oldu.

Sevgili câriyesi ölürken büyük bir servet bırakmış, vasiyetnâmesinde bu paranın, hâlâ Frenklerin elinde inlemekte olan Müslüman harp esirlerinin serbest bırakılmasında kullanılmasını istemişti. Ancak, Fransızlar nezdinde yapılan bütün müracaatlar neticesiz kalmıştı. Böylece Abdurrahmân, sevgilisi Es-Sahrâ'nın arzusu karşısında parayı mimari eserlere yatırdı ve onun adını şehre vermek suretiyle ebedileştirdi.

Bir muasır yazarın, insan eliyle kurulmuş en muazzam, en muhteşem ve en meşhur mimari eserler olarak adlandırdığı bu emsalsiz san'atkârane binalarda, tam yirmi beş sene fasılasız on bin işçi çalıştı. «Halife Sarayını» İslâm Dünyasının umûmiyetle biricik ve emsalsiz eseri olarak kabul eden bir diğer Müslüman, buraya gelen bütün diğer memleketlere mensup hükümdarların aslâ bir benzerini

görüp işitmedikleri, böyle bir şaheserin mevcûdiyetini önceden sezemedikleri husûsunda tamamen birleştikleri, öylesine muazzam bir debdebe ve ihtişama mâlik bulunduğunu belirtir.

Es-Sahrâ'daki bütün bu eserler halefsiz kalmadılar. Sadece orasiyle hükûmet merkezi Kurtuba'yı değil, gelişen Kuadalkuvir sahilinin her tarafını, şık bir şekilde serpilmiş köyler arasındaki memleketi, muhteşem saraylar, nüfûzlu kimselerin villâları, içlerindeki zeytin korulukları ve hurmalıklarla üzüm kamelyalarının gölgeliklerinde, şehirlilerin dinlenmeğe çalıştıkları parklar ve umûmi eğlence yerleriyle tamamen doldurdular.

Kuadalkuvir üzerindeki biriktirme havuzundan akan sularla ekilen yalnız Sierre Morenna ve Sierra Nevada arasındaki kısımda, 6 sı merkez, oldukça büyük 80 ve 300 orta şehir ile 12.000 köy mevcuttur.

Fakat Endülüslünün nazarında «Şehirlerin Şehri» Kurtuba'dır. Etrafını çevreleyen geniş, yeşil 28 varoşu ile Kurtuba, onuncu asrın ortalarına doğru Büyük Abdurrahmân devrinde Batı'nın ve hattâ muhakkak ki, bütün Avrupa'nın en geniş sâhaya inşa olunmuş bir şehri idi. Bu târihte Kurtuba'da vezirlerle memurların ikametgâhları dışında 113 bin ikamete mahsus ev, 600 cami, 300 hamam, 50 hastahane, 80 resmî ilk mektep, 17 daha yüksek tedris mahalli, birçok yüksek mektep —9'uncu asırda bu mekteplerde takriben 4000 ilâhiyat talebesi bir araya gelmişti.— 100.000 cilt kitabı muhtevi 20 resmî kütüphâne vardı.

O tarihlerde İstanbul hariç, hiç bir şehrin 300.000'den fazla nüfusu, hiç bir belediyenin bir tane bile olsun hastahanesi, hiç bir yerde zikre değer bir kütüphâne veya umûmî bir hamam aslâ mevcut değildi. Aynı tarihlerde şehirlerin caddeleri kaldırımsız, süprüntü ve pislik içinde, son derece gayri sıhhi bir vaziyetteydi. 28 Mart 1819 tarihinde bile «Kölnische Zeitung» gazetesi, caddelerin sookak lâmbalarıyla aydınlatılmasını, teolojik sebeplerle ayıp bir şey

olarak teşhir edip ilâhî nizâm ve karanlığı insanın bozama-yacağını ileri sürerken, 950 yılında müterakki bir şekilde kaldırımlarla döşenen 80.000 dükkânlı Kurtuba'nın caddeleri öküz arabalarıyla muntazaman temizleniyor, evlerin duvarlarına tesbit olunan lâmbalarla aydınlanıyordu. İlk defa iki yüz sene sonra 1185 yılında Avrupa'nın birinci şehri Paris, cadde kaldırımı tekniğinde «İslâm Örneğine» küçük çapta uydu. Bu misâl, Avrupa'nın diğer kısımlarında 13 üncü asrın ortalarına doğru çığır açtı. Nihayet Avrupa'da da şehirlerin sokaklarından akıp gitmekte olan mevcut kazurat, husûsî oluklarla başka yerlere akıtıldı.

Arapların alâkasını inkâr için Hristiyanların büyücü ve sihirbazların vatanında tevakkuf ettikleri sırada, öğrenmiş oldukları söylenmekle beraber, Batı'nın istifadesini mucip olan diğer örnekler buralara uzak başka diyarlardan gönderilmemiş, bilâkis et ve kan itibarıyla kendisine mensup seyyahlar tarafından muhakkak İspanya'dan alınarak, Pirene'lerin üzerinden Batı'ya getirilmişlerdir.

Kurtuba'yı, «Müdafaa kudreti ile mağrur, etrafını çeviren ve içlerinde gönül çekici her şeyin bulunduğu mesireleriyle meşhur, şâhane genç şehir, dünyanın gözleri kamaştıran süsü» şeklinde tavsif eden, ona böylesine meftun «Şâir ve âlim râhibe Hroswitha'nın» Saksonya'da Gandersheim manastırındaki hücrelerine mufassal bilgileri şüphesiz cinler götürmüyorlardı.

Bu müreffeh memleketin şöhreti, görmeğe değer Kurtuba ve Toledo ile bunların yüksek bilgi müesseseleri, Arap kültürünün Avrupa'ya naklinde büyük bir rol oynayan yalnız Müsevîleri değil, Hristiyanları da kendine çekiyordu.

«Emevîler Devrinde» sekizinci asır ile onbirinci asır arasında «ilim öğrenmek üzere Endülüs'e akın eden öğrenciler için, Kurtuba'nın değerli bir durak olduğunu» İbnî Hicrî belirtir.

«Endülüs İlmi», şüphesiz bir müddet Yunanlılarla, kendisine nazaran o sırada daha müterakki bir vaziyette bulunan kardeşi «Şark Devletinin» koltuk değnekleriyle seke

seke yürüdü. Ona kendi ayakları üzerinde yürümeye imkân verne şerefini, Abdurrahmân'ın oğlu II nci El-Hakem kazanır.

«Endülüs İlmî» bu suretle bizzat kendisine karşı itimad sağladıktan sonra, Orta Çağda (Averroes) adıyla anılan Filozof İbni Rüşd, kendisine (Avenzoar) ismi verilen İbni Zühr, bütün medenî milletlerin dillerine tercüme olunan, insan tabiatına ait felsefî romanı Robinson Crusoe'sinde Defoe'ye ilhamlar veren İbni Tufeyl, (Avenyace) ismiyle tanınan İbni Bâçeğ, araştırmacılarından Ebu'l-Kaasım, El-Bitrûcî, İbni Baytar, İbni Firnâs, İbni Hatîb ve dünyanın ön safta gelen felsefe târihçisi, aynı zamanda içtimaiyat'ın kurucusu İbni Haldûn, mutasavvıflardan İbni Arabî ve İbni Sabîn gibi iç istiklâlî sahip hür fikirli âlim şahsiyetler sayesinde, İstiklâl ve husûsîlik bakımından «Doğu Arap İlmîne» daha üstün ve daha şumullü bir şekilde tekaddüm eder.

El-Hakem, seleflerinden tamamen ayrı yollarda yürüyerek milletin tedrisiyle çok ciddi bir şekilde meşgul oldu. Babası, ilk fırsatta milletini bir siyasi ve iktisadi kudrete kavuşturmağı düşünmüş, bunda da muvaffak olmuştu. O da daha hükümdarlığının ilk gününden itibaren Endülüs'ü fikrî yönden medenî milletlerin üstüne çıkarmak istedi. Tebaalarının tedrisine karşı, cedlerinin büsbütün alâka göstermedikleri de esasen söylenemezdi.

Her cami, aynı zamanda bir mektep sayılmıştı (*). Kaldı ki, her mahallenin de ayrıca birer resmi mektebi vardı. Şehir kütüphânelerinde mevcut yüzbinlerce kitap, o gün halkın okuyabileceği şekilde emre âmâde bulunuyorlardı. Fakat El-Hakem, gerekenden daha fazlasını yapmak istiyordu. Kurtuba'da, muallimlerinin maaşlarını bizzat ödödüğü fakir ailelerin çocuklarına ders vermek üzere yirmiyedi mektep daha inşa ettirdi.

(*) Hz. Peygamberin tatbikatı da böyle olmuş ve bu sünnet hâlinde hattâ günümüz İslâm Dünyasına kadar gelmiştir (Nâşir).

Kurtuba'nın kültürlü ve münevver hükümdârlarının en bilgini olan El-Hakem, fikri hayatın bütün hareketlerine şahsen ve faal bir şekilde katıldı. Babasının biriktirip mükemmel bir idare için eline verdiği servetler, tefekküre düşkün bir memlekette ilmin de ceplerine doldular veya fikri servetler, kitaplar haline geldi. Arap dünyasının her taraf-taki büyük tedris merkezlerinde «Kurtuba Halifesi» nin memurları, eski ve yeni yazmaların satın alınma veya istinsahları ile meşgul bulunuyor, bir kitap meydana gelir gelmez derhal satın alabilmek için pusuda bekliyordular. Herhangi bir yerde çalışmakta olan âlimin önünde bir gün bir memur duruyor, henüz dünyaya gelmeyen kitabın ilk satın alma hakkı için ona yüksek bir değer teklif ediyordu. Böylece Basra ve Musul'da meydana gelen kitapların ekserisi, Bağdad'da görülmesinden çok daha önce Endülüs'de yayınlanıyorlardı.

Kitaplara son derece düşkün bulunan El-Hakem mümkün mertebe yeni yayınların ilk sahibi olmak ve herkesten önce onları okumaktan büyük bir zevk duymaktaydı. Bununla beraber onun kitaplara karşı sevgisi aslâ platonik değildi. Sarayının kütüphânesinde biriktirdiği Dört-yüz bin kitabı teker teker okuyup, her kitabın kenarlarını müellifi-nin şahsına ait mufassal bilgiler ve kendi mütalâalarıyla süslediği rivâyet olunur.

Bu takdire şayan «Halife», mesleki çevrelerde gerçek bir üstad sayılmaktaydı. Yüksek seviyedeki fikri arkadaşlığına nail olabilmek üzere, «çöl ve denizleri aşarak» yanına gelen üstadlar, onun şahsında en cömert koruyucularını, ilham saçan tamamen ilimle mücehhez sohbet arkadaşlarını buluyorlardı.

El-Hakem ve sarayının böylesine muazzam cezbedici kudreti. İslâm Dünyasının en büyük mütefekkirlerini, yığın yığın buraya çekiyor, bilhassa «Hristiyan Kilisesi» nin mensupları da bu câzibenin tesirinden mâsun kalamıyorlardı. Bu peşin hükümsüz, hür fikirli «Halife», o derece başarıya ulaşır ki, Kilisenin iki yüksek makam sahibi, Arap Fikir

Dünyasıyle Halife El-Hakem'in teveccühünü kazanmak için Halifeden aldıkları ilhamlarla onun edebiyat târihi sahasındaki gayet aktif çalışmalarına katılırlar. Daha veliahdliği zamanında, Batı Got Baş Piskoposu Godmar von Girona, El-Hakem namına Arapça bir «Fransa Târihi» yazdı. 955 de Lechfeld Muharebesinde, III üncü Abdurrahmân'ın İmparator Büyük Otto nezdinde elçisi olarak hizmet gören Kurtuba Piskoposu Rekemundus, «Arap Tabii İlimlerine» ünsiyet peyda etmiş, bilâhare Cremona'lı Gerhard tarafından Arapçadan Lâtinceye tercüme olunan Rabi bin Said El-Uskuf (= Piskopos) ismi altında yazdığı «Zamanların Başlangıcı ve Cisimlerin Eski Haline Getirilmesi» adlı eserini haşmetli Müslüman hâmisine ithaf etmişti.

«Endülüs Hükümdarı» sıfatiyle kendisini canlı bir şekilde ilme veren II nci El-Hakem, bununla beraber bir istisna değildir. Badajoz Emiri El-Mutasaffır, devrinin bütün ilimlerini ihtiva eden yüz ciltlik mufassal bir ansiklopedi vücûda getirdi. Saraguza Emiri El-Muktedir, astronom, matematikçi ve filozof olarak temâyüz etti. İlmin yüksek itibar görmesi, esasen ne Emevi Hanedânının, ne de umûmiyetle küçük Emirlerin saraylarında yeni ve nâdir bir şey değildi. Bilâkis, devlet memuriyetine kralın bir âlimi tâyin etmesi, Endülüs'te bilgi ve ilme karşı mevcut fevkalâde hürmeti göstermekteydi. Hemen hemen hiç bir büyük zekâ, bu memlekette bir kenarda kalmış değildi. Az veya çok birer fikir adamı, birer âlim sıfatiyle hepsi resmî hayatta yüksek memuriyetlere tâyin olunmuşlardı. 1031 yılında Emevilerin sükutundan ve Kurtuba'da Halifelîğin inhilâlinden sonra, Sevil, Gırnata, Almeria ve Saraguza'da meydana çıkan küçük Emirler, saraylarında ilimlerle güzel san'atların terakisi için yarışa giriştiler. Böylece Endülüs'ün ikinci kültür devrinde, tam mânasiyle hamur mayası oldular.

Sadece ilimler ve plastik san'atlar, bu küçük Emirler sayesinde hakiki koruyuculara, samimi ilim ve san'atseverlere kavuşmadılar; eskiden beri bir Arabın hayatında teneffüs ettiği hava derecesinde mühim bir mevkie sahip

olan şiir san'atı da onlarda en kadirşinas hayranlarını, en vefalı âşıklarını, evet, kendi sâhasında en büyük şâirlerinden birini buldu.

Şâirlerden Bir Millet

Sıcak yaz günlerinde Gümüş Çayır'ın üzerinde dalgalanan kalabalığın arasında, neş'eli iki genci gözden kaybetmemek için münasip aralıkla takip eden bir insan dikkati çekmektedir. Sevil halkı, buradaki eğlence yerlerine akın etmekte veya Kuadalkavir'in serin çiğli park yolları boyunca gruplar hâlinde gezinmektedir. Fakat kimse dertsiz, gamsız, mâsum ipek dokumacıları gibi giyinen iki gençten birinin müstakbel kralları Ebû'l-Kaasım Muhammed olduğunu hatırına getirmiyor. Neş'eli ve sevimli veliahd kıyafet değiştirerek halkın arasına karışmıştır. Kendisinden dokuz yaş büyük bulunan İbni Ammâr, her zaman olduğu gibi, onun yorulmak bilmeyen arkadaşısıdır. Veliahd, bu dostunu herkesten ve her şeyden çok sevmektedir. Zira İbni Ammâr, bütün Endülüs'te kendisine sadece «Büyük Şâir İbni Saydûn'un» takaddüm edebileceği bir mükemmeliyette şiir yazma kabiliyetine sahiptir. Fakir bir dilenci ve nereden geldiği belirsiz bir mâceraperest olduğu halde, şiirlerinin mükemmeliyeti, kendisi de bir şâir olan genç prensin heyecanla dolu kalbini tamamen kazanmıştı. Bir şiirin mısra ve kafiyelerini tesbit esnasında ekseriya birbirleriyle san'at müsâbakasına girerlerdi.

İşte sahil yollarında gezinmekte olan halk kitlelerinin akıntıları arasına karışarak yürümekte oldukları bu esnada, hafif bir rüzgâr esintisi suyunu yüzünü çalkar, küçük helezoni dalgalar içinde, gümüş renkli parlak bir şerit titer.

Bunun üzerine Veliaht Muhammed:

«Bak! Suları nasıl bir muharip zırhına bürüdü rüzgâr.» şeklinde başladığı şiirin öteki mısraını tamamlamasını İbni Ammâr'a söyler. Fakat İbni Ammâr, tereddüt etmekte, ona

uygun bir mısra ve kafiye hemen tertipleyememektedir. Uzayıp giden sükûtu, bu sefer bir kızın cümlesi bozar:

«Zırha bürünmüş olurdu, eğer donsaydı sular.»

Cevaptan heyecanlanan, nükte ve isâbette şöhret yapmış olan İbni Ammâr'a bir kızın takaddüm etmesine şaşırarak Veliahd, dönüp gerisine bakar. Gözüne çarpan manzara onu şaşırtır ve büyüler. Biraz gerisindeki harem ağasına, bu güzel kızı sarayına götürmesini emreder. Kendisi de sür'atle sarayına döner. Tamamen bir çocuk şirinliği içinde, büyüleyici bir güzelliğe sahip bulunan hayat ve mâna dolu bu kızın adı İtimad'dır.

«Fakat bana Romayka derler. Çünkü beni bir Romayk kölesi ve katır sürücüsüyüm.»

Kendisini böylesine samimi, böylesine mütevazı sunan İtimad'la konuşunca, Gümüş Çayır'da iken üzerinde uyanırdıklarından daha fazla bir tesir yapar. Kendisine daha da gönül çekici görünür.

Evli olmadığını öğrenince, hürriyetini satın alır ve İtimad'ı kendisine zevce yapar. İtimad'ı öylesine sever ki, o günden itibaren kendisine de El-Mu'tamid adı verilir. O, bu isim altında bütün İslâm hükümdar ve Halifeleri arasında en büyük şâir olur. Birbirini tamamlayan kafiyeler gibi, onlar da öylesine bir bütün halinde yaşadılar. Aşkları, her ikisinin trajik şekilde sona eren hayatları boyunca devam etti.

Sür'atle bulunan başarılı bir mısra, bu izdivacı meydana getirmişti:

Kadeh sun sâkil! Sabah rüzgâr esiyor vâdilerde tepe-
lerde

Sıktı dizginlerini ülker yıldızları, bitti gece yolculuğu. şeklinde başlayan bir şiirinde İbni Ammâr'la aralarındaki dostluğu tesis etmişti.

İhmalıyla bir muharebe ve bir ordunun kaybına sebebiyet veren veliahd El-Mu'tamid'i, idamını beklemek üzere öfkeli Sevil Emiri El-Mutadid'in attığı zindandan bilhassa kendisine has şiirleri kurtarmıştı. Böylece mısralar, sert ve

haşin, lâkin bizzat kendisi de güzel mısralar tertibine muktedir bir şâir olan El-Mu'tadid'in yüzlerce defa tel'in ettiği El-Mu'tamid ile barışmasını sağlamışlardı. Resmi paraları zimmetine geçiren Kurtuba'da bir maliye memuru, bir şiirin zincirleri koparmağa muktedir olduğunu öğrenmişti.

Kudretli Nâip El-Mansûr'un:

«— Halifenin paralarına el sürmeğe nasıl cesaret ettin? sualine memur:

«— Kader sağlam iradeden daha kuvvetli, sefâlet fâzileti daima mağlûp eder.»

şeklinde pervasız bir cevap vermişti.

Bunun üzerine zincire vurularak hapse atılsaydı, —askeri seferlerinde, şâirlerinden kırkını refakatine alacak derecede şiir san'atına böylesine düşkün olan— El-Mansur, memurun zincirlerini çözecek derecede sür'atlı ve o nisbette de isabetli bulunan bir mısraı tesbit ve takdir edememiş sayılırdı.

Affa mazhar olunca, bu kurnaz adam şöyle devam etmişti:

Bilmez olur muyum ki, ey efendim senin bağışlayacağını,

Lütuflarına bir yenisini katmak isteyeceğini.

Sokmuyor mu Allah cennette nurlu yola,

Rahmetine boğmak istediği kulunu.

Böylece şiir, onun da hemen hürriyetini ve cezasız kalmasını sağlamıştı.

Selâmı bir meslekdaşı tarafından zarif bir kafiye ile cevaplandırılan bir âlim: «Cevabı beni öylesine büyüledi ki, elini öpmekten; lütuf ve inayetini ondan esirgememesini Allah'tan dilemekten kendimi alıkoyamadım.»

Diyerek, güzel bir kafiye karşı duyduğu hayranlığı bu şekilde ifade ediyordu.

Bir gezintide Malaga'lı bir şahsın arkadaşına tekrarladığı aşağıdaki şiirde olduğu gibi, irticâlen söylenen kusursuz ve isabetli bir mısra veya bir şiirin, aynı tarzda sami-

mi heyecan ve sevinç uyandırdığını yüz misliyle teyid eder:

Gün doğumundan çalmış o lâl yanaklarını,

İnce bedenini kapmış Irak fundalıklarından.

Saçmış mücevheratını etrafa, daha güzelleriyle ken-
dini süslesin diye;

Dolamış boynuna yıldızlardan bir inci gerdanlığı.

Narin narin Gazel'in beden yapısına kanmamış,

Çalmış bir de hayvancağızın şimşekten göz nûrunu.

Abdül-Vahhâb, bu mısraları duyunca, hayranlığını yüksek sesle haykırarak belirtti ve baygın yere düştü. Tekrar kendisine gelince: Affedersin dostum! İki şey bende takat bırakmadı. Böylece kendime hâkim olamadım; güzel bir yüzün manzarası ve hakiki şi'ri dinleme.

Şiir yazabilme husûsundaki fevkalâde kabiliyeti, filozof ve hekim İbni Hatib'i —vebanın yayılma sebepleri hakkında o sırada Batı'yı aydınlatan— hükümdârının yanına götürmüştü.

Üslûbunun zerâfeti, diğer hükümdârlara şöhret kazandırmıştı. Fakat o, genç efendisi Gırnata Emiri'ne karşı en büyük hizmetini iki defa Gırnata'yı istilâya hazırlanan Fas Emiri'ne yazdığı san'at ve siyasi maharet ile dolu mısraları sayesinde yapar. Bu mısralar, onun takdir ve göz yaşlarını celb, böylece genç Emir'in tâcını ve memleketini kur-tarır.

Günlük hayatında ve bütün içtimai münasebetlerinde tamâmen lisan gibi bizzat şiire tesahüp eden böyle bir milletin içinde iyi bir şiir, pek çok şeyler yapmağa muktedir-di. Bu milletin nazarında şiir, esasen sadece lisanın husûsi bir formundan başka bir şey değildir. Orada herkes şiire hâkimdi. Şiir, bilgin üniversite mezunu gibi tarladaki köylünün veya eşekçi kadın gibi kraliçenin de dudaklarından tabii ve zahmetsiz akıyordu. Dükkândaki san'atkâr gibi kuadalkuvir sahilindeki balıkçı da her zaman ve her fırsatta, hazırlıksız anı mısralar tertibine fiilen itina gösterirdi.

Silves Bölgesi'nde, sapanının arkasındaki her çiftçinin

merâmını irticâlen şiirler ifade edecek bir kabiliyette bulunduğunu söylenir. Bir akşam Benû'l-Mellâh kabilesine mensup bir Silves'li, oğlu ile birlikte içinde kurbağaların ötüş-tükleri nehrin kenarında geziniyorlardı.

Baba oğluna ikinci mısraı yap dedi.

«Duyuyor musun ötüyorlar çayda?»

Genç cevap verdi:

«Şüphesiz emsalsiz bir hazla!»

Baba:

«Yalnız dinle, nasıl bir kekeleme ve gıklama!»

Oğul:

«Evet, sanki Benû'l-Mellâh içtimâda.»

Onlar yaklaşıncı kurbağalar sustular.

Baba devam etti:

«Acaba nefesleri mi kesildi dersin?»

Oğul:

«Bırakalım onları, yemeklerini yesin.»

Çocukların kafiye tertibine çalıştıkları, büyük kitapların şâir isimleriyle dolu bulunduğu Endülüs'te, aynı ismi taşıyan birçok kimseler arasında, kimin bir şâir olduğunu teker teker tesbite Emir ve vezirlerle fikir ve kılıç adamları meyanında, kimin şiir yazmamış olduğunu hemen cevaplandırmaya imkân yoktu.

Kelimenin hakiki mânasiyle tamamen şâirlerden mürekkep bir millet bahis mevzûu yapılmak istenirse, Arap Dünyası'ndan ve İslâmiyetten önceki son asrın Arapları kadar belki de aynı hak ve sıfatla Endülüs Araplarından sözü açmak gerekir.

Araplarda nazım, lisanın gerçekten ileri götürülmüş bir şekli gibidir. «Arap Dili» kendisini mütemadiyen nazma ve şüphesiz bir nazmin, karakteristik formuna zorlar. Bu suretle varlığını ritm ve kafiyeeye yöneltir.

Bütün Sâmi dillerinde var olan ve onu bilhassa misal olarak «Hindo-Germen» dillerinden böylesine farklı kılan

kendine has vasıf, her kelimeyi bir sessiz harfler iskeletinden —ekseriya üç sessiz harf— meydana getirmesindedir. Sessiz harfler, kelimenin değişmeyen kökü, esas mânasının da taşıyıcılarıdır. Sesli harfler ise mütehavvildirler. Sessiz harfler iskeletine can ve kan ile fizyonomiyi evvelâ bunlar verirler. Yine her defasında husûsî mânayı ilk önce sesli harfler tamamlar, esas mânayı husûsileştirir veya gramatik münâsebeti belirtirler.

Fakat vokaller her zaman, muayyen kaidelere tâbidir. Sesli harflerin sâbit şemaları, her defasında sessiz harfler grubuna yerleştirilirler. Böylece lisan, değişik sessiz harfler iskeleti içinde telâffuz ve imlâ itibariyle aynı, fakat mâna itibariyle ayrı, sonsuz bir miktara ulaşır. Ancak, değişik sessiz harfler iskeletine mukabil, birbirine benzeyen müteselsil sesli harfler meydana çıkarlar. Yani hemâhenk kelimeler meydana gelirler.

Mahiyeti itibariyle bâriz bir ritm meydana getiren bir dilin bu kendine has husûsiyeti, nazımla kafiye nesrin içine şâirane şekil vermediği davet eder. Bu ritmik ve sonu kafiye nazım tarzı, «Arap-Sâmî Diline» mahsustur.

Bu nev'i şahsına münhasır nazım tarzı, yalnız Grekçe ve Lâtince ile az veya çok nisbette aynı cümle içinde aynı sesleri tekrar eden Almancayı değil, «Batı ve Dünya Edebiyatını» feshetti.

Şarkın bu tatlı ve sevimli kızı, Batı'da oldukça imtiyazlı rakibelerini öylesine bir köşeye etti ki, o tarihten beri artık «Alman Ölçü'sü» gibi Yunanca da bize tamâmen ayrı ve yabancı görünürler.

Neden bugün «Antik Edebiyat»ın altı heceli mısraları içinde artık şiir yazmıyoruz? Neden bir lirik şiir, «Antik Şiir Ölçüsü»nün içinde, bugün hissiyatımıza uygun düşmemektedir? Ruhânî ve dinî nazım, uzun müddet «Lâtin kıyafet» içinde görünmekle yetinmişlerdi.

Neden kendi dilinin içinde şiir söylemeğe başlayan halk, «Antik Şiir Tarzı»nı tesiste «Sâmî tarzı»nı tercih etti?

Bunun sebebi, secili «Alman Dili»nden, kuvvetli ruhî ihtizazlar alan ve halkın bu husustaki duygu ve temâyülleri-ne uyan bir ritm arzusu muydu? Yoksa Yunanlıların bam-başka ve donmuş kalıplar içine dökülen «Şiir Tarzı»nın ve keza müziksel fakat kısımlara bölünmeyen «Romalılara ait Lisan Prensipleri»nin yerine, ritmi ikame ihtiyacı mıydı? Halkın sesine uymasaydılar, «Goethe ile Heine'nin lirizmi» mevcut şekillerini sağlayabilirler miydi?

Bu sonu kafiye ritmik şiir tarzı, dünya çapında böyle bir değere nasıl ulaştı? Eski Musevi sinagoglarından başlayan ilk cereyan, Bizans ve ilk Hristiyan ilâhileriyle Şarkî Roma Kilisesinin âyinlerine, buralardan da tamamen Şarka ait tesirlerle beslenen Batı Roma Kilisesinin Lâtince dinî merâsim şiirinin içine ulaşır. Mısırlı, her şeyden ziyade Suriye'li papazlarla Kiliselerde put ve tasvirlerle aleyhtar olanların mücadelesi esnasında sürülen Bizans'lı papazlar, cereyanı Batı Kilisesine geçirirler. Şark menşeli papazlarla ta-ıftarları, mecraları açık tutarlar. «Sâmi Formu» uzun müddet burada, eski şiir vezni ile kendisine nazaran daha az bir ritm ve vezne sahip bulunan dinî merâsim şiirinin yanında ölçülü adımlarla yürür.

«Ritmik Şiir Tarzı», menşeyini hatırlıdan çıkarmaksızın dinî şiir'in içinde yer alır. Beş yüz seneden, hattâ daha uzun bir zamandan beri kafiye, intizamsız ve gayri vâzih bir şekilde denemekte olan dinî şiire, ilk defa 11 inci asırda yeni ve daha kuvvetli teşvik ve ilhamlar halinde vararak kendisini başarı ile tanıtır. Kafiye, 860 yılında Otfried'in İncil Kitabı'nda, Heiland'ın »Seci'li Sistemi» ile rekabet etmek üzere uzun müddet münzevi ve henüz ona halef olmaksızın kalır.

İkinci bir cereyan çöl sâkinlerinin lirizminden fıskırır.

Bu lirizm, Milâdın 500 yılında bizim görmediğimiz yer-altı menbalarından, ince bir teknik ve husûsî bir san'at formu ile birlikte yüksek derecede gelişmiş ve tamamen teşekkül etmiş olarak birden bire ortaya çıkar.

Bir milletin tamamen çöl, bedevî ve cengâverinin umûmi kültür ve medeniyet seviyesinden meydana getirdiği, böylesine tekrar edilemeyecek derecede güzel ve mükemmel bir şiir san'atı; tarihte anlaşılamayan izahı gayri mümkün tek başına kalan bir vak'adır. «Bermutad yalnız son derece ileri kültür devirlerinde görülebilen ve bu nevi devirlere hoş olan böyle bir vak'a, insanlığın lisan vücûda getirme husûsundaki parlak muvaffakiyetlerine dahildir.» (Hoenrbach)

Arab'ı kelime oyunlarına, hiç şüphesiz kendi dili teşvik ve tahrik eder. «Suriye Şiiri»nde sonda gelen kafiye'nin vasıtası, kapris derecesinde ısrarla münferit kalırken bu, umûmi şekilde şuurlu ve şâirâne bir şekil verme vasıtası olarak kullanılmıştır.

Bütün cümle'nin âhengini tanzim etmek üzere bir kere seçilmiş bulunan sonda gelen kafiye, mimari tezyinat'taki Arabesk gibi, bu rolünü mısraların sonsuz ritmi içinde devam ettirir. O, mısraların yeknesak şemasını, mütemadiyen ritmik parçalara böler.

Böylece lisan şaheserlerini bu dilin husûsiyeti meydana getirir. Bu lisan şaheserlerinde, birbirlerini tâkibeden dalgalar gibi akan tasvir ve duygular, Hz. Muhammed'den elî yıl önce yaşayan unutulmaz İmru-ül-Kays'ın aşağıdaki yağmur şiirinde olduğu gibi, aynı ritmik çetin nizâm içinde zaptolunmalarına rağmen, fevkalâde bir inceliğe —en azından yüz misli— bürünürler.

Bulutun yağmur yüklü saçağı akıtıyor damlalarını,
Derken oldu yerler sıırıslıkam
Demin görüyordum daha çadırın tepesini,
Şimdi örtüyor ağacı yağmurun gri perdesi.
Nah! bak kertenkeleye, ne canlı kürek çekiyor,
Elceğizini müteheyyiç köpüklere daldırarak!
Ötede saklıyor çalılar başlarını,
Bir örtüye, rüyada gördüğüm kadınlar gibi.
Rüzgârın kırbaçladığı bulut kervanı kaçıyor,

Sisten tüylerinden yağmur boşalıyor.

Almayacak bu yükselen selleri muhakkak,

Husaf, Hayn ve Yusur vadileri.

Var olsun benim tığ yapılı kısrağım, attı beni eve
fırtınadan önce,

Nah! Orada, hâlâ saçmakta buhar, başında başlık.

Hakikatte Arap, tek ve aynı kafiye'nin hudutsuz ritmik tekrarı ile ilk büyük çağının an'anevi şiir şekli olan kaside'de, Arap satıh tezyinatındaki Arabesk'in sâdık örneğini vücûda getirdi. Kaside, bugün hâlâ klâsik bir değere sahiptir.

Bağdad'daki Ebû Nüvâs'ın ekolü gibi daha modern ekoller, daha ziyade 9 uncu asrın sonlarında Kurtuba'da, «Emevî Sarayı»nda yaşayan kör bir şâirin temsil ettiği ekol, kaside şeklini parçaladılar ve umûmiyetle fevkalâde san'at dolu çaprazlama ve karşılıklı geçmelerin içindeki değişen kafiyelerle yeni kıtalardan mürekkep, kısımlara ayrılmış şarkı şekillerinin bir miktarını meydana getirdiler. İran'da Firdevsî ve Ömer Hayyâm ile diğer şâirlerin de kuvvetle iştirak ettikleri bu yeni edebi buluşlar, şiir ile şarkıya düşkün Müslümanların dudaklarında, göç halindeki kuş kümelerine benzer şekilde, muazzam Kurtuba Devleti'nden Hint Kafkaslarındaki köylerin içine, İran'da Tûs ve Nişabur'dan Nijerya ve Ganj'a kadar uçtular.

Bunlar, Batı tarafından aşikâr bir sevinçle kabul olundular. Başlarında Akitanya'lı Dük IXuncu Wilhelm'in bulunduğu trubadurlar, saz şâirleri ve truverler, Araplar arasında gelişmiş ritmik kafiye formlarının kafiye ve beyit yapısıyla Endülüs'lü lirikçilerin ve halk şarkıcılarının diğer husûsiyetlerini de kullandılar.

Arapların vâzih tesirleri, bilhassa gayet canlı bir şekilde dini şiirlerde, sarayındaki Araplardan ilhamlar alan Kral Alfons'un «Üslûbunda» tamamen İslâm tradisyonu içinde yaşayan, bilhassa Arap şarkıcı kadınları arasındaki dostları için raks ve halk şarkıları yazmış bulunan Hita'lı Baş Rahip Juan Ruiz'in eserlerinde, Fransız Rondo ve Balad'larında olduğu gibi, Lâtin Noel şarkılarında da görülür.

Arap örneği, trubadurlar üzerindeki tesiriyle mukayese edilirse, İtalya'da gerek Franz von Assisi'nin, gerek Dante'nin bir çağdaşı Fransiskan râhip Fra Jacapone da Todi'nin, dinî şiirlerinde ve gerekse, «Dolce stil nuova»da bizzat Dante'de yeni taraftarlar kazanır. Arap örneği, en kuvvetli bir şekilde Umbrien, Toskana ve Venedik «Halk Şiiri»ne tesir eder. İtalya'da dünyevi madrigal (*), «Arap Formu» içinde gelişir. Bilhassa Lorenzo de Medici, hattâ, Machiavelli bile Arabi ritimler içinde şiir yazdılar. Diğer taraftan ayrıca Sicilya Arapları da bugüne kadar İtalya'da muhafaza olunan, Şimali İtalya'da Sone'nin (**) meydana gelmesinde de tesirleri bulunan, halk şiir tarzının san'at formlarında hisselerine düşeni yaparlar.

«Arapça»nın zenginliği içinde şiir yazılmış olan her yerde «Bedevi Dil ve Üslûbunun» âyar ölçüsü daima olduğu gibi kalmıştır. Şâirlerin saf, tahrif olunmamış hakiki lehçesini öğrenmeleri için çocuklar, bedevilerin yanına gönderiliyorlardı. Çöl Araplarının bir zamanlar Arap Yarımadasındaki Bedevilerin arasından kıt'alara yayılmalarına, yabancı millet ve ırkların bulundukları yerlere yerleşip onlarla karışmalarına rağmen, «Arap Nazmı» her tarafta sadakatla kendi varlığının husûsiyetlerini muhafaza etmiştir.

«Bu nazım» duygu ve intibaların sübjektif ifadelerini, bir zincir üzerindeki parlak inciler gibi sıralayan tamamen hakiki, tamamen saf bir lirizmdir.

Bizde bugün, destan ve baladın mütemadiyen geri çekilip yerlerini lirizme terketmelerine benzer şekilde, «Arap Lirizmi» de tamamen şiir sahasına hâkim olur.

Burada dil şiir yapmakta, şiir de dil meydana getirmektedir. Basit bedevi cengâver, harikulâde ve hayrete şâyân bir kelime hazinesine mâliktir. İnsanlar, hislerini en ince nüanslarına kadar ifâdeye muktedirler. «Arap Dili» bizim dillerimizle mukayese olunamayacak bir kelime hazi.

(*) *Madrigal*: Rûbai gibi nükteli, ince ve âşıkâne küçük şiir.

(**) *Sone*: Dört parçaya ayrılmış on dört mısralı nazım şekli.

nesine sahiptir. Bu kelimeler sayesinde şâir, belirtmek istediği şeyi muhtelif yönlerden ifâde edebilmekte ve en çeşitli irtibatları ortaya koyabilmektedir. Keskin nazarlı çöl çocuğu, arzuladığı şeyleri dikkat ve sabırlı bir müşahede ile tesbit eder. Çöldeki muhiti, tabiatıyla birkaç kaleminden ibarettir. Buna rağmen o, meselâ bir bakışın husûsiyetini, kumların üzerindeki bir izi, gecenin bağrından kopup gelen bir sayhâyı, öylesine tam ve mükemmel tasvir edebilmektedir ki, ortaya renk, koku ve ses bakımından fevkalâde bir manzum eser çıkabilmektedir. İfâdesi gerekeni tam bir isabetle ifade edebilmek, hakikati en mes'ut şekilde anlatabilmek bu suretle mümkün olabilmektedir. Bunu yaparken de şâir, bir takım umûmiyetleri değil, anlatmak istediği hakikatleri, en keskin çizgilerle tersim ve tasvir eder.

Bu sebeplerle Arap şiirinde, kelimelerin yardımıyla meydana gelen havayı, orada olduğu kadar bâriz bir mükemmeliyetle tercüme etmeye imkân yoktur.

«Arap Dili»nin tasvir kudretini göstermek üzere bir örnek üzerinde durabiliriz. Şanfara bu kasidesinde bir çöl kahramanı hilkata kafa tutar, insan ve Allah ile kavga eder, bundan sonra da sahraya kaçarak, oradaki kurtlar ve sırtlanlarla arkadaşlık yapar.

Bir rızkağızın peşinde koşmağa başladım alaca karanlıkta,

Bir aç kurt gibi, ki çorak toprakların ardında koşuşur.
Açlıktan kıvrânır, rûzgâra karşı sağa sola yalpa yapar
ilerler,

Arşınlar vadicikleri kan ter içinde,

Bulamaz aradığını, seslenir hemcinslerine,

Onların hali daha iyi değil ki,

Sıska benizleri kaçmış açlıktan.

Kumarmazın elindeki zarlar gibi titriyorlar,

Yahut da dişisi arıcının indirdiği petekte rahatsız olan
arı beyi gibi pürtelâş.

Ağızları açık, sanki kütük yarıkları gibi çirkin ve korkunç.

O uluyor, öbürleri uluyorlar, sanki,
Kocalarını kaybetmiş dullar, tepelere çıkmış haykırı-
yorlar.

Yekdiğerlerinin açlıklarında tesellilerini buluyorlar.
O sızlanır, öbürleri de; sonra susar, onlar da susarlar.
Şikâyet fayda vermeyince, sabretmek daha iyi,
O geri çekilince, diğerleri de sür'atle çekilir.
Taşıdıkları ıstırapı saklamasını bilerek.

Bozkır keklikleri susuzluktan bunalıp su peşinde ko-
şunca,
Koşmağa başlarım ben, bulurlar onlar ancak benden
arta kalanı.

Beraber azmeder, başlarız koşmağa;
Yorulur kanatları, geçerim ileriye zorluk çekmeden.
Ancak ben dönerken onlar dipte,
Kalan suya yetişip, gaga ve gırtlaklariyle yenaşırlar.
Koparırlar çığlıkları, oradan göçen bir kabile sanırsın.
gelirler dört taraftan, toplar o havuzcağız onları;
Şu deve sürülerini etrafına toplayan su yalağı gibi.
İçerler, içerler, göz kırpmadan sonra koyulurlar yola;
Uhada yolcuların sabah sür'atiyle.
Bir korkunç gece hatırlıyorum ki,
Zulmette içim açlık ateşiyle yanarken,
Yağmur ve şimşekler altında,
Soğuk ve korkudan zangırdıyarak yola çıkmışımdır.
Birçok kadınları dul, çocukları babasız bırakıp;
Geldiğim gibi dönmüşümdür gecenin hüznünü arttıra-
rak.

Sabah olunca soruyordu Gumaysa'da
Halk iki grup olup birbirine, başlarına gelenden.*
Diyorlardı: Gece havladı köpekler,
Acaba bir kurt mu yoksa sırtlan mı geldi?
Sadece bir ses sonra kesildi.
Dedik: Bir bozkır kekliği yahut bir atmaca çığlığı.
Bir cin buraya uğradiysa korkunç.

Şayet bir ins ise, ins bunu yapmaz.

Kızgın kum üzerinde cevelân ettiği bir yaz gününde.

Sadece delik deşik bir bezin örttüğü

Vücudumu, yüzümü esirgemedен yola çıkmışım.

Başımın yegâne örtüsü, çölden şayet bir rüzgâr esse,

Yapışkanlıktan birbirinden ayıramayacağı örülmez
saçlarımdır.

Taraktan, saç yağından uzak, kat kat pislik örtülü,

Su yüzüne bir senedir hasret.

Kalkan sırtı gibi çıplak bazı çöller arşınlamışım
bacaklarımla.

Katetmişimdir bir uçtan diğer uca,

Kâh bir tepecikte çömelerek, kâh doğrularak.

Dolaşır etrafımda bana o kadar alışan yaban keçileri

Saçaklı esvablara bürünmüş bâkireler sanırsın.

Toplanırlar akşam üstü etrafıma sanki ben,

Onların sarp yamaca doğrulan yabani tekesi.

Bu kasideyi halk, mükâfat kazanan çok eski şiirlerden «Muallaka»'nın derecesinde kabul ediyordu. Bu insanlar, Hz. Muhammed'in elçiliğini kendilerine ilân ettiği Kur'ân'daki kafiyeyle nesrin büyüleyici lisan kudretini kavramağa, harekete geçip ona hâkim olmağa mecburdurlar:

Yemin olsun soluyarak koşanlara,

Nallâriyle etrafa ateş saçanlara,

Şafak sökülümünde saldıranlara,

Etrafı toz dumana boğduranlara,

Düşman kafilesine ortadan saldıranlara.

Güneş örtüsüne bürünüp, yıldızlar bulandığı zaman,

Dağlar harekete getirilip, yaşlı ana develer başı boş bırakıldığı,

Vahşi hayvanlar birbirine karışıp denizler taşıdığı zaman,

İnsanlar çift çift bir araya getirilip, diri diri gömülen kızın,

Hangi suçuna karşı öldürüldüğü sorulduğu zaman,

Cennet yakınlaştırıldığı zaman,
Anlar herkes tedariklerinin ne olduğunu.
Filhakika yemin ederim o seyyarelere,
Sür'atle hareket edip, gizlenenlere,
Ortalığı bürüyen geceye,
Nefes almağa başlayan sabaha yemin olsun ki,
O, bir Resûlü Kerimin sözüdür.

Aşağıdaki at'da olduğu gibi Arab'ın en çok sevdiği
hayvanları mütemadiyen başka şekillerde canlandırdığı şi-
irler sayısızdır:

Bir at mı önümden fırlayıp geçen, hemen uzaklarda
kaybolan,
Yoksa çıkan bir şimşek gibi bir meteor mu süzüldü?
Kayalıklı patikalar sevinçle selâmlar onu, o soluyup
geçerken,
Alnında şafaktan gasbettiği beyaz leke.
Duydu mu bir hışırtı, ürküyor, sanki mağrur şafak onu
kovalıyor.
Ona yetişebilmek için gündoğumunun kanatları pek
sıska.

Yıldızlar kalır yorgun, o bir yarışa başlarsa,
Bulutlar yetişemez ona, ama koşarlar peşinden,
Rüzgârlara sor, onun son menzilinin neresi olduğunu,
Kim bilir ki bu sualin cevabını rüzgârdan başka!

Bir Endülüs'lü, okunun üzerine şunları hâk ettirmişti:

Toz duman, savaş meydanı üzerinde bulutlar yapıve-
rince,

Çöküntü saftan safa intikal eder,
Pür hiddet başbuğlar birbirleriyle çarpışır,
Ölüm, başlarının üzerinde uçuşmağa başlarsa,
Havale ederim ben çarpışan düşmana,
Umduğumdan çok erken hayatının son dakikasını
Hilâl gibi doğarım ben savaş sâhası üzerine,
Oklarım parlar gecenin yıldızları gibi,

Mörike gibi Arab şâiri İbni Şeref de bir gün doğumunu, tam hareket halinde tecessüm ettiriyor:

Uzundu gece, o kadar ki, gündüz kendini sefere tam
hazırladı.

Yıldızlar şikâyet edip durdular, bu sefer o kadar bek-
lediler diye

Neyse başladı sabah rüzgârı kara örtüyü ötelere sa-
vurmağa,

Yayılıyor etrafa bahçeden bir hoş koku dalgası.

Tanyeri utancından kızarmış mahcup kaldı.

Çiyden ıslanmış yanaklarını gösteriyor doğuda.

Koşuyor gece semada yıldızdan yıldıza.

Batıyor yıldızlar birbiri peşinden dökülen yapraklar
gibi.

En sonra gösterdi kendisini güneş etrafa ışıklarını sa-
çarak,

Kayboldu gecenin karanlığı, gündüzün eteklerinde.

Mevzuları canlandırma —onları dıştan tasvir etme ye-
rine— ve harekete getirme bakımından muhayyile kudreti
sonsuzdur.

«Her çiçek karanlıkta ağzını açıyor;
Bereketli bulutun memesini arıyordu.»

Şâir, mütemadiyen kendisini diğer tasvir ve hareketle-
re kaptırır:

«Gümüş çatı kenarlı hisarların ortasında,
Muhafızlar altın kılıçlariyle prensesi koruyor;
İlkbaharın elleri, hisar zambaklarının saplarına tu-
nuyorlardı.»

Veya:

«O günün gölgesinde çiziyorlardı arzularımız,
Başlarımızın üstünde daireler, saadet yıldızlarının
mahrekleri gibi»

Bu vasıtalarla bir Arap, Mörike'lerinkine kardeş görü-

nen bu duyup idrak etme kudretinin ve harikulâde rüyam-
sı bir güzelliğin renkli, el ile tutulabilir bir hâdisesini orta-
ya koymağa muvaffak olur. Meselâ Kuadalkavir'de sahilin
in'ikâsı, ağaçlarla sular arasında bir harp hareketi olarak
takdim edilir:

Bahçelerin üzerinde yükselen kavaklar,
Uçlarında ipek bayraklar taşıyan mızrakçılar gibi,
Nehrin karşı kıyısında kıt'alar gibi,
Daldılar suya, rüzgârın nehrin üzerine yaydığı zırhı
görünce.

Dalgalarıyla püskürttü onları geriye.
Bununla beraber çullandılar onun üzerine;
O mağlûp oldu, hafif bir sesle pes dedi.

Bu şiirin temaları, insani duygular gibi sonsuzdur.
«Arap lirizmi», yakıp kavuran bu ıstırapın, şaşkına çevi-
ren bir ümitsizliğin, şiddetli bir kinin, dayanılmaz bir üzün-
tü ve fevkalâde bir sevincin bütün seslerini tesbit eder.

İbni Kafac, sevgilisinin muhayyel görünüşünü şu mıs-
ralarla belirtir:

Rüyama gecenin mantosuna bürünmüş olarak,
Bir dağ gazeli gibi geldi.
Emdim kâh onun nemli ağzından,
İçtim kâh tatlı şarabın altın dalgalarını,
Kâh öptüm onun, siyah saçlarının gölgelediği,
Gurup renkli lâl yanaklarını
Cebbâr burcunun çizgisinden çekilmeğe başladı,
Ak başlı yorgun bitkin gece.
Uzun dalgalı örtüsü sanırsın bukleleriyle,
Görüldü gündüz, pür neşe.
Ağzındaki yasemin dişlerine,
Yağmurdan sonra güneş âzık,
Esvabında saklanıyordu hoş kokulu fundalıklar,
Gideriyorlardı susuzluklarını serin ırmaklarda.
Bize gelince yağmur lüzumsuzdu,
Sarmaş dolaş uzanmıştık göz yaşı sâgnakları altında.

Kısmen klâsik devre, kısmen Endülüs nazmına ait şu aşağıdaki mısralar, bu tarz halk şiirinin sâdeliğiyle ince duygulu samimiyetinin ifadeleridirler:

Gördüm onu, hiç görülmemişi, hiç görmedim ki daha
güzelini

Çehresindeki dolunayın doğumuydu o gördüğüm.
Doldurdu göz yaşıyla her zamanki gibi gözlerimi,
Tükeninceye kadar göz yaşlarımın son damlaları.
Birbirimizi son gördüğümüzden beri,
Ben kanatları kopmuş bir kuşum.
Uçabilseydim sana deryânın üzerinden,
Yoksa ölümdür getireceği, bana bu ayrılığın.

Ciddi şiirlerin sağ yanında, neş'elilerinin de yer aldıklarını; İbnî Ammâr'ın şu şiiri göstermektedir:

Sevgilim, geliyor çevik adımlarla,
Nefes nefese hasûdlardan korku içinde,
Sadece güzelliği ile süslenmiş,
Mücevher ziyneti yerine.
Saâdetimi göstermek için,
Kadeh sundum kendisine,
Kıskançlıktan biçare şarap,
Al oldu dudaklarında.
Doldurduk kadehleri ardı ardına,
O, içkiden mest oluncaya dek.
Kapadı gözlerini, kendini
Benim hâkimiyetime terkederek.
Yastık yerine sundum,
Ona ben yanaklarımı.
Bunun üzerine dedi, gerçek
En iyi yastık senin kolundur.
Susamıştım onun dudaklarına,
O uyku âlemine dalmışken.
Ama utanıp cesaret edemiyordum,
Kana kana içmeğe.
Sevgilim yanımdayken; kayboldu

Dışardaki ondörtlük ay,
 Kapladı göğü bir örtü,
 Her taraf zulmet doldu.
 Hayretle bastı çılgılığı gece: kimdir,
 Benim ay'ımı çalan?
 Bilmiyordu o biçare, benim
 Ay'ı koynuna alan.

El-Mu'tadid'in ölümünden sonra oğlu, İtimad'ın —veya bizzat kendisinin dediği şekilde Romayka'nın— kocası El-Mu'tamid tahta çıktı ve semâdaki tehdit edici bulutlara rağmen yirmi iki mes'ut yıl, gelişen bir Devlete hükümdârlık yaptı. Araplar, pek az hükümdârlarını onun kadar sevmişlerdi. IV üncü. Heinrich. VII nci Gregor ve Wilhelm ile Sicilya hâkimi ve Kont'u I inci Roger'in muasırı olan, «El-Mu'tamid Devrini» tarihçi İbni Hallikan şöyle belirtir:

«İspanya hükümdârlarının en cömert ve misafirperveri, en fazla cesaret ve nüfuz sahibi olanıydı. Sarayı, seyyahların istirahat mahalli, o devirde hiç bir hükûmet merkezinde emsaline rastlanmayacak derecede pek çok mümtaz şâir ve âlimlerine rastlanmayacak derecede pek çok mümtaz şâir ve âlimlerin akın edip, ümitlerini bağladıkları, değerlerin bir toplanma merkeziydi.»

Bu Sarayda, eski İyâd kabilesine mensup Sevil'li doktor sülâlesinin üçüncüsü, meşhur bir doktor ve filozof aynı zamanda nev'i şahsına münhasır bir gurur ve itimad sahibi olan İbni Zühr, Saray hekimi sıfatiyle yaşıyordu. Kendisine Bağdad'lı bir tâcirin hediye olarak gönderdiği kalın bir kitabı, metnine dokunmaksızın etrafından yuvarlak kesmiş, reçetelerini kitabı önceden açıp okumaksızın bu kesilmiş parçalara yazmağa itina gösteriyordu. Bu muhakkak İbni Sînâ'nın Endülüs'e gelen «Kanun» adlı eserinin ilk nüshası olmalıydı. El-Mu'tamid'in bu acayip husûsi hekimi. Batı'da kendisine Avenzoar adı verilen meşhur hekim ve filozof İbni Zühr'un babası ve şâir olarak da isim yapmış diğer bir hekimin babasıydı. İbni Zühr'un bu şâir ve hekim torunu

Sevil'den Fas Sultanının sarayına gitti. Bir gün tesadüfen Sultanın eline, İbni Zühr'ün küçük oğluna karşı duyduğu hasreti belirten şiirinin birkaç mısraı geçti. Fazlaca üzülen Sultan, şâire haber vermeden gizlice ailesini İspanya'dan getirterek ayrıca maaşını da arttırdı. Sultanın kalbini böylesine rikkate getiren mısralar şunlardı:

Benim çocuğum, en sevimlisi çocukların;
Kalbimi yanında bıraktığım varlık,
Mahzunum, çünkü uzağım yanından onun,
Mahzunum, çünkü uzağım yanından onun,
Onadır bütün hasretim benim, onunki bana,
O benim ardımdan ağlar, ben ise onun,
Mecalsiz arzusu her ikimizin,
Bu karşılıklı sonsuz tahavvülden.

Sevil'de «Abbasi Sarayı», en büyük Arap şâirlerinden biri olan İbni Saydûn'un da melce'i olmuştu. Oğlu, Başvezir İbni Ammâr'ın dostu ve halefi sıfatiyle El-Mu'tamid'in veziri sarayda en nüfuzlu şahsı olmuştu. Hükümdârlık adı, sevgilisi İtimad'ın adından istikak eden El-Mu'tamid gibi İbni Saydûn bir aşk şiirinde bunu şöyle belirtiyordu:

«Bütün insanlara isim vermek kudretinde olsaydım,
Onunla çağırılmaları için, bütün insanlara adımı verirdim.»

Böylece şâir İbni Saydûn, oğlu El-Velid'in isminde saâdet, kader ve ıstırab olan aşka bir âbide dikmiş, kendisine Ebû'l-Velid ibni Saydûn yani Velid'in Babası adını veren bir âbideyi o, daima kızgın bir mühür gibi altında bizzat taşımıştı.

İbni Saydûn, Kurtuba'nın en güzide ailelerinden birine mensuptu. Kurtuba'da ayaklarına erkeklerin kapandıkları sevimli, meşhur ve zeki şâire, Emevi Prensesi «Velide» onun çetin kaderinin kadını oldu. Devlet nâibinin baş veziri, muhteris ve nüfuzlu İbni Ca'fer, her ikisinin çağlayan aşk saâdetine âni ve çirkin bir şekilde son vermek üzere, idare

ve siyâsetde yüksek bir mevkie sahip bulunan mümtaz şâiri, Kurtuba Hükümdârına karşı siyasi ihanetle suçladı:

İbni Saydûn'un hasmına gönderdiği siyasi imalarla dolu, esprili ve tatlı-sert mektup, onu istihzaya maruz bırakmış, kendisini de edebi şöhretin zirvesine çıkarmıştı. Ancak bu mektup aynı zamanda onu, şefinin nezdinde gözden düşürmüş, hapse atılmasına sebep olmuştu. Bundan sonra hiç bir şey hükümdârın fikrini değiştirmedikinden o, artık selâmeti firarda buldu. Bu firar senelerce sürdü. Sadece Velide'yi tekrar görme husûsundaki kendisini helâk edip bitiren dayanılmaz arzu, onu tekrar Kurtuba'nın tehlikeli civarına itti.

Yağmacı Berberilere kurban giden, bir zamanlar Emevî hükümdârlarına ait Es-Sahrâ'daki muhteşem sarayların şimdi harabelerinde, «Baykuş sesleri uykusunu kaçırır ve geceleyin harabelerde beliren korkunç hayâletle onu ürkütürlerken o, kendisine dünyayı unutturan ve kendisinin bütün dünyasını teşkil» eden sevgilisine hasret dolu feryatlarını buradan gönderiyordu. Bu aşk kadar derin yeis ve duygularla dolu bulunan ölmez şiirleri, dindaşlarının da söyledikleri gibi, «hiç bir sihrin mâlik olamayacağı bir kudrete, yıldızların rekabete kalkamayacakları bir yüceliğe sahiptiler.» Orada, burada dolaşmak suretiyle geçen hayatı, El-Mu'tamid'in ölümünden kısa bir zaman önce, Kurtuba'nın fethi sırasında yaptığı büyük hizmetlerle artık son buldu.

Burada toplanan şâirler, kısa bir zaman önce Norman istilâsı üzerine kaçan Sicilya'lı şâir İbni Hamdis ve Ebû'l-Arab ile arkadaş olmuşlardı. Büyük ve küçük yıldızların bu çevresinde, şâir Emîr El-Mu'tamid, her şeyi kendi ışık merkezine çeken ve her şeye ışık saçan bir güneş gibiydi. O, bir aşk şâiri olarak, kendisini devamlı şekilde Romayka'sına vermişti. Ama bu, aşk kanunlarına uygun olarak onun, güzel, şa'sa'alı şımarık ve huysuz Margarita'ya esir olmasını büyüleyici bütün şiirleri onlara da perestîş etmesini aslâ önleyememişti. Hangi sebeple olursa olsun tükenmez bir

menbadan fıskıran şiirleri, sathi, şekilsiz ve intizamsız de-
ğildiler. Bilâkis onlar, işlenmiş kıymetli taşlar ve parlak
kristaller gibi, fikir inceliğinin gerçek zerâfetini, bilhassa
hislerin samimiyetini tersim diyorlardı. Kader, darbeleri-
le şâir olarak son mehâbetini vermek üzere bu nazik ve in-
ce duygulu şahsı seçmişti.

Hıristiyanlar tekrar Endülüs topraklarını ele geçirme-
ğe başlayınca, Endülüs'lü Emirler, Hıristiyanlara karşı ha-
rekete geçmek üzere Berberi Hükümdârı Yûsûf'u, memle-
ketlerine dâvet etmişlerdi. Birleşen Müslümanlar, ön safta
El-Mu'tamid'in fevkalâde şahsî cesaret gösterdiği korkunç
muharebede Hıristiyan ordularını imha ettiler. Endülüs'ün
gelişen zenginliği ile parlak kültürüne kendini kaptıran Yû-
suf, vâdinden cayararak, ikinci defa Cebeli Tarık Boğazı'ndan
ordularıyla İspanya'ya geçip bütün Endülüs'ü, Fas'a ekle-
di. Kahraman Mu'tamid, hayatını tehlikeye atarak, cesûrâ-
ne müdafaalarla boş yere şansını denedi. Fakat, ecel henüz
gelmemişti. Yûsuf, Mu'tamid ile ailesini zincire vurdurdu.
Kvadalkuvir sahilinde toplanan halk, hükümdârlarının ar-
kasından göz yaşı döküp, kadınlar üzüntülerinden yüzlerini
tırmalarken, gemiye hareket emrini verdi. Tanca ve Mek-
nes üzerinden Ağmat'a götürüldü. Orada hayatı boyunca
aile fertlerinden ayrı bir hücrede hapsine hükmolundu.
Kendisini duvardaki zincirlere bağlamağa çalışan zindan-
cıya, şu mısraları söylemek zorunda kalmıştı:

Vücûduma dolamağa cesaret ettiğin bu yilankavî zin-
cir,

Düşün bir kere, sonra uzuvlarıma zehirli dişlerini ge-
çirir.

Alev ısırganlı yakıcı el ve kemiklerin, etime batarken;
Bir zamanlar benim ne olduğumu, senden ne taat
beklediğimi aklına getir.

Yalnız benim lütfumla yaşardı insanlar, düşün bir
kere,

Gönderen benim kılıcımdı insanları Cennete veya Ce-
henneme.

Hayatın zirvesinden tüyler ürpertici bir sefâletin içine itilen El-Mu'tamid, milletinin en büyük şâirlerinden biri olarak olgunlaşır. O, zindanın her türlü teselliden uzak, bir mezarı andıran inzîvasında, bedenen yıpranmış ve ruhen yaralı vaziyette, ıztırabını fevkalâde bir hassasiyet ve samimiyet içinde, Hicretten beri her türlü şâirane ifadeyi geride bırakan ve klasik mükemmeliyete ulaşan acıklı şiir-
lere akıtır.

El-Mu'tamid, beş yıl süren hapis ve uzun zamandan beri devam eden hastalığın ıstıraplarına daha fazla dayanamayarak zindanda ölür; Ağmat'da Romayka'nın yanına gömülür.

12 nci asrın başlarında Sevil'li bir şahıs, «Arap Çölünde» seyahat ediyordu Lahmi kabilesine mensup bedevilerin çadır kurdukları yerde misafirperverâne bir kabul gördü. Uykusunun kaçtığı bir gece, çadırından dışarı çıktı. Yıldızlarla dolu semânın manzarası, sonsuzluğun üzerindeki mehtap sayesinde, bir aynî gibi parlayan çöl, ona sâbık hükümdarının bir şiirini hatırlattığından, kendi kendine mısraları söylemeğe başladı. Bu sırada önündeki çadırın perdesi hafifçe yukarıya kalktı ve kabile reisi ona doğru yürüdü ve şöyle sordu:

«— Bir çay gibi berrak, yeni yağmış bir yağmurun ıslattığı çayır gibi taze, altın gerdanlıkları bir genç kızın sesi gibi zarif, genç bir devenin sesi kadar gür ve âhenkli mısraların, kime ait olduğunu bana söyle!»

Lisan ve şiirle alâkalı mevzularda, bir şehirliye nazaran daima daha selâhiyetli olan bir bedevinin hükmü değerlidir.

Sevil'li şöyle cevap verdi:

«— Benim memleketimde hükmeden, Lahmi kabilesine mensup, Abbâd ailesinden bir hükümdârındır.»

Lahmi kabilesinin reisi, kabilesine ait bir ziyneti meydana çıkarmış olmanın büyük gururu içinde bütün kabileyi yanına çağırır. Onlara:

«— Dinleyin, benim hafızama tamamen nakşettiğim

şeyi; siz de tamamen hafızalarınızda tutun. Zira o, hepini-
zin bir şeref iddiasına hakkı bulunan sizlere mensup bir
şâire aittir.» dedi.

Sevil'li şahıs, sevimli ve yüce bir şâir olduğu kadar, o
nisbette de cesur bir şövalye ve cömert bir prens olan kra-
lına dair bildiklerini bütün Lahmi kabilesine anlatmak
mecburiyetinde kaldı. Konuşması bitince kendi kabilesine
mensup kudretli bir şâir, hükümdâr, neş'eli tarzda yazıl-
mış bir parça içinde tebcil için sevinçlerinden kaplarına sı-
gamayarak atlarına bindiler.

250 yıl sonra Fas'tan bir hacı çıkageldi. Bu Gırnata
Emirinin veziri, vebâ hastalık ve salgınının araştıracısı, dok-
tor İbni Hatib'di. Yolu onu Ağmat'da nilüfer yaprakları ile
örtülü bir tepenin altındaki El-Mu'tamid ile İtimad'ın med-
fun bulundukları mezarlığa ulaştırmıştı. Bakımsız ve harap
mezarların önünde durunca göz yaşlarını tutamamış, irti-
câlen şunları söylemişti:

Asâ elde çıktım yola bir sûfi gibi,
Ağmat'a varıp kabrinin önünde diz çökmek için.
Sen prenslerin en cesuru! Sen bir meş'alesin,
Gecenin zulmeti üzerine nur dökmek için.
Sen hâlâ yaşıyorsun, çünkü güneşisin hayatımın ,
Şiirimdir benim tek kudretim seni öğebilmek için,
Geçmişte hiç gelmedi bir benzerin daha,
Beyhude bekleyecek nesiller ,bir eşini görebilmek için.

Allah'ın kulu ve sevgilisi

İnan her an gönlümdesin sen uzak olsan da gözden!
Tamamen göz yaşı, ah ve ıstırap benim nasibim, olsun
sana yaver saâdet yıldızından.
İşte şu zor mantığıdır bana hükmeden, oysa ki altında-
yım bir boyunduruğun senin iradenden.
Mutlaka bitse şu sensiz geçen günlerim, olsam artık
senin yanında.
Ah, zihninde, kalbinde olmak isterim, ne bitmez bir şey
şu firkat derim.

Daima ismini tekrar tekrar yazarım: İTİMA'D! Sen kal-
bimin seçtiği.

El-Mu'tamid, genç karısına yazdığı mektuba ve ismini oyun oynarcasına baş harflerinin içine gizlediği şiire göz gezdirdi. Sonra eline kalemi alarak mektuba şunları ilâve etti:

«Eğer Allah ve İbni Ammâr müsaade ederse, seni tekrar göreceğim.»

Gülerek bu cümleyi arkadaşına gösterir. İbni Ammâr

«— Ah, Prensım! Senin iradeni tamamen yerine getirmek dışında benim başka nasıl bir arzum olabilir? O'na dönmeyi istiyorsan, bir yelkenliye atla! Seni takip ederim. Veya bir ata bin!.. Gene seni takip ederim. Yalnız, saraya vardığımız zaman ikametgâhıma dönmeme müsaade et. Çünkü, sevgilinin ayağına kapanmaktan, kılıcını bile çıkar-
mağa vakit bulamayacaksın.»

El-Mu'tamid, arkadaşının tamamen gerçeği belirttiğini biliyordu. İradesi dışında kendisini tamamen kaptırdığı İtimad'ın sevgisi, onu İtimad'ın uysal bir kölesi yapmıştı.

Yüksek bir kültürü olmadığı ve iyi bir terbiye görmediği halde, İtimad'a ait her şey, onu teshir eder. Kaygısız şekilde neş'eli ve haşarı çocukları andıran bir tabiata sahip olmasına karşılık İtimad, akıllı ve zeki bir şâir kadındı. Kaprisleri ve ani fikir ve buluşlarıyla El-Mu'tamid'i büyülüyor, böylece onun bütün iradesine hâkim oluyor, onu şaşkına çevirip kendisine tâbi bir hâle getiriyordu.

Bir şubat günü El-Mu'tamid, onu gökten düşmekte kuşbaşı büyüklüğündeki kar tanelerini seyrederken, ağlar vaziyette buldu. «Ne kusur ettim?» şeklindeki sualine karşı İtimad, hıçkıra hıçkıra şöyle mukabele etti:

«— Sen bir zâlim veya canavarsın! Bak, karlar ne kadar güzel! Sevimli beyaz kuş başları gibi ağaçların üzerlerine konuyorlar! Şimdiye kadar bana böyle bir manzara teminini veya beni kar yağan bir memlekete götürmeyi aslâ düşünmedin.»

Bunun üzerine El-Mu'tamid, onun gözyaşlarını kuruldadı ve gülümseyerek ona her sene böyle bir manzara sağlamayı vaad etti. Çiçeklerle örtülü dallariyle «dünyanın dudaklarındaki ilkbaharın gülümsemesiyle» İtimad'ın sevinebilmesi için penceresinden görebieceği mesafeye kadar, El-Mu'tamid'in emriyle badem ağaçları dikildi.

Bir başka sefer de halktan mütevazi kadınların sahilde çıplak ayaklariyle çamur çiğneyip tuğla yaptıklarını görünce üzülmüş ve El-Mu'tamid'e şunları söylemişti:

«— Eski kârgir binanın içinde daha fazla hür ve sevinçli yaşayamayarak, bu saraya kapatıldığım için bilsen ne kadar bedbahtım! Ben de oradaki kızlar gibi balçık ezebildim. Halbuki sen bunu yapamazsın.»

El-Mu'tamid gülümsemiş, sarayın alt katına inerek, orada bir miktar tarçın, zencefil, mürrüsafi ve miski karıştırıp, ezdirtmiş, üzerine gülsuyu döktürtmüştü. Hepsi bir çamur haline gelinceye kadar yoğrulunca, İtimad'ı getirmeye gitmiş ve ona şöyle cevap vermişti:

«— Lütfen sarayın aşağısına in, orada çamur seni bekliyor.»

İtimad, tamamen onun içine işlemiştir. Bir mektubunda ona yazdığı gibi, onun iradesine boyun eğmeğe azimidir ve bundan da sevinç duymaktadır. Kaprisleriyle İtimad'ın kendisini üzdüğünü bilmekte, fakat aslâ bu vaziyetin değişmesini istememektedir. O, İtimad'ı daha câzip yapan parlak, kavranmayan âni bakış ve işmi'zazlarının karşısında diz çöküp ona ubûdiyeti sever.

İşkenceye, zulme kaçmana rağmen,
Güzelsin, güzelsin hem de ne kadar.
Yap ne istersen onu sen zira,
Yaptığım her şey tamamen sende bir mânâ.
Rızana da reddine de katlanırım.
Çekerim bütün nâzı niyâzını.

(Mucalis)

Eski kârgir duvarların arasında dünyaya gelen sadece

halktan bir kız, bir sarayda doğan El-Mu'tamid üzerinde böylesine bir rol oynar. 800 yılında Endülüs Emiri bulunan İnci El-Hakem gibi asil doğumlu bir Emevi Hükümdârı da sert ve zâlim olmasına rağmen, zincire vurulmuş bir esir gibi «sarayının gazallarına» boyun eğdiğini itiraf ediyordu:

Kıldı tahammülfersa aşkı bir köle
O kadına, haşmetli kralı.
İtaat yaraşır artık hür adama
Oluverince bir kere aşkın kölesi.

Doğu halifeliğinde Müslümanların her şeye kâdir «Hükümdâr»ı Hârûn-ür-Reşid, aynı tarihte şu şiiri yazmıştı:

Üç sevgili hâkimdir benim dizginlerime,
Girmişlerdir kalbimin en derin yerlerine.
Şaşmak elde değildir herkes bana mutiyken,
Ben onlara metbûyum, onlara isyan içinde.
Budur aşkın kudreti, onlara kudret verir,
Onlar benden kudretli, artık elden ne gelir?

Büyük Abdurrahmân'ın torunu, Kurtuba Halifesi Süleyman da başka şekilde sormamıştı:

Ne çıkar ben aşkıma köle olmuşsam?
Aslında onlar benim metbuum iken.
Ayıplamayın sakın aşka boyun eğen kralı,
Krallık, saltanattır; aşk önünde diz çökmek.

.....

.....aşka tenezzül şereftir.

Bu söz, şâirlerden mürekkep bu milletin içinde, kadınlara karşı iltifatta bulunma sevgiliye bir ziynet veya fevkalâde bir manzara sunma gibi maksatlarla düşünülüp söylenmiş değildir. Burada aşk, hakiki ve tam mânasiyle duyulan, ciddi bir vakiadır. Burada aşkıta tezellül, sevgiliye ubüdiyet, Allah önündeki tezellül ve ubüdiyetten ayrı ve daha az şerefli bir şey değildir. Burada tamamen böyle bir yüce aşk yaşar ve böyle bir yüce aşka varılmak istenir.

Zira aşk, mutlak ve kayıtsız şartsız bir değere sahiptir. İnsan, Allah, kader ve kâinat görünüşünden, diğer cinse karşı esas bilgisinden aslâ ayrılmaz. İnsanın Allah karşı-sındaki hal ve tavrı ile erkek ile kadının, sevenle sevilenin arasındaki tavır ve hareket daima birbirine benzer.

Çölün muazzam sonsuzluğu karşısında aczini, kudret ve iradesinin kifayetsizliğini gören Arap, her şeye kâdir bir varlığın tamamen lütuf ve nikbetine bağlı olarak yazar. Bu sebeple lütuf ve merhamet, Allah'ın en yüce ve en muhteşem vasıflarıdır. Allah'ın lütfu ise, ancak onun iradelerine boyun eğme, itaat ve ubûdiyetle elde olunabilir. Bu sebeple hakiki inananlar, yani Müslümanlar, hakiki şekilde ubûdiyet gösterenlerdir:

«Onları rükû' ve secde edici olarak görürsün. Onlar Allah'tan (dâima) bir fazilet ve rızâ isterler. Secde izinden (meydana gelen) nişanları yüzlerindedir...» (K., 48/29)

Mü'min, tezlil, tevâzû ve takdiri ilâhiye sabırla tahammül sâyesinde, inanmayanlardan ayrılır. Allah'ın iradesine boyun eğme ve tebâiiyet, Müslümanı Allah'ın hakiki kulu veya kölesi yani «abdullah» yapar.

İlâhi aşkın bu karakteristik hatları, «Dini İslâm Lirizmine» umûmiyetle «Arap Aşk Lirizmiyle» iltibaslara sebep olacak bir benzer çehre vermiştir. Daha İslâmiyetten çok önce putperest Araplar, İslâmiyetten sonraki devirlerde, İslâm memekyetlerindeki yol kenarlarında değişmemiş bir şekilde görüldüğü üzere, dünyevî aşka âbideler diktiler. «Aşk-ı Uzri», mânevileştirilmiş aşkın hakiki bir «Arap formudur». Adını Uzri kabilesinden alan ve «sevişenler ölmezler» diyen «Aşk-ı Uzri», Yunanlılara has «Platonik Aşkla» bir seviyede durur. Belki de o, Batı'da ötekine nazaran daha büyük ehemmiyet kazandı.

Bu aşk, ilk önce aynı zamanda en zarif çiçeklerinden birini, Uzri kabilesinde çöl şâiri Cemil'in sevgili Buseynâ'sına karşı olan tamamen mutî aşkında açtı. Ona göre, daha

ilk çağlardan beri biri diğeri için tahsis edilmiş ve —ilâhî aşka dair bir düşünce, kadını rolü itibariyle bir taş a benzetir— «daha yaratılmazdan önce ruhları aşkla birbirlerine bağlıydı». Bununla beraber her iki sevişen, kendi cins ve mahiyetlerindeki farkı bertaraf edemezler. Fakat onun aşkı öylesine muazzam ve sonsuz, öylesine muhteşem ve mutlaktır ki, zaman ve mekân onu yokedemez. Ancak o, ulaşılamayan sevgilisine perestîşte, o nisbette mahviyetkâr, mütevazî ve kanaatkârdır. Ona karşı merbûtiyetinin hiç bir dünyevi engel, hattâ ölümle sona eremeyeceğinden emindir.

Murre kabîlesinin kudretli ve kendinden emin reisi Hâris ibni Avf ile mağrur Bâhise arasındaki aşk ise, tamamen başka bir hava teneffüs ettirir. Kendisine sevgi ile temâyül gösterinceye kadar, mutlak ubûdiyetini mütemadiyen yeni mütehakkimâne tecrübelerle tesbite çalışan, sevgili kadının irâdesine bu azimli Hâris de tâbi olur.

Boyun eğilen aşk, çölden «Halife Şehrîne» yürür.

İnkiyadım sanadır, itaatim sanadır,

Başka değil isteğim, sâde sen hoşnut olasın.

800 senesinde Hârûn-ür-Reşid'in sarayında, kendisi gibi hizmette bulunmak suretiyle yaşayan sevgilisine aşk şâiri Abbâs ibni Ahnef, Cemil ile aynı mânada, kayıtsız şartsız boyun eğip itaat edeceği bir kraliçe nazariyle bakmakta, ona yukarıdaki sözlerle teminat vermektedir. Abbâs bunlarla da yetinmeyecek ve ona şöyle diyecektir:

**«Güzelliği sebebiyle bir yaratılana tapmak mümkün ol-
saydı,**

Benim kraliçem, o zaman Tanrı olurdu.»

Basit bir hizmetçi olmasına rağmen, kendisine lûtufta bulunmasıyla kendisini reddetmesi arasında hiç bir fark gözetmeksizin ona bir ilâhî varlık gibi bakar. Allah'ın kulu olan mü'min gibi, o da sevgilisinin sâdık bir kölesidir.

Kıldı aşkın bir köle,
Bir köle ki, hiç azad olmayacak.

Sevgili, onun ruhu üzerinde öylesine muazzam bir nüfuza sahiptir ki, o, ancak ubûdiyet sâyesinde daha iyi ve daha asil bir varlık hâline gelebilir. Yine ancak bu ubûdiyet sâyesinde, Allah'a eş bir yücelikteki sevgilinin yanına yükselebilir.

Endülüs'de çok sesli bir şarkıyı doldurmakta olan bütün nağmeler, artık manevileştirilmiş bir aşkın içinde dile gelmektedirler.

«Tanrı'nın yaratıcı kudreti her ikimizi sarmış bulunuyor. Bu kadarına nâil olma, sana bu derece yaklaşma bana yetişir. Daha fazlasını istemiyorum.» diyen İbni Hazm devam ediyor:

«Aşkta tezellül, tezellülü yüceltir.»

Mü'minin kul olarak, Allah katındaki ubûdiyetine benzer şekilde, âşık da sevgilisinin lütuf ve semâhatını, öylesine mutlak bir teslimiyet ve tezellül içinde sağlamaya çalışır:

Bilmiyorsan eğer kölen olduğumu,
Emret yapayım ne dilersen, göresin kulluğumu.

(İbni Vâki, vef. 1145)

«Arap şiir san'atının» Ovid'i (*) sayılan Ali ibni Hazm (994-1064), İslâmîyeti kabul etmiş Batı Got'lu bir ailenin dördüncü nesilden gelen bir ferdi bulunmasına rağmen, bir Arap gibi yaşar, bir Arapla evlenir ve Kurtuba'daki Halife Sarayına en yüksek bir memuriyete tâyin olunur. O, menşeiini tahrife itina gösterecek, Şam'da Emevi Halifelerine taraftar azâd olunmuş bir aileye mensup bulunduğunu iddia edecek derecede, böylesine azimli bir Arap olmuştur. Esasen bu gibi şeyler nâdir değildir. Fakat, Arap olmayı tercih edenler arasında, ayrıca ön safta bir filozof ve mistik diyalektisyen olan «o devir aşk şiirinin» bu meşhur na-

(*) OVID: Lâtin aşk şâiri .(Mütercim)

zariyatçısı kadar, «o devir ruhunu» daha inandırıcı canlandırıp, yorumlayabilen nâdirdir.

Nazarî ve ameli aşka dair «Güvercin Gerdanlığı» adlı meşhur eserinde o, şu itiraflarda bulunur:

«Aşkın hârikulâdeliği, sevenin sevgilisine karşı olan tezellülüdür. Bunun karşısında bütün tasvirler kifâyetsiz kalır, diller susar. Pek çok Halifelerin halılarına ayak bastım ve emirlerin meclislerinde bulundum. Fakat aslâ bir sevenin sevgilisi önünde gösterdiği ubûdiyeti buralarda görüp idrâk etmedim. Sultanların insanları affettikleri, insanların en ağır suçlarla itham olundukları yerlerde bulundum. Fakat aslâ çılgınca âşık bir kimsenin dargın, sert ve öfkeli bir sevgili muvacehesindeki tezellülünden daha ileri gideni görmedim.»

Seven, ubûdiyetini gösterebilmesi için kadının mağrur, kaprisli, bilhassa merhametsiz olmasını, kendisini ittiği deren uçurumun dibinden bu öfkeli ilâhenin sonra da lütuf ve semâhatiyle çekip çıkarmasını ister.

Katlanacağım mağrur olsan,
Sabredeceğim fahûr olsan.
Baş eğerim böbürlensen,
Dönsen sana yönelirim.
Konuşsan dört kulak kesilirim.
Emretsen itaat gösteririm.

İbni Saydûn, kalbinin ilâhesi Velide'ye böyle yalvarır.

Endülüs'ün bu büyük aşk şâirinin şâirane faaliyeti —aşka onun kölesi olduğundan beri— bütün bir hayat boyunca bir arkadaş sıfatının çok üstündeki o, «biricik ve eşsiz sevgilinin önünde» tezellül ve ubûdiyetle diz çökmesidir. Bu takdirde Allah'ın biricik ve eşsiz olduğunu belirten Kur'ân'daki aynı sözlerle onu tavsifi, artık bir sürpriz teşkil eder mi?

İşte canımı derhal vereyim.
Yetiştirdim arzularımı senin aşkın için.

**Mahsûlüdür ölümün, sen aliver.
Ne bilirdim kendime ölüm hazırladığımı,
Kalbimi hükmüne terkettiğimde.**

Schleiermacher (*), dinin esasını «mutlak tebaiyet» olarak isimlendirir. Bu, diğer dinlerden ziyade «İslâmiyetin Esası»nı ifade etmiyor mu? Mutlak tebaiyet, şu satırlarla da bir kere daha görüleceği üzere «Endülüs aşkının» da esasıdır:

**Lütfeyle, bana bir atfı nazar eyle,
Bahminle tekrar hayata sevkeyle,
Henüz öldürmediğin bir şeyin kalmışsa.**

İbni Hazın, 1020 yılında yazdığı aşağıdaki mısralarıyla sevgiliyi, ilâhi aşkıta bir şefaatçi gibi tasvir eder. Sevgilinin bu tarz tasviri Danteyi tamamen yanına çeker:

**Sen melek âleminden mi, Âdem oğlundan mısın?
Acz içinde benim iz'ânım, bana sen söyle.
Gerçi beşerdi gördüğüm şekil,
Dikkat edince görürüm bir semavi varlık.**

Allah'ın seviyesine yükseltilen ideal kadına tapmada —düşünce ve tasvirlerle, kullanılan kelimelerin mutabakatına varıncaya kadar— benzerlikler, Dante ile en büyük Arap mutasavvıfı İbni Arabî (1165-1240) arasında daha kuvvetlidir.

Murcia'da dünyaya gelen ve II nci Fredrik'le muasır bulunan bu «Endülüs'lü Mutasavvıf», eserlerinden pek çok ve esaslı ilhamlar alan İtalya'lı teolog-şâir Dante'den takriben yüz yıl kadar önce yaşadı. Daha sonra Dante'nin aşkındaki Beatrice'e ait manzarada görüldüğü üzere, bu aşk

(*) Schleiermacher: Bir Alman filozof ve teologu olan Schleiermacher'ın asıl adı Friedrich Ernst Daniel'dir. 21.11.1768 de Breslau'da doğdu. 12.2.1834 de Berlin'de öldü: «*Reden über die Religion an die Gebildeten unter ihren Veraechtern*» isimli gençlik çağına ait bu eserinde o, dinin esasını metafizik ve moral yönlerden diğer Hristiyan teologlara nazaran farklı bir şekilde izah eder (Mütercim).

nasıl aynı zamanda Dante'nin dini vecdi ile birlikte artar ve onu kademe kademe mes'ut ve bahtiyar insanların diyarına yükseltirse, bu daha evvel İbni Arabî'de de böyle olur:

Karşılaşınca o sevgiliyle,
Hissederim varlığımda bir şey ki hiç hissetmemişimdir.
Görürüm bir varlık ki her seferinde,
Artar güzelliği ve haşmeti kat kat.
Kaçmak ne mümkün, bir aşk ki elinden.
Bir aşk ki artar, artıkça sevgilinin güzelliği,
Artar, artar mukadder bir hızla.

Hatta Beatrice'in bile bizzat kadın selefi vardır.

Bu Mekke'de Zâhîr'ibni Rüstem'in güzel ve iyi terbiye görmüş genç kızı Nizâm'dır.

«Seni bu kitaptaki şiirlerim için kendime devamlı ilham kaynağı, arzularımın ve ilâhî iştihakımın mevzûu yaptım. Zikrettiğim her isim, seninle alâkalıdır. Kendisine ağıt yazdığım her mesken, senin evindir. Bu şiirlerimde ayrıca ilâhî nurlarımla ilhamlarımdan bahsederim. Zira biz şimdi, müstakbel hayatın meselelerini tercih ediyoruz. O ise, şiirlerimde saklı bulunan mânayı en iyi ve en doğru bilendir.»

Daha sonra Dante'nin de aynen yaptığı gibi müfteriler, İbni Arabî'yi de sevgili Nizâm'ına hürmeten yazdığı şiirlere ait bir kitabının komanterinde, sevgilisinin iffet ve ismetini, onun iç karakterini, yukarıdaki şekilde müdafaaya zorladılar.

Arap kadınının tamamen tek taraflı, Allah'a yakın bir yüceliğe yükseltilmesi, onun hareme kapatılmasına rağmen, cemiyet hayatındaki hayrete şâyan hür mevkiine uygun düşer. Bilhassa Endülüs kadınları, umûmî hayattaki hürriyet ve hareket serbestileri, —filhakika cemiyet hayatında kadınlar kadar basit hizmetkârlar ve bizzat cariyeler de— erkekle olan münasebetlerindeki âmirâne tavır ve hareketleriyle hayranlık uyandırırılar. Dini tedrise canlı bir surette katılırlar, ilmi eserler meydana getirirler, erkekler

gibi emin ve tabii bir şekilde aşklarını şiirlerle belirtirler. Putlara tapılan devirlerde tam bir divana sahip, altmış kadın şâir bulunduğu bilinir. Hurmalar etrafında erkeklerle birlikte musâra'a eden kadın şâirler gibi, Endülüs tarihi de Endülüs'de kadın şâir olarak şöret yapmış pek çok kadın ismini belirtir. İşte üd çalmada olduğu kadar şiir yazmada da aynı derecede mâhir güzel «Hind», Şâire olarak şöreti ve şâir Ebû Ca'fer'le beraber yazdığı acıklı romanı, bütün Endülüs'e yayılan kabiliyetli ve zeki Hafsa, heyecanlı Prenses Amar El-Kiram ve bir şarkısında Endülüs'ün âşık müstebit hükümdârı El-Mansûr'un işitebileceği şekilde vezirine karşı sevgisini alenen ve çekinmeden itiraf eden, sür'atle irticâlen söylediği bir şiiriyle kıskanç ve mütecâsir Emir'in hiddetinden kendisini kurtaran basit şarkıcı kadın.

İşte, büyük ve küçük yıldızlar arasında kraliçe ve şâire Velide. Bir yazar onu şu sözlerle tavsif eder:

«Velide, devrinin bir numaralı kadınıydı. Tavır ve hareketleri, peçe ve örtüye karşı nefretli, onun ateşli tabiatının delilleridir. Denebilir ki, onun fevkalâde iç ve dış husûsiyetlerini, yüz ve karakterinin güzelliğini ortaya koyan en iyi vasıta da budur. Kurtuba'daki evi, hükûmet merkezinde bulunan bütün asil ve güzide şahısların buluşma merkeziydi. Salonunun bölmelerinde, şâirlerle yazarlar çekişirlerdi. Geceleyin deniz fenerlerine uyan denizciler gibi, âlimler de bu yeni ayın parlak ışığına uyuyorlardı. Mümtaz şâir ve güzide yazarlar onun kolay elde olunan samimi itimadını sağlamaya çalışıyorlardı. İhtirash bir mizaç, ateşli bir ruh ve cedlerinden tevâriş ettiği bir semâhat temâyülü, onu tamamen sarmış bulunuyordu. Çılgınca bir harekete kendini kaptırdığı halde —Allah onu affetsin, kusurlarını bizlesin— ahlâkı temizdi.»

Hudutlarının üzerinden uzaklara ışıklar saçan «Endülüs Aşk Şiiri», bu nevi yıldızların muhitinde gelişti ve Batı'da âdeta dünya görüşü şeklini alan bir hareket meydana getirdi. Perestiş edilen bu kraliçelerden birine mutasavvıf İbni Ferid'in yazdığı şu mısralardaki onun vasıflarına ait

canlı motifler, tamamen aşk lirizmine uygun sesler çıkarırlar:

Bırak seni iştiyakla bekleyeyim, buna lâıyk olduğunu
bilirsin

Bana zulmet:

Güzellik, harcadı fazlaca sendeki lütuf bolluğunu,
Kaderim senin elindedir.

Nazlarınla bana hükmet,

Zira güzellik seni benim mutlak kraliçem yaptı.

Eğer aşkımın bedeli felâket olsaydı,

Bu uğurda seve seve kurban olmak isterdim.

Dene beni! dene her tarzda,

Böylece öğrenirsin, seni sevdiğimi ne tarzda,

İmtihanına aslâ kayıt koymayacağım:

Her denemene itirazsız boyun eğeceğim.

Müşamahânı istediğim sadece bir ricam var,

Senden ayrılamayan hayatımı benden istemem!

Kâfi gelir aşkıma, sana tâzimle perestîş edebilirsem,

Çok derin daldığım yerden, yukarıya yükselerek sana
ulaşacağım.

Ben senin teb'anım, sen benim kraliçem.

Yüksek sesle bunu itiraf ediyor ve bununla gururlanı-
yorum.

Ben senin kölenim, aslâ düşünme beni azâd etmeyi,

Beni bizzat sen, âzâd etseydin;

Reddederdim bu hürriyeti.

Gönderseydin beni eğer, dönerdim sana geri.

Güzelliğin beni esir etti.

Sihrin beni zincirlere bendetti.

Aşk benim için kölelik oldu.

Batı, evvelce bu tarzda bir ses duymamış, şâirlerinden hiç biri herhangi bir yerde, aşkını bu mânada ifade etmemişti. Burada erkek aslâ kadının dizlerine kapanmamış, onun teveccühü uğruna sabırlı bir bekleyiş içinde «kapsının eşğini alnı ile silmemiştir.» Ne Anakreon ne de Theokrit, ne Safo ne de Eflâtun, hayat bahşetmeğe veya ölüme

göndermeğe kadir, Allah'a eş bir sevgiliye ubûdiyeti tanımaz ve bilmezler. Ne mersiyeci Properz ne de kendi fevkalâde müheyyiç sevgilisinin üzerinde sadece tamamen hoşagiden başarılı bir tesir sağlamak isteyen, filhakika ince fakat cismanî aşk san'atının üstadı Ovid, duygusunun o ilâhileştirilmesini ve o tam teslimiyetin mütevazî kanaatkârlığını bilmezler. Yine, erkek şahsiyetinin kadınınkıyla eşit kıymete sahip olması suretiyle, şahsiyetin değerlendirilmesi esasına dayanan; Cermenlerdeki kadına karşı gösterilen hürmetin de kendisini kadının önünde bizzat alçaltan erkeğin değerini yükseltmek gibi bir düşünce ile, en küçük bir alâkası yoktur (*).

Fakat sonra nasıl olur da, Akitanya ve Puvatiye dükü IV uncu Wilhelm ve onunla birlikte tam bir şâirler ordusu, kendilerini «Domna'nın (**) «Sadık Uşağı», «Hürmetkâr Esiri», «Demirbaş Kölesi» olarak ilân ederler! Onların, önünde diz çöküp kendilerini alçaltma, tezellül ve ubûdiyet göstermek suretiyle «lütuf ve semahatini» sağlamağa çalıştıkları baş döndürücü bir yüceliğe yükseltilen bu ilâhe, gerçekte pasif ve gayri müstakil bir varlık değil midir? Umûmiyetle günahkârlığı, erkeğin kudret, nüfuz ve hareketine bağlı iken, kilise tarafından gayri ilâhi bir prensiple iffet ve namus yönünden kötülenip, suçlandırılan kadına ve filhakika evli kadına —hiç bir erkek tarafından zevk için namusu lekelenmemiş bulunan masum bâkire kız bile— şimdi Batı'da nasıl olur da ilk defa «Tanrı'ya eş bir varlık», «Tanrı'nın Vekili» veya bizzat «Tanrı» olarak tapılır ve

(*) Kadın ile erkek arasındaki karşılıklı sosyal münasebetlerin değişik üslûplardaki kanuniyetini *Sigrid Hunke*'nin, «Am Anfang waren Mann und Frau; Vorbilder und Wandlungen der Geschlechterbeziehungen» adlı eseriyle karşılaştırınız. Bilhassa «Meryem Ana Tasvirindeki Değişikliğe Dair» kısma bakınız. s. 180.

(**) DOMNA: Eski Fransızcada kraliçe ve ilâhe mânalarına gelirdi. Lâtincesi «domina»dır. Bugün İtalyanca *domna*, İspanyolca *donna*, Fransızca *Madame* (kadın), Almandaca «dame» (kadın) kelimelerini karşılar. *Madame* kelimesi 17'nci asırda Fransa'dan Almanya'ya gelerek «DAME» şeklini alır (Mütercim).

«Gnädige Frau», (semahatli ve âtîfetli hanımefendi) sıfatıyla tezellül halindeki şövalyeye lütuf ve semahatte bulunur. Yine nasıl olur da dinî şiir, onu —şimdiye kadar «âdi hizmetçi kızı» ve «erkeğin hizmetçisini»— artık «lütufkâr kraliçe» ve «nazlı sevgili» olarak değerlendirmeye başlar, «bol bol lütfunu sağlamak için», «ayağına kapanılan bir varlık» mevkiine yükseltir.

Bu zihniyet ilk defa «Provans sosyetesini» buradan da bütün Fransa, İtalya, Sicilya, Avusturya ve Almanya'yı sarar. Tavır ve hareketlere âit kelimeler, bir ağacın yapraklarına benzerler. Dâima sonu kafiyeyle şiir formları gibi, tavır ve hareketlere âit kelimeler de şimdi İslâm örneklerine uyarlar. Sevgilinin hakiki ismini gizli tutan ve yerine daima bir erkeğin ismini ikame eden Abbas ibni Ahnef ile başlayan usul ve yine «Endülüs Aşk Şiirinin» diğer birçok motifleri de Batı'ya gelirler.

Bununla beraber arada bir fark mevcuttur.

Endülüslü'nün hakiki ve samimi şekilde duydukları, burada bir özentî olur. «Provans Trubaduru», erkeğe «kadının mutlak hâkimiyeti altında», onun «muti ve sâdık uşağı veya kulu» olmaktan ve kadının onu «lütuf ve semahatine tâbi bir köle şeklinde» kabulünden daha fazla hiç bir şeyin mes'ut yapamayacağını teyid ve bunda ısrar edince, bütün Batı'da özentî halinde yapılan kadına karşı bir türlü hitap şekilleri, —sosyal münasebetlerinde şövalye veya feodal senyör kocasıyla aynı seviyeye gelen— erkek ile kadın arasındaki sosyal oyunda, bir mücâmelet teminini sağlarlar (*). «Endülüslünün teslimiyet ve ubûdiyeti», «ovidvari» öğütlere hâkim oldular. Onlar, bundan böyle bütün Avrupa'da kadına perestîşin, bilhassa cinsiyetler arasındaki sosyal münasebetin bugüne kadar vazgeçilmeyen bir unsuru olarak kalırlar.

Batı'nın Arap kültürünün tesirleri altında kaldığına

(*) Hunke'nin «Am Anfang Waren Mann Und Frau; Vorbilder Und Wandluge Der Geschlechterbeziehungen» adlı eserinin 34 ve 161'inci sayfelerine bakınız.

dair bir iddiaya karşı Batı'da duyulan nefret, bilhassa Burdach'ın bunu trubadurlarda da kabul ve itirafından itibaren bütün şiddetiyle patlak vermiş, bu nefret bugüne kadar bile bir türlü giderilememiştir.

Arapların Batı üzerindeki tesirleri nasıl en kuvvetli bir şekilde Endülüs'den gelmişse, trubadurlar üzerindeki tesirleri, Burdach'ın da açıkça belirttiği üzere, aynı yollardan yani Endülüs'den gelmişlerdir. Endülüs, coğrafi ve siyasi ahvali ile bunun için lüzumlu bütün şartları haizdi.

Batı'ya Doğru Yollar

Müslüman-Hristiyan sarayları arasında münasebetlerin canlı bir şekilde gelişmesi, üzerine Kastilya ve Leon kralı Alfons, El-Mu'tamid'in dostu ve başveziri İbni Ammâr ile karşı karşıya oturarak satranç oynayabilmekte, —Müslüman sarayına evvelce sık sık yaptığı ziyaretlerinde satranç öğrenen ikbâlperest kral Alfons'un, şimdi Müslümanlarla satranç oynamaya kalkışması, Batı'da tel'in olunmaktadır.— İbni Ammâr ise, «Satrancın» yüksek hünerinde bir Hristiyan hükümdârın yenileceğinden emin bulunduğundan, Sevil krallığını oyunda ortaya koymaktan çekinmemektedir.

Kastilya ve Leon kralı VI ncı Alfons, partiyi kaybeder. Silâh kullanmaksızın sadece zekâ sayesinde, El-Mu'tamid'in Devleti bir kere daha kurtulmuştur. İbni Ammâr, satranç tahtasını taşıyan hizmetçilerinin refakatinde düşman çadırından muzaffer olarak kendi topraklarına döner.

Henüz tam bir oyuncu seviyesine yükselmediğinden Alfons'u bu yönden küçümseyen İbni Ammâr, «yarı bir Arap» diye söylenir.

Artık Hristiyan komşulara da geçmiş kat'i bir «Arap Hayat Tarzı» ile karşılaşmak, artık normal bir keyfiyetti. Hristiyanlar, Arap Fütuhatının ilk yüz yılında tamamen fanatik dinî husûmetleri içinde, yeni komşularına karşı, kendi aralarında kapanıp birleşmişlerdi.

Fakat, bu uzun sürmedi. İslâmiyete karşı müttehid Hristiyan cephesi çok geçmeden parçalandı. Dahili nüfuz mü-

cadeleleri, dışa karşı duyulan intikam hislerini zayıflattı. Kardeş Devlet, memlekete saldırınca artık kimden silâh yardımı istetebilir? Tahtı kuzen gaspederse, kime ilticâ olunabilir? Kardeş harbinde kaybedilen tahtı geri alabilmek için, kim yardımda bulunur? Acı politik zarûretler karşısında, dîni engeller ortadan kalkar, Müslüman Emirlerle yapılan ittifaklar sayesinde bu dar hudutlar parçalanır.

Mağrur ve cesur Navarra Ana Kraliçe'si Tota'nın oğlu kral Garcias, marazi bir şişmanlama sebebiyle tahtını kaybeden Leon kralı şişko Sancho ve büyük maiyetiyle birlikte Es-Sahrâ'daki efsanevi «Halîfe Sarayında» kendinden geçtiği ve silâhlı bir yardımda Sancho'nun tedâvisi için dünyada yalnız Kurtuba'da bulabildiği bir hekimi temin maksadiyle, bitkin bir vaziyette Abdurrahmân'ın önünde yere kapandığı günü unutmak mümkün müdür?

Ya şimdi yeniden ince ve çevik kuzeni, Sancho tarafından kovulan taht gasıbı IV üncü Ordogno'nun bir Araptan aslâ tefrik edilmeyen elbise ve kıyafetler manzarası! Hattâ daha önce payitahtın misafirhanesinde Ordogno'ya, Toledo'lu Ubeydullah ibni Kaasım ile Kurtuba'daki Hristiyanların dâvalarına bakan hâkim, Velid ibni Şeysuran, câri muâşeret ve Arap teşrifat kaidelerine ait gereken dersi vermişlerdi. Bunlar, baştan aşağı «Arap tarzında» giyiniyorlar, Arapça isimler taşıyorlar, Sevil Baş Piskopos'u Johannes'in «Kur'ân Diline» tercüme ettiği İncil'i Arapça açıklıyorlar, Arapça şarkılar söylemeyi biliyorlardı. Bütün bunlar kimseyi hayrete düşürmüyordu.

Aradan bir asır geçtikten sonra Kurtuba sâbık Piskopos Alvara, acı acı şöyle şikâyet ediyordu:

«Dindaşlarımdan pek çoğu Arapça şiir ve hikâyeleri okuyorlar. İslâm teolog ve filozoflarının eserlerini cerhetmek için değil, bilâkis Arapçanın doğru-açık ve zarîf üslûbu ile belirtilen şekilde öğrenmek için inceliyorlar. Mukaddes kitapların Lâtince şerhlerini okuyan bir lâik bugün nerede mevcuttur? Lâikler arasında hangisi İncil kitaplarını, peygamberlerle Havârilere etüd etmektedir? Ne yazık, bü-

tün Hristiyan gençleri, değerlerini gösterebilmek için sadece «Arap Dil ve Edebiyatını» öğreniyorlar! Büyük bir gayretle Arapça kitapları okuyor ve bu kitaplar üzerinde, araştırmalar yapıyorlar. Muazzam masraflarla onlardan büyük kütüphâneler kurup, bu literatürün harikulâde ve takdire şâyan olduğunu her yerde yüksek sesle söylüyorlar. Buna mukabil kendilerine Hristiyan kitaplarından bahsolununca, onların kıymet vermeğe değer mahiyette olmadıklarını hakaretamız bir şekilde cevaplandırmaktadırlar. Ne acı! Hristiyanlar bilhassa kendi dillerini unutuyorlar. Binlercesinin arasında hemen hemen bir tanesi bile işe yarar Lâtince bir mektup yazmayı bilmezken, pek çoğu, zarif Arapça ile maksatlarını ifade etmekte ve bu dilde Araplara nazaran daha üstün bir san'atla bizzat şiirler yazmaktadırlar.»

İspanyali, büyük bir zevk ve inceliğin şekillendirdiği hayat tarzı ile birlikte,devamlı bir kültür gelişmesinin dışına kendisini nasıl atabilir ve tesirinin altında nasıl kalmayabilirdi? Düşmanının etrafa ışık saçan ihtişam ve üstünlüğünden nasıl kaçıp kurtulabilirdi? Sadece dış yaşama tarzıyla değil, kendisiyle yaptığı savaş neticesinde hayat ve mevcudiyetini sağlamış bulunan bu düşmanın muazzam prestiji de devamlı ve gayri ihtiyari şekilde ona tesir ediyordu. Bu asırlardaki Endülüs, Arap Medeniyetiyle vaki çekişmede «İslâmiyet, İspanyol Ruhunun mühim tezahürlerine hâkim olmuştu.» Müslüman ile Hristiyanın birbirleri üzerine karşılıklı tesirlerde bulundukları 750 sene içinde daha ilk asırlardan itibaren «İspanyol Dehasının» en orijinal ve universal bir hayat telâkkisi yükselmeğe başlar (*).

(*) «Hristiyan İspanya'nın İslâm Medeniyetine tâbi olmadığını, kendi sağlam mevcudiyetini muhafaza ettiğini bir kere daha belirtmek istiyorum. İslâm Medeniyeti ona, bir moda veya o devirlerin geçici bir hayat icabı gibi tesir eder. Hristiyan İspanya'nın İslâm Medeniyetinden alarak kendi hayatına katıp birleştirdikleri, İslâm dünyasıyla sarmaş dolaş olmasının bir neticesidir.»

«Endülüs'ün Emevi Sarayındaki muhteşem manzardan gözleri kamaşarak şaşırın» Ordogno geri dönünce şöyle itirafta bulunur:

«— Şahsımı, adamlarımla kalelerimi, İslâm Hükümdârı El-Hakem'in emrine amâde kıldım.»

Böylece, birbirlerini fasılasız takip eden kalelerle bütün şehirler, sâhip ve manevi iklimlerini değiştirirler. Bir kısım Hristiyan orduları Müslümanların tarafında Hristiyanlara karşı savaşır; bilhassa 1010 senesinde üç piskopos, Müslümanların hükümdârı için hayatlarını fedâ ederek bir muharebenin Halife lehine neticelenmesini sağlarlar. Bilhassa, El-Mansûr devrinde Endülüs'lü «en büyük Arap kumandanları», kendi orduları içinde Hristiyan süvarileri ellerinde El-Mansûr'un bayrakları olduğu halde, Pirenelerin her iki tarafına kitleler halinde saldırırlar. Rehine olarak alıkonulan İspanya veliahtleri, içlerinde musiki ve dans şâirlerine ait şarkılarla şiirlerin akıp gittiği, Arap saraylarının hayat ve hareketlerini hayranlıkla seyrederek.

Arap krallarının oğulları, âdet, bilgi ve şarkılarını Şimali İspanya'daki şatolara götürürler. Kısa bir zaman önce İbni Ammâr Barselona'da Kont II nci Raimund Berenger'e misafir olmamış —burada umûmiyetle Arap örneğinde basılmış madeni paralar tedavüldeydi— ve kontun yeğeni ile El-Mu'tamid'in genç oğlu Reşid'i rehine olarak tutan Murcia emrine karşı bir tecâvüz anlaşması yapmamış mıydı?

Arap hasmının hayat tarzını taklitte, eğer satranç partöneri kral IV üncü Alfons'a açık bir temayülün haklı bir sebebi vardı. O da, muhteris kardeşi tarafından taht ve memleketinden kovularak Araplara iltica etmiş şimal devletlerine mensup genç bir adamın tesirinden kurtulamayacağı bir kabul görmüş olmasıydı.

Toledo Emiri Yahyâ Me'mûn, mülteciiyi yıllarca gönülleri büyüleyen bir semâhat ve cömertlik içinde kendi oğlu gibi ağırlamış, ona bir maiyet ve av bölgesi hediye ederek hoşuna giden veya eğlenmek için ihtiyaç duyacağı her şeyi yapma imkânlarını sağlamıştı. Kastilya Kralı da beş sene

süren bir muharebeden sonra Toledo'yu ele geçirince, «her iki dine mensup olanların hükümdârı» ünvanını iftiharla alır. Sevil'i de ele geçirmesine ramak kalır. Araplardan aldığı harp ganimetinden doymayarak, bilhassa bir Arap kadını ile evlenip onu memleketine götürmeyi arzulayacak kadar hasının sunduğu kadehteki içki ile sarhoş olur. Endülüs'ün en hatırı sayılır gözde hükümdârlarından Emir El-Mu'tamid, henüz yirmi yaşına varmayan kızı Sâide'yi ona zevce olarak verince bu arzusu yerine gelir.

İspanyalılar o sırada bekâr bulunan krallarının Romayka'nın cazip kızına karşı büyük sevgi duyduğunu söylerler. Hristiyan âdetlerine göre takdis edilen genç kraliçe, evlilik hayatına kocası için Arap şehirlerinin bir çelengini getirir ve Kastilya'daki saray hayatına, memleketinde zevk ve safa içinde sürdüğü hayatın bütün parlak renkleri ile nağmelerini verir. Cluny başrahibi tarafından sağlanan altı meşrû zevce ile diğer gayri meşrûlara mukabil sadece bir Arap kadını, Kastilya kralı VI ncı Alfons'a hararetle beklenen veliahdi hediye eder.

Ne yazık ki, babasının medarı iftiharı küçük Sancho, büyük babasının can düşmanı Berberilere karşı yapılan bir meydan savaşında, henüz doldurmadığı onbir yaşının «çok üstünde bir cesaretle döğüşerek» ölür. Alfons, kızlarını Cluny Başrahibi Büyük Hugo'nun tavsiyesi üzerine, Burgund ve Fransız prensleriyle evlendirir. Kızı Elvira, Sicilya kralı II nci Roger'in zevcesi olur. Böylece gönül bağlariyle Cluny'vâri siyasi evlenmeler de kültürün daimi köprüleri olurlar. Şimali İspanyalılarla Endülüslüler arasındaki şövalye sınıfına veya tamamen avam tabakasına mensup bulunanların evlenmeleri, fasılasız cephe değişmeler, taraflar arasındaki müzakerelerde gündem mevzuu teşkil eder. Bir İspanyalı şâir, bir Arap şarkıcı kadınla evlenir. Eşinin memleketi olan Gırnata'ya giderek orada İslâmiyeti kabul eder. Bununla da kalmaz, eşinin kız kardeşine âşık olup

onunla da evlenir (*). On üç sene sonra beraberinde iki karısı, Arapça konuşup gevezelikler yapan bir yığın çocuk, «Endülüs ritm ve kafiyesinde» yazılmış kendi şiirlerinden müteşekkil bir hazine ile Kastilya'ya döner. Dünyevi ve uhrevî kraliçesini medh için yazdığı cismanî ve ilâhî şiirleriyle şimdi o, Kastilya'lı hemşehrilerini teshir eder.

Kültür cereyanını, Endülüs biriktirme havuzundan ince yataklar içinde fakat kuvvetle fışkırarak Şimali İspanya ovasında, oradan da Pireneler üzerinden ötelere akıtan gedik ve geçitler sayısızdır. Bu meyanda Araplar, Aragon kralının çocuklarına terbiyesi olarak vazifelendirilirler. He- kim olarak hastaları tedâvi ederler, kâtip sıfatıyla de kraliyet bürolarında çalışırlar. Arap Saraylarının memurları, Barselona, Burgos ve Lizbon'da saray faaliyetini tanzim ederler. Almoravid ve Almohad ordularının istilâsı üzerine, artık Araplaşmış binlerce Hristiyan, Afrika ve Endülüs'ten Kastilya ile Aragon'a göç ederler. Kibar ve zarif konuşmada örnek olarak taklid edilirler. Sayısız Müslüman harp esirleri veya Arap esâretinden memleketlerine dönen Hristiyanlar, seilmeyen fakat esasında sevimli komşunun câzip âdet ve göreneklerinin unutulmamasını sağlarlar.

Hristiyan İspanya, yalnız Cenuba meftun bir şekilde bakmaz. Din, siyaset, ticaret ve hükümdâr sülâleleri arasındaki akrabalık münasebetlerinin binlerce elyafı, Endülüs'ü Şimal komşu devletleriyle Avrupa'ya bağlarlar. Pireneler, Arap İspanyası ile Batı arasında bir hudut mahiyetinde olmadıkları gibi, bir mübâdele mahalli de değildirler.

1085 yılında VI ncı Alfons'un Toledo'ya taarruz ettiği sırada Alman, İtalyan ve Fransız süvari birlikleri de, iki mühim Arap şehrinin muhasara ve yağmasına katılır; bu münasebetle de memleketlerine, bir hayli hâtıralar edine- rek dönerler. Toledo Baş Piskoposu, Baş Piskoposluk müşa- virleriyle papazları, cluny tarafından tâyin olunmuş Fransızlardı. Piskopos Raimund'un kurduğu «tercüme mektebi»

(*) Bu hal İslâm'a zıt düşmektedir (Nâsir).

Arap ilim ve Edebiyatına ait kıymetli koleksiyonu ile Avrupa'nın bütün memleketlerinde ilme susamış bulunanları, yüzyıllar boyunca bir mıknatıs gibi Araplardan kendisine çeker. 1147 yılında Lizbon, Araplardan alındığı sırada galip gelen İngilizlerle, Fransız, Alman ve Flamanların karşısında bulunan Lizbon'un Baş Piskoposu Hasting'li bir İngiliz'di. Antlaşma gereğince şehir, kral Alfonso Enriguez'e, muazzam ganimet de şehir surlariyle birlikte yabancılara isâbet eder.

Lizbon muhasarasına katılan bu yabancılar gibi, Endüslü'lerden hürriyetleri satın alınan Fransız, Burgund, Alman ve İslav köleleri de, kaderleri icabı gâlip Hristiyanlar arasında öğrendikleri bilgileri yayarlar. Her sene Endülüs'ün büyük ticaret merkezlerini ziyaret eden Lyon, Konstanz, Cenova ve Nürenberg'li tüccarlar gibi Kurtuba, Saraguzza ve Almaria'daki müreffeh, bilgili, nüfuz sahibi oğul ve yeğenlerini görmeğe itina gösteren akrabaları, «Arap Kültür Hazinesini» Pirenelerin üzerinden ötelere götürürler. Bunlarla mukayese edilemeyecek derecede kuvvetli bir şekilde, kısmen Cenubi İspanya'dan, fakat umûmiyetle Avrupa'nın her tarafından, «Via Francigena» denilen «Fransa yolu» üzerinden Yakub'un memleketi Santiago de Compostela'ya gelen milyonlarca Hristiyan hacı, aynı şeyi yaparlar. Bunlara ilâve olarak hac yolu boyunca uzanan pek çok Cluny manastırlarının yanında depo ve mağazalarını kuran Bask'lı, Burgund'lu, Alman, İngiliz ve Norman gibi çeşitli millet ve dinlere mensup tüccarlar da Arap Kültürünün Batı'da mütemadiyen İspanya'ya akan papaz, râhip, şövalye ve tüccarlarla her yerde kendileriyle karşılaşılacak ve iki tarafta da karşı taraf aleyhine vazife alan her plep sürüsü, Arap kültürüne ait bazı hususların tevarüsüne yardım ederler.

Bütün bunların yanında, Arap kültürünün aracıları olan Müseviler, sadece tüccar sıfatıyla değil, âlim ve hekim sıfatıyla da her çeşit Arap ilim ve kültür hazinelerini Batı'

ya naklede ve Toledo'daki büyük tercüme faaliyetine ve bu tercümelerin neşrine iştirak ederler.

Bütün bu yollarla, birçok Arap masalları Avrupa'ya gelir, yeni bir kıyâfet içinde Avrupa masal, efsâne ve baladlarına girerler (*).

«Arap Melodisinin» doğrudan doğruya aracıları olarak başarılı en büyük rolü, müsiği âletleri ve san'atkârane şarkı ve danslariyle Hristiyan saraylarında tercihan alıkonulan kadın köleler oynarlar. Bu kölelerden sadece kral saraylarında değil, evlerde de faydalanılır. Bir Bohemya'lı seyyah, Burgos'da bir kontun ev idaresinde, yeme ve içmede, tavır ve muamelelerinde, Mağrib âdetlerine göre hareket eden, güzel genç kızlar ve Mağrib'liler gibi giyinmiş, çok süslü kadınlarla karşılaşır. Rozmithal'lı Baron'un cep defterine, sekreteri ayrıca şunları yazar:

«Hepsi birbirinden güzel şekilde Mağrib dansları yapıyorlardı. Hepsi de, esmer ciltli ve siyah gözlüydüler. Çok az yiyip içiyor, efendimi nezaketle selâmlıyor, umûmiyetle Almanlara karşı çok samimi ve candan bir alâka gösteriyorlardı.»

Şehirlerin fethi esnasında, yığın yığın ele geçirilen Endüslü şarkıcı kadınlar büyük bir itibara mazhar olurlar.

1064 yılında da, şöyle bir vak'a cereyan eder:

Cenubi Pirenelerde Papa II nci Alexander'in murahhas elçisi ve Norman, Fransız, Burgund savaş birliklerinin başkumandanı. birdenbire Endülüs'ün hudut kalesi Barbastro önlerinde görünür. Kale mürettebatı, beyhude bir müdafadan sonra, serbestçe çıkıp gitmeleri hususunda verilen şeref sözü ve teminatı üzerine teslim olur. Arap askerleri henüz kale kapılarını terketmeden, birer birer kılıçtan geçirilirler. Binlerce insanın kanı semâya tebahhur ederken, sivil halkın da serbestlik vâdine kanarak şehri boşalttığı sırada, durmuş görünen katliâm tekrar başlar. Muzaffer

(*) Otto Spies; Der Orient in der Deutschen Litteratur.

Hristiyanlar arasında bölüşülen esir kadınlar ganimeti, bir ordu kudretine sahipti. Papa'nın murahhas elçisi, binden fazla Arap kadını, İtalya ve Roma'ya götürür. 1064 senesinde! Fevkalâde bir tesir husûle getiren muazzam bir kültür kadrosu! Sonu kafiyele şiirin, şimdi kendi başına bir istilâsı!

Diğer binlerce Arap esir kadın ve kız, Normandiya, Provans, Burgund ve Akintanya'ya giderler. Barbastro «Haçlı Mâcerasının» mûsiki ve şarkı bilenlerden mürekkep zengin ganimetiyle sarayına dönen galiplerden biri de Puvaty (Poitiers) kontu ve Akintanya Dükü VIII inci Wilhelm idi.

Bu Fransız asilinin dikkate şâyân bir ailevi vaziyeti vardı. Kızı İnez dolayısıyla Kastilya Kralı VI ncı Alfons'un kayınpederiydi. Yarı Arap sayılan Alfons —bilindiği gibi— İnez'in ölümünden sonra Endülüs saraylarında büyüyen, Endülüs'ün en büyük şâir ve aşk şarkıcılarından birinin kızı olarak büyüyen Saide ile evlenmişti. İşte meşhur ilk trubadur, VIII inci Wilhelm'in oğlu, 1071 senesinden itibaren de halefi, Alfons ve Saide'nin kayınbiraderi ve nihayet Aragon'lu bir prensesin kocası bulunan IX uncu Wilhelm'den başkası değildir.

Trubadur, bugün tamamen kabul edildiği üzere adını, çalgıcı mânâsına gelen Arapça «derrâb» kelimesinden alır. IX uncu Wilhelm şiirlerini, «Endülüslü büyük şarkıcı İbni Kusman'ın» söylemeyi sevdiği Endülüs şarkılarının vezin ve şekilleri içinde inşat eder. Saray şâirliğinden Badajoz'da sokak şarkıcılığına düşen ve beraberinde bir maymunla dolaşan İbni Kusman, 1060 senesinde ölür. Fakat onun Endülüs eski tradisyonundan vücûda getirip, yüksek bir edebi şekil verdiği halk diyalektindeki saçak kıtaları, hudutların iki tarafında büyük bir moda olur. Kastilya'da hemen «Villancio» olarak taklid edilir. Yaşlı Dük, 1064 de yüzlerce Fatma, Ayşe ve Habibe'yi Barbastro'dan Puvaty'ye getirir. O sırada oğlu IX uncu Wilhelm, «dünyanın büyük saray adamlarından ve kadın kandırıcılarından biri» olma-

ğa hazırlanırken muasır bir tarihçi onu şöyle tavsif eder:

«Silâh kullanmada cesur, aşkta zapt olunmaz bir şövalye».

Onun aşk türküleri içinde, «İspanya-Arap Diyalektinde» bilhassa yeni baştan birkaç satır bulmak arzu edilirse, kültür transferinin başarılı örneklerinden bir miktar hemen araştırmacının hizmetine kendini sunar.

Her türlü şahsi övgülerden sarfınazar, İslâm kültürüne ait daldırmaların kök tutmaları için düşünülebilen en müsait toprağı, Batı Avrupa'da Akitanya, Provans ve languedoc sunar. Arap genişleme devrinde Akitanya bölgeleri, hepsinden önce cennet gibi güzel Riviera (Riviyera)'sıyla münbit Provans, iki, üç veya dördüncü nesil sayesinde tamamen «Arap tarzına» benzemişti; bunlar tamamen izsiz kalmamışlardır.

945 senesinde Aurillac kilisesinin kapısı önüne konan bulunmuş çocuk hâdisesine ait müphem şâyia, bilâhare yeni baştan tekrar alevlenince 999 senesinde Papa, Roma'da bunun Araplardan hâsıl olmuş bir çocuk olduğunu açıklamak zorunda kalmıştı. Her hâlükârda, 890 dan 975 yılına kadar, hâlâ İspanya ve Afrika'dan devamlı şekilde gelen yeni muhacirlerle Provans ve Batı Alplerdeki Arap Kolonileri geliştiler.

Akitanya'lı Wilhelm gibi Kayzer II nci Fredrik de ilk izdivacını Aragon'lu bir prensesle yapar. Sarışın Constanze evlenirken, beraberinde İspanyalı saray kadınları ve aşk şâirleriyle kardeşi Provans'lı Alfons'un idaresi altında beş yüz şövalyeyi Sicilya'ya getirir. İspanya ve Provans'tan bu devirde fiilen Sicilya'ya akan canlı bir kültür cereyanı, orada daha kuvvetli bir kültür cereyanına karışır.

Ancak arada derhal bir fark belirir. Aşkî uzrı, Provans ve Cenubi Fransa'da münhasıran bir muâşeret kültürünün icaplarına uymağa mecbur kalır; orada, sadece doğuştan asil sınıfa mensup kadının önünde diz çökerken Sicilya'da, ruh asâleti sayesinde tapılmağa lâyık görülen sevgilinin karşısında diz çöker. Bizzat İmparator ve oğulları, burada

yerleşmiş ve gelişmiş bulunan şarkı söyleme sanatı ve aşk şiirinin içinde, bir şâirler muhitiyle birlikte temrin yaparlar. Provans ve Almanya'da olduğu gibi, milli dilde bir şiir, burada da gelişmeğe başlar ve bu «Klasik İtalyan Şiirinin» rüşeymi olur. Petrarca, bu tarz bir şiir yazmanın Sicilya'daki doğuşuyla birlikte bütün İtalya'da da başladığını ve kısa bir süre içinde daha ileriye yayıldığını söyler.

Dante, bunu şöyle belirtir:

«Cedlerimizin milli dilde yazdıkları «Sicilya tarzı» denilen bir şiir, tamamen umûmileşti.»

Bu iki «İtalyan Dâhisinin Şiiriyle» —umûmiyetle Bolonya üzerinden ve II nci Fredrik'in bir Alman asıllı zevcesinden olma oğlu «Esir Kral Enziv»in çevresinde yaşayan şâirler vasıtasıyla— Arap şiiri arasında; hayrete şâyân mutabakatlar bulunduğu görülmektedir. Petrarca'daki bu benzerlikler, şüphesiz ihtiyarı değildi. Zira, Arap şiirinin tesirleri farkına varmadan ona doğrudan doğruya ulaşmışlardı. Halbuki Dante'deki bu mutabakat, onun ayrıca Endülüs şiiri Arap efsanesi, Endülüs'lü mutasavvıf İbni Arabî ve filozof İbni Rüşd'le olan yakın şahsî alâkasına dayanırlar. Petrarca'da Endülüs aşk şiirinin, sadece münferit benzeyişlerine rastlanırken Dante'de bunlar umûmî ve şümüllü bir mahiyettedirler. Çünkü, Endülüs aşk şiirinin büyük mutasavvıf İbni Arabî'nin «Mekke Mektupları», «Aşkın Mü'essiri» ve «Âşıkların hazineleri» adlı eserleriyle çok kuvvetli ve mütenevvi bir şekilde beslenen dereleri, tamamen Dante'ye doğru akarlar. Aynı zamanda kuvvetli bir cereyan Cenubî Fransa'dan Orta Avrupa ile Alman bölgesine doğru kendisine yol açar. O tarafın dünyadan nefret eden, korkulu ve tövbekâr bir kıyafete bürünmüş şiirinin ortasında köpürerek, fevkalâde berrak bir ilkbahar meydana getirir.

Kadını, sadece kadın olduğu için, ilâhî emirlere aykırı faaliyetlerin mümessili olarak suçlayan, bu sebeple de onu erkeğin disiplinine terk eden bir devirde bu, inanılmayacak bir revolüsyondur.

Daha dün şeytanın âleti sıfatıyla erkeği Tanrı'ya giden yoldan saptırdıkları ileri sürülen, ruhen ve dînen alçaltılmış, mustarip çehreli kadınlar; şimdi önünde lütuf ve semâhatleri uğruna aynı erkeğin sabır, itaat ve ubûdiyetle eğildiği, mâsum, yüce ilâheler hâline gelirler.

Bu özentî, kısa süren bir inkişaf devrini tākiben ortadan kayboldu; ancak geride bir öz kaldı.

Kadını hakir görme ve erkeğin hizmetine vermek te mayülû ile, —Havvâ'nın erkeği suça ve günâha sürüklemesi dolayısıyla— kadını ebedî ve ezeli bir varlık gibi Tanrı mertebesine yükselten cereyanın yaşadığı bütün bu yerlerde «Endülûs Aşkıının» ruhundan bir nebze yaşamağa ve tesirlerini icraya devam etti. Cermen akideleri sebebiyle, evvelce kadına iyilik ve iyilikler getirmenin sembolü nazariyle bakıldığı bu yerlerde, bu akidelerin çiğnene çiğnene artık bir izi kalmamakla beraber, Cermen erkeklerinde kadına karşı duyulan fıtrî bir takdir hissinin büyük bir hasret halinde yine de yaşamakta olduğu muhakkaktı. Arap aşk telâkkisinin tesiriyle işte bu his harekete gelmiş, Arapların kadına verdiği mevki ile Cermen akideleri birbirlerine uygun düşerek birleşmişler, aslında daima asil sayılması lâzım gelen aşkın bütün kaide ve teşrifatı bu suretle teessüs etmiştir.

2 Ocak 1492 de Kardinal D. Pedro Gonzales de Mendoza, Nâsiri'lerin «Kırmızı Renkli Kral Sarayı» El-Hamrâ'nın üzerine haçı dikerken yalnız İspanya üzerindeki hâkimiyet son bulmuyordu.

Burada Gırnata'da —eski devletin uzuvları Kurtuba, Valansiya ve Sevil'in parçalandıkları sırada— Arap Medeniyeti en yüksek bir kemâle ulaşmıştı.

Böylece Arap - Endülûs hakimiyetiyle birlikte, Ortaçağ boyunca Avrupa kıtasına yayılan muhteşem ve son derece canlı bir kültür de nihayet buluyor; örnek teşkil edecek şekilde idare olunan, müterakki bir memleketin medeniyeti, halkının refahı, şehirlerinin zenginliği, ticaret ve mü-

him sanayi'inin gelirleri, toprağının verimliliği, emsalsiz san'at eserleri ve bânîlerinin «büyük düşünce ve zihniyetini» belirten âbideleri nihayet buluyorlardı.

Araplara karşı hayranlık ve üstün bir kanaatı bulunan Talavera'nın hayırhah tesiri altında galip Hristiyan iktidarı, sekiz yıl daha anlaşma hükümlerine riâyet eder. «Araplarda İspanyolların imanı, İspanyollarda ise, gerçek bir Hristiyan olabilmek için iş ve hareketleri noksandır» şeklindeki sözü, onun başka bir dine mensup olanlara karşı nasıl bitaraf görüşe sahip bulunduğunu gösterir. Talavera'nın İspanya Hristiyanlarının noksan taraflarını belirten bu sözü, aradan fazla bir zaman geçmeden hemen teyyüd etti.

Başpiskopos Juan Ximenez devrinde, her tarafa dehşet saçan bir taassup denizinin içinde Araplar batıp yok oldular. Gelişen kültürlerinin bakiyelerini, bu dinî taassup denizinin dalgaları tamamen yuttu.

İnançlarının her ihzârı, lisanlarının her kullanılışı, her kelime, her şiir, mûsiki âletlerinden birinin her çalınması, âlle adlarının taşınması, milli ve dinî kıyafetlerini giyme, hattâ hamamlara gitme, kürek, zindan, sürgün, diri diri yakma cezalarına tâbi tutuldu.

Bir yandan Mağrib'den gelen Berberiler, diğer yandan Hristiyanların tahribatından arta kalan Arap ilim ve şiirinin hazinelerini, Başpiskopos Ximenez'in hafiyeleri, bütün kütüphanelerde saklı buldukları yerlerden çekip alarak muazzam odun yığınlarının alevlerine attılar. Tıbbî ait birkaç eseri, sâdece Dispens saklayabiliirdi. Ximenez'in şahsî hayranları, bir milyon beş bin ciltten fazla eserin tahribini tamamladılar.

Böylece sekiz yüz senelik bir zihni faaliyetin mahsûlleri, menfur ve mânasız bir kine kurban gittiler.

İşte şiiri seven bir milletin, Endülüs topraklarında son yazdığı ve Şimalî Afrika'daki kardeşlerini yardıma çağırان mektupla birlikte, onlara gönderirlerken hükûmetin eline geçen şiir:

Bu sesim sana o meşhur Endülüs'ten geliyor,
 Bilsen o küffara nasıl boyun eğiliyor.
 Şaşkın kuzular gibi ateş çemberi içinde,
 Ölümü arıyoruz, sabrettikçe günler çekilmez oluyor.
 Zâlimâne zorlanırsın inançlarına,
 Onlar gibi putlara diz çökmemiz isteniyor.
 Yaşarsın meşakkat, eziyet, korku içinde,
 Çan sesile, şekilli, resimli ibâdetlerine gitmemiz isteni-
 yor.
 Kuşatan çemberleri içinde öldürmeğe yemin etmişler,
 Allah'a kendi dilinde hamdeden derhal mahvoluyor.
 Dâima hafiyeler seferber, suçlu bulmak için,
 Binlerce mil ötedeki bir mâsum, suçlu gibi sürükleni-
 yor.
 Karanlık zindanda taş taban üstünde uzanmağa mah-
 kûm,
 «Akıllan artık!» diye sabah akşam ona haykırılıyor.
 O bedbahta sadece kalan, emir düşünmek,
 Bir emir ki o gözyaşı dökerken, kulağına haykırılıyor.
 Sabırdan başka tesellisi yok onun, o zifiri gece karan-
 lığında,
 O korkunç zindanda hep gündüz hasreti çekiyor.
 Altında suların derin ve korkunç uçurumları,
 Ötede, aşılması imkânsız, sahili görünmez derya uza-
 nıyor.
 Sürüklenir işkence odasına, kırılır
 Âdeta kemikleri işkence sehpasında iplerle bend ola-
 rak.
 Toplanır et-Tevvâbin (Attovbin) meydanına o zelil Hı-
 ristiyânlar,
 Kurarlar odun yığınları üzerine bir idam cihazı,
 Yuh o alçaklara! Buna derler Kıyametin Hesap Günü.
 Ölümle cezalandırılmayanlara giydirirler bir tövbe el-
 bisesi,
 Bir kısmı da odun yığınlarının alevlerinde kıvranarak
 can verirler.

Ah bilsen ne felâket, ne ateş çemberi içinde kuşatılmışız.

Akla gelmedik her işkenceyi bizden esirgemiyor düşmanlarımız.

Otodafe'nin (*) dehşeti ve halk yığınlarına tatbik edilen umûmi cezalandırmalar (genosid), dünyanın en gelişmiş bir memleketinin nüfûsunu azalttı ve onu kısa zamanda tekrar çöle çevirdi. Arap Medeniyeti üzerindeki Hıristiyan zaferi (!) bu şekilde tamamlanmıştı.

(*) OTODAFE (Autodafé): İspanya'da bu devirde tatbik edilmiş olan ateşle yakma suretiyle katliâm (Mütercim).

NETİCE

Bilen adam odur ki, kendini ve ötekilerini tanımanın ötesinde şunu da bilir:

Bundan böyle Doğu'yu Batı'dan, Batı'yı Doğu'dan görmek suretiyle de olsa, ikisinin ayrılmazlığı yanında, birbirlerini sadece tamamladıkları noktadan öteye gidilemeyecektir.

Goethe, (Westöstlicher Diwan)

«Vahşi siyah çehreleri ve eğri kılıçlarıyla atlarının yelelerine fazlaca eğilen Arap süvarileri, insanların korkudan kaçıp terkettikleri memleketimize saldırırlar. Bu çöl yababilerinin, trampet sesleri çıkarır gibi koşturdukları atlarının ayakları altında sıkışan topraklar kıvrılır, tarlalar ezilir, meskenler devrilirler; kasabalar ortadan silinir.»

Karl Martel'in, İspanya üzerinden gelen Arapları neden mağlûp edemediğini, «Hristiyan Avrupa'yı neden onlardan kurtaramadığını, bizim mektep çocuklarımıza öğretmek için daima böyle bir tablo çizilir.

Arapları sadece «Yunan Kültür Mirasının Aracıları» olarak belirten bir çift sözün yanında, yukarıdaki tabloyu vücuda getiren biricik cümle, Araplara ve Arap Medeniyetine dair umûmiyetle bize öğretilen bütün bilgiyi ihtiva eder.

Karl, askerleriyle Arapların üzerine bizzat yürüseydi, acaba hakikaten «Batının Kurtarıcısı» olabilecek miydi? Kat'i neticeli olmayan muharebelerden sonra, düşmanın

geceleyn çekilmiş olduğu kendisine bir sabah bildirildiği zaman, şüphesiz çok şaşırmişti. Muasırları onu, Araplara karşı muzaffer bir kumandan sıfatıyla değil, bilâkis Saksonya'lıları, Friesen'lilerle Almanları yenen bir kimse sıfatıyla kutladılar. Puvatya, Avignon, Nimes ve Marsilya'da Araplarla tekrarladığı muharebelerle faydasız Narbonne muhasarasına halefleri dünya çapında bir değer vermediler. Hattâ Kayzer Ludwig, cedlerinin başarılarını ta'zim ve tebciil arzusuna kapılınca, Friesen'leri boyunduruk altına almasını, büyük dedesinin en büyük hizmeti sayarak bunu İngelheim'deki «Hükümdâr Sarayı»nın duvarlarına tersim ettirir.

Kilise dahi «Puvatye gâlibine» Kilisenin kurtarıcısı nazariyle bakmaz. Bilâkis ordularını kilise ve manastırlara ait arazilerin gelirleriyle teçhiz ve bu arazileri rehin ettiğinden dolayı onu «Kilise Soyguncusu» telâkki eder. Kiliseyi soy-makla suçlandığı Karl'ın cesedini Şeytanın Cehenneme götürdüğünü, bu sebeple mezarının boş ve zulmet içinde bulunduğunu ileri sürer.

Yoksa Puvatye'de olup bitene fazla bir kıymet mi ver-miyoruz?

Bir Belçikalı tarihçi (*) burada «daha şiddetli bir çapulculuğun önlenmesinden başka, bir şey bulunmadığı» kanaatindedir.

İslâmiyet veya Hristiyanlığı bir tarafa bırakalım. 732'de Batı'da hakikaten Roma'dan ayrı bir Hristiyanlığın mı, yoksa Roma'ya bağlı bir Hristiyanlığın mı hâkim olacağı bile belli miydi?

732'de, her şey henüz askıdaydı.

Aslen Suriye'li bulunan Papa III üncü Gregor, bir kader yılı olan 732'de, Hess ve Tübingen'lileri, Roma aleyhine şah-sî hâkimiyeti altına aldığı için Bonifatius'a bir Başpiskopos-luk pelerini gönderiyor. 738'de Karl Martel, Araplara karşı yeni bir sefere çıkarken Bonifatius, Bavyera Kilisesinin

(*) Henri Pirenne; yukarıda adı geçen eser, s. 327.

mensuplarını papalık tahtına tâbi kılıyor, Roma kilisesinin nizamlarını Almanya'ya ithal ediyordu.

Bu hâdiseler veya bunlardan birisi başka türlü cereyan etseydi, acaba Batı nasıl olurdu? Batı'nın başka bir şekil alacağı veya başka türlü bir Batı'nın ortaya çıkacağı muhakkak mıydı? Bu hususta kimse fazla bir şey söyleyemez. Daha kötü veya daha iyi, daha mes'ut bir Avrupa tahminine çalışmak, faydasız olduğu kadar ne tarih yazımının ve ne de bu kitabın gayesi değildir.

Buna rağmen tarihçiler, mütemadiyen bu suali ortaya atmış, ne tereddüd ne de delil göstermeden kesin bir emniyet içinde cevaplandırmaktan kendilerini alakoyamamışlardır. Bu sebeple mes'ele, şimdi onları yeni baştan düşünmeğe ve tetkikatlarını derinleştirmeye zorlamaktadır.

Hiç bir tarih eseri, Karl Martel'in zaferinin «Hristiyanlığı», «Hristiyan Bilgi ve Medeniyetini», «Batı'yı kurtardığını» veya «Batı Medeniyetini» mahv ve harab olmadan koruduğunu belirtmeyi ihmal etmez (*).

Pirene'lerin beri tarafında, uhrevî saadet ve selâmete ulaştırabilecek kendisinden başka hiç bir teşekkülün mevcûdiyetini kabul etmeyen Katolik Kilisesinin yanında başka bir dini inanç doğar doğmaz tasfiye olunurken, Pirene'lerin öte tarafında ise sekizyüz yıl süren Arap hâkimiyeti esnasında, Hristiyanlığın bu ülkede batmadığı gibi mahvolmadığını da İspanya misali gösterir. İspanya misali ayrıca,

(*) *Arnold J. Toynbee*; «*Studie zur Weltgeschichte*» adlı eserinde, Müslümanların Batı üzerindeki tazyikini şöyle belirtir:

«Zuhur ettiği ilk anlarda bütün hasımlarına kuvvet bakımından üstündü. O, hepsinden önce sarahaten, yeni doğmaya başlayan Batı Kültürü gibi küçük kuvvetleri kendine tâbi kılabacak bir kudrette görünüyordu.»

The History of the decline and Fall of the Roman Emprime (1870) adlı eserinde:

«Bu muazzam tazyikin bütün Batı topluluğunu, batıp giden, tamamen inkıraz bulan veya olduğu yerde saplanıp kalan medeniyetlerin sırasına itebileceğine inandığını» söyleyen hemşehrisi *Gibbon* ile aynı fikirdedir.

orada fakir düşmüş, kendi hâline terk olunarak esaret altına alınmış bir memleketin, Arap hâkimiyetinin daha ilk ikiyüz senelik devresi içinde, her sınıf halkının refahı, bütün halk tabakalarının bilgisi, kültür, ilim ve san'atlarının yüksekliği ile Avrupa ve Batı dünyasının çok üstüne çıktığını, örnek ve ilhamlar veren bu emsalsiz üstünlüğünü, Arap hâkimiyetinin dışarıdan ve içeriden olmak üzere parçalanmaya başladığı zamana kadar beşyüz sene muhafaza ettiğini gösterir.

Halbuki tarih, «Eğer veya olsaydı» gibi faraziyelerle değil, vak'alarla meşgul olur. İslâmiyet ise, ulaştığı Avrupa sınırlarında, varlığını fevkalâde ve çok cepheli doğrudan tesirlerle belli etti.

«Akdeniz Dünya Hâkimiyetini» parçalayan İslâmiyet, böylece Batı Medeniyetinin gelişmesine hız veren ve dünya siyâsetinin sıklet merkezini Akdeniz'den Cermanya'ya kaydıran tamamen yeni bir dünya siyasi görüşünü meydana getirdi. Dünya siyasetinin çarkları, artık Avrupa'nın güney kıyılarında değil, bilâkis bundan sonra Rhein ve Sheine (Ren ve Sen) bölgelerinde dönüyordu.

Sûvari ordularının tanzimi, feodal bir anayasanın tatbik mevkiine konması, Arapların meydan okumasına karşı Cermenlerin doğrudan doğruya cevapları, şövalye tarıkatlarının doğuşu, İslâmiyetin din mücadelesi için kurduğu «Ribât (*) Organizasyonuna» bir «Cermen-Hıristiyan» mukabelesi, haclı seferleri, İslâmiyetin «Mukaddes Cihad Düsturu»ndan çok farklı bir şekilde Filistin'e doğru menşe itibariyle Vikinglerinkine müşabih akınlar tertibi (**) bunun neticesidir.

(*) Bu hususta, *Americo Castro*'nun adı geçen eserinin 208 ve 220. sayfelerine; *Tarih Olarak Dünya* külliyyatının 1938 tarihli nüshasında, *Taschner*'in; «*Islamisches Ordensrittertum zur Zeit Kreuzzüge*» adlı etüdüne bakınız.

Bunlara muhalif olarak da:

Waas; *Geschichte der Kreuzzüge*, cilt II, s. 11'e bakınız.

(**) 28 No'daki notla karşılaştırınız.

Aniden ve derinlemesine yayılıp ilerlemesi ve muazzam prestijiyle, Kilisenin dünya hâkimiyeti hakkında şüphe uyandıran İslâmiyet, nihayet Kiliseyi de mutlak bir mahvolmadan kurtardı. Hasımlarının en tehlikelisi olarak beliren İslâmiyet, kendisine karşı mukavemet edebilmesi için Kiliseyi zihni, manevi ve maddi kuvvetlerini toplayıp arttırmaya zorladı.

Doğu ile Batı arasındaki muntazam münasebetlerin kesilmesi, vahim ve meş'um neticeler doğurdu. İslâm Dünyasına karşı zihnen kendi içine kapanma, Avrupa'nın ekonomik ve kültürel gelişmesini asırlarca gerilere attı. Yasaklara ve resmî husûmete rağmen Batı, Arap Dünyasına ve «Şark Ticaretine» açıldığı ilk andan itibaren iktisadi inkişafına başladı. Bu esnada Batı, teknik, sağlık, hijyen ve devlet organizasyonu bakımından İslâm Medeniyetinin umûmî kültür varlıklarına yakınlık peydâ etti. Yavaş yavaş onun zihni mirasını eline geçirdi. Bu sayede asırlarca süren bir uyuklama ve uyusukluk devresinden kurtularak, nihayet kendi kanatlariyle emsalsiz bir yükselişe doğru harekete başladı. Tabiatıyla Batı, Arap Medeniyetinden yalnız ilim sahalarında değil, bu arada hayatın bütün sahalarında ve sana'tta da yaşayışını daha zengin, daha güzel, daha sıhhi, daha mes'ut yapan sayısız küçük fakat mühim ilhamlar aldı.

Dini husûmet ve taassup, milletlerin daima en kötü yol göstericileri, hayat ve gelişmelerini engelleyen düşmanları olmuşlardır. Milletler, sadece karşılıklı saygı ve faydalanma, bir dünya yaklaşması ve dostane rekabet içinde fevkalâde enerjik inkişafalara nâil olabilirler. Nefret ve yakınlığın, düşmanlık ve hayranlığın çizdiği acayip tarih, kin ve itimatsızlığa rağmen, dünyanın son derece istifâde sağladığı İslâm Medeniyeti ile Batı arasındaki bu kitapta belirtilmesine çalışılan çok cepheli münasebetleri en sonunda tasdike muktedir oldu.

MEVZÛ İLE ALÂKALI UMÛMÎ BİBLİYOGRAFYA BİRİNCİ BÖLÜMLE ALÂKALI KAYNAKLAR

- Arnold, Th., and Guillaume, A., The Legacy of Islam, Oxford 1947*
Becker, C. H., Das Erbe der Antike in Orient und Okzident, 1931
 " " Islamstudien, Leipzig 1924-1932
Bertram, Thomas, The Arabs, London 1937
Bevan, E. R. and Singer, Charles, The legacy of Israel, Oxford 1927
Brockelmann, Carl, Geschichte der Arabischen Literatur, Weimar 1897
 " " Geschichte der Islamischen Völker und Staaten,
 2. baskı, München 1943
Byng, Edward J., Die Welt der Araber, Berlin 1937
Clauss, L. F., Semiten der Wüste unter sich. Berlin 1937
Diercks, G., Di Araber i. MA. u. ihr Einfluss auf die Kultur Europas,
 Leipzig 1882
Enzyklopädie des Islams, 4. Bande u. Erg-Band, Leiden 1908-1934
Gautier, F. F., Moeurs et coutumes des Musulmans, Paris 1949
 " " Le Passé de l'Afrique Nord, Paris 1952
Goldziher, Ignaz, Vorlesungen über den Islam, Heidelberg 1910
Heer, Friedrich, Europäische Geistesgeschichte, Stuttgart 1953
Hüber, Reinhard, Arabisches Erbe, Berlin.
Huart, C., Geschichte der Araber, Leipzig 1915
Jacob, Georg, Der Einfluss des Morgenlandes a. d. Abendland, Hanno-
 ver 1924
Kremer, A. von, Culturgeschichte des Orients u. d. Califen, Wien 1875 -
 1877
Littmann, Enno, Abendland und Morgenland, Tübingen 1930
 " " Morgenlandische Wörter im Deutschen, 2. Aufl, Tü-
 bingen 1924
Lakotsch, Karl, Etymologisches Wörterbuch der Europäischen Wörter,
 orientalischen Ursprungs, Heidelberg 1927
Mazaheri, Aly, So lebten die Musulmanen im Mittelalter, Stuttgart 1957
Mez, A., Die Renaissance des Islam, Heidelberg 1927
Müller, August, Der Islam im Morgen - und Abendland, Berlin 1885-1887

Der Heilige Qur-ân, Arab. - Deutsch, vers. m. einer ausführl. Einführung u. d. Ltg. v. Hazrat Mirza Bashiruddin Mahmud Ahma. Wiesbaden 1954

Paret, Rudi, Der Islam und die Araber bis gegen Ende des Ma S, 1940

Firenne, Henri, Die Geburt des Abendlandes-Mohammed und Karl der Grosse, Leipzig 1939

Pirenne Jacques, Die grossen Strömungen i. s. Weltgeschichte v. d. Antike bis z. Abschluss d. 2. Weltkrieges, Bern 1945

Prutz, Hans, Kulturgeschichte der Kreuzzüge, Berlin 1883

Risler, Jacques, La Civilisation Arabe, Paris 1955

Rörig, Hans, Die Arabische Welt, München 1955

Schib, Karl, Das Mittelalter, Zürich 1955

Sezgin, Fuat, Geschichte des Arabischen Schrifttums, Leiden 1967

Spies, Otto, Orientalische Kultur - einflüsse im Abendland, Braunschweig 1949

Störig, H. J., Kleine Weltgeschichte d. Wissenschaft, Stuttgart 1957

Taeschner, Franz, Geschichte der Arabischen Welt, Heidelberg 1944

Wass, Adolf, Geschichte der Kreuzzüge, Freiburg 1956

BİRİNCİ BÖLÜMLE ALÂKALI KAYNAKLAR

(Günlük hayatın tadı)

Aubin, Hermann, Vom Altertum zum Mittelalter, München 1949

Götz, W., Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels, Stuttgart 1888

Heyd, Wilhelm, Geschichte der levanten — handels im Mittelalter, Afrika von Tripoli bis Marokko, In: Zschr. f. d. ges. Staatsw, Tübingen 1864

Heyd, Wilhelm, Geschichte der levanten — handels im Mittelalter, Stuttgart 1879

Jacob, Georg, Der Bernstein bei den Arabern des Mittelalters, Berlin 1886

» » Nachweis arab. u. a. orient. Quellen z. Gesch. d. Germanen i. MA. Berlin 1889

» » Ein Arabischer Berichterstatte aus d. 10. od. 11. Jh. über Tulda, Schleswig, Soest, Paderbon u. a. Deutsche Städte, Berlin 1890

» » Die Waren beim Arabisch - Nordischen Verkehr i. MA, Berlin 1891

» » Der Nordisch - Baltische Handel der Araber i. MA, Leipzig 1887

» » Welche Handelsartikel bezogen die Araber des MAs. a. d. Nordisch - Baltischen ländern? Berlin 1891

- • Arabische Berichte von Gesandten an Germanische Fürstenhöfe a. d. 9. u. 10. Jahrh. Berlin 1927
- • und Müller, F., Nachweis Arabischer anderer orientalischer Quellen z. Gesch. d. Germanen im MA, Berlin 1889
- Karabacek*, Das Arabische Papier, Wien 1887
- Kroeber*, Ludwig, Geschichte u. Herkunft d. Würz - u. Duftstoffe, München 1949
- Lippmann*, E. v., Zur Geschichte des Schiesspulvers und der ältesten Feuer - Waffen, 1898
- Mickwitz*, G., Der Verkehr auf dem westlichen Mittelmeer um 600 n. Chr. In. Dopsch - Festcher. 1938
- Paret*, Rudi, Der Einbruch der Araber in die Mittelmeerwelt, Kevelaer 1946
- Romocki*, J. v., Geschichte der Explosivstoffe, Berlin 1895
- Schaube*, A., Handelsgeschichte der roman. Völker des Mittelmeergebietes zur Zeit der Kreuzzüge, München 1906
- Schulte*, A., Geschichte des mittel - alterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien, Leipzig 1900
- Simonsfeld*, H., Der Fondaco dei Tedeschi, Stuttgart 1887
- Warburg*, O., Die Muskatnuss, Leipzig 1897
- Wiedemann*, E., Zur Geschichte des Kompasses bei den Arabern In: Verh. d. Deutschen Phys. Ges., 1907-1909

İKİNCİ BÖLÜMLE ALÂKALI KAYNAKLAR (Dünya hesap rakamları)

- Cantor*, Moritz, Geschichte der Mathematik, 4 Bde., Leipzig 1913-1922.
- Eichendrün*, Fritz., Gerbert (Silvester II) als Persönlichkeit, Leipzig 1928
- Friedlein*, G., Gerbert, die Geometrie des Boethius und die indischen ziffern, Erlangen 1861
- Friedlein*, G., Die Zahlzeichen und das elementare Rechnen der Griechen und Römer und des christl. Abendlandes v. 7. bis 13. Jahrh., Erlangen 1869
- Giesing*, J., Leben und Schriften Leonardos von Pisa, Döbeln 1866
- Gundermann*, Gotthold, Die Zahl - zeichhen, Giessen 1899
- Gunther*, S., Geschichte des math. Unterrichts im deutschen MA Berlin 1887
- Menninger*, Karl, Zahlwort und Ziffer 2. verm. Aufl., Göttingen 1957
- Oechelhauser*, Adolf von, Der Bilderkreis zum Wälschen Gast., Heidelberg 1890

Ruska, Julius, Zur ältesten Arabischen Algebra, Heidelberg 1917
Seeger, Fr., Geschichtl. Darstellung der Zahlen und ersten 7 Rechnungssarten, Oldenburg 1890

Tropfke Johannes, Geschichte der Elementer - Mathematik, Berlin 1921

Werner, Karl, Gerbert von Aurillac die Kirche und Wissenschaft seiner Zeit Wien 1881

Willers, F. A., Zahlzeichen und Rechnen im Wandel der Zeit, Berlin 1950

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMLE ALÂKALI KAYNAKLAR

(Üzerimizdeki Semâ)

Becker, Friedrich, Geschichte der Astronomie, Bonn 1946

Becker, Oskar, u. Hofmann, J. E., Geschichte d. Mathematik, Bonn 1951

Cantor, Moritz, Geschichte der Mathematik Leipzig 1913-1922

Carmody, F. J., Arabic astronomical and astrological sciences in latin tranlation; Berkeley 1958

Dannemann, Friedrich, Die Natur - wissenschaften, 2. Aufl. Leipzig 1920

Frank, Josef, Die Vermengung des Astrolabs nach Al-Chwarismi, Erlangen 1922

Hauser, Friedrich, Über das Kitab Al-hijal der Benu Musa, Erlangen 1922

Ideler, Ludwig, Untersuchungen ü. d. Ursprung u. d. Bedeutung der Sternnamen, Berlin 1809

Luckey, Paul, Zur Islam. Rechenkunst und Algebra d. Mas. In: Fors-
 In: Orientalia, Bd. 17, Rom 1948

Luckey, Paul, Zur Islam. Rechenkunst und Algebra d. Mas. In: Fors-
 chung und Fortschritte, Berlin 1948

Mazaheri, Ali, Historie de la Science Arabe, Beirut 1948

Meyerhoff, M., Optik der Araber, In: Zschr. f. optik, Berlin 1920

Nolte, Friedrich, Die Armillarsphäre, Erlangen 1922

Schmeller, Hans, Beiträg z. Gesch. d. Technik i. d. Antike v. bei den Arabern, Erlangen 1922

Schraase, Die Optik der Alhazens, Stargard 1889

Schoy, C., Über einige a. d. Arabischen entlehnten Benennungen in dem exakten Wissenschaften 1917

Suter, Heinrich, Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke, Leipzig 1900

" " Das Buch der geometr. Konstruktionen von Abul Wefa, Erlangen 1922

Wiedemann, Eilhard, Über die Natur - wissenschaften im Islamischen Mittelalter, In: Der neue Orient, Bd. V. Berlin 1919

Wieleitner, H., Geschichte der Mathematik, Berlin 1922

- Zinner, Ernst*, Die Geschichte der Sternkunde, Berlin 1931
 * * Sternglaupe und Sternforschung, München 1953
 * * Astronomie - Geschichte ihrer Probleme, Freiburg 1951

DÖRDÜNCÜ BÖLÜMLE ALÂKALI KAYNAKLAR (Şifalı eller)

- Berendes*, Das Apothekenwesen, Stuttgart 1907
Brunn, Walter von, Kurze Gesch. d. Chirurgie, Berlin 1928
 * * * Geschichte der Chirurgie, Bonn 1948
 * * * Allgemeinnarkose 1913
Creutz, Rudolf, Die Hochblüte der Schule von Salerno, In: Med. Welt. Jg. 1935
Darmstaetder, Ernst, Zur Geschichte der Narkose und Anästhesie 1931
Deubner, Ludwig, Kosmas und Damia, Leipzig 1907
Diepgen, Paul, Medizin und Kultur Stuttgart 1938
 * * Die Bedeutung des MAs. f. d. Fortschritt d. Medizin, Zü.
 * * Aus der Geschichte d. Blut --kreislaufs. In: Fortschr. d. Med. 50 jg., Berlin 1932
 * * Medizinisches aus theologischen Schriften d. MAs. In: Med. Klinik, 1913
 * * Studien z. Gesch. d. Beziehungen zw. Theologie u. Medizin, Berlin 1922
 * * Die Bedeutung des MAs. f. d. Fortschritt d. Medizin. Zürich 1924
Goldhahn, Richard, Seuchenbekämpfung und Seuchen spitäler in früheren jahrhunderten. In: Med. Welt 1935
Haas, Hans, Spiegel der Arznei, Berlin 1956
Haddad, S. I. and Khairallah, A. A., A. Forgotten Chapter in the History of the circulation of the Blood, In: Annals of Surgery London 1936
Haeser, Heinrich, Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten. 3 Bde, Tena 1875-1881
Held, Nicolaus Salernitanus und Nikolaos Myrepsos, Diss. Leipzig 1916
Hirschberg, J., Geschichte der Augenheilkunde bei den Arabern Leipzig 1905
Holander, Eugen, Die Karikatur und Satire in der Medizin. Stuttgart 1921
 * * Anekdoten aus der mediz. Weltgeschichte. Stuttgart 1953
Husemann Th., Die Schlafschwämme und andere Methoden d. allg. u. örtl: Anästhesie im MA, In: Deutsche Zschr. f. Chirurgie, Leipzig 1896

- Khairallah, Amin A.*, Outline of Arabic Contributions to Medicine, Beirut 1946
- Kilian, H. u. Weese, H.*, Die Narkose Stuttgart 1954
- Klebs, Arnold C.*, The Practica of Gianmetteo Ferrari da Gradi, In: Essays on History of Medicine, Zürich 1924
- Kapp, Hermann*, Beiträge z. Geschichte der Chemie, Braunschweig 1875
- Kriegk, G. L.*, Deutsches Bürgerthum im MA., Frankfurt 1871
- Macrizi's*, Beschreibung d. Hopitaler in el-Cahira, In: Janus 1848
- Martin, Alfred*, Beitragei z. Kulturgeschichte d. Aussatzes. In: Fortschritt d. Medizin. 50. jg. Berlin 1932
- Meyerhoff, Max*, Ibn Nafis und seine theorie des Lungenkreislaufs. In: Quellen u. Studien z. Gesch. d. Natw. u. d. Med. Berlin 1935
- " " La Decouverte de la Circulation Pulmonaire par Ibn an-Nafis, Kairo 1934
- " " Von Alexandrien nach Bagdad, Berlin 1930
- Meyer-Steinegg, Th. u. Sudhoff, K.*, Geschichte d. Med. i. Überblick, Jena 1921
- Neverburger, Max*, Geschichte der Medizin. 2. Bde. Stuttgart 1908-1911
- Nordau, Max*, Aus dem wahren Milliardenlande, Leipzig 1878
- Perrenon, Eugen*, Die Chirurgie des Hugo von Iucca, Diss. Berlin 1899
- Nordau, Max*, Aus dem wahren Milliardenlande, Leipzig 1878
- Perrenon, Eugen*, Die Chirurgie des Hugo von Iucca, Diss. Berlin 1899
- Ruska, Julius*, Arabische Giftbücher, In: Fortschr. d. Med. Berlin 1932
- " " Die siebzig Bücher des Cabir ibn Hajjan. In: Studien z. Gesch. d. Chemie, Berlin 1927
- " " Al-Razi (Rhases) als Chemiker, In: Zschr. f. ang. Chemie 1922
- " " u. Kraus, Paul, Der Zusammenbruch der Dschabir - Legende, Berlin 1936
- Schelenz, Hermann*, Geschichte der Pharmazie, Berlin 1904
- Schmidt, R.*, Die Anfänge d. wissensch. u. Prakt. Pharmazie am Mittelrhein, In: Deutsche Apotheker - Zeitung 1958
- Seidel, G.*, Über die medizinischen Kenntnisse b. d. Arabern, In: Sitzber. d. phys. med. Soz. in Erlangen Bd. 47
- Sigerist, Henry E.*, Die Geburt der Abendländischen Medizin, In: Essays on the Hist. of Med., Zürich 1924
- Steinschneider, Moritz*, Die europ. Übersetzungen a. d. Arabischen, Graz 1956
- Sticker, Georg*, Seuchengeschichte und Seuchenlehre, Giessen 1908-1910
- Sudhoff, Karl*, Tradition und Naturbeobachtung in den Illustrationen medizin, Handschriften u. Frühdrucke, Leipzig 1907
- " " Aus der Geschichte des Krankenhauswesens im frühen

- MA. im Morgensland und Abendland 1913
 * * Geschichte der Zahnheilkunde, Leipzig 1926
 * * Zu den Schlafschwämmen der Borgognoni, In: Arch.
 f. Gesch. d. Medizin, Leipzig 1921
el-Tatawi, Der lungenkreislauf nach Al-Koraschi, Diss. Freiburg 1924
Urdang, Georg u. Dickmann, Hans, Einführung i. d. Gesch. d. Deutschen
 Pharmazie, Frankfurt 1954
Usama ibn Munkidh, Memoiren eines Syrischen Emirs aus der Zeit der
 Kreuzzüge. Hg. v. Georg Schumann, Innsbruck 1905
Valentin, H., Geschichte der Pharmazie und Chemie, Stuttgart 1950
Wiedemann, Eilhard, Zur Alchemie bei den Arabern, Erlangen 1922
Wüstenfeld, Ferd., Geschichte d. Arab. Ärzte u. Naturforscher, Göttin-
 gen 1840
 * * Die Übersetzungen arab. Werke i. d. Lateinische,
 Göttingen 1878

BEŞİNCİ BÖLÜMLE ALÂKALI KAYNAKLAR (Fikrin kılıçları)

- Bergsträsser, G.*, Hunain bin Ishak und seine Schule, Leiden 1913
Denifle, H., Die Universitäten des Mittelalters, Berlin 1885
Haneberg, Daniel, Abn. ü. d. Schulwesen u. Lehrwesen der Muhamme-
 daner im MA München 1850
Hartmann, Richard, Die Religion des Islams, Berlin 1944
Hellmann, Das Mittelmeer bis zum Ausgang der Kreuzzüge, Gotha 1920
Kaufmann, G., Die Geschichte der deutschen Universitäten
Keller, Ferd., Die sarazenische Invasion in der Schweiz Zürich 1856
Khemiri, T., Der Asabija - Begriff in der Muqaddima des Ibn Haldun,
 In: Islam, Berlin 1936
Lokys, Die Kämpfe der Araber mit den Karolingern, Heidelberg 1906
Müller, August, Die griech. Philosophen i. d. Arab. Überlieferung, Halle
 1873
Semedani, F. O., Pontresina, seine Geschichte, In: Rund um Pontresina
 1953
Steiner, H., Die Mu'taziliten oder die Freidenker im Islam, Leipzig 1865
Suter, H., Die Araber als Vermittler der Wissenschaften in deren Über-
 gang vom Orient in den Occident, Aarau 1897
Taeschner, Franz, Die islamischen futuwabunde. IN: Zschr. d. Deut-
 schen Morgenl. Gens., Leipzig 1934
Taeschner, Franz, Der Anteil des Sufismus an der Formung des Fu-
 tuwwideals, In: Islâm, 1937
Wüstenfeld, Ferd., Die Akademien der Araber und ihre Lehrer, Göttin-
 gen 1837

ALTINCI BÖLÜMLE ALÂKALI KAYNAKLAR

(Doğu ve Batı'nın birleştiricisi)

- Amari, M.*, Storia dei Musulmani di Sicilia, Florenz 1854-72
- Bäumer, Alfred*, Die Arztegesetzgebung Kaiser Friedrichs II. und ihre geschichtlichen Grundlagen, Diss, Leipzig 1911
- Brochet, E.*, Les Relations Diplomatiques des Hohenstaufen avec les Sultans d'Egypte, In: Revue Historique, 80
- Caboga, Herbert W. M. von*, Studie zum Problem einer Burqan - Typologie, Rapperswil 1952
- „ „ „ Der Orient und sein Einfluss auf. d. mittelalt, Wehrbau des Abendlandes. Madrid 1953
- Caspar, Erich*, Herman von Salza, Tübingen 1924
- „ „ Roger II., Innsbruck 1904
- Cohn, Willy*, Die Geschichte der Normanisch - Sizilischen Flotte unter der Regierung Rogers I. u. Rogers II. Greslau
- „ „ Das Zeitalter der Hohenstaufen in Sizilien, Catania 1932
- Firtz, H.*, Die Insignien und Kleinodien des Hl. Röm. Reiches, Wien 1954
- Hampe, Karl*, Aus der Kindheit Friedrichs II. 1901
- „ „ Kaiser Friedrich II, als Fragensteller, In: Kultur - u. Universalgesch, Leipzig 1927
- Hartwig*, Die Übersetzungsliteratur Unteritaliens i. d. Normannisch-sizilischen Periode In Zentralbl. f. Bibl., Wesen 1886
- Haseloff, Arthur*, Die Bauten der Hohenstaufen in Unteritalien, Leipzig 1920
- Heinemann, Lothar v.*, Geschichte der Normannen in Unteritalien, Leipzig 1894
- Heupel, Wilhelm*, Der Sizilische Grosshof unter Kaiser Friedrich II., Leipzig 1940
- Horten, M.*, Die Hauptlehren des Averroes, Bonn 1913
- Hotz, Walter*, König und Verschwörer Bremen 1940
- Kampers Franz*, Kaiser Friedrich II., Leipzig 1929
- Kantorowicz, Ernst*, Kaiser Friedrich der Zweite, Berlin 1928, Ergänzungsband Berlin 1931
- Masson, Georgina*, Das Staunen der Welt, Tübingen 1958
- Müller, M. J.*, Philosophie und Theologie des Averroes München 1859
- Niese Hans*, Zur Geschichte des geistigen Lebens am Hofe Kaiser Friedrichs II. In: Hist. Zschr., München 1912
- Pfützer, Kurt*, Kaiser Friedrich II., München 1942
- Piper, O.*, Abriss der Burkenkunde, München 1912
- Renan, Ernest*, Averroes et l'Averroisme, Paris 1852
- Röhricht, Reinhold*, Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge, Berlin 1874
- Schack, Ad. Fr. v.*, Die Poesie und Kunst der Araber in Spanien und

Sizilien, Berlin 1877

Schack, Ad. Fr. v., Geschichte der Normanen in Sizilien, Stuttgart 1889
Schillmann, Fr., Sizilien - Geschichte und Kultur einer Insel. Wien 1935
Stefano, A. de, La Cultura alia Corte die Frederico II. Imperatore. Bologna 1950

Steinen, Wolfram v. d., Staat'sbriefe Kaiser Friedrichs II. Breslau 1923
Sudhoff, Karl, Ein diätetischer Brief an Kaiser Friedrichs II. von seinem Hofphilosophen Magister Theodorus, In: Arch. f. Gesch. d. Med., Leipzig 1916

Suter, Heinrich, Beiträge z. d. Beziehungen Kaiser Friedrichs II. zu zeitgenössischen Gelehrten des Ostens und Westens, insbesondere zu dem Arabischen Enzyklopädisten Kemal-ed-Din ibn Yunis. In: Beitr. z. Gesch. d. Math. b. d. Griechen u. Arabern, Erlangen 1922

Wahl, Rudolf, Wandler der Welt, München 1949

Wiedemann, Elihard, Fragen aus dem Gebiet der Naturwissenschaften, gestellt von Friedrich II., dem Hohenstaufen, In: Arch. f. Kulturgesch., Leipzig 1914

Wilda, Hans, Zur sizil. Gesetzgebung, Steuer - und Finanzverwaltung unter Kaiser Friedrich II. und seinen normann. Vorfahren., Diss. Halle 1889

Willemsen, C. A., Die Falkenjagd., Leipzig 1943

YEDİNCİ BÖLÜMLE ALÂKALI KAYNAKLAR (Endülüs arabeskleri)

Acin Palacios, Miguel, Dante y el İslam, Madrid 1927

Bräunlich, E., Literaturgesch. Betrachtungsweise Alt Arab. Poesien. In: İslam 1937

Briggs, M. S., Muhammadan, Architecture in Egypt and Palestine, Oxford 1924

Eucg, R., La Musica andaluza medieval en las canciones de Trovadores y Troveros, Madrid 1923

Burdach, Konrad, Über den Ursprung des mittelalterlichen Minnesangs, Liebesromans und Frauendienstes, Berlin 1918

Castro, Americo, Spanien, Vision und Wirklichkeit, Köln 1957

Diez, Ernst, Die Kunst der İslamischen völker. Berlin 1917

» Glaube und Welt des İslams Stuttgart 1941

Dozy, Reinhart, Geschichte der Mauren in Spanien, Leipzig 1874

Ecker, Lawrence, Arabischer provincialischer und deutscher Minnesang, Diss. Bern 1934

Erckmann, Rudolff, Der Einfluss der Arabisch - Spanischen kultur auf die Entwicklung des Minnesangs, Diss, Giessen 1933

Farmer, Henry George, Clues for the Arabian Influence on European Music Theory, In: Journal of The Royal As. Soc., 1925

- Farmer, Henry George*, The Influence of Music from Arabic Sources, London 1926
- Fiore, Silvestro*, Über die Beziehungen zwischen der Arabischen und der frühitalianischen Lyrik Köln 1936
- Franz, J.*, Die Baukunst des Islam, Darmstadt 1887
- Herzfeld, Ernst*, Genesis der Islamischen Kunst, In: Islam, 1910
- Heusler, Andreas*, Deutsche Vers - geschichte, 2, Bd. Berlin 1927
- Hoenerbach, W.*, Die Vulgararabische Poetik des Safiyaddin Hilli, Wiesbaden 1956
- Hoenerbach, Wilhelm, u. Ritter, H.*, Neue Materialien zum zagal. In: Oriens 3, 5, Leiden 1950/52
- Hunke Sigrid*, Am Anfang waren Mann und Frau, Vorbilder und Frau, Vorbilder und Wandlungen der Geschlechterbeziehungen, Hamm 1955
- Kühnel, E.*, Maurische Kunst, Berlin 1924
- Kulm, Karl Georg*, Zur Geschichte des Reims, In: Dtsch. Vierteljahrschr. 1949
- Löpelmann, Martin*, Das Gesetz der Wüste, Vormuhammedan. Kampf - u. Liebeslieder. Aus d. Arab. übertr. u. nachgedichtet. Weisbaden 1950
- Menendez-Pidal, R.*, Poesia Arabe y poesia Europea, In: Bulletin Hispanique 40, Bordeaux 1939
- Merkle, Sebastian*, Dante und die Muhammedanische Eschatologie, 1929
- Nykl, A. R.*, El cancionero del Sheik Aben Guzman, Madrid 1933
- " " Hispano - Arabic Poetry and its Relations with the Old Provençal Troubadours, Baltimore 1946
- Palm, S.*, Arabische Lyrik in Spanien. In: Dtsch. Univ-Zeig: Göttingen 1958
- Ribera, Julian*, La musica andaluza medieval en las canciones de Trovadores y Troveros, Madrid 1922
- " " La musica andaluza medieval en las canciones de Trovadores, Troveros y Minnesinger, Madrid 1923-1925
- Schack, A. F. v.*, Poesie u. Kunst d. Araber i. Spanien u. Sizilien, Berlin 1877
- Sedlmayr, Hans*, Die Entstehung der Kathedrale, Zürich 1950
- Spies, Otto*, Der Orient in der deutschen Literatur. Kopenhagen 1950-1951
- Strzygowski, Josef*, Antike, Islam und Occident, Leipzig 1909
- Taeschner, Franz*, Islamisches Ordensritertum zur Zeit der Kreuzzüge, In: Welt als Geschichte 1938
- Truchis, P.*, de, les Influences Orientales dans L'Architecture Romane de la Bourgogne, Paris 1909
- Wagner, Peter*, Morgen - und Abendland in der Musikgeschichte, In: Stimmen der Zeit 1927

KRONOLOJİ

(Milâdi takvime göre)

BATI DÜNYASI

- 524 Boétius'un ölümü
526 Büyük Teodorik'in ölümü.
529 Atina'da Felsefe mektebi-
nin kapatılışı.
534 Afrika'da Vandal devleti-
nin inkırazı.
568 Langobard Devletinin ku-
ruluşu.
650' den itibaren Karolenjlerin
nâip olarak yükselişleri.
687 - 714 Pippin der Mittlere.
732 Tur ve Puvatyne muharebesi.
768 - 814 Büyük Karl
801 İspanya hududundaki ara-
zinin geri alınması.
840 Dindar Ludwig'in ölümü.
843 Verdun anlaşmasıyla dev-
letin taksimi.
843 - 911 Karolinger.
871 - 901 Büyük Alfred von Wes-
sex.
919 - 936 1 inci Heinrich.
936 - 973 Kayzer Büyük Otto.
945 Aurillac'lı Gerbert'in doğu-
şu.
955 Lechfeld'de Macarlara kar-
şı zafer k.
982 II nci Otto'nun Cenubi İtal-
ya'da Araplara karşı mağ-
lûbiyeti.
999 - 1003 Gerbert, II nci Silves-
ter ünvanıyla Papa oluyor.

ARAP DÜNYASI

- 500 Kaside üstadı Amr'ül-Kays'
ın doğumu.
570 Hz. Muhammed'in doğumu.
622 Hz. Muhammed'in hicreti.
632 Hz. Peygamber'in vefatı.
638 Filistin'in fethi.
642 Mısır'ın fethi. Amr Camii'-
nin Kahire'de inşaaı.
661 - 750 Şam'da Emevi Halife-
liği.
662 Severus Sabokht 9 Hint ra-
kamlarıyla hesap yapıyor.
687 Antik eserlerinin Arapçaya
tercümelerinin başlaması.
711 İspanya'nın Pirene'lere ka-
dar fethi.
730 Kairuan Camii'nin inşaaı-
na başlanılması.
750 - 1258 Bağdad'da Abbasi Ha-
lifeliği.
756 - 1031 Kurtuba'da Emevi hâ-
kimiyeti.
776 Kurtuba Camii'nin inşasına
başlanılması.
789 Ramle'de sivri kemerlerin
kullanılması.
786 - 809 Harun-ür-Reşid, Arab
şiiirinin inkişafı.
794 Bağdad'da ilk kâğıt fabri-
kası.
803 - 873 Astronom Muhammed
bin Mûsa.

1020 - 1037 Afrikalı Konstantin Araplara ait tıbbî eserleri tercüme eder.

1050 Normanlar Sicilya'yı istilâya başlarlar.

1063 Papa II nci Alexander İspanya'da Araplara karşı haclı seferi açma emri veriyor.

1064 Barbastro katliamı.

1071 - 1127 İlk Trubadur IX uncu Wilhelm.

1083 Hugo von Cluny Montecasino kilisesini ziyaret ediyor.

1084 Robert Guiskard VII ci Gregor'u Monte-Cassino'ya getiriyor.

1090 Sicilya'da kâğıt üzerine yazılmış ilk berat

1096 - 1291 Haclı seferleri

1098 - 1179 Bingenli Hildegard.

1099 Kudüs'ün fethi.

1030 II nci Roger'in taç glymesi.

1143 El-Havârizmi'nin «Hesap Kitabı»nın tercümesi.

1150 Haçlılar, Batıya kâğıdı getiriyorlar.

1152 - 1190 I'inci Fredrik Barbarossa.

1184 Arapların kalelerden düşmanın başına yağ v.s. dökmeğe mahsus sistemlerinin, Fransa'ya ilk ithali.

1186 VI nci Heinrich, II nci Roger'in kızı Constanze ile evlenir.

1187 Arap eserlerinin mütercimi Cremona'lı Gerhard'ın vefatı.

1193 - 1280 Albertus Magnus.

1194 II nci Fredrik'in doğumu.

809 - 877 Hunayn bin İshaq. «Meşhur Mütercim ve Doktor»'un doğum ve vefatı.

813 - 833 Halife El-Me'mûn. Arap ilminin inkişafı.

825 Siryab'ın Kurtuba'da müzikli mektebini kuruşu.

830 Bağdad'da «Hikmet Evi»nin kuruluşu.

831 Palermo'nun Araplar tarafından fethi.

836 - 901 Sâbit bin Qurra. (Arapların Öklid'i).

840 Cenubi İtalya'nın fethi, El-Havârizmi'nin vefatı.

850 - 925 Kimyager, Hekim ve Filozof Er-Râzi.

877 - 918 Büyük astronom ve kürevi trigonometri'nin kurucusu El-Battani.

880. İbni Firnas'ın ilk uçak makinesini inşası.

888 - 912 El-Kabri'nin kıt'a şeklini şire sokuşu.

912 - 961 Kurtuba Halifesi III üncü Abdurrahman.

931 Bağdad'da hekimlerin resmi imtihana tâbi tutulması.

965 - 1039 Tecrübi optiğin kurucusu İbni Haysan.

980 - 1037 Dr. Filozof, Fizikçi, Astronom İbni Sinâ. Ayrıca jeolojinin kurucusu.

988 İbni Nedim, «İlimlerin Kataloğu» adlı eserini yayınlıyor.

994 İlk mufassal tıp ansiklopedisinin müellifi, Ali bin Abbas'ın vefatı.

994 - 1064 Aşk nazariyatçısı ve din tarihçisi İbni Hazm.

955 Kahire'de «İlim evi».

1000 Halife El-Kadir, kadınların örtünmesi ve peçe takma-

- 1200 Piza'lı Leonardo, Arap rakamlarıyla hesap yapmayı Batı'ya getiriyor.
- 1214 - 1292 Roger Bacon.
- 1020 - 1087 Afrikalı Konstantin
- 1215 - 1250 Kayzer II nci Fredrik.
- 1218 - 1221 Lucia'lı Hugo, Araplardan aseptisi ve anestezi öğreniyor.
- 1225 - 1274 Thomas von d'Aquin.
- 1229 Yafa Sulh Anlaşması.
- 1231 II nci Fredrik'in mevzuatı.
- 1248 Fransalı IX uncu Ludwig, Dimyat önlerinde.
- 1269 Maricourt'lu Petrus puslayı Batı'ya izah edip, açıklıyor.
- 1320 Flavio Gioja, kâzip şekilde puslanın mucidi sayılıyor.
- 1321 Dante'nin ölümü.
- 1334 Berthold Schwarz, barutun kâzip mucidi.
- 1339 Prag'da ilk Alman Üniversitesi.
- 1346 Crécy muharebesi.
- 1348 Batı'daki veba salgını.
- 1452 - 1519 Leonardo de Vinci.
- 1473 - 1543 Kopernik.
- 1492 Amerika'nın keşfi
- 1500 Strazburg hastahanesine ilk defa resmi hekim tayinli.
- X 1553 Küçük kan deveranını sözde keşfettiği sanılan Michael Servet, Cenevre'de ateşte yakılıyor.

- 1000 18 inci asra kadar en büyük göz hekimi şöhretini muhafaza eden Ali bin İsa.
- 1017 El-Biruni'nin Hindistan'daki ilmi faaliyeti.
- 1020 Destan Şairi Firdevsi'nin vefatı.
- 1023 «Avrupa cerrahisinin babası» Ebu'l-Kasım'ın vefatı.
- 1031 Kurtuba Halifelîği münferit krallıklara parçalanıyor.
- 1038 - 1123 Ömer bin Hayyâm; şair ve matematikçi.
- 1060 İlk trubadur'un örneği İbni Qusman'ın vefatı.
- 1069 - 1095 Kral El-Mu'tamid.
- 1071 Şair İbni Saydun'un vefatı.
- 1071 Selçukluların Kudüs'ü fethi
- 1095 - 1188 Emir Usâme bin Mun-kiz.
- 1126 - 1198 Filozof İbni Rüşd (Averroes).
- 1154 Coğrafyacı İdrisi.
- 1165 - 1240 Mutasavvıf ve Dante'nin kendisinden ilhamlar aldığı İbni Arabi.
- 1171 Selâhaddin «Fatimileri» de virir.
- 1197 - 1248 İbni Baytar, Ortaçağ'ın en büyük nebatatçısı.
- 1201 - 1274 Matematikçi Nasirüddin Et-Tûsi.
- 1202 - 1270 Usaybi'a tıp tarihçisi.
- X 1210 - 1288 İbni Nefis, küçük kan deveranının kâşifi.
- 1218 - 1238 Sultan El-Kâmil ile II'nci Fredrik'in dostluk günleri.
- 1227 Cengiz Han'ın ölümü.
- 1232 - 1492 Nasırı'lerin Gırnata'da El-hamra'yı inşası.

- 1322 - 1406 İctimaiyatçı ve filozof İbni Haldun.
- 1254 - 1517 Mısır'da Memlûk hâkimiyeti.
- 1258 Moğolların Bağdad'ı tahribi.
- 1270 Araplar, Kubilay Han'a top imâl ediyorlar.
- 1288 - 1326 I inci Osman, Osmanlı Devletini kuruyor.
- 1325 İbni Bâtûta, dünya seyahatına başlıyor.
- 1325 Baza muharebesinde Araplar ilk defa Batı'da mermi kullanıyorlar.
- 1348 İbni Hatib, vebanın mahiyetini ve yayılma sebebini açıklıyor.
- 1389 Şair Hafız'ın ölümü.
- 1453 İstanbul'un Türkler tarafından fethi, Doğu Bizans devletinin sonu.
- 1492 Gırnata'yı Hristiyanların zaptı ile İspanya'da Arap hâkimiyetinin sona ermesi.
- 1517 Osmanlıların Suriye ve Fısr'ı fetihleri.

ARAPLARDAN BATI DİLLERİNE GEÇEN KELİMELER

Kitabın metninde mevcut Arap menşeli kelimelerin, imkân nisbetinde sahife numaraları da aşağıdaki fihristte belirtilmiştir (*). Minâre (Minarette), müezzîn (Muezzin), halife (Kalif) gibi münhasıran Müslümanlara has madde ve mefhumları ifade için aldığımız harcı âlem kelimelere ehemmiyet verilmemiş, bunlar üzerinde durmağa lüzum görülmemiştir. Fihrist bu harcı âlemi Arapça kelimelerin dışında kalan diğer tamamen Arapça menşeli kelimelerle bunların yanında Yunan, Hint ve İran menşeli olup, «Arap Formuna» gürünmüş bulunan Batı'nın böylece değişik formlar içinde Müslümanlardan devir aldığı diğer «muarreb» kelimeleri ihtiva etmektedir.

Âlimler «Rakette» gibi münferid bazı kelimelerin etimolojile-

rinde çeşitli noktai nazarlara sahip bulunmaktadır.

Batı'nın Müslümanlardan aldığı kelimeler hakkında esas olarak şu eserlere başvurunuz:

1 — *Littman, Enno*, *Morgenländische Wörter im Deutschen*, 2. Aufl. Tübingen 1924.

2 — *Lokotsch, Karl*, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter oriental. Ursprungs*, Heidelberg 1927.

3 — *Kluge, F.*, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin 1957.

4 — *Arnold and Guillaume*, *Legacy of Islam*, Oxford 1952.

5 — *Seiler, Friedrich*, *Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnworts*, Halle 1907 - 1913.

6 — *Spies, Otto*, *Orientalische Kultureinflüsse im Abendland*, Braunschweig 1949.

(*) Mütercimin notu: Kitabın Türkçeye tercümesi münasebetiyle, bu kelimelerin kitaptaki sahife numaralarını göstermeye imkân kalmamaktadır.

ARAPLARDAN ALINAN VE BATI DİLLERİNE GEÇEN KELİMELERİN FİHRİSTİ

— A —

Abessinien
Admiral
Alabaster
Alambik
Albatres
Alchemie, Chemie
Aldehyd
Aleppin
Alfagras, Halfagras
Algebra
Algorithmus
Alhandal
Alhidade
Alizarin
Alkakanci
Alkalde
Alkali, Alkalisches
Alkanna
Alkasar
Alkermes
Alkohol
Alkoran
Alkoven
Almagest
Almanach
Almugantarar
Aloe
Alpaka
Aludel
Amalgam
Amalgamieren

Amber, Ambra
Amulett
Anilin
Antimon
Aprikose
Araber (at)
Arabeske
Arrak
Arsenal
Artischocke
Askari
Assasine
Atlas
Aval Azarolapfel
Azimut
Azur (Mavi)

— B —

Balsachin
Balsam
Banane
Barde, Bardieren
Barchent
Barock
Bedeguar
Beize
Benzin, Benzoé
Benzol, Benzyl
Berberitze, Berberin
Bergamott
Berken
Besan
Bezoar

Bluse
Bohne
Borax
Borat
Borretsch, Borrage
Buckeram

— C —

Café
Calium
Cassata
Chamsin
Chiffon
Chiffre, Chiffrieren
Cid
Conditorei

— D —

Damast
Damazieren
Dame-spiel
Dau
Dingi
Diwan
Douane
Dragoman
Dragun
Droge, Drogerie
Druze
Drutzelmänn
Durra

— E —

Eden
Elemiharz
Elixir
Elmuahin
Elmuharifa
Esdragon

— F —

Fakir
Fangare
Fate morgane
Fellache
Felucke
Fondako
Fries

— G —

Gabelle
Gala
Galant, Galan
Galanterie
Galgant
Gamaschen
Gambit
Garat
Gasel
Gaul
Gaze
Gazelle
Gazette
Gibraltar
Gips, Gyps
Giraffe
Gitarre
Gnu

— H —

Halali

Hasard
Haschicch
Havarie, Haferei
Hellebarde
Henna

— I —

Ingwer
Intarsia
Irade

— J —

Jacke
Jasmin
Joppe, Jüppchen,
Julep
Jupon

— K —

Kabass
Kabel
Kaff, Kaffer
Kaffee
Kalebasse
Kalfatern, Kalfaterer
Kaliber
Kalium
Kamelie
Kamellott
Kampfer
Kandare
Kandieren, Kandis
Kaper
Karaffe
Karagös
Karat
Karbe, Karve
Karmin, Karmesia
Karmoisin
Karobe, Karube
Karavelle

Karussell
Kasside
Katun, Kattun
Kawasse
Kiess
Kittel
Klabautermann
Koffer
Kolkothar
Konditor
Koton, Kotonisieren
Kubebe
Kümmel
Kuppel

— L —

Lack
Lapislazuli
Larifari
Lasieren, Lasur
Laute
Lava
Lila
Limonc, Limonade
Luffaschwamm

— M —

Macheirer
Magazin
Makame
Mandoline, Mandola
Marabu
Marane
Markasit
Maroquin
Marzipan
Maske, Maskerade
Massieren, Massage
Mastaba

Matt, Mattsetzen
 Merinoschaff
 MesQuin
 Mine
 Miselsucht
 Mohair
 Mohatra
 Moiré
 Mokka
 Monsun
 Mosaik
 Moschus
 Mulatte
 Mumie
 Misafaser
 Muskat, Muskateller
 Muskete
 Museline
 Mütze
 Myrrhe

— N —

Nabob
 Nadir
 Natrium
 Natron

— O —

Okka
 Opal
 Orange

— P —

Papagei
 Parzival
 Pomeranze
 Pontresina

— R —

Rakete

Rakett
 Rasse
 Razzia
 Realgar
 Reis
 Ries
 Risiko
 Roche, Rochieren

— S —

Saccharrin
 Safan
 Safari
 Saffian
 Saflor, Saflorgelb
 Safran
 Sambuck
 Sakerfelke
 Samum
 Sandarak
 Sandelholz
 Saphir
 Sarazene
 Satin
 Schach, Schacmatt
 Schanze
 Schaubе
 Schebecke
 Scheck
 Scheckig, Gescheckt
 Schellack
 Scherbet
 Schirokko
 Schwashmaticus
 Sennesblatt
 Sensal, Sensalie
 Sirup
 Smaragd
 Soda
 Sofa
 Sorbet
 Spahi
 Spinat

Sterling
 Sumachbaum,
 Schmack

— T —

Taburett
 Talisman
 Talk, Talkum
 Tamarinde
 Tamariske
 Tambour
 Tamburin
 Tara
 Tarif
 Tarock
 Tasse, Tatze
 Tauschieren
 Teckholz
 Theodolit
 Tindal
 Tocke, Tockhut
 Trafalgar
 Trafik
 Trutschelmann
 Troubadour
 Trutschelmann

— V —

Vena cephalice
 Vena Saphena
 Vena Salvetalla

— W —

Waran, Warneidechse
 Watte

— X —

(X) bilinmeyenli
 ifade eder

— Z —

Zamlott
Zechine
Zenit

Zibetkatze
Ziffer
Zibebe
Zimt
Zitwer

Zuave
Zucker
Zuckerand
Zwetsch (g) e
ve diğerleri...

BATIDA KULLANILAN ARAPÇA MENŞELİ «YILDIZ İSİMLERİ»

Acarnar	Alpheta	Facardin
Achleischemali	Altair	Fomalhaut
Alamac	Amak	Kalbehasit
Albajoth	Arided	Kalbelaguar
Alchabor	Arioph	Kalbolacrab
Aldebaran	Asangue	Kochab
Algebar	Aschere	Markab
Algenib	Atair	Rasalgue
Algomeiza	Ataur	Rasalgethi, Rasalagethi
Algol	Ayuk	Rasalgeuse
Algorab	Baten - Kaitos	Ras Alhagh
Alhabor	Benetnasch	Rastaben
Alkor	Beteigeuse	Rigel
Alphard	Denab	Scheat
Alpherath	Denebola	Suradain
Alpheraz	Dubhe	Wega
	Etanin	ve diğerleri...

KELİME FİHRİSTİ

-- A --

Abacist : 64, 71
 Abacus : 67, 69
 Abdullah ibn Savâdeh : 166
 Abdül-Aziz (Fatımi Halifesi) : 275
 Abd-ül-Aziz el-Kabız : 134
 Abd-ur-Rahmân (I.) : 371, 372, 373, 388
 Abd-ur-Rahmân (II.) : 391, 392
 Abd-ur-Rahmân (III.) : 230, 267, 388, 397, 398
 Abd-ur-Rahman en-Nasrâni : 298
 Abd-ür-Rahmân es-Sûfi : 121
 Adala (Abdullah) : 205
 Adam von Fulda : 395
 Adelasia : 292
 Atelhart : 63
 Adud-ud-Devle : 106, 121, 151, 199
 El-Afdal : 280
 Agrippa von Nettesheim : 139, 227
 Ahmed ibni Mûsâ : 108
 Ahron : 198
 Akort : 130
 Alambik (bk. İmbik)
 Albategnius (Bk. El-Battâni)
 Albert von Bollstadt : 353
 Albertus Magnus : 50, 241, 289, 353, 355
 Alubather (bk. Ebû Bekr ibni Hâsib)
 Albumasser (bk. Ebû Ma'sar)
 Alcabitus (bk. Abd-ul-Aziz El-Kabiz)
 Alcuin : 67
 Alexander (II.), Papa : 449

Alexander de Villa : 64
 Alfons (Kastilya Kralı) : 110, 111, 382, 446, 447, 451
 Alfons Cetvelleri : 111
 Alfraganus (b. El-Fergâni)
 Algabr (b. El-Cebr)
 Algazel (b. El-Gazâlî)
 Algorismus : 64, 65
 Algoritmi : 64
 Algoritmiker : 64, 72, 74
 Alhazen (bk. Hasan ibni Heysem)
 Alhazen Problemi : 120
 Ali ibni Abbâs : 159, 160, 187, 198, 199, 202, 209, 223, 224, 225, 226
 Ali ibni Süleymân : 122
 Alkindus (bk. El-Kindî)
 Almagest : 65, 95, 100, 104, 214, 284
 Alpetragius (b. El-Bitrûci)
 Alrysakh Arzachel : 122
 Aludel : 234
 Amoria : 266
 Amû Deryâ : 305
 Anakreon : 439
 Andreas Vesalius : 225
 Anima Avicenna : 218
 Ankara : 266
 Anseln (Cantenbury'li) : 217
 El-Antari : 238
 Antibiotik : 196, 236
 Antidotarium : 238, 240
 Antipot : 262
 Appolonius : 102, 274
 Apotheca : 239
 Apulya : 321

Arabesk : 376, 377, 378, 380, 413
 Aristo : 102, 113, 124, 129, 217, 273,
 288, 338, 340, 352
 Arnold von Villaneuva : 241, 242
 Arşimed : 102, 274
 Asgari Nâmütenâhi : 130
 Ashab-ı Khef : 379
 Asklepiaden Ekolü : 177
 Aspergillus : 236
 Aşkî Uzri (Platonik aşk) : 432
 Atina Okulu : 254
 Atom Nazariyesi : 123
 Augustin die Pole : 262
 Avempace (bk. İbni Bace)
 Avenzoar (bk. İbni Sinâ)
 Averroes (bk. İbni Rüşd)
 Azulejo : 385

— B —

Baco von Veralum : 119
 Bacon, Roger : 48, 50, 119, 120, 124,
 241, 289, 314, 354, 395
 Bacon, Francis : 353
 Bahtîşû (bk. Cebrâil ibni B.)
 Balduin (I.) : 295
 Barbarossa (bk. Fredrik B.)
 Batlamyus (Ptolomeus) : 65, 79,
 95, 96, 97, 102, 104, 109, 110, 115,
 117, 119, 121, 123, 138, 178, 214,
 274, 302, 304
 Batlamyus (Ptolomeus) Cedvelle-
 ri : 115
 El-Battani : 91, 94, 105, 116, 122,
 128, 304
 Beda : 67
 Bedreddin Lulu : 345
 Bernelinus : 71
 Bernhard (Clair-Vaux'lu) : 146,
 147
 Bethen : 133
 Beyt-ül-Hikme : 96, 275
 Beyt-ül-Lahm : 314
 El-Birûni : 77, 97, 113, 123, 126
 136, 138, 246, 304

El-Bitrûci : 122, 124, 403
 Blanc Raisin : 235
 Boccacio : 191
 Boetius : 67, 73, 74
 Boonacci : 77
 Bonifatius : 458
 Borel : 67
 Brahmagupta : 61, 62, 74, 75
 Buhârâ Sultanı : 285
 Buridan, Jean : 124
 Büyük Şarl (b. Şarlman)

— C —

Câbir : 234, 241
 Câbir ibni Eflah : 110
 Calvin (bk. Kalven)
 Câmî : 373, 374, 375, 376
 Cantor, Moritz : 78, 80
 Capua : 297
 Cârîye : 363
 Carmen de Algorismo : 64, 65
 Carolus Magnus (bk. Şarlman)
 Castel de Monte : 327
 Catgut : 194
 El-Cebr (algabr, cebir) : 63, 126,
 129
 Cebrâil ibni Bahtîşû : 175, 272
 Celsus Ansiklopedisi : 145
 Celâleddin El-Bağdâdi : 345
 Cengiz Han : 106
 Cenova : 310
 Chalin de Vinario : 192
 Chilperich : 252
 Chinthila : 252
 Chrysostamus (aziz) : 147
 Churruigueresque Sital : 384
 Cicero : 252
 Cindanswinth : 252
 Cizye : 332
 Cluny Kilisesi : 382
 Clunyst'ler : 382
 Columna Regstrata : 59
 Custom : 233
 Cûzzam Hastalığı : 189

— Ç —

Çiçek Hastalığı: 168, 187

— D —

Damıtma: 234
 Dante: 414, 436, 437, 452
 Daremberg: 210
 Darwin: 187
 Dedo (II.): 141
 Ed-Dehvar: 180, 181
 Desiderius: 381
 Diferansiel Hesabı: 129
 Dioskurides: 230, 231, 232, 267, 273
 Divane (= Duane): 334
 Dominicus Hispanus: 79
 Donnolo: 145, 205
 Duanne (bk. Divane)
 Dürer: 226

— E —

Eberstein: 127
 Ebû Bekr El-Bağdâdî: 286
 Ebû Bekr ibni Hâsib: 134
 Ebû Bekr ibni Hilâl: 167
 Ebû Ca'fer: 438
 Ebû'l-Fidâ: 317
 Ebû'l-Kaasım: 168, 193, 194, 202,
 215, 216, 220, 224, 234, 246,
 403, 406
 Ebû Kâmil Eş-Şuçâ': 128
 Ebû Ma'şar: 134, 136
 Ebû Nuvas: 414
 Ebû'l-Vefâ: 128
 Ebû'z-Zark: 154
 Eflâtun: 102, 272
 Efrayim bin Es-Sûfi: 280
 Einhard: 114
 Ekimoks: 108
 Eklıptik: 108
 Eklıptik Meyil: 121
 Emir-ür-Rahl (Amiral): 296
 Empedokles: 177
 Endülüs: 367, 368, 370
 Eratostenes: 97

Escorial Kütüphânesi: 184
 Eusebius: 263
 El-Ezher: 286, 384

— F —

Fahreddin (Emir): 49, 310, 312,
 331, 343
 El-Fârâbi: 79, 129, 395
 Fâtımi Kütüphânesi: 276
 El-Fazâri: Muhammad ibni İbrâ-
 him: 62
 Ferec ibni Sâlim: 215
 Fernando Caracciolo: 334
 Firdevsi: 414
 El-Ferğâni: 116, 121, 135
 Flavio Gioja: 48
 Foggia: 321
 Fondachi (bk. Funduk)
 Franz von Assisi: 414
 Franziskus von Assisi: 314
 Fredrik II. (Sicilya Kralı): 49, 78,
 122, 238, 239, 276, 290, 291,
 292, 312, 313, 314, 315, 316, 317,
 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324,
 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332,
 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340,
 341, 342, 345, 346, 347, 348, 349,
 350, 351, 352, 353, 355, 452
 Fredrik Barbarossa: 214, 309, 369
 Fugger von Lillie: 43
 Funduk: 39 77, 333

— G —

Galen: 102, 155, 164, 178, 179, 180,
 181, 182, 184, 185, 186, 187, 198,
 200, 203, 204, 209, 215, 218, 223,
 395
 224, 227, 229, 231, 23 , 73
 Galen Fizyoloji: 179
 Galen Nazariyesi: 179
 Galile: 119, 138, 289, 354
 Galile Teleskopu: 120
 (St.) Galen Manastırı: 281
 Geber (bk. Câbir)

Genosid : 455
 Gerbert : 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74
 Gerbert d.Aurillac : 130, 197, 198
 Gerhard (Cremona'lı) : 98, 121, 214
 Geyler : 189
 Geyler (Kaiserberg'li) : 172
 Gırnata : 369
 Giovanni der Maure (bk. Johannes Maurus)
 Griofalco : 321
 Gobar Rakkamları : 72
 Goethe : 174, 377, 412, 457
 Gottfried von Bouillon : 315
 Gottfried von Viterbo : 355
 Graf Albert : 242
 Gregor (III.), Papa : 458
 Gregor (VII.), Papa : 206, 208
 Gregor (IX.), Papa : 239, 315
 Gregor von Tours : 144
 Gundışapur : 96
 Gut hastalığı : (bk. Damla Hastalığı)
 Guy de Chamliac : 220
 Gümrük Sistemi : 332

— H —

El-Hakem (II.) Endülüs Halifesi : 28, 34, 68, 202, 245, 283, 388, 443
 El-Hakim (Fâtımi Halifesi) : 40, 106, 118
 Hâkimi Cedvelleri : 116
 Hâlid ibni Yezid : 269
 Halil ibni Abdillâh : 271
 Harem : 263, 364, 365
 Harem-üş-Şerif : 314
 Hartman (Aue'li) : 204
 Hartman Schedel : 225
 Hârûn-ür-Reşid : 27, 31, 47, 93, 95, 114, 151, 175, 269, 270, 274, 389, 391, 431, 433

Harvey : 178, 181
 Hasan-ür-Rammâh : 50
 Hz. Hatice : 363
 Hatto (râhip) : 68
 El-Hâvi (Tib kitabı) : 167, 198
 Hegel : 264
 Heine : 412
 Heinrich (VI.), Kayzer : 141
 Henri (VI.), Sicilya kralı : 309
 Hermann Boerhaave : 222
 Hermann von Salza : 310, 313,
 Hermanus Contractus : 112, 113,
 Heron : 98, 273
 El-Hıvarizmî, Muhammad ibni
 Mûsâ : 62, 63, 64, 66, 72, 73, 74, 86, 96, 116, 126
 Hieronymus Holzscherer : 226
 Hieronymus Münzer : 226
 Hildebrand (papaz) : 206
 Hint Matematigi : 129
 Hint Rakkamları : 125
 Hipokrat : 102, 155, 167, 172, 176, 177, 186, 196, 198, 203, 209, 212, 215, 218, 227, 273
 Hipparch : 95, 104, 106, 120, 123
 Hisar : 328, 329
 Hisbe : 237
 Hişam : 328, 388
 Homer : 253, 271
 Honorius (III.), Papa : 324
 Hotel-Dieu : 148, 149, 222,
 Hrabanus Maurus : 67, 262
 Hubâyiş ibni Hasan : 101
 Hugo (Lucca'lı) : 211, 212, 213, 214, 335
 Hulâgû : 106, 107, 129
 Von Humbolt, Alexandr : 73
 Huneyn ibni İshâk : 101, 163, 176, 194, 200, 209, 214, 216, 270, 271, 272, 273, 274
 Hutto (Saksonya Kralı) : 34
 Hümanizm : 242

Hyronomus : 253

— I —

İbni Abbâd : 276
 İbn-ül-Âdemi : 61
 İbni Amid : 167
 İbni Ammâr : 406, 424, 442, 445
 İbn-ül-Arabi : 403, 436, 437, 452
 İbni Bâce : 124, 402
 İbni Batûta : 303
 İbni Baytar : 230, 231, 237, 243, 352, 403
 İbni Butlân : 201, 206, 225
 İbni Cessâr : 189, 202, 209, 277
 İbni Cezle : 200, 225
 İbni Cubeyr : 307, 308, 309,
 İbni Culcul : 230
 İbn-ül-Atîr : 300
 İbni Ferid : 438
 İbni Firnâs : 108, 403
 İbni Furât : 153
 İbni Haldûn : 403
 İbni Hamdis : 294, 379, 425
 İbni Hatib : 191, 242, 403, 409, 428
 İbni Hâtîme : 192
 İbni Havkal : 293
 İbni Hazm : 260, 434
 İbni Heysem : 117, 118, 119, 120, 197, 206, 246, 277
 İbni Hicârî : 402
 İbni Hordadbeh : 32
 İbni Karaka : 109
 İbni Kusman : 450
 İbni Lâtîf : 232
 İbni Mâseveyh : 189, 229, 238, 240
 İbni Miskaveyh : 198
 İbn-ül-Mutrân : 276
 İbn-ün-Nefis : 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185
 İbni Rabbân Et-Tabari : 99
 İbni Ridvân : 147, 160, 200, 201, 206
 İbni Rüşd : 124, 188, 203, 215, 224, 226, 227, 338, 339, 340, 341, 354, 402, 452

İbni Seb'in : 342, 403
 İbni Saydûn : 406, 424, 434
 İbni Sinâ : 77, 79, 126, 129, 137, 138, 161, 173, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 195, 196, 203, 204, 206, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 226, 227, 229, 236, 240, 241, 246, 260, 275, 284, 304, 305, 338, 352, 354, 395, 423
 İbn-ül-Şûşî : 325
 İbni Talmis : 157, 158, 238, 276
 İbni Tufeyl : 402
 İbni Yûnus : 79, 116, 117, 304
 İbni Zühr : 188, 202, 203, 215, 216, 219, 223, 226, 402, 423
 İbrâhîm ibni Sâbit ibni Kurra : 161
 İbrâhîm bin Yakûb : 34
 İdrisi : 301, 302, 304, 306, 307
 İhtisab (bk. Hisbe)
 İkaros : 108
 İlhan : 107
 İlhanî Cedvelleri : 108
 İmbik : 235
 İmru'l-Kays : 413
 İncil : 262, 350, 443
 İnfinitesimal Hesab : 129
 İnnocent (III.), Papa : 146, 222
 İnterval : 130
 İsaak Judaeus : 209, 216, 224
 İshâk ibni Huneyn : 101
 İshak ibni Mavsili : 390, 394, 405
 İskenderiye Kütüphanesi : 246, 254
 İtimad : 407, 424, 428, 429, 430
 İyâd : 423
 İzidor : 67

— J —

Jacobus Geuch : 173
 Johannes Aegidius : 395
 Johannes Afflatus (bk. Yahyâ ibni Eflah)

Johannes Maurus: 323, 324
 Johannes Saracenus (bk. Johannes Afflatus)
 Jordanus Nemorarius: 127, 130
 Juan Ximinez: 454
 Jullus, II.: 138
 Justinus Kerner: 174

— K —

Kalven: 184
 El-Kâmil: 310, 311, 312, 314, 315, 316, 326, 331, 346
 Kankan: 61, 72
 El-Karaci: 126
 Karl Martel: 249, 269, 457, 458, 459
 Kasr-ül-Hayr: 328
 Katküt (bk. Catgut)
 Kayruvan: 286
 El-Kehlâl: 234
 Keller, Gottfried: 87
 Kemâl-üd-din ibni Yûnus: 345, 346, 348,
 Kepler: 120, 138
 El-Kinâni: 176
 El-Kindi: 122, 134, 135, 176, 393
 Kitâb-ür-Rudşoni (Roger'in Kitabı): 302
 Konrad: 323
 El-Kifti: 276
 Kızamık Hastalığı: 168, 187
 Kolpeurynter Aleti: 193
 Kopernik: 111, 116, 121, 122, 123
 Kosinus: 128
 Kosta ibni Luka: 269
 Kostantin d'Africanus: 206, 207, 208, 209, 210, 214, 227, 240
 Kotanjant: 128
 Kristof Kolomb: 226
 Kubbet-üs-Sahra: 314, 327
 Kubilay Han: 49
 Küfe: 365
 El-Kühin-ül-Attâr: 237
 Kurtuba: 131, 205, 245, 282, 338, 369, 370, 401, 402, 414

Kurus (Pers Kralı): 250

— L —

Lacatantius: 253, 262
 Landlof d'Aquin: 340
 Langobard Roger: 220
 Laplace: 117
 Leipniz: 129
 Leo, X. (Papa): 138
 Leonardo Abacus: 80
 Leonardo Fibonacci (bk. L. Piza'lı)
 Leonardo (Piza'lı): 76, 77, 78, 79, 80, 81, 126, 206, 341, 348
 Leonardo da Vinci: 119, 120, 289,
 Liber Abaci: 77, 78
 Liber Almansoris: 168
 Liber Pantegni: 208, 209
 Liber Pretiosus: 168
 Di Lineis Datis: 126
 Logaritma: 130
 Logos: 263
 Lorenzo de Medici: 415
 Lotoç: 65
 Lucera: 316, 321, 336
 Ludwig: 42, 162
 Lüter: 138

— M —

Machiavell: 415
 Magister Johannes: 79, 80
 Makdisi: 303
 Manfred (Kral): 323
 El-Mansûr (Halife): 47, 61, 95, 133, 175, 237, 265, 389, 407, 445
 El-Mansûr Kalavûn: 282
 Ma'rib Barajı: 248
 Maşallah (bk. Nevbaht)
 Merverrûzi: 100
 Maximilien I.: 188
 Mechithar: 243
 Melanchton: 116, 138
 Melik Şah: 106
 Memlûkler: 260

El-Me'mûn : 62, 74, 91, 92, 93, 95,
 96, 100, 101, 106, 135, 237, 265.
 266, 269, 270, 274, 301, 316, 365
 Me'mûn Cedvelleri : 96, 116
 Menelaos : 274
 Merovenjler Devri : 30
 Mes'cid-ül-Aksâ : 314
 Messina : 293, 322
 El-Mes'ûdi : 304, 398
 Meysûne : 366
 Michael, III. (Bizans Kralı) : 266
 Michael Scotus : 78, 122, 337, 340,
 341, 348, 352, 355
 Michael Servet : 179, 182, 183, 185,
 219, 225
 Miguel Serveda (bk. Michael
 Servet)
 Monasse (bk. Nevbaht)
 Monte Cassino : 144, 380
 Montpeller Üniversitesi : 192
 Muâviye : 366
 El-Muhallebi : 276
 Hz. Muhammed : 248, 256, 257,
 261, 285, 292, 360, 362, 363,
 364, 365, 369, 374, 378, 413, 418
 Muhammed ibni İshâk : 267
 Muhammed El-Mansûr (Buharâ
 Emiri) : 275
 Muhammed ibni Mûsâ : 96, 97, 98,
 99, 102, 272
 Muhammed-ût-Te'mini : 229
 Muhammed ibni Zekerıyyâ : 162
 Muhtesim (bk. Hisbe)
 El-Muktedir (Halife) : 156, 238
 Mûsâ bin Şâkir : 91, 92, 96, 101
 Museion Kütüphanesi : 254
 El-Mustansır (Fâtımi Halifesi) : 40
 El-Mu'tadid : 102, 423
 El-Mu'temid : 407, 423, 424, 425,
 426, 427, 428, 429, 430, 442, 445,
 446
 Müller, Johannes : 110

— N —

Narkoz : 214
 En-Nasibi, Ebû Abdillâh : 284
 Nâsir ibni Ahmed : 29
 Nâsir-üd-dîn Et-Tûsi : 107, 108,
 110, 129, 275
 Nevbaht : 133
 Newton : 129
 Nicolaus Cusanus : 111
 Nicolaus Myrepsos : 240
 Nicolaus Praepositus : 240
 Nilus (aziz) : 145
 Nizamiye Medresesi : 278
 Nuh'un Kargaları : 380

— O —

Obert Fallamonaco : 334
 Odise : 271
 Ogüst : (Roma İmparatoru) : 254
 Oktant : 113
 Oribasius : 198, 273
 Ornitoloji : 352
 Ortopedi : 195
 Otodafe : 455
 Otopsi : 335
 Otto, I. (Kral) : 28, 34
 Otto, III. (Kral) : 68, 246
 Ovid : 440

— Ö —

Öklid : 79, 100, 102, 117, 119, 127,
 274, 277, 284
 Ömer (Hz.) : 249
 Ömer ibni Hayyâm : 77, 126, 414
 Örtü : 363

— P —

Palermo : 293, 306, 307, 308, 309,
 334
 Pansuman : 236
 Paracelsus : 216
 Paulus (Aegina'lı) : 159
 Paulus (Havârî) : 261
 Pelagius : 315

Penisilin : 236
 Percival Pott : 193
 Peter Orsoleo, II. (Venedik Kra-
 li) : 37
 Petrarca : 451, 452
 Petrus von Vinca : 325, 340
 Petrus de Maricourt : 355
 Hz. Peygamber (bk. Hz. Muham-
 med)
 Philo : 274
 Photius : 267
 Pipin von Heristall : 269
 Pisagor : 288
 Pisagor Doktrini : 67
 Pisagor Gamı : 393
 Piza : 310
 Plateresk Stil : 384
 Pnoma Nazariyesi : 178
 Poitiers : 248
 De Ponderi : 127
 Pons Saracena : 249
 Pontresina (bk. Pons Saracena)
 Porphirus : 284
 Properz : 439
 Prusya Cedvelleri : 111
 Psiko-terapi : 197
 Puvatye (bk. Poitiers)

— R —

Radulph (Laon'lu) : 70
 Raumünd Berenger (II.) : 445
 Raimundus Lullus : 42, 241, 242,
 Er-Râzi : 151, 154, 162, 163, 164,
 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172,
 173, 176, 180, 181, 187, 188, 195,
 198, 215, 216, 218, 219, 220, 223,
 224, 225, 226, 227,
 35, 236, 241, 242, 260
 Regiomontanus : 111, 116, 122
 Reichenau Manastırı : 112
 Reinand : 65
 Reinhold : 111
 Riese, Adam : 89
 Robert Guiskard : 207, 297

Robert Kilwardby : 395
 Robinson Crusoe : 402
 Roderich : 249
 Roger (I.) : 292, 297, 331
 Roger (II.) : 45, 292, 293, 297, 298,
 300, 301, 307, 309, 318, 323, 336,
 341
 Roket : 49
 Romatizma : 187
 Romayka : 446
 Romuald (aziz) : 246
 Roob : 236
 Rönesans : 242, 353

— S —

Sâbi Cedvelleri : 117
 Sâbır ibni Sehl : 237
 Sâbit ibni Kurra : 94, 101, 115, 116,
 153, 154, 161, 176, 200, 274
 Sâbit ibni Sinân : 153, 154
 Sa'd ibni Ali : 134
 Safo : 439
 Salahaddin Eyyûbi : 276
 Salen Manastırı : 64, 86
 Sâlih ibni Bahle : 176
 Salerno : 207, 241
 Samarra : 380
 Sanad : 135
 Sarazen : 35
 Satranç : 27
 Schleiermacher : 436
 Schoner, Johann : 122
 Schwarz, Berthold : 50
 Seci Sistemi : 412
 Sedillot : 116
 Sekstant : 113
 Selçukiler : 40, 260
 Selenkos : 123
 Semerkant : 29, 278
 Sen Benua : 252
 Sen Jan Tarikatı : 147
 Septuaginta (Yunanca Tevrat) :
 273
 Serapion : 198, 254

Severus Sobokht : 60, 72, 74
 Sevil : 269
 Sexagesimal : 129
 Sezar : Jul : 53, 254
 Sicilya : 240, 291, 292, 293, 297, 299,
 300, 306, 312, 313, 317, 320, 330,
 331, 332, 333, 334, 380
 Sidi Ömer : 77
 Sidi Ukbâ : 293
 Siddhanta : 61, 62, 95
 Sief : 236
 Silvester, II (Papa) : 131
 Simon de Vovino : 190
 Simeon Seth : 240
 Sinân ibni Sâbit : 153, 157
 Sinod : 111
 Sinüs : 128
 Sinus Cedvelleri : 128
 Siryâb : 389, 390, 391, 392, 394,
 396, 397
 Sisebuth : 252
 Stam Manastırı : 117
 Stephan (Piza'lı) : 208
 Sun'i ilkah : 399

— Ş —

Şakir ibni Mûsâ : 269
 Şarلمان (Büyük Şarlı) : 27, 31,
 93, 261,
 Şihabeddin El-Karafi : 347
 Şövalye Tarikatı : 333
 Eş-Şucâ (bk. Ebû Kâmil)

— T —

Taaddüdü Zevcât : 365
 Tacitus : 53
 Tadeo Aderotti : 217
 Takdir (bk. damıtma)
 Tales : 288
 Tanjant : 128
 Et-Tantâvi : 179
 Et-Tartûsi, Sidi İbrâhim : 28, 29,
 30, 33, 34, 53
 Tatar'lar : 260
 Tenkros : 133

Teodorik : 73, 213, 251, 297
 Teodosius : 254
 Teofano : 28
 Teofilos : 254
 Tertullian : 253
 Thaddaus von Suessa : 325
 Theodosius : 102
 Theokrit : 439
 Theon : 115
 Thomas d'Aquin : 124, 264, 310,
 313, 340
 Thomasin (Zerclear'lı) : 75
 Toledo Cedvelleri : 116
 Tours : 248
 Transversal Nazariyesi : 128
 Trendelenberg, Friedrich : 194
 Trendelenberg Durumu : 194
 Trigonometri : 113, 128, 129
 Tûsi (bk. Nâsir'ud-din T.)
 Tüberküloz : 193
 Türkler (bk. Selçukiler)
 Tycho Brahe : 113, 137

— U —

Ubeydullah ibni Kaasım : 443
 Uluğ Bey : 106, 113
 Usâme ibni Munkız : 140, 146
 Useybia : 155, 156, 180
 Usturlab : 111, 131

— V —

Valens (İmparator) : 254
 Vebâ Hastalığı : 190, 191, 192
 El-Velid, I. (Halife) : 222
 Velid ibni Şeysurân : 443
 Vergi Metodları : 331
 Vicyor (III.), Papa : 381
 Villanovanus (bk. Michael Ser-
 vet)
 Vincent de Beauvais : 241, 395
 Virgil : 252, 253
 Vitello : 289
 — W —
 Walafried Strabolar : 67
 Walcher Durumu : 193

Walter Pagliara : 324
 Wilamowitz-Moellendorf : 204
 Wilhelm (İngiliz Kralı) : 204
 Wilhelm, II. (Kral) : 296, 307, 309,
 313
 Wilhelm (IV) : 440
 Wilhelm Franciscus : 319
 Wolfram von Eisenbach : 314
 — Y —
 Yafa : 314, 342
 Yahyâ bin Ebi Mansûr : 96, 133,
 Yahya ibni Eflah (Johannes Aff-
 latius) : 210
 Yahyâ ibni Fâdîl : 47

Yahyâ ibni Hakem : 396
 Yahyâ ibni Mâseveyh : 176, 270,
 271, 272
 Yûsuf-ül-Herevi : 137
 — Z —
 Zahel (bk. Zahl ibni Bişr)
 Zâhir ibni Rûstem : 437
 Zahl ibni Bişr : 134
 Zelmatcher (bk. Ömer ibni Hay-
 yâm)
 El-Sarkali : 111, 116, 121, 136
 Sarkali Usturlabı : 122
 Ziegler, Jacob : 122
 Zodyak : 114

Avrupa'nın Üzerine Doğan

İSLÂM GÜNEŞİ

Kitâbıyla Alâkalı Vesika Ve Resimler

— = ≡ 𑀓 𑀔	𑀕 𑀖 𑀗 𑀘
-----------	---------

Brahmi

𑀓 𑀔 𑀕 𑀖 𑀗 𑀘	𑀙 𑀚 𑀛 𑀜 𑀝 𑀞
-------------	-------------

Indisch (Gwalior)

१ २ ३ ४ ५	६ ७ ८ ९ ०
-----------	-----------

Sanskrit - Devanagari (indisch)

١ ٢ ٣ ٤ ٥	٦ ٧ ٨ ٩
-----------	---------

Westarabisch (Gobar)

١ ٢ ٣ ٤ ٥	٦ ٧ ٨ ٩ ٠
-----------	-----------

Ostarabisch (noch heute türk. u.a.)

١ ٢ ٣ ٤ ٥	٦ ٧ ٨ ٩ ٠
-----------	-----------

11. Jh. (Apices)

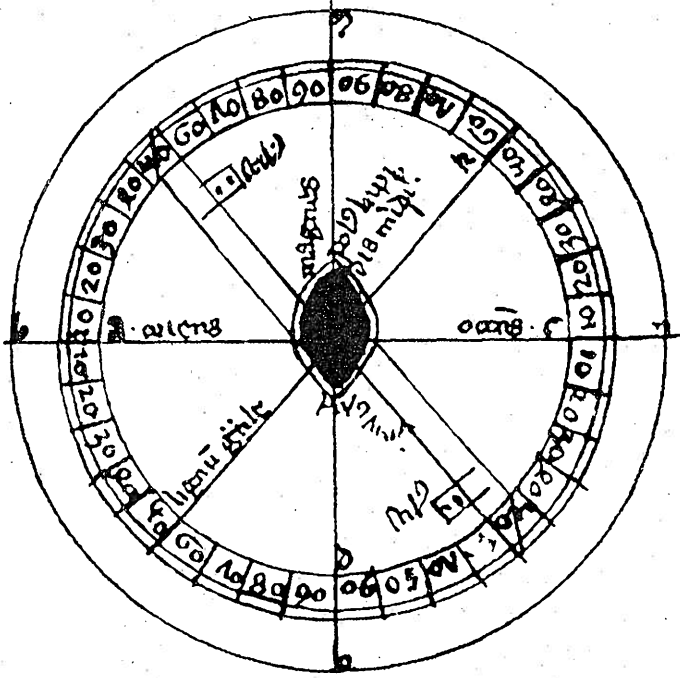
١ ٢ ٣ ٤ ٥	٦ ٧ ٨ ٩ ٠
-----------	-----------

15. Jh.

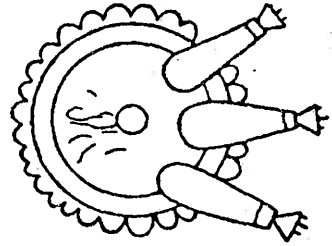
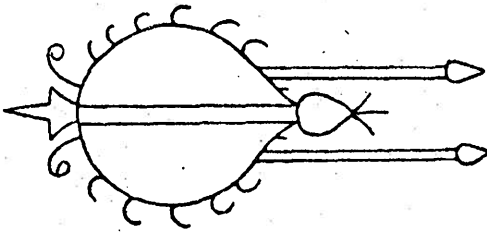
١ ٢ ٣ ٤ ٥	٦ ٧ ٨ ٩ ٠
-----------	-----------

16. Jh. (Dürer)

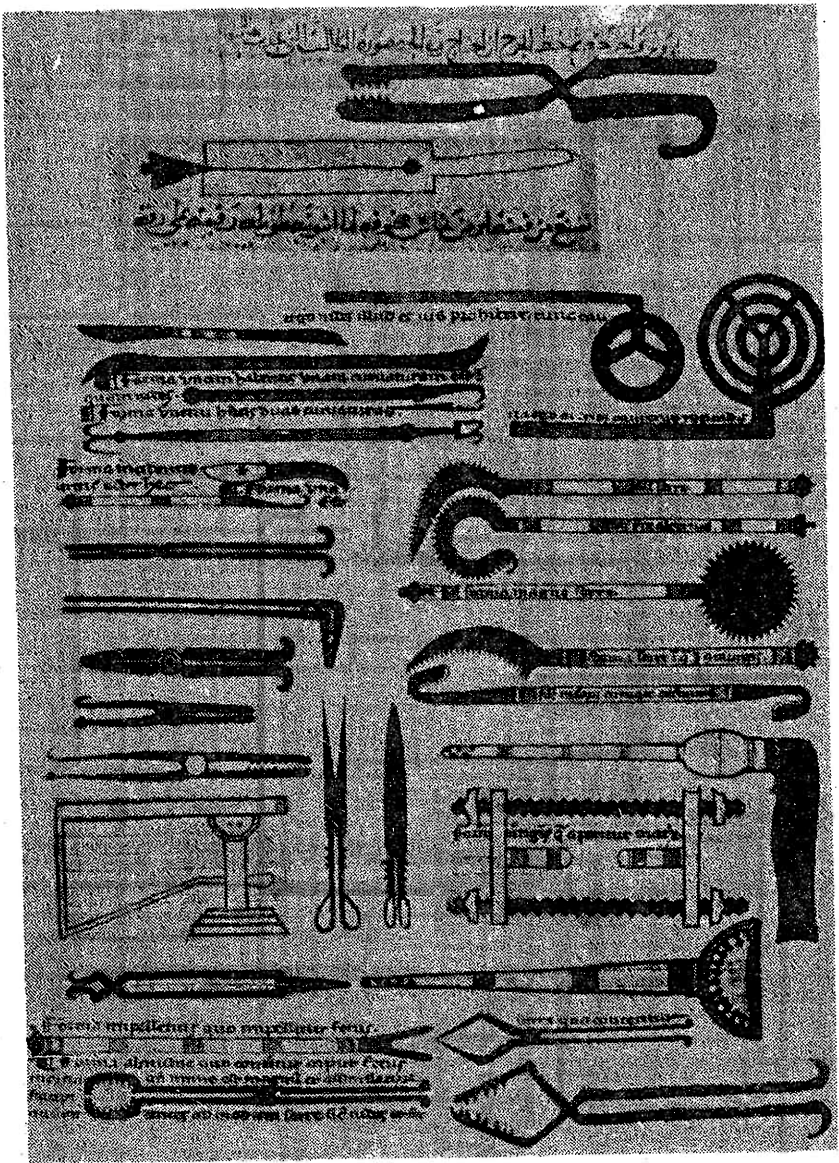
Dünya hesap rakamlarının târihî inkişafına ait levha. Bugün hâlâ Arapça yazan bütün milletler Doğu Arap Rakamlarını kullanmaktadırlar. Bizim bugün kullandığımız rakamlar, zamanla değişikliğe uğrayan Batı Arap Rakamları'ndan başka bir şey değildir.

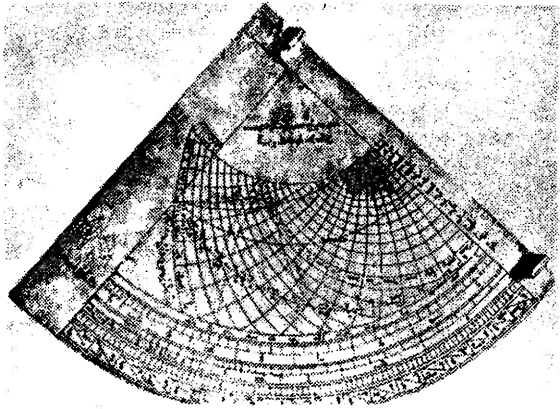
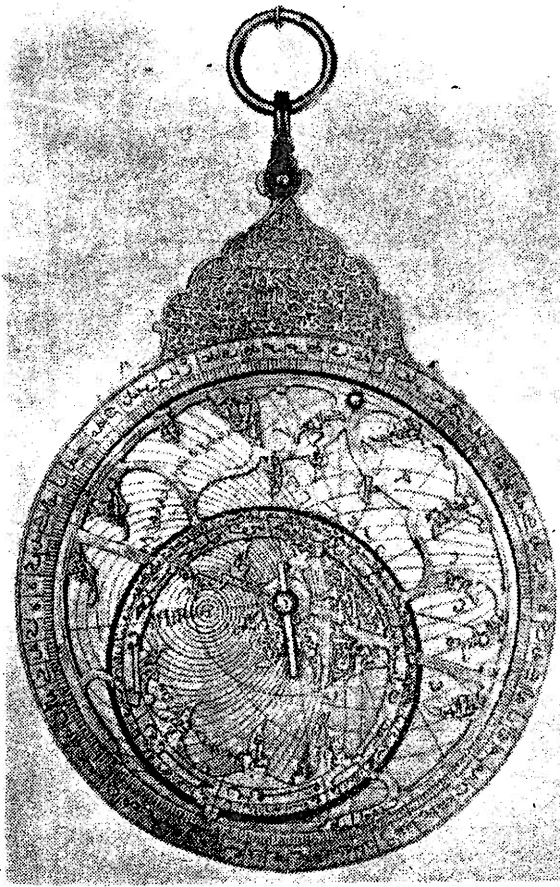
Pusulayı Haçlı Seferler esnasında Müslümanlardan öğrenerek Batı'ya getiren Petrus'un 1296 tarihli pusulası İslâmi harflerle idi.

Hasan-ür Rammab'ın 1275 yılında kaleme aldığı eserinde görülen, üç ateşleyici bir patlayıcı merminin ile roketle itilen torpidoların resimleri.

İslâm Cerrahisinin büyük yıldızı Ebû'l-Kasım, böylesine mühim operasyon âletlerini Batılı operatörlerin ellerine tevdi etti.

Müslümanlar «usturlab»ı muhtelif hizmetleri meyânında ceb saati olarak da kullanıyorlardı.
Medineli Muhammed bin Ahmed'in 839 yılında yaptığı «kadrân».

İslâm dünyasının parlak ve üstün devirlerde câmiler birer üniversite ve mektep durumunda olup, ulema (âlimler) buralardaki kürsülerden, erkek ve kadın cemaatlere ilim ve hikmet öğretirlerdi.

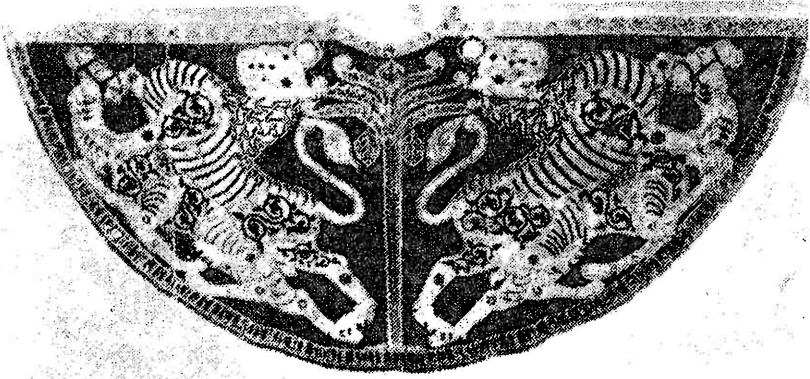
Batı dünyasında uzun müddet, abaküşçülerle "algoritmik"çiler arasında bir hesaplama savaşı sürmüştür. Bu ikinciler, Arapların geliştirdiği ve bugün hâlâ kullanageldiğimiz rakamlarla hesap yapıyorlardı.

Takriben 1200'lerde yaşamış olan Casarî'nin icad ettiği bu son derece sanatlı saatteki şahin ve çalgıcı suretleri her saat başında harekete geçiyor; çalgıcıların âletlerinden sesler çıkıyordu.

İslâm-Arap kimyagerleri yeni kimyevî maddeler bulmak hususunda çok kabiliyetli ve başarılıydılar. Yukarıdaki minyatür, ortaçağda telif edilmiş bir elyazınası kitapta yer almakta ve bir kimyageri çalışma esnasında göstermektedir.

Alman Kayzerinin (İmparatorunun) taç giyme merasiminde büründüğü kaftanın yakasının kenar işlemelerine Arap harfleri işlenmişti.

Afrikalı Konstantin devrinde tıbbî reçeteler ve ilaç formülleri Müslüman Sicilya'dan gelmekteydi.

İslâm medeniyet ve kültürünün altın çağlarından günümüze ulaşan yazma kitaplardaki değerli minyatürler, yazılı edebiyat sayfelerine renkleriyle ayrı bir revnak katmaktadır.

İslâm ve Arap şehirlerindeki binlerce "hammam"larda çalışan tellâklar, masajcılar, berberler gelen müşterilerin vücut temizliği ve tuvaletleri için hizmet vermekteydiler. Ayrıca kadınlar için de hamamlar vardı.

Batılı hânende ve sâzendeler (şarkıcılar ve çalgıcılar) Endülüs araplarının hocağıyla müzikte ilerlemişlerdir.

Araplar, müzik kültürleriyle de batıya tesir etmişlerdir. Santiago de Compostela başpiskoposunun sarayındaki bu çalgıcı heykelleri bu iddiamızın birer şahididir.

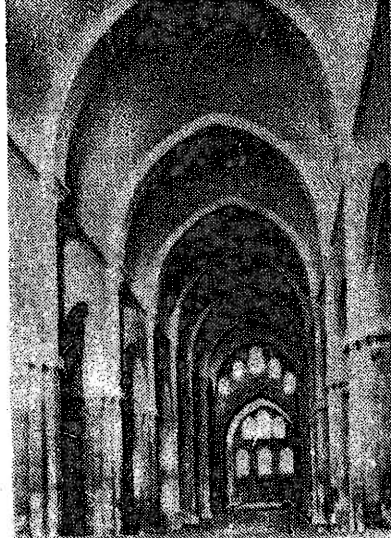

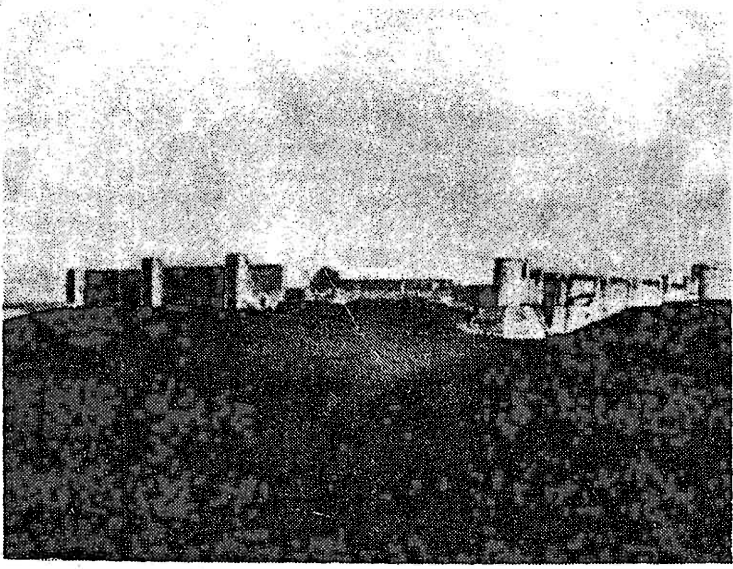
Solda, Kahire'de İbni Tulu Camii'ni görüyorsunuz. O'nun tamamen dekoratif sivri kemerli mimarisi, Batı'da Gotik mimarinin konstrüktif elemanları hâline gelir.

Sağda ise, 12. asrın ilk yarısında Kral II. Roger ile I. Wilhelm devrine ait Palermo yakınındaki Monreal yakınındaki Monreal Kilisesi görüyorsunuz.

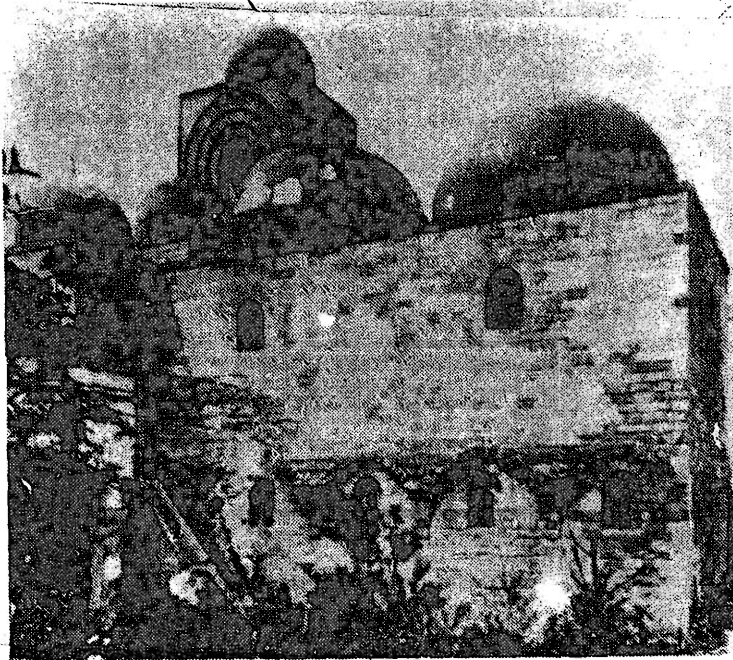
Aşağıda solda: Piza Kilisesi. 1063'te Palermo'nun geri alınmasından sonra binlerce İslâm Camileri'nin yağmalanmasından elde olunan malzemelerle inşa edildi.

Aşağıda sağda, 1130'da inşasına başlanan sivri kemer ve kubbeli Fontenay Kilisesi görülmektedir.

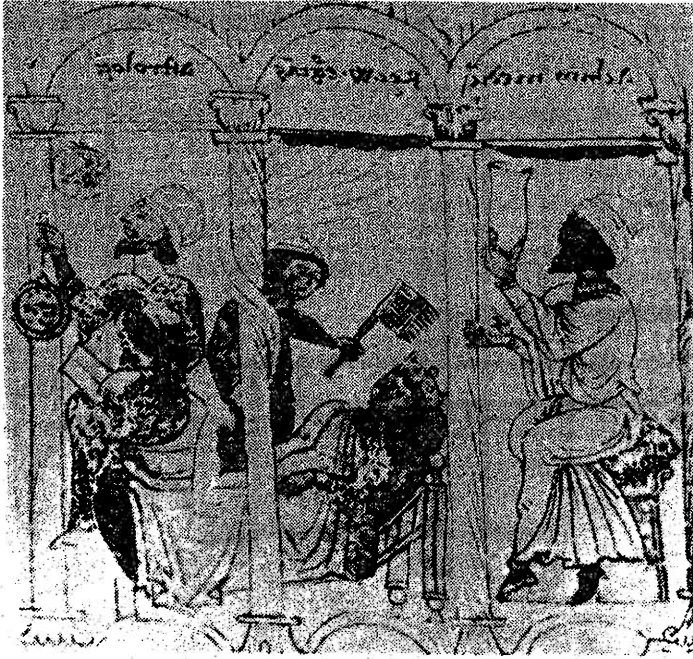

II. Fredrik, 20 - 30 bin İslâm ailesini, şimâli Apulya'da Lusera askeri kolonisine yerleştirdi.

Norman Fâtihler, her sâhada tamâmen İslâm Medeniyetine tâbi oldular. İşte cami tarzında inşa edilen bir kilise.

"İki Sicilye Krallığı" (Sicilyateyn) hükûmetinde müslîmanlar, grekler ve latinler hizmet görüyordu. Yirmi yıl müddetle de, bu devletin başında saltanat süren İkinci Frederik, fiilî (de facto) bir Araptı.